
BIBÓ-DÍJ 2000

SZALAI ERZSÉBET

Posztszocializmus és globalizáció Magyarországon

A nyugati értelmiség meghatározó köreiből ma már közhelyszámba megy az az állítás, hogy az államszocialista rendszerek bukásával, a közös ellenség, a „mumus” kimúlásával felszínre kerülnek a liberális demokráciák, sőt az egész világrendszer belső ellentmondásai. A tervezett társadalmak gondolata megbukott, ugyanakkor a spontán folyamatok is rossz irányba visznek. A szabadpiacból hatalmas gazdasági egyenlőtlenségek és piackorlátozó óriásmonopóliumok jöttek létre. Eme folyamatok ma már a többpártrendszerű parlamenti demokráciák demokratikus teljesítményét is megkérdőjelezzik, és jelentősen korlátozzák – legalábbis a nem a centrumhoz tartozó országokban – a nemzeti államok szuverenitását. (A szakirodalom ezt a jelenséget demokratikus defícitként definiálja.) Emellett az individuális szabadsága, a különbözőség hangsúlyozása nyomán, a kisebbségi jogok védelmének zászlaja alatt egyre nagyobb számban születnek rasszista mozgalmak.

Mindez a globalizációnak elnevezett, az egész világot átható folyamat szerves része. A globalizáció történetileg nem új jelenség, mára azonban kibontakozásának folyamatában minőségi változások következtek be.

Eme változások lényegét Árva László (1999) a következőkben ragadja meg: egyfelől közel kerültünk ahhoz, hogy a világ összes termelőkapacitásának felét ne az adott országban belül, hanem külföldi, mégpedig a világ néhány legfejlettebb térségében bejegyzett tulajdonosok irányítsák. Másfelől felgyorsult az a folyamat, hogy a világban elfogyasztott összes kulturális javak nagyobbik részét a gazdasági társaságok egy szűk köréből

kikerülő csoport termelje meg, illetve ellenőrizze azok előállítását.

A liberális demokráciák felszínre kerülő belső ellentmondásai és ezekkel összefonódva a globalizáció teremtette belső feszültségek a világkapitalizmus perifériáján elhelyezkedő rendszerváltó közép-kelet-európai országokban jóval élesebben, sarkosabban jelennek meg, mint a centrumokban. Ezen perifériákhoz tartozó országokban ugyanis – szemben a centrum társadalmaival – jórészt hiányoznak azok az erős civil társadalomra alapozott demokratikus hagyományok, melyek egyfelől kezelhetővé tennék a rendszerek erősödő belső feszültségeit, másfelől – ezzel összefüggésben – ellenerőt lennének képesek kifejteni a nemzetközi nagytőke korlátlan terjeszkedésével és nyomában a mindent átható uniformizálódással szemben. (Fricz Tamás [2000] a politikai intézményrendszert elemezve helyesen mutat rá: „Nyugat- és Közép-, valamint Kelet-Európa kölcsönhatása leginkább abban érvényesül, hogy az új demokráciák pártjai és pártrendszerei még élesebben és hatványozottabban mutatják fel azokat a válságjelenségeket, amelyekkel fejlettebb »testvéreik« már évek óta küszködnek.”)

Az újkapitalizmus belső feszültségei különösen élesen jelentkeznek Magyarországon, ahol az államszocializmus válsága és az arra épülő rendszerváltás gyökerei a legrégebbi időkre – az 1956-os forradalomra és az 1968-as gazdasági reformra – nyúlnak vissza. Nem véletlen, hogy Magyarországon a külföldi tőke dominanciájával és koncentrációjával összefüggésben a rendszerváltás első tíz évének lezárultával egy erős (a rendszerváltó országok közül a legerősebb) *nyugati függést mutató*, ugyanakkor *nem európai* típusú gazdasági hatalmi szerkezet, valamint egy erre épülő, sajátos társadalom és politikai szerkezet alakult ki. A továbbiakban ezt a folyamatot és következményeit mutatom be.

A KÉSŐ-KÁDÁRI TECHNOKRÁCIA

Már az 1980-as évek elején végzett empirikus kutatásaim során figyeltem arra, hogy az államszocialista hatalmi elit egysége felbomlik, sáncain belül egy új, nyugatos attitűdökkel és értékrendszerekkel jellemezhető fiatal technokrata csoport jelenik meg, majd az 1980-as évek közepétől viharos tempóval lát hozzá a kulcspozíciók, elsősorban a gazdasági kulcspozíciók meghódításához. Ezen új elit – melyet később késő-kádári technokráciának neveztem el – legfontosabb tulajdonsága a liberalizmus és a piac iránti vonzódása. Demokráciaigénye azonban nemigen terjed túl a vállalkozók, menedzserek és az „okos emberek” szabadságának igenlésén. A hagyományos kommunista elit (a „fényes szelek” nemzedékének kezdeti erős érték-

elköteleződését követően) velejéig pragmatikus volt, de az 1956-os forradalom után szükségét érezte annak, hogy társadalmi elkötelezettsége látszatát keltse. (Az 1956-os forradalom következménye volt az is, hogy nem állt ellen, pontosabban nem tudott ellenállni a gazdasági mechanizmus piaci típusú reformját kikényszerítő értelmiségi csoportok nyomásának – ennek eredményeként született meg az 1968-as gazdasági reform. A nyugati nyitást, ezen belül a késő-kádári technokrácia születését ez a reform tette lehetővé.) A késő-kádári technokrácia már nem kíván ilyen illúziókat kelteni – vagy csak jóval kevésbé –, és szinte nyíltan vallja, hogy az alulról szerveződő és civil társadalom gondolatát nevenséges idealizmusnak tartja.

A késő-kádári technokrácia azonban nemcsak különbözik, de két igen fontos szempontból hasonlít is a hagyományos kommunista elithez. Ez a hasonlóság egyrészt nem más, mint az adott geopolitikai viszonyokhoz – pontosabban az azok konstellációjából Magyarország számára adódó külső hatalmi centrumokhoz – való kényszeres igazodásra való hajlam, másrészt az informális különalkuk világa iránti vonzódás.

Mindazonáltal a késő-kádári technokrácia már az 1980-as évek elejétől szoros informális hálót épít ki a másik két legjelentősebb társadalmi ellenelitcsoporttal, a demokratikus ellenzékkel és az új reformer értelmiséggel (Szalai, 2000a).

Az 1980-as évek végén a késő-kádári technokrácia a vele szövetséges ellenelitcsoportokkal együtt az államszocialista rendszert lebontó rendszerváltás fő kezdeményezője és vezető ereje. Fontos látnunk, hogy eme tevékenységéhez a piaci reformok erőteljes szorgalmazásával – és a tőkepiaci logikát ekkortól térségünkre is gyorsulón kiterjesztő globalizáció első markáns jeleként – már az 1989-es politikai fordulatot megelőzően, az 1980-as évek clejétől hozzáfeksz (bár ekkor még szövetségeseivel együtt nem lát esélyt az államszocialista politikai berendezkedés, és ennek lényegi vonása, az egypártrendszer meghaladására).

Hangsúlyozottan a globalizáció problematikáját érinti az a kérdés, hogy miért éppen az adott társadalmi ellenelitcsoportok formálódhattak ki, és mi erejük forrása. Az alábbi körülmények érdemelnek itt figyelmet.

Az országnak az 1970-es évek közepétől erősödő nyugati eladósodása, adósságszpirálba való bekerülése a reformgondolkodásban nem az államszocializmus demokratikus megreformálásának igényével fellépő társadalompolitikusok aktivizálódását, hanem a monetarista késő-kádári technokrácia megerősödését katalizálja. Azért is, mert az államszocializmuson belül megvalósuló piaci reformok és nyomukban a külpiazi nyitás révén a társadalom széles rétegei körében egyre növekszik a nyugati fogyasztói modell vonzereje.

A győztesek és a rendszerváltás vezető erői így a késő-kádári technokrácia és értelmiségi szövetségesei lesznek. Nyílt csúcs-

hatalmi pozíciókba kerülésük azonban csak 1994-ben, a szociálliberális koalíció választási győzelmével következik be. Ekkor a gazdasági főhatalom a késő-kádári technokrácia első, a politikai főhatalom ezen technokrácia másod-harmadvonalának kezébe kerül (Szalai, 1996, 1998).

A külső egyensúlyi helyzet drámai romlására hivatkozva 1995 márciusában megszületik a késő-kádári technokrata Bokros Lajos nevével fémjelzett monetarista intézkedéscsomag. Lényege a belső kereslet, ezen belül a reáljövedelmek radikális visszafogása – ennek révén a belső és külső egyensúlyi viszonyok gyors javítása –, a privatizációnak a külföldi tőkebevonás jelentős bővítésével történő felgyorsítása, mindezzel összefüggésben pedig a szociális ellátórendszerek radikális megnyirbálása. E döntést meghatározó gondolatmenetből kimarad a kívánatosnak tartott gazdasági intézkedések társadalmi, politikai következményének átgondolása, de a hosszú távú gazdasági hatások felmérése is. A mögötte meghúzódó attitűd háttere pedig a nemzetközi nagytőke, a nemzetközi pénzvilág normáinak való megfelelés igénye, közvetlenül pedig a magyar gazdaság, a magyar munkaerő vonzóvá tétele a külföldi tőke számára.

A Bokros-csomag hatására a reáljövedelmek már 1995-ben radikálisan csökkennek, és felgyorsul az államszocializmusban létrejött felemás középosztály – már korábban megkezdődött – szétesése. Vukovich György és Harcsa István (1998) kutatásai szerint ekkortól a jövedelemegyenlőtlenségek az európai átlagot jóval meghaladó mértékűvé válnak. (Az idézett szerzők szerint az 1995. évi esélyegyenlőtlenség-növekedésnek különleges sajátossága az, hogy miközben a legfelsőbb decilis részesedése az összes jövedelemből erősen nő, és ugyanakkor a legalsó decilisé is kissé nő, a harmadiktól a nyolcadik deciliséig mindegyik részesedése az összes jövedelemből csökkent, tehát a középrétegek válnak vesztesékké.) 1995-től a külföldi tőkebeáramlás jelentősen gyorsul – 1998-ra a multinacionális tőke a magyar gazdaság domináns szektorává válik (az adatokat később ismertetem).

A szociálliberális koalíció azonban az 1998-as választásokon belebukik a Bokros-csomagba. A győztes a Fidesz – Magyar Polgári Párt lesz, mely a Bokros-csomag radikális kritikáját adja, és a választási küzdelemben konzervatív mezben egy szociáldemokrata jóléti programot hirdet meg (Szalai, 1999b).

AZ AJTÓK ZÁRÓDNAK?

Bár a Fidesz – Magyar Polgári Párt a választási kampány során a hazai burzsoázia és a középosztály megerősítését ígérte, kutatásaim szerint ez a törekvése csak csekély eredménnyel jár. Jelenleg Magyarországon a külföldi érdekeltségű vállalatok szá-

mára kiterjedt támogatási rendszer működik, ez a rendszer az áttekinthetetlenlenségig bonyolult, nélkülozi az átfogó koncepciót, ugyanakkor e vállalkozások nagyfokú preferálását jelzi. Ezen körülmények között a redisztribúció során a multinacionális cégek érdekei felülreprezentáltak válnak, annak ellenére, hogy a politikai elit szándéka – legalábbis eredetileg – más volt. (Ezzel kapcsolatosan itt és most csupán néhány adatot van módom ismertetni: a Gazdaságkutató Rt. jelentése szerint az 1999-ben folyósított gazdaságfejlesztési támogatások listáját tanulmányozva azt látjuk, hogy a tíz legnagyobb haszonélvező egytől egyig külföldi tulajdonú nagyvállalat, amelyek összesen 19 telephely fejlesztéséhez kapnak állami támogatást. A 2000. év első öt hónapjában a gazdaságfejlesztési célelőirányzatok mindegyik nyertese közül öt vállalat multinacionális cégek magyarországi leányvállalata. Saját számításaim szerint a támogatásokat az elvonásokkal is egybevetve – vagyis a nettó befizetéseket kiszámítva – 1999-ben a következő képet kapjuk: mezőgazdaság nélkül számolva a nettó befizetéseknek a GDP-hez viszonyított aránya a hazai szektorban 9,8 százalék, a teljesen külföldi szektorban viszont csak 5,2 százalék. [Hozzáteszem: a multinacionális szektor teljes kedvezményeit azok számossága és egyedisége következtében nem lehet tökéletesen számba venni. De még korlátozott számításaink szerint is vannak ágazatok, melyekben a külföldi befektetők nettó költségvetési kedvezményezettek.]

A jelenlegi politikai elit így a multinacionális tőke foglya, politikája nem nagyon lehet más, mint a multinacionális tőkét képviselő osztálypolitika. (Már a szociálliberális koalíció is hasonló osztálypolitikát követett – van azonban egy lényeges különbség. E koalíció nagyobb részt behozta a multinacionális tőkét – és akkor, 1994 és 1998 között még lett volna alternatívája egy kiegyensúlyozottabb tulajdonosi szerkezet kialakításának – míg a Fidesz – Magyar Polgári Párt vezette koalíció már nemigen tehet mást, minthogy *működtetésében* támogatja azt.) Ezt az osztálypolitikát pedig a politikai elit immár a legszegényebb társadalmi csoportok rovására valósítja meg. (A Tárki kimutatásában a korábbi években az alsó és felső jövedelemdecilis közötti egyenlőtlenségi hányados 7,0 és 7,8 között hullámzott, 1999-ben azonban átlépte a 8,0-át. A Tárki ezzel összefüggésben megállapítja: a gazdasági növekedés hatásából a szakképzetlen munkások és a munkaerőpiacról kiszorulók kimaradtak, a jövedelmi különbségek növekedése mellett nincs jele a szegénységproblema kezelésének, sőt a növekedés hatásai alig-alig gyűrűződnek le a középrétegek középső és alsó csoportjaihoz. Katona Tamás (2000) KSH-forrásokra támaszkodva népességötödök alapján mérte a jövedelemeloszlást. [A teljes népesség és valamennyi jövedelem alapján.] Arra a következtetésre jutott, hogy 1998-ról 1999-re a legfelső ötöd részesedése a teljes jövedelemtömegeből változatlan maradt, a középső ötödé igen kis mértékben nőtt, en-

nek ára azonban az volt, hogy a legalsó ötödbe tartozók részese-
dése csökkent. A legfelső ötöd részese-
dése a teljes jövedelem-
tömegeből 1999-ben 35,9 százalék, a legalsó ötödé 9,7 százalék.)

Az elmondottak alapján az alábbi alapképlet fogalmazható meg: miután a rendszerváltó Magyarország – és szinte az egész közép-kelet-európai régió – számára a globalizációból fakadó nemzetközi erőviszonyokkal összefüggésben nem álltak rendelkezésre a kapitalista fejlődés beindításához klasszikusan szükséges és a gazdaságpolitikai vezetés által viszonylagosan szabadon felhasználható külső erőforrások, az elitek felhalmozását döntően belső erőforrás- és jövedelemátcsoportosítás révén lehetett csak biztosítani. Ezen folyamat kárvallottjai a szociál-liberális kormányzati ciklus alatt a középrétegek, 1998 után pedig a társadalom legszegényebb csoportjai voltak. Az alternatívakeresés elmulasztása mellett szintén a gazdaságpolitikai vezetés által viszonylag szabadon felhasználható erőforrások hiányával magyarázható az is, hogy a külső tőkebevonás a multinacionális vállalatok tömeges becsalogatása révén valósult meg, mégpedig ezen szektor dominánssá válását eredményező mértékben.

Az adott helyzetből adódó hatalmi perspektívát Pierre Bourdieu (1983) fogalomkészletét felhasználva próbálom megfogalmazni: a jelenleg legvalószínűbbnek tűnő szcenario szerint Magyarországon a „domináns osztályt” fő frakcióként a multinacionális cégek vezető erői, alfrakcióként pedig a mindenkori politikai elit (valamint klientúrája) fogják alkotni. Ahhoz azonban, hogy „felülértékelhessék saját tudástőkéjüket más osztályokkal szemben”, ideológusokra, erős, elkötelezett értelmiségre is szükségük lesz. Ennek az értelmiségnek pedig konzervatív liberálisnak kell lennie – és ezen értelmiségi kör kialakulásának már vannak jelei.

KETTŐS GAZDASÁG – KETTŐS TÁRSADALOM

A leírt folyamatok alapja, hogy az 1980-as évek előzményei után a rendszerváltás elmúlt tíz évében kettős gazdasági struktúra és egy erre ráépülő kettős társadalm szerkezet alakult ki Magyarországon. Szemben áll egymással egy nyugati piacokhoz kötődő, külföldi dominanciájú, koncentrált tulajdonosi és szervezeti struktúra, nyugati termelés-szervezési modell és életstílus – és egy döntően a belső piachoz kapcsolódó, hazai dominanciájú, dekoncentrált szervezeti struktúrájú, rendies, paternalista vonásokat felmutató termelés-szervezési modell és ráépülő életstílus. A kettős szerkezetből a külföldi dominanciájú szektor a meghatározó.

Vedres Balázs (2000) kutatásai szerint a magyar tulajdon-szerkezet koncentrációja és külföldi dominanciája jóval maga-

sabb, erőteljesebb, mint a nyugat-európai vagy az egyesült államokbeli. Saját számításaim szerint a bent lévő működő tőke GDP-hez viszonyított aránya Magyarországon 33,2 százalék, melyet a világ országai közül csak tizenegy másik ország aránya halad meg (többek között Egyenlítői Guinea és Új-Zéland – Szalai, 2000b).

Árva László (1999) megállapításai szerint ha a kilencvenes évtized végén rátekinünk a hazai vállalati szerkezetre, azt kell látnunk, hogy a nyolcvanas években kívánatosnak tartott talpára állított piramis formájú vállalati struktúra helyett a rendszerváltást követő évtizedben egy, a korábbiaktól ugyan eltérő, de a fejlett nyugat-európai vállalati struktúrától is lényegesen különböző modell alakul ki Magyarországon. Ennek jellemzői: a nagyvállalati túlsúly fennmaradása, a középvállalatok alacsony, sőt csökkenő aránya, ugyanakkor a mikro- és kisvállalkozások ugrásszerű kiterjedése, az általuk foglalkoztatott munkaerő létszámának gyarapodása. (Ezek között igen nagy számban található olyan kényszervállalkozások, melyeket nem gazdálkodási, hanem alapvetően adókerülési célokból hoztak létre.) A 90-es évtized közepére a 80-as évtized feje tetejére állított piramisa (melyet szintén egy túlkonzentrált – akkor döntően a szovjet piachoz kötődő – nagyvállalati szerkezet, emellett a közép- és kisvállalkozások elenyésző aránya jellemzett) *egy igen szűk derekú homokórának* „adja át a helyét”.

Éme magyar „vállalati homokórára” az jellemző, hogy az alsó és felső részek között alig van kapcsolat, mivel a hazai kis- és középvállalkozások alig kapcsolódnak a hazánkban tevékenykedő nagy multinacionális cégekhez szállítóként, partnerként. Ezért ezt a sajátos vállalati szerkezetet leginkább *egy eldugult homokórához* hasonlíthatjuk.

A magyar modell leglényegesebb tulajdonsága a külföldi tulajdon dominanciája. Multinacionális társaságok, külföldi állami, tartományi vállalatok, külföldi családi tulajdonú cégek, külföldi tőzsdén jegyzett társaságok, valamint külföldi intézményi befektetők birtokolják, irányítják a hazai vállalati, pénzügyi rendszer többségét. Külföldi kontroll alatt van az ipar mintegy 2/3-a, a távközlés több mint 90 százaléka, az energiatermelés és -elosztás közel 60 százaléka, a pénzügyi szektor 70 százaléka, a kereskedelem fele. Már csak a mezőgazdasági ágazatban domináns a hazai tulajdon.

A kettős gazdaságszerkezet a magyar társadalom polarizálódásának, kettészakadásának legfőbb alapjává válik. A KSH adatai szerint jelenleg a foglalkoztatottak 30 százaléka dolgozik a külföldi szektorban, itt a bérszínvonal mára már ötven százalékkal haladja meg a belföldi dominanciájú szféra bérszínvonalát.

A jövedelemegyenlőtlenségeknél mélyebb kettészakadást jelent az eltérő termelészervezési modell, és méginkább a két

szférán belüli érdekérvényesítési metódusok különbsége, elsősorban a részérdek artikulációja és az alkuk szabályozottsága szempontjából. Empirikus tapasztalataim szerint míg a multinacionális szektor a kormányzati szervezetekkel való kapcsolatában viszonylag nyíltan szabályozott viszonyokra törekszik (Boda–Neumann, 1996), addig a hazai tulajdonoscsoportok jóval rejtőzködőbb magatartást tanúsítanak, közös érdekeiket csak igen ritkán artikulálják, ezzel összefüggésben a kormányzattal és a politikai pártokkal való viszonyaikban előnyben részesítik a személyes kapcsolatokon nyugvó egyéni, informális alkumechanizmusokat (Szalai, 1998, 1999b).

Nagy különbség van a két szféra között a szürke- és feketemunka elterjedtségét és formáját tekintve is. A szürke- és feketemunka az államszocializmushoz képest a rendszerváltás folyamatában elterjedtebbé vált (Liskó, 1999). A hivatalos béren felüli juttatások azonban a multinacionális szektorban jóval szabályozottabbak és nyíltabbak, mint a hazai dominanciájú szférában. Bár erről még nem rendelkezem egzakt adatokkal, valószínűsítem, hogy a szürke- és feketemunka kiterjedtsége hazai szektorban jóval erőteljesebb: Ékes Ildikó (2000) adatai szerint a magyarországi kisvállalkozások 80 százalékára jellemző, hogy a munkavállalók jövedelmük minimálisan 20 százalékát, maximálisan két és félszeresét számla ellenében vagy borítékban kapják. És kizárólag a munkaadók pillanatnyi döntésétől – nem ritkán az egyes munkavállalókkal való személyes kapcsolataik jellegétől – függ, hogy írásbeli szerződésben nem rögzített jövedelmükhöz mikor juthatnak hozzá, sőt egyáltalán, hozzájuthatnak-e. Nem beszélve az abból fakadó kiszolgáltatottságukról, hogy tökéletesen kiesnek a szociális ellátórendszerekből és a jogvédelem intézményeiből.

Az alá-fölérendeltségi viszonyok eme jellege kedvez a paternalista attitűdök erősödésének, annál is inkább, mivel más, általánosabb körülmények is ebbe az irányba hatnak. Ezek közül Fábíán Zoltán (1999) kutatásai szerint a leglényegesebb az, hogy a rendszerváltás folyamata sok tekintetben felborította a társadalmi identitásszerveződés korábbi mintáit, és az így keletkezett identitáskriszís számos társadalmi csoportban megnövelte a paternalista, autoriter attitűdök iránti fogékonyságot.

Bár a tapasztalatok szerint a magyar társadalom rendies hagyományait a multinacionális cégek is igyekeznek a maguk hasznára fordítani, a külső és belső kapcsolatok itt jóval szabályozottabbak, intézményesebbek, kontrollálhatóbbak, mint a hazai dominanciájú szektorban. Elsősorban erre gondoltam, amikor azt állítottam: a magyar társadalom egy nyugati modellt követő és egy rendies részre tagolódik.

Fontos ugyanakkor felhívni a figyelmet arra, hogy az adott szektorban mind a rendiség, mind a tekintélyelvűség – a paternalizmus a korábbi korszakoktól eltérő módon érvényesül

–, a munkaerő nagyfokú fluktuációja és az erős individualizáció (Liskó, 1999) következtében döntően nem az egyes tulajdonosok és a munkavállalók, hanem inkább a tulajdonosok egész „osztályának” és a munkavállalóknak a viszonyát jellemzi. (Az egyes tulajdonosok és munkavállalók viszonya képlékeny, éppen hogy nem intézményesül, márpedig a legalábbis informális intézményesültség a rendiség alapvető feltétele. Intézményesül viszont a munkavállaló tömegének a hazai munkaadóknak való nagyfokú kiszolgáltatottsága és személyi függősége, amelyet az is jelez, hogy leginkább az ő munkahelyeiken szorulnak vissza a szakszervezetek és a kollektív érdekérvényesítés más formái. [Neumann, 2000])

A vázolt kettős szerkezet a magyar kapitalizmus kibontakozásától, a XIX. század második felétől kezdve (az államszocializmus egy rövid időszakát kivéve, amikor is átmenetileg egy felemás, de masszív középosztály jött létre [Ferge, 1973]) történelmi kontinuitást mutat. A kontinuitás alapvető oka – Erdei Ferenc (1976) gondolatmenetét tovább folytatva –, hogy Magyarországon, sajátos helyzetéből adódóan – pontosan Kelet és Nyugat földrajzi és szocializációs metszéspontján helyezkedik el –, soha nem volt lehetőség és idő arra, hogy a domináns gazdasági és társadalomszervezési formákat egy szerves fejlődés nyomán a társadalom méhéből elinduló folyamatok vajúdják ki. Ezért az uralkodó gazdasági és társadalomszervezési formákat döntően mindig felülről és kívülről ható hatalmi hatások hozták létre.

A kettős szerkezet átörökítésének mechanizmusa alapvetően szocializációs természetű. Ezt a kettős szerkezetre való hajlomot erősítik fel az 1990-es években a globalizáció folyamatai. Az átörökítési mechanizmus és a globalizáció együtthatását az államszocializmusról az újkapitalizmusra való átalakulás során vizsgálva azt látjuk, hogy az államszocializmus időszaka alatt nagy tömegű, képzett, nagyvállalati keretek között végzett munkára szocializálódó munkaerő jön létre, majd ez a munkaerő az 1980-as évek elejétől – elsősorban a tudástőke egyenlőtlen eloszlása alapján – differenciálódásnak indul (Andorka, 1982). Számos kutatás szerint az ilyen szocializációs előzmények után kiemelkedő, igen kvalifikált munkaerő az egyik legdöntőbb faktora Magyarország kiemelkedő külfölditőke-vonzó képességének (Árva-Dicházi, 1998, Fazekas-Köllő, 1999, Gazdaságkutató Rt. jelentése, 2000).

A gazdaság kettős szerkezetére egy szegregált, dezintegrálódó társadalmi szerkezet épül. Ugyanakkor a szétesést mutató társadalmi szerkezet a globalizáció individualizáló hatásával összefonódva újra is termeli a gazdaság kettős szerkezetét. (Jól mutatja eme kölcsönhatás következményét az, hogy a hosszú recesszió után ugyan már 1997-től megindul a gazdaság növekedése, amelyet döntően a multinacionális szektor generál, de –

eme szektor szigetszerű működése következtében – hatásai csak lassan és rendkívül egyenlőtlenül – az egyenlőtlenégeket fokozva – terülnek szét a gazdaságon és a társadalmon. [Kopint Datorg kiadványai, Szalai, 1999a, 2000, Pitti, 2001]]

Visszatérve a kettős szerkezetre, még azt is hozzá kell tenni: a kettős szerkezeten belüli oldalak nem alkotnak homogén kört – és ez árnyalja elméletemet. Ha most csak a munkavállalói státus alakulását tekintjük, akkor egyrészt azt látjuk, hogy a multinacionális szektor e szempontból differenciált, három alaptípus különíthető el. A cégek egy része igen kvalifikált fiatal munkaerőt alkalmaz, nagy kreativitást igénylő, kutatásigényes szellemi munkára, és e munkaerő képzésében is részt vesz. A cégek második csoportja fiatal, de hangsúlyozottan szakképzetlen, főleg női munkaerőt alkalmaz, szalagmunkára. A harmadik csoport szakképzett munkaerőt alkalmaz, képzettségénél jóval kevesebb tudást igénylő munkakörben. A három csoportba tartozó munkavállalók szociológiai szempontból külön köröket alkotnak. Másrészt a hazai tulajdonú dominanciájú szektorban is fellelhetőek intézményesített, szabályozott munkaügyi viszonyokra törekvő cégek.

Ugyancsak fontos, hogy a társadalom kettős szerkezetén belüli két szféra nem különül el hermetikusan egymástól. A kettő közötti kapcsolatot azonban döntően a tömegműediumok és a nagy bevásárlóközpontok hozzák létre, amelyek csatornáin és kirakatain keresztül a döntően rendiesen szerveződő szektorhoz tartozók „egyenes adásban” értesülhetnek a nyugati szektorhoz tartozók életnívójáról, életstílusáról, értékeiről, fogyasztói szokásairól. Ez pedig fokozza az amúgy is meglévő társadalmi frusztrációt, feszültségeket, és ezek bázisán a szélsőséges, ordas ideológiák veszélyét.

Azt a kérdést, hogy a most vázolt kettős szerkezet és az azt kialakító tényezők milyen – meglehetősen jelentős – eltéréseket mutatnak a korábbi kettős szerkezetektől és ennek tényezőitől, most készülő könyvemben fogom bővebben kifejteni (Szalai, 2001).

A GLOBALIZÁCIÓ ÉS A KETTŐS TÁRSADALOMSZERKEZET POLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI

A nemzetközi szakirodalomból közismert, hogy a globalizáció folyamata gyengíti a nemzetállamok, a nemzeti kormányok szuverenitását. A Patrich Weller vezette kutatócsoport 1997-ben a *Hollow Crown* – üres korona – szimbólummal jellemezte a nemzeti kormányok szűkülő mozgásterét. Bayer József (1999) a következőképpen fogalmaz: „A nemzetállami kormányok egyre kevésbé képesek belső gazdaságpolitikával, szabályozással ki-

védni a kívülről jövő hatásokat: maguk is ugyanolyan versenyhelyzetbe kerülnek, mint a piac magánszereplői." Továbbá: „a demokráciák egyik fő politikai dilemmája éppenséggel az, hogy a globalizált gazdaságban a nemzeti kormányok gazdasági teljesítőképességüket, azaz versenyképességüket csak a szociális és politikai célok feladásával képesek megőrizni". Pontosan ezt mutatja a Fidesz vezette koalíciós kormány első tíz hónapjáról készített, tavaly megjelent esettanulmányom is. Sőt, még azt is, hogy a periféria, félperiféria országaiban a kormányzati hatalom gyengülése valószínűleg még gyorsabb, drámaibb, és a „szociális deficit” jóval nagyobb, mint a centrumok országai-
ban.

Magyarországon az ellenzékben lévő pártok a részben a globalizáció következtében rekonstruálódó kettős társadalomszerkezetet és a belőle származó feszültségeket – akár tudattalanul is – érzékelik. És a választások során eddig azok a pártok kerültek előnyös helyzetbe, amelyek valamiféle megoldást kínáltak a kettősség meghaladására, amelyeknek ez állt programjuk középpontjában. A Magyar Szocialista Párt az 1994-es választásokat megelőző kampányában azt kommunikálta, hogy *megállítja* a társadalom kettészakadását (Szalai, 1996, 1998). A Fidesz – Magyar Polgári Párt az 1998-as választásokat megelőzően azt ígéri, hogy *rekonstruálja, újraszervezi* a szétesett középosztályt (Szalai, 1999b). Mint azonban azt láttuk, hatalomra kerülvén ígéretét egyik párt sem tudja teljesíteni – a globális kapitalizmus erőivel szemben a kormányzati hatalom rendkívül gyengének bizonyul.

Ez a körülmény a pártok társadalmi tekintélyének csökkenésével jár. A Medián felmérése szerint az intézmények bizalmi listáján a pártok 35 százalékos bizalmi indexszel az utolsó előtti helyet foglalják el (csak a szakszervezeteket előzik meg). Másrészt a politikai eliten belül az ún. technokrata és az ún. populista szembenállásban rekonstruálódik a Bibó István (1948) által leírt hamis realista és túlfeszült lényeglátó magatartásmin-tája. Megdöbbentően aktuális ma Bibónak e két személyiség-típusról és társadalmi szerepükről adott jellemzése: „Közösségi vezetéshez és irányításhoz, mint általában minden alkotáshoz, két dolog szükséges: a ténylegesen keresztülvihető dolgokat szem előtt tartó gyakorlati realizmus és a feladatok belső törvényeit jól felismerő lényeglátás. Ha egy közösség a hazugságnak valamiféle zsákutcájába beleszorul, annak első következménye az, hogy nem talál realista és lényeglátó embereket, akikre a maga vezetését rábízhatja. Talál bőségben gyakorlatias embereket, akiknek a számára a gyakorlati munka vagy érvényesülés lehetősége áll mindenekfelett, s ennek érdekében hajlandók abban az értelemben »realisták« lenni, hogy a hazugság fennálló és érvényesülő konstrukcióját elfogadják valóságnak. Realizmusuk ilyen módon egy alapvetően hazug építmény megtá-

masztásában, erősítésében és a tényleges lehetőségek hamis feltételei között való ide-oda tologatásban merül ki. A másik oldalon a lényeglátás adományával megáldott emberek vagy más kifejezési formát keresnek, vagy szűkebb, kisebb közösségekbe vonulnak, majd mind nagyobb mértékben izolálódnak, duzzogásba, sértődöttségbe, különtségbe vagy ádáz próféta-ságba szorúlnak; egyidejűleg a különcök és az ádáz próféták válnak arra alkalmassá, hogy a lényeg megmondását magukra vállalják." (Uo. 604.)

A hazugság, a hazug konstrukció, melybe a közösség ma beleszorul, nem más, mint egyfelől a nemzetállami szuverenitás hirdetett etosza, másfelől viszont ezzel éppen ellentétben, az az elittek által főként metakommunikált üzenet, mely szerint a globalizáció következtében az országnak valójában semmiféle szabad mozgástere sincs.

Mindebből egyenesen következik: egyfelől a társadalom politikai apátiája, másfelől meghatározott társadalmi csoportoknak a szélsőséges, ordas ideológiák iránti vonzódása. Hozzáteszem: mint azt Ulrich Beck (1983) is megfogalmazta, az apátia a szélsőségek, ordas eszmék iránti fogékonyságot megelőző fázis is lehet.

Az eddig vázolt helyzet meghaladásának lehetőségeit várható európai uniós felvételünk ellentmondásosan érinti.

Európa több szempontból sem egységes, és gyakran önmagának ellentmondó üzeneteket közvetít Magyarországnak. Egyrészt az EU központi irányító szervezetei erőteljesen lobbiznak a nyugat-európai befektetők kedvezményes magyarországi elbírálásért. Másrészt ugyanezen szervezetek – például az általuk nemrég készített magyarországi országjelentésben – kifogásolják, hogy a magyarországi közép- és kisvállalkozók a nagy külföldi befektetőkhez képest hátrányos állami elbírálásban részesülnek.

Egy másik szempont: gyökeresen más a nyugat-európai nagytőke és a nyugat-európai szakszervezetek érdekeltsége a magyarországi bérszínvonal alakulását illetően – a nagytőke a bérszínvonalát leszorítani kívánja, a szakszervezetek pedig (az általuk képviselt munkavállalók érdekei szempontjából is) abban érdekeltek, hogy a magyar bérszínvonal és munkakörülmények a nyugat-európaihoz legyenek hasonlatosak.

Hogy e – Magyarország számára egyelőre külső – tényezők, hatások közül melyek lesznek az erősebbek, egyelőre nyitott kérdés. Mint ahogy nyitott kérdés az is, hogy az egységesülő Európa nem törik-e meg az amerikanizálódása irányába ható erők súlya alatt, és éleződő versenye az Egyesült Államokkal hosszabb távon hogyan fogja érinteni hosszú évtizedek alatt felhalmozott szociális vívmányait.

IRODALOM

- Almási Miklós, 1995. *Napóra a Times Square-en. A pénz társadalmá az ezredvégen.* T-Twins Kiadó
- Almási Miklós, 1998. *Üveggolyók. Az ezredvég globális játszmái.* Helikon Kiadó
- Andorka Rudolf, 1982. *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Gondolat Kiadó
- Angelusz Róbert-Tardos Róbert, 2000. *Pártok között szabadon. Választók és társadalmi helyzet a 90-es évek Magyarországn.* Osiris Kiadó
- Árva László-Dicházi Bertalan, 1998. *Globalizáció és külföldi tőkeberuházások Magyarországon.* Kairosz Kiadó - Növekedéskutató Intézet
- Árva László, 1999. *Globalizáció és gazdasági növekedés: kérdőjelek és felkiáltójel.* In: uő.: *Növekedés és globalizáció. Válogatott tanulmányok.* Kairosz Kiadó - Növekedéskutató Intézet, 11-67.
- Bayer József, 1999. *A globalizáció és politikai visszahatásai.* (Kézirat.)
- Bayer József, 2000. *The Impact of Globalisation on East-Central Europe.* (Kézirat.)
- Beck, Ulrich, 1983. *Túl a renden és osztályon? (Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése)* In: *A társadalmi rétegződés komponensei.* Szerk.: Angelusz Róbert. Új Mandátum Könyvkiadó. 418-468.
- Bibó István, 1948. *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem.* In: Bibó István: *Válogatott Tanulmányok 1945-1949.* Magvető Könyvkiadó, 1986. II. kötet 569-620.
- Boda Dorottya-Neumann László, 1996. *Ki kinek riportál.*
- Bourdieu, Pierre, 1983. *The Forms of Capital.* In: John G. Richardson: *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education.* New York
- Castel, Robert, 1998. *A szociális kérdés alapváltozásai.* Budapest, Max Weber Alapítvány, Wesley Zsuzsanna Alapítvány, Kávé Kiadó
- Castells, Manuel, 1996. *The Rise of Network Society.* Oxford, Blackwell.
- Ékes Ildikó, 2000. *A kormányzati, a közületi és a privát szektor bér- és kereseti arányai.* Gazdaságelemző és Informatikai Intézet, (február)
- Erdei Ferenc, 1976. *A magyar társadalom a két világháború között.* I-II. Valóság. 1976. 4. sz. 23-53, 5. sz. 36-58.
- Fábián Zoltán, 1999. *Tekintélyelvűség és előítéletek.* Új Mandátum Könyvkiadó
- Fazekas Károly-Köllő János, 1999. *A külföldi érdekeltségű vállalatok munkaerő-keresletének jellemzői Magyarországon, 1995-ben.* In: Fazekas Károly-Köllő János-Neumann László-Tóth András: *Relokáció: A munkahelyek áttelepülése Nyugat-Európából Magyarországra.* Európai Tükör Műhelytanulmányok, 59.
- Ferge Zsuzsa, 1973. *Társadalmunk rétegződése. Évek és tények.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Földes György, 1996. *Az eladósodás politikatörténete 1957-1986.* Napvilág Kiadó
- Fricz Tamás, 2000. *Mi lesz a pártokkal? A pártok válságjelenségei és csetlekes funkcióváltozása a XXI. században.* In: *Politikatudományi Szemle*, 1-2. sz. 213-242.
- Gilpin, Robert, 1987. *The Political Economy of International Relations.* Princeton: Princeton University Press
- Katona Tamás, 2000. *Helyzetkép féldőben, 2000 nyarán.* József Attila Alapítvány, Társadalompolitikai Elemző és Információs Műhely
- Liskó Ilona, 1999. *Pályakezdő szakmunkások követéses vizsgálata.* Oktatáskutató Intézet
- Martin, Hans Peter-Schumann, Harold, 1998. *A globalizáció csapdája.* Perfekti Kiadó

- Neumann László, 2000. Decentralizált kollektív alku Magyarországon. In: *A munkaügyi kapcsolatok rendszere és a munkavállalók helyzete*. Szerk.: Koltai Jenő. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont
- Pitti Zoltán, 2001. *A gazdasági szereplők számdinamikus és strukturális összetételének változása (1995–99)*. (Kézirat.)
- Romsics Ignác, 2000. *Magyarország története a XX században*. Osiris Könyvkiadó
- Scott, Alan (szerk.) 1997. *The Limits of Globalization*. London, New York: Routledge
- Sik Endre, 2000. *KGST-piacok és feketemunka – Magyarország 1999*. Társi, Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről. 2. tanulmány
- Szalai Erzsébet 1996, 1998. Az elitek metamorfózisa. In: *Az elitek átváltozása*. Cserépfalvi Kiadó, 22–43. Új Mandátum Könyvkiadó, 20–37.
- Szalai Erzsébet, 1999a. Szociális vagy társadalmi érzékenység. *Kritika*, február 14–16.
- Szalai Erzsébet, 1999b. *Oroszlánok és globalizáció. Kísérlet az 1998 tavaszán hatalomra került kormány szociológiai és szociálpszichológiai megközelítésére*. Új Mandátum Könyvkiadó
- Szalai Erzsébet, 2000a. A hatalom metamorfózisa? In: *Szereppróba. Válogatott tanulmányok, publicisztikai írások és interjúk*. Századvég Kiadó, 42–62.
- Szalai Erzsébet, 2000b. A gazdasági hatalom szerkezete Magyarországon. *Kritika*, szeptember 3–6.
- Szalai Erzsébet, 2001. *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. (Kézirat.)
- Tárki Monitor Jelentések. Monitor, 1999. (Szerk.: Szívós Péter, Tóth István György.). Budapest, 1999. december
- The Hollow Crown: Countervailing Trends in Core Executions*. Szerk.: Weller, Patrick, Bakvis, Herman, Rhodes, R. A. W. 1997. Macmillan St. Martin's Press
- Vedres Balázs, 2000. A tulajdonosi hálózatok felbomlása. *Közgazdasági Szemle*, szeptember. 526–540.
- Vukovich György-Harcza István, 1998. A magyar társadalom a jelzőszámok tükrében. In: *Társadalmi riport, 1998* (Szerk.: Kolosi Tamás-Tóth István György-Vukovich György.) Társi, 21–44.
- A bizalmi lista közepén. A Medián felmérése a hazai igazságszolgáltatásról. *Népszabadság*, 2000. szeptember 30. 23.
- A külföldi tőke Magyarországon 1997–1998*. KSII, Budapest, 2000.
- Befektetés-ösztönzés és működőtőke-bevonás: magyar lehetőségek az Európai Unió csatlakozás előkészítésének időszakában*. Gazdaságkutató Rt., Budapest, 2000. május 2.
- Konjunktúrajelentés 1998/2. A világgazdaság és a magyar gazdaság helyzete és kilátásai 1998 nyarán*. Kopint Datorg Konjunktúra-, Piackutató és Számítás-technikai Rt. 1998. június
- 2000 Regular Report from the Commission of the European Union on Hungary's Process toward Accession. 8 november 2000.

KONSZOLIDÁCIÓ KÖZÉP- ÉS DÉL-EURÓPÁBAN

E számunk súlypontjául néhány közép- és dél-európai ország demokratizációs problémáját választottuk. Ágh Attila bevezető tanulmányát a közép-európai konszolidálódásról – az EU-alkalmazkodás és a globalizáció körülményei között – vitaindítónak tekintjük a politikai rendszer és demokrácia közép-európai és hazai állásáról.

ÁGH ATTILA

A korai konszolidáció és az EU-alkalmazkodás Közép-Európában

A KONSZOLIDÁCIÓ ÉS A KONSZENZUÁLIS DEMOKRÁCIA ELVE

A közép-európai demokráciák a 2000-es évek elején fordulóponthoz érkeztek. Már nyilvánvalóan túljutottak a demokratikus átmenet szakaszán, hiszen kiépültek alapvető demokratikus intézményeik és a globális gazdasági fórumok sem tekintik őket többé átmeneti gazdaságnak. De a demokratikus konszolidációig még nem juttottak el, annak klasszikus, dél-európai értelmében. Ezért vezettem be a korai konszolidáció kifejezést, amely már meglehetősen ismertté és elfogadottá vált a nemzetközi szakirodalomban (lásd legutóbb Pridham-Ágh, 2001).

A kilencvenes évek végére a Közép-Európa fogalom is megszokott terminussá vált a nemzetközi politikai életben. Még a Kelet-Európa történetéről szóló rangos feldolgozások (Bideleux-Jeffries, 1998 és Crampton, 1997) is erőteljesen megkülönböztetik a közép-európai térséget (különösen Hyde-Price, 1996), amelyhez a balti államok is mindjobban felzárkóznak (Noergaard-Johannsen, 1999). Egyúttal azonban fel is erősödött a demokrácia elméletében a földrajzi és regionális zűrzavar. A legelterjedtebb kifejezéssé a közép- és kelet-európai országok vált (Central and East European Countries, CEECs), amely jórészt felváltotta a posztkommunista országok elnevezést. A kilencvenes évek eleje óta bevezetett Kelet-Közép-Európa (East Central Europe, ECE) kifejezés viszont anynyira inflálódott, hogy az ECE és a CEECs terminusok sokszor

összemosódtak. A tényekre kevésbé támaszkodó, minden „poszt” országot azonos kategóriába soroló felületes általánosításon túl ennek fő oka a nemzetközi irodalomban a „diplomáciai udvariasság” volt, hiszen a nemzetközi intézmények egyetlen országot sem akarnak megbántani neki nem tetsző regionális minősítéssel. Mivel a Kelet kifejezés a Kelet-Közép-Európa terminusban amúgy is félreértésre ad alkalmat, ezért azt gondolom, hogy ideje áttérni a Közép-Európa terminus használatára, hiszen egyébként is felgyorsult a konvergencia Ausztriával, „Nyugat”-Közép-Európa egyetlen államával.

Ez a tanulmány tehát a korai konszolidáció elméleti kérdéseit vizsgálja a közép-európai új demokráciákban, mégpedig a globalizáció és európaizáció kettős kihívása feltételrendszerében (lásd részletesebben Ágh, 1998a és 1998b).

A globális demokratizálás fordulatot hozott az egész politikatudományban és egy új szakasz kezdetét jelentette. A demokrácia elmélete központi fontosságúvá vált az egész politikatudomány számára, s legalábbis két elméleti vita közvetlenül érinti a korai konszolidáció kérdését. Az egyik az intézményi és a kulturális megközelítés versengése, amelyek párhuzamosan és egymást erősítve jelentkeztek, vagyis velük egyre inkább gazdagodott a demokráciának mint intézményrendszernek a definíciója, s vele szemben a demokratikus politikai kultúrára épített felfogása is. (Erre még a konszolidáció fogalmának meghatározása kapcsán visszatérünk.) Ennél fontosabb bevezetésül előlegezni a konszenzuális demokrácia elvét, amely egyébként magában foglalja az intézményi és kulturális aspektus együttes dinamikáját is. A másik vita ugyanis a többségi és megegyezésses, majoritárius (majoritarian) és konszenzuális (consensual) demokráciák közötti különbségtétel, amely valódi tudományos és politikai jelentőségét csak a kilencvenes évek kezdete, az új demokráciák globális kibontakozása óta nyerte el.¹

A fejlődés Lijphart szerint a többségi demokráciáktól a konszenzuális modell felé tart; tételét jórészt a nyugat-európai kisállamok példáján illusztrál. A Democracies (1984) című alapmunkája nálunk is jól ismert, ennek legutóbbi, lényegesen átdolgozott, Patterns of Democracy (1999) címen megjelent új kiadását érdemes a közép-európai új demokráciák kapcsán felidézni. Lijphart legutóbbi művében az Európai Unió maga is a konszenzuális demokrácia modelljét testesíti meg.

Eredetileg a többségitől a konszenzuális demokrácia irányába való továbblépés az amerikai rendszerben történt meg – az angollal szemben – a maga kiterjedt „checks and balances” – azaz fékek és ellensúlyok – típusú intézményrendszerével. A II. világháború után azonban valamennyi nyugat-európai országban az ellenőrző és kiegyensúlyozó intézmények széles mezőnye jött létre a végrehajtó és a törvényhozó hatalom együttes és külön-külön is megvalósuló kontrolljára. Itt főleg az al-

kormánybírósgot kell említeni, de mellettük az ombudsmani hivatalt (az emberi jogok parlamenti biztosa vagy szószólója), a számvevőszéket, valamint a független bíróság és az önálló nemzeti bank intézményét is számításba kell venni. Továbbá mindinkább elismertté vált a funkcionális érdekképviselők mint társadalmi szereplők önállósága és a társadalmi párbeszéd intézményesült rendszere is, illetve a területi szereplők – települések, megyék és régiók – a központi kormányzattal szembeni függetlensége saját ügyeik intézésében. Végül a nemzeti és a nemzetközi jogban is egyre jobban elfogadottá váltak a legkülönbözőbb kisebbségek jogai. A kisebbségek vétőjoga az őket érintő lényegi kérdésekben voltaképpen a konszenzuális demokrácia Lijphart-féle elméletének markáns bizonyítékaként is felfogható.

Lijphart azt is kimutatja, hogy a konszenzuális politikai rendszerek jóval nagyobb társadalmi részvételt és a demokratikus politikai kultúra magasabb fokán alapuló viselkedést tételeznek fel, valamint nagyobb hatékonysággal működnek, mint a többségi rendszerek. Arra hívja fel a figyelmet már az egyik cikke címében is – „Az egyenlőtlen részvétel mint a demokrácia megoldatlan dilemmája” –, hogy az alacsony partícipáció, illetve annak egyenlőtlen megosztása a társadalom tehetős és szegény csoportjai között súlyosan eltorzítja a demokráciát és politikai kizártsággal tetézi a gazdasági kizártságot (exclusion). A politikai érv mellett azonban a „how well democracy works” jegyében azonban azt is hangsúlyozza, hogy az ilyen deficitese demokrácia egyben alacsony hatékonyságú is (Lijphart, 1997: 195–197.). Az intézményrendszerek kontrasztján túl (polity) Lijphart tehát a politikai viselkedés (politics) és a jobb működőképesség (policy) tekintetében is kidolgozza a két rendszer különbségét és mindhárom vonatkozásban a konszenzuális demokrácia fölénye mellett érvel („consensus democracy makes a big difference” – Lijphart, 1999: 274–275.).

Míg a demokrácia a korábbi, leegyszerűsített értelmezésben gyakran mindössze a többség uralmát, „a többség dönt” elvét és a többségi uralom zsákmányelvét (winner takes all) jelentette, addig a későbbi fejlődés mindinkább az egyszerű többség, mint átmeneti kormányzati többség döntéshozatalának, kompetenciájának a korlátait hangsúlyozta. A „demokrácia” leszűkített fogalma négy évre többségi alapon megválasztott kormányt jelent, amelynek csak korlátozott hatásköre van, míg az alkotmány a demokratikus berendezkedés lényegi és hosszú távú törvényeit testesíti meg. A kormányoknak, illetve az egyszerű parlamenti többségnek nincs joga és módja az alapvető törvények megváltoztatására, hiszen akkor a négyévente változó relatív választói többség akarátát kifejező kormányok nyomán állandóan változhatnak a demokrácia alapvető játékszabályai és a kisebbségek elemi jogai is sérülhetnének. Az alkotmány – az ér-

telmezésére és védelmére hivatott alkotmánybíróság – a törekény, ideiglenes és szűkebb érdekeket képviselő kormánnyal szemben a tartós, lényegi tendenciákat, a közakaratot és a közjót testesíti meg. Ezért az alkotmányt megváltoztatni, módosítani csak a konszenzális demokrácia sajátos eszközeivel, nagyon erőteljes – rendszerint minimálisan kétharmados – parlamenti többséggel lehetséges, amit többnyire még népszavazással is meg kell erősíteni.²

A „demokrácia” és az alkotmányosság fenti viszonya a modern demokráciák alapvető vonása volt már akkor is, amikor a globális demokratizálás elkezdődött. Ezért az új demokráciák már cleve nem épülhettek a többségi demokrácia elavult elveire, hanem csak a fejlett nyugati államokból és azok alkotmányaiból kölcsönzött konszenzális demokrácia modelljére és csak annak elfogadása mértékében konszolidálódhattak. Az új demokráciákban Dél-Európától Közép-Európán át Kelet-Európáig mindenütt a nyugat-európai – jobbra konszenzuális – modell átvétele a jellemző, amit „intézménytranszfernek” szoktunk nevezni. Ezzel párhuzamosan megtörtént a közpolitika-csinálás eljárásainak és módszereinek széles körű átvétele is (policy-transzfer), amit még jobban felerősít az EU-integráció folyamata.

A RENDSZERVÁLTÁS HÁROMSZAKASZOS ELMÉLETE

A rendszerváltás manapság általánosan elfogadott háromszakaszos elméletét először Dankwart Rustow vázolta fel egy 1970-ben publikált cikkében. A *Transition to democracy* című tanulmányában Rustow az autoriter rendszerek végső válságát követő szakaszt demokratikus átmenetnek nevezte és hangsúlyozta, hogy szükség van még egy harmadik szakaszra is, amikor a demokratikus viselkedési normák megszokottá és elfogadottá válnak – és csak ezzel fejeződik be a demokratizálás folyamata. Rustow nyomán tehát három szakaszt különíthetünk el, a rendszerválság (pre-transition crisis), a demokratikus átmenet (democratic transition) és a demokratikus konszolidáció (democratic consolidation) időszakát. Már Rustownál is világos, hogy a demokratikus átmenetet megnyitó rendszerválság kezdeti szakasza után előbb az intézményépítés, majd a demokratikus politikai kultúra kialakításának szakasza következik, ily módon összekapcsolva és kibékítve az intézménycentrikus és kultúra- vagy aktorcentrikus megközelítéseket.

Érthető módon a nyolcvanas években a demokratikus átmenet problémája volt az előtérben és a „school of transition” – későbbi elnevezéssel tranzitológia – volt a fő kutatási irány (lásd mindenekelőtt O'Donnell és mások, 1986). Kezdetben a tranzitológia gondolatvilágára főleg a latin-amerikai fejlődés

nyomta rá a bélyegét. Mindjobban megnőtt azonban az érdeklődés a sikeres dél-európai demokráciák iránt is, különösen azok EU-felvétele, 1986 után. Ezzel már a demokratikus konszolidáció került az érdeklődés középpontjába. A kétféle fejlődési modell kontrasztjában erőteljesen és újra megfogalmazódott a kérdés, hogy melyek a demokratizálás – illetve később a konszolidált demokrácia – objektív előfeltételei (requisites of democracy). Ezen a ponton kiéleződött a vita két alapvető politikatudományi irányzat között, s ezzel megkezdődött az intézménycentrikus és aktorcentrikus felfogás vitájának legújabb fejezete, amely a konszolidáció előtérbe kerülésével kiegyezéssel végződött. A demokratizálásról szóló szakirodalom nagy része – többnyire S. M. Lipset korábbi munkássága, illetve az e tárgyban megjelent újabb tanulmányai nyomán – abból indult ki, hogy a demokratizálásnak széles körű objektív feltételrendszere van. A demokrácia ezek szerint csak a társadalmi és gazdasági fejlődés meghatározott fokán lehet sikeres, bár az is igaz, hogy a megfelelő fejlettség még nem hozza létre automatikusan a demokratikus berendezkedést. A másik – főleg Philippe Schmitter nevével fémjelzett – irányzat viszont azt hangsúlyozta, hogy a demokratizálás főként a sajátos körülmények összejátszásától függ, vagyis komoly jelentősége van a történelmi és külpolitikai helyzetnek, de mindenekelőtt az átmenet szereplőinek, a politikai eliteknek és a társadalmi mozgalmaknak. A tranzitológia időszakában az elitista elméletek voltak előtérben, a „konszolidológia” szakaszában pedig inkább az objektivisták koncepciói, hiszen a gazdasági-társadalmi tényezők egyenesen döntő szerepet játszanak abban, hogy végül is a demokratikus fejlődés eljut-e a konszolidációig, bár a politikai elit képességei, professzionalizmusa és kompromisszumkészsége ekkor sem elhanyagolható tényező.

A demokratikus átmenet főszereplői a pártokká szerveződött és egymással is versengő új elitek, amelyeknek meg kell birkóznuk a gazdasági válságkezeléssel és a politikai stabilizációval. A demokratikus konszolidáció viszont a többszereplős demokrácia létrejötté, amelyben színre lépnek már a legkülönbözőbb társadalmi szereplők is. Ez a további demokratizálás feltételezi előbb a gazdaság, majd a politika konszolidációját és a politikai, valamint a gazdasági elit professzionalizálódását. A demokratizálás korántsem automatikus folyamat, ugyanis mindegyik szakaszában megtorpanhat, lelassulhat, sőt visszajára is fordulhat. Köztes formák sokasága jöhet létre tehát, illetve a sikeres demokratikus átmenet éppenséggel a későbbi irreverzibilis fejlődést alapozza meg.

A demokratikus átmenet a régi és az új rendszer együttlétezése, éppen ezért szükségképpen kaotikus jellegű, hiszen a társadalmi intézmények sokáig diszfunkcionálisan működnek és működésük következményei nem előreláthatók, nem kiszámít-

hatók. A demokratikus konszolidáció szakasza az új rendszernek saját alapjain való felépülését jelenti, amelyben az egyes társadalmi szférák újra egymáshoz illeszkednek, ezért visszatér a rutin és a társadalmi folyamatok előreláthatósága. A demokratikus átmenet a gazdaság stabilizációjával és az új alapokon, a piacgazdaság bázisán való, fenntartható, dinamikus fejlődésének kezdetével ér véget. Ez vezet a politika, majd az egész társadalom konszolidációjára is. A demokratikus átmenet fő tartalma az intézményépítés, az alapvető intézmények kialakulása, míg a demokratikus konszolidáció időszakban jön igazán létre és válik tömegessé a demokratikus politikai kultúra, s épül ki – ezzel együtt – a civil társadalom bonyolult szerkezete. A két szakaszt mint a társadalom alapvető szférái közötti kölcsönhatás eltérő modelljét is szembeállíthatjuk egymással. A demokratikus átmenetre – főleg annak kezdetére – a hibás, „ördögi” kör („bűnös” kör, vicious circle) a jellemző, amelyben egy negatív spirál formájában a gazdaság, a politika és a társadalom kölcsönösen negatív módon befolyásolják egymást. A gazdasági összeomlást követő közelégedetlenség rontja a politika helyzetét, nehezebbé teszi számára a drasztikus gazdasági válságkezelést, és az elhúzódó társadalmi válság – csökkenő életszínvonal és növekvő munkanélküliség – ugyancsak káros a politika stabilizációja szempontjából, és a politika gyengésege maga is meghosszabbítja a társadalmi válságot. A demokratikus átmenet végén ezt a hibás, ördögi kört a kölcsönhatás új modellje váltja fel („angyali” vagy „erényes” kör, virtuous circle), amelyet már a demokratikus konszolidáció dinamikája jellemzi. A gazdaság konszolidációja és dinamikus növekedése megerősíti a politikai-állami kapacitást a társadalom átalakítására és válságának rendezésére. A gazdaság és a politika kettős pozitív hatása nyomán tehát drasztikusan csökken a társadalmi válság is, s ezzel növekszik az életszínvonal és az új, demokratikus rendszer támogatottsága. A konszolidált demokráciával mint végponttal a rendszerváltás lezárul – ahogy ezt Spanyolország példáján láthatjuk. A demokratikus átmenet és a demokratikus konszolidáció Dél-Európában egy-egy évtizedet vett igénybe, s ezzel a két évtizedes periódussal ezekben az országokban nagyrészt elértek az európai fejlettségi szintet is.

A KONSZOLIDÁCIÓ VITÁJA A KILENCVENES ÉVEKBEN

A kilencvenes évek második felében kiterjedt vita alakult ki a demokráciaelmélet nemzetközi szakirodalmában a konszolidáció meghatározásáról. A kilencvenes években Közép-Európa vált a demokratikus átmenet, és Dél-Európa a konszolidáció klasszikus terepévé, de a konszolidáció terepe mind jobban eltolódott Közép-Európa felé, hiszen Dél-Európa államai már

nem a demokratikus konszolidáció fázisában vannak, hanem maguk is konszolidált demokráciák. Juan Linz és Alfred Stepan alapműnek tekinthető *Problems of Democratic Transition and Consolidation* (1996) című munkájában összegezi a demokratikus átmenet és a demokratikus konszolidáció elméletét, ezért általában erre a műre szokás hivatkozni a demokratikus konszolidáció meghatározásában és a két szakasz szembeállításában.³

A demokratikus konszolidáció klasszikus meghatározása szerint a demokratikus átmenethez hasonlóan a demokratikus konszolidáció is egyetlen szakasz, s mindkettő körülbelül egy-egy évtizedet fog át (ez szerepel Linz és Stepan alapvető művében, és az annak megjelenését követő vita eredménye is ez lett). Az alábbiakban – a konszolidáció általános meghatározását elfogadva és abból kiindulva – azt az álláspontot fejtém ki, hogy Közép-Európában ez nem egy szakaszban megy végbe, hanem szétválik egymástól a korai és az érett konszolidáció mint két külön szakasz, vagyis a konszolidáció nehezebb is és hosszabb is, mint korábban, Dél-Európában volt.

Ennek a megkettőződésnek az előzményeként fogható fel a negatív és a pozitív konszolidáció megkülönböztetése (Pridham, 2000: 20.). A negatív konszolidáció az akadályok elhárítását – például a „rendszerellenes” pártok marginalizálását – jelenti (vagyis azt, hogy minden politikai szereplő elfogadja a demokratikus játékszabályokat), míg a pozitív konszolidáció már magának az új szintnek a kiépítését. Az általam korainak nevezett konszolidációnak annyiban vannak közös vonásai a negatív konszolidációval, hogy a korai szakaszra többek között azért is van szükség, hogy ennél során a demokratikus átmenet által elvégzetlenül hagyott feladatokat megoldják, s ennek sorába tartozik az antidemokratikus szereplők marginalizálása is. Linz és Stepan legismertebb meghatározása a konszolidációról éppen erre vonatkozik: azaz akkor érkezik el a konszolidáció, ha a „demokrácia válik az egyetlen játékszabállyá a politikában” („the only game in town”). Természetesen részletesebb és mélyebb definíciót is adnak, ami öt szinten foglalja össze a váltást: (1) fejlett civil társadalom, (2) strukturált politikai társadalom, (3) jogállamiság és emberi jogok, (4) kiterjedt közigazgatási apparátus és (5) intézményesült gazdaság (Linz–Stepan, 1997: 7). Jóllehet a kifejtés minden pontban tovább konkretizál és elmélyíti a meghatározást, mégis az az általános benyomás, hogy a konszolidáció itt voltaképpen csak mint kiteljesedett demokrácia jelenik meg, a szakasz tulajdonképpen specifikuma nélkül.

Bár Linz és Stepan művével került a konszolidáció a viták középpontjába, s az ő művük vált az „alappreferenciává”, ám mások már jóval korábban felvetették ezt a kérdést, sőt megközelítései nagy szerepet játszottak a későbbi vitákban. Ilyen Philippe Schmitter álláspontja is, aki főleg a demokratikus át-

menet meghatározásában jeleskedett, de a háromszakaszos elmélet jegyében hamar a konszolidáció kérdésköre felé fordult. Három döntő kérdésben az ő felfogását követi a szakirodalom nagy része. Egyrészt Schmitter a konszolidációt a már létrehozott demokratikus intézményrendszer mint külső tényező belsővé válásaként, azaz a demokratikus viselkedési normák tartós és össztársadalmi jelentkezéseként fogta fel. Másrészt felhívta a figyelmet arra, hogy a politikai rendszer egyes elemei gyorsabban konszolidálódnak, mint mások (partial consolidation), vagyis nincs éles határ a két szakasz között, hanem ezek az elemek előkészítik a politikai rendszer egészének konszolidációját. Harmadrészt rámutatott arra, hogy a két szakasz főszereplői különbözőek, a demokratikus átmenetben a pártok, a konszolidációban az érdekszervezetek – azaz a társadalmi közép szervezetei – játszik a fő szerepet (Schmitter, 1994: 539., 545., 556.). Egészében véve – Schmitter után szabadon – a demokratikus átmenet és a demokratikus konszolidáció alapdefiníciójának azt tekinthetjük, hogy az első szakaszban intézményépítés (lásd Elster-Offe-Preuss, 1998), a másodikban pedig kultúrateremtés folyik. A demokratikus átmenet fő feladata az alapvető, makropolitikai intézmények kiépítése és „beüzemelése”, a demokratikus átmeneté pedig az emberek demokratikus szocializációja, vagyis a demokrácia internalizálása, a demokratikus viselkedési normák és értékek tömeges elterjesztése. Ezt szoktuk a pluralizált civil társadalom megteremtésének is nevezni – innen nézve ez az intézményesülés folytatása a mezo- és mikroszinten –, illetve José Maravall közkeletűvé vált kifejezésével: a demokratikus tradíciók feltalálásának.

A konszolidáció kérdésének legátfogóbb és legrendszerzetesebb kifejtését Wolfgang Merkel adta meg Systemtransformation című, német nyelvű összegező művében (1999: 143–169.), de az idevágó rendszerezést angol nyelvű tanulmányaiban is elvégezte (Merkel, 1998: 48.). Ő a konszolidáció négy szintjét különbözteti meg és kapcsolja össze: (1) az alkotmányos konszolidációt mint a makropolitikai intézmények teljes „checks and balances” rendszerének kialakulását, (2) a képviselői konszolidációt, túlmenően a parlamenti és a helyi választáson, a társadalmi közép szereplőinek képviseletét is beleértve, (3) a viselkedési normák konszolidációját, mint az informális intézmények és politikai szereplők legitim és transzparens működését és végül (4) a civil társadalom kiépülését és a demokratikus normák tömeges elterjedését. Ezen túl Merkel kidolgozza az empirikus konszolidáció kategóriáját is, vagyis azt, hogy a konszolidáció egyben politikai modernizáció is, ami feltételezi az összes „kisebbségi” csoport bevonását (social and political inclusion), a politikai intézmények hatékonyságát a közpolitika-csinálásban és -végrehajtásban (institutional

efficiency) és a politikai eredményességet (political effectiveness), vagyis azt, hogy a politika képes eredményesen megoldani a felmerülő szociális problémákat. Merkel megközelítésében az az újszerű, hogy nemcsak a politics világot rendszerezi, hanem a policy világot is hozzákapcsolva elemzi, vagyis a konszolidáció kérdését a politikai modernizációra, a politikai rendszer működőképességére is kiterjeszti.⁴

KÖZÉP-EURÓPA MINT A DEMOKRATIZÁLÁS NEGYEDIK HULLÁMA

A korai konszolidáció meghatározásában abból kell kiindulni, hogy a hetvenes években megindult demokratikus változásokat nem lehet egységesen a demokratizálás harmadik hullámaként kezelni, ahogy ezt Huntington 1991-ben látta, amikor még úgy tűnt, hogy az összes demokratizációs folyamat egyetlen nagy globális hullámként kapcsolódik össze. Azóta a közép-európai átalakulás levált, a korábbiaktól és a többi kontinensen lejátszódó folyamatoktól is különböző jegyeket mutat, ezért helyesebb lenne a negyedik hullámról beszélni. Kétségtelen, hogy a közép-európai demokratizáláshoz a dél-európai áll a legközelebb, mégis: inkább az eltérések domináltak a két fejlődési út között. A közép-európai országok – azt követően pedig a balkáni és a kelet-európai államok – demokratizálása pedig el sem kezdődhetett igazán a szovjet birodalom összeomlása, vagyis a bipoláris világrend megszűnése nélkül. A közép-európai demokratizálás tehát valóban a globális átalakulás kezdete, modellje és motorja volt, mivel ahhoz, hogy elérjék a saját demokratizálásukat, elsősorban a külső körülményeknek kellett drámaian megváltozniuk. Ez csak Szovjetunió drasztikus meggyengülésével vált lehetségessé, ami – Lengyelország és Magyarország esetében – a szembefordulás mint „szabadságharc” megkezdését is jelentette. A globális és lokális fejlődés Közép-Európában egyértelműen összefonódik, tartalmában és menetrendjében eltérően azoktól a szomszédos vagy távoli régióktól, ahová a bipoláris világrend összeomlásával csak külső készletként avagy kényserként érkezett el a demokratizálás.

A Dél-Európában lejátszódó demokratizálás tehát még a bipoláris világrendben ment végbe. A nyugati nagyhatalmaknak, különösen az Európai Uniónak alapvető érdeke fűződött ahhoz, hogy – autoriter rendszereik megdöntése után – ezek az országok ne váljanak a Szovjetunió szövetségeseivé. Ilyen veszély mindhárom ország esetében jelentkezett, amire a nyugati hatalmak pánikszerűen reagáltak. Ennek eredményeként létrejött a demokrácia támogatásának (promotion of democracy) a világtörténelemben eddig ismert legnagyobb szabású akciója. Az EU nagy arányú gazdasági segítséggel hozzájárult ahhoz, hogy a

mély gazdasági és társadalmi válság ezekben az országokban ne vezethessen a demokrácia összeomlásához, amelyet már jól ismertek a latin-amerikai modellből: az általános elszegényedés erős, populista mozgalmat hív életre, amely visszahozza a biztonságot nyújtó erős, autoriter államot. De közvetlen politikai segítséget is nyújtottak a pártok, illetve a demokratikus állam megszervezéséhez, és viszonylag gyorsan – Görögország esetében az általános megítélés szerint túlságosan is gyorsan – befogadták ezeket az országokat a demokratikus országok közösségébe, az akkori EU szervezetébe. A demokratikus átmenet ördögi körei tehát könnyebben leküzdhetővé váltak, az átmenet felgyorsult és az erőteljes külső segítség révén az iránya is világos lett az érintett társadalmak polgárainak. A demokratikus konszolidáció hamar megkezdődött és gyorsan lezárult, hiszen lényegében és érdemben már az EU keretei, azaz a pozitív diszkrimináció feltételei között játszódott le (Gunther és mások, 1995).

A kilencvenes évek elején Közép-Európában hiába várta mindenki a dél-európai modell „megismétlődését”. A rövid és fájdalommentes demokratikus átmenet naiv illúzióknak bizonyult. Ahogy Ralf Dahrendorf már 1990-ben megfogalmazta a *Reflections on the Revolution in Europe* című „röpiratában”: valamennyi országnak át kellett mennie a „siralom völgyén”, azaz csak radikális társadalmi és gazdasági válságkezeléssel lehet eljutni a konszolidáció kezdeteihez. A kormányok azonban még sokáig reménykedtek Közép-Európában a Dél-Európaéhoz mérhető nyugati segítségben, a Marshall-tervhez hasonlítható arányú támogatásban. Am a kilencvenes évek közepére már nyilvánvalóvá vált, hogy a bipoláris világ összeomlásával a Nyugat már elveszítette érdekeltségét az új demokráciák támogatásában, hiszen a nemzetközi helyzet alapvetően különbözött attól, amelyben a dél-európai demokratizálás végbement. Ígéretekben ugyan nem volt hiány, de a gazdasági segítségnyújtás nem volt jelentős. Sőt, az EU társult tagsága számos tekintetben még negatív tényezőt is jelentett, mert nyitottá tette a gyengébb közép-európai gazdaságokat, és így tartósan negatív mérleget produkált az EU-val való kereskedelemben. A közép-európai országok tehát alapvetően nem külső, nyugati segítséggel, hanem saját erejükre támaszkodva jutottak el a piacgazdaság stabilizációjához és így a demokrácia konszolidációjához is.

A negyedik hullám rövid áttekintése azzal a tanulással jár, hogy a közép-európai fejlődést nemcsak a latin-amerikai és dél-európai modelltől jellemzik eltérő jegyek, hanem a „keleti” demokratizálás három régiója között is markáns különbségek vannak. A közép-európai, a balkáni és a kelet-európai régiót a közös szovjet uralom se volt képes homogenizálni, és a különbségek a szovjet birodalom összeomlása után még markánsabban jelentkeztek, illetve azóta az eltérő fejlődési utakon keresztül meg is erősödtek (Dawisha-Parrott, 1997b). Közép-Európa új

demokráciái (Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia és Horvátország) a 2000-es évtized elejére eljutottak a korai konszolidációig, bár Horvátországban mint jugoszláv utódállamban – ahogy korábban Szlovákiában – a nemzetépítés miatt némi megkésés tapasztalható. Bár a nyugati politikatudomány a kilencvenes évek végére sem tudott teljesen megszabadulni a „Prága–Vlagyivosztk” hipotézisétől, tehát attól a feltételezéstől, hogy a régi, szovjet belső és külső birodalom homogenizálta az összes „tagállamot”, s így a poszt-szocialista országok – valamiféle egységként – együtt kezelhetők elméletileg is, mégis születtek jó áttekintések is a „posztkommunista országokról” (Henderson–Robinson, 1997 és Holmes, 1997). A differenciálódás nyilvánvaló folyamatai látványosan cáfolták ezt a hipotézist, de a komparatív elmélet igénye – illetve Oroszország továbbra is megmaradt kiemelkedő fontossága a Nyugat számára – sokszor mégis rossz általánosításokat és összehasonlításokat eredményezett, amelyekben a közös nevező Oroszország maradt. Igaz ugyan, hogy a Közép-Európa elnevezés mindjobban elterjedt a hivatalos dokumentumokban és az elméleti szakirodalomban, mégis gyakran rendkívüli összevisszaság uralkodik a régiók megkülönböztetésében is.

KONSZOLIDÁCIÓ ÉS PARADIGMAVÁLTÁS A POLITIKATUDOMÁNYBAN

A globalizáció folyamata egy olyan komplex változás, amely számunkra összefonódik és lényegében azonos irányban hat az európaizációval. Ezért beszélhetünk kettős kihívásról, amelynek körülményei között a demokratikus átalakulás lezajlott. Ám a globalizáció két korszaka markánsan elkülöníthető és egybeesik nemcsak a demokratikus átmenet és a korai konszolidáció szakaszaival, hanem az EU-csatlakozás két szakaszával, a társulás (association) és a csatlakozás (accession) időszakával is (Ágh, 2000). A globalizáció első korszakát a tőkepiacok egyesítésének eufóriája, a washingtoni konszenzus kemény neoliberális politikája és a nemzetállamok meggyengülésének illúziója jellemezte. Ám 1997 körül jelentős fordulat következett be, s ezt a második szakaszt az úgynevezett poszt-washingtoni konszenzus jellemzi (Nagle–Mahr, 1999: 98–99.). Világossá lett, hogy a globalizáció korántsem homogenizálja a világot, hanem sokkal inkább „heterogenizálja”, mégpedig aszerint, hogy milyen erős a nemzetállam és mennyire képes alkalmazkodni a globalizációhoz, illetve kihasználni annak kedvező lehetőségeit. A korábbiakkal szemben a nemzetállam még a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap filozófiájában is előtérbe került, és a hatékony állam (effective state) vált az új gondolkodás alapfogalmává. A globalizáció tehát országonként is más és más folyamat,

de rendelkezik markáns európai, sőt, EU-jegyekkel. Ebbe a kettős kihívásba kell illeszkednie a közép-európai konszolidációnak, már a korai fokon is, ebből lesz egy újabb és nagyobb intézményi reform után érett konszolidáció.⁵

A kettős kihívás és a korai konszolidáció tekintetében nagyon is tanulságos a friss spanyol tapasztalat. Két olyan tanulmány jelent meg nemrégén a spanyol fejlődésről, amely Magyarországra is érvényes módon tárgyalja a korai konszolidáció ellentmondásait és azt az irányt – az érett konszolidáció utáni periódust, a konszolidált demokráciát –, amelyre haladva azok feloldhatók. Egyrészt a participáció és különféle fajtái kerülnek előtérbe a korai konszolidációban, egyre többen akarják „hallatni a hangjukat” a politikában (voice), azaz az újonnan konszolidált demokráciák egy idő után elérik a nyugat-európai participációs szintet (Diez, 2001). Másrészt ugyanígy előtérbe kerül – szociális oldalról – a relatív társadalmi egyenlőség mint a demokratikus átmenettel másutt is együtt járó szélsőséges polarizáció enyhítése. Az általános tendencia az Európában, hogy a fejlett demokráciákban történelmi távlatban, vagyis a 20. század folyamán mérséklődött a társadalmi egyenlőtlenség, ami Közép-Európa számára a távolabbi háttér. A nyolcvanas évek elejétől, amikor Spanyolország belépett a konszolidáció korszakába, drasztikusan csökkenni kezdtek az egy főre eső jövedelmi különbségek a régiók között (Boix: 2001:42., 43.).

A két empirikus bázisú tanulmány tehát két gyors konklúziót kínál: a korai konszolidáció után és annak eredményeként fokozatosan színre lép az aktív állampolgár és megszerveződik a demokrácia szociális struktúrája (social construction of democracy), mert csak ez a két pillér adhat tartós alapot az európai típusú konszolidált demokráciának.

A participációnak azonban további szintjei is vannak, s bármennyire is markáns és tudatosává válik az országos politikában való részvétel, a konszolidáció irodalma még inkább a participáció differenciálódását emeli ki. A kiindulópont e tekintetben Robert Putnam Making Democracy Work (1993) című munkája. Ebben az olasz konszolidációt dolgozza fel, de a fejlett demokráciákra is érvényes megállapításokat tesz. Egészében véve a politikatudományi szakirodalomban az utóbbi időben sokkal inkább a mikroszintre (a pluralizált civil társadalom megszerveződése), mint a makroszintre (parlamentek, kormány és pártok) koncentrálnak a modern demokráciát. A mikroszint főbb mutatói a társadalmi vagy kapcsolati tőke és a bizalom (social capital, trust), amelyek manapság slágertémák a nyugati politológiában. („Ebben utazik” jelenleg a politológiai reklámszakember, Francis Fukuyama is.)

A makroszintű és mikroszintű átalakulás közötti váltást Fukuyamával együtt többen úgy is jellemzik, mint az első generációs (a piacgazdaság intézményesítésével kapcsolatos) és má-

sodik generációs (a piaccgazdaság szociális korrekciójával kapcsolatos) reformok kontrasztját (lásd legutóbb Fukuyama, 2001: 7.). Meglehetősen nyilvánvaló, hogy Magyarországon még az első generációs reformoknál tartunk, mivel a társadalmi tőke és bizalom ösztársadalmi méretű megteremtése még elég távoli cél (ezeket egyébként eddig a pluralizált civil társadalom kategóriáiban szoktuk megfogalmazni).

A társadalmi tőke elve azonban kapcsolódik az egyre többet emlegetett informális intézményekhez (Lauth, 2000), ami az intézményi és kulturális megközelítésszintézisét újra megerősíti. Ez már kézikönyvekben vagy tankönyvekben is megjelenik, például Rothsteinnek az intézményekről szóló meghatározásában a nemzetközi politikatudomány legismertebb kézikönyvében (Goodenin-Klengemann, 1996.). Az általánosan elfogadott megközelítés szerint az intézmények a játékszabályokat rögzítik, de az irodalomban fokozatosan a formális és az informális szabályok megkülönböztetése került előtérbe. Az informális szabályok (szokások, viselkedésminták, társadalmi normák, döntési stílusok stb.) viszont már a (politikai) kultúra meghatározását idézik, s ha ezeket is beleértjük az intézményekbe (ahogy például Douglass North teszi), akkor elvész az intézmények és a kultúra közötti érdemi megkülönböztetés. A döntő kérdés tehát az, hogy hol húzzuk meg a határvonalat az – egyébként nyilvánvalóan folytonosságot képviselő – intézményi és a kulturális világ között, szögezi le Rothstein, miközben világosan megfogalmazza, hogy a modern társadalom sajátossága ennek a köztes és informális, együttes intézményi-kulturális világnak a burjánzása (Rothstein, 1998: 145).

A német tradíció az objektum és a szubjektum viszonyáról és egymásba fordulásáról még áttekinthetőbbé teszi az intézmények és a kultúra (értékek) viszonyát, hiszen az intézmény mint a kultúra objektívációja jelenik meg, és viszont. A participáció közvetít a szubjektív és az objektív formák, azaz a normák és az intézmények között. Nevezetesen például „Az állampolgári kultúra (civic culture) a legkülönbözőbb civil és politikai szervezetekben való tagságban testesül meg”, azaz „A civil szervezetekben való participáció megteremti az együttműködés képességét, valamint a kollektív erőfeszítésekért való közös felelősség érzetét is.” (Thomassen-Deth, 1998: 142.). Ez a gondolkodási-elméleti horizont jellemzi egyre inkább a nyugati politológiát: a társadalom avagy a politika „alulnézetben” lett fontos, az önkéntesen szerveződő közösségek (voluntary associations), a participáció mint „political involvement” különböző szintjei váltak központi kérdésekké. Ez nem egy új demokratikus utópia, hanem a modern társadalom új realitásainak empirikus megközelítése.

A korábban jelzett két vitatéma ezzel összeér, egyfelől az intézménycentrikus és a kultúracentrikus álláspontok közötti

szintézis formájában, másfelől – így a konszenzuális demokrácia elvével – a fenti szintézisnek megfelelő alapkategóriák kerülnek előtérbe kormányzás, hálózat, informális intézmények az EU nyelvezetében és gyakorlatában is. A konszenzuális demokrácia új kategóriarendszert teremt, maga a társadalom radikálisan átalakul, nem az állam és nem a piac szervezi, hanem a közép, s annak intézményei-csoportjai többszörös átfedésében él a társadalom nagy többsége. Ezzel az egész nyugati társadalomfelfogás változóban van, s vele párhuzamosan paradigmaváltás játszódik le a politikatudományban is. Ha ragaszkodunk a többségi demokrácia elvéhez és gyakorlatához, lemaradunk ebben a váltásban.

A politikatudomány valaha – úgy a 19. század nyolcvanas éveiben – az intézmények vizsgálatának formális-jogi nézőpontjáról való leválással indult, és ez a leválás csak most vált teljessé. Megtörtént a klasszikus jogi megközelítés elértéktelenedése és a csupán formális-jogi módon megközelített intézmények kiüresedése. Az Európai Unió esetében a leginkább szembeötlő a kormányzás (governance, sőt multi-level governance) és a hálózat elve elmozdulás, amit az utasító államtól a szabályozó állam (regulative state) elvére való „áttérés” is kifejez. Jogi terminusokban ezt megfogalmazhatjuk a „hard law–soft law – custom law” sorozataként, mint a kemény és kötelező jogi normákról a puhább és közvetett szabályozásra való „súlypontáthelyezést”, illetve végül a szokásjog kategóriájának előtérbe kerülését. Ezzel nemcsak visszajutottunk az intézmények és a kultúra közös terepéhez, hanem felvázoltuk az EU-alkalmazkodás és felzárkózás útvonaltát is, amely egyben a fejlődés-fejlesztés általános szabálya (Davis–Trebilcock, 2001). Minden fejlesztés vagy EU alkalmazkodás a hard law területére tartozó szabályozás átvételével kezdődik, a puhább szabályokhoz való alkalmazkodással folytatódik és a szokásjoggal való azonosulással végződik. Ez egyrészt megegyezik a konszolidáció logikájával is, másrészt az Európai Unióhoz való alkalmazkodás mércéje és próbája is mint a belső versenyképesség és további rugalmas alkalmazkodás mértéke. Nemcsak a gazdaságban kell tehát önfenntartó fejlődés (sustainable development), hanem az egész intézményi-kulturális alkalmazkodásban, „műfajváltásban”, s mint a portugál és a görög példa bizonyítja, ez sokszor nehezebb mint a teljes jogú tagsághoz szükséges formális feltételek teljesítése.

A KORAI KONSZOLIDÁCIÓ HAZAI HELYZETE

A demokratikus átmenet befejeződött ugyan, túljutottunk az intézményesítés első hullámán, de még sok tennivalónk van. A jelenlegi magyar intézményrendszer ugyanis egyrészt *deficit*es, másrészt *defektes*. A magyar társadalom és politika

„alulintézményesített”, azaz csekély az intézményesultsége vagy intézménysűrűsége (institution density) a modern társadalmak gyorsan növekvő komplexitásához, szabályozási igényeihez képest. Mi tagadás, ebbe a kilencvenes évek elejének domináns neoliberais ideológiája, állam- és intézményellenessége is belejátszott, mégpedig egy olyan történelmi pillanatban, amikor egy korábbi rendszer kötöttségeitől kellett megszabadulni, s ezért a dereguláció időszakában nem tűnt ki eléggé a rereguláció szükségessége. Akkor – a globalizáció első szakaszában – még sokakat elvarázszolt a piac mágiája, a gazdaság végtelen önszabályozásának mítosza, s ennek az ideológiai divatnak lett az egyik áldozata például a „lebegő” megye is. Anynyi bizonyos, hogy a nyolcvanas évek végén az állam elveszítette a kontrollt a drasztikusan megváltozott mikrofolyamatok felett és csak igen lassan – és még mindig nem teljesen – lett képes legalább az átfogó regisztrációra az adózás, a vámok, a földtulajdonviszonyok stb. területén (a megfelelő hivatalok átszervezésével és a naprakész nyilvántartás létrehozásával). A deficit intézményrendszer a hiányzó intézmények hosszú listája adható még meg. De nem is nagyon kell vele bajlódni, mert az Európai Unió már évek óta követeli tőlünk ezt a kiterjedt intézményesítést, amelynek a leglátványosabb és legkonfliktusosabb mozzanata nálunk a szociális párbeszéd lényegében hiányzó intézményrendszere vagy éppen a teljes értékű régiók hiánya.

Ugyanakkor talán még súlyosabb probléma a meglévő magyar demokratikus intézményrendszer defektes jellege. A létrehozott új intézmények komoly születési hibákkal jöttek a világra. A közigazgatási rendszert illetően komoly vitát lehetne nyitni arról, hogy mi elhibázottabb: a szélsőségesen szétdarabolt, 3200 „önálló köztársaságra” tagolt és a jelenlegi formájában lényegében működésképtelen települési önkormányzati rendszer, vagy a lebegtetett, funkcióikban zűrzavarosan definiált és a megyei jogú városokban a tudathasadást mindennaposan megélt megyék rendszere. De ebben a negatív versenyben jó eséllyel vennének részt a hatáskörükben egymást átfedő makropolitikai intézmények is, mint az Alkotmánybíróság és az Országgyűlési Biztosok Hivatala, vagy a Nemzeti Bank és az Állami Számvevőszék, amelyeknek hatásköri konfliktusai, illetve azok rendezésének igénye 2001 tavaszán is állandó téma. Megkockáztatnám azt az állítást, hogy a regionalizáció lenne a legfontosabb, mert itt találkozik az intézményi deficit a defektes intézményekkel. Magyarán a régiók hiánya nagyban belejátszik abba, hogy defektesek a meglévő intézmények, ahogy ez nyilvánvaló a megyék esetében. A regionalizáció tehát nemcsak az intézményi deficit felszámolásának lehet kiindulópontja, hanem a már kialakult intézményrendszer torzulásai és ellentmondásai, alacsony hatékonysága és diszfunkcionális hatása megszüntetésének is.⁶

A demokratikus átmenet negatív öröksége azonban ezen túlmenően is tekintélyes, lényegében véve kettős – politikai és szociális – arculatú. A demokratikus átmenet komoly vívmányainak ugyanis súlyos ára van, amelyet éppen most, a korai konszolidáció időszakában kell megfizetnünk vagy legalábbis törleszteniünk. Egyrészt a demokrácia stabilizálása úgy ment végbe, hogy az állampolgárok tekintélyes része kiszorult a politikai participációból. Másrészt a gazdasági deficit felszámolása jórészt úgy történt meg, hogy átalakult társadalmi deficitté. A korai konszolidáció feladata tehát az, hogy miközben az intézményrendszer reformjának második hullámával végrehajtja az EU-alkalmazkodást, addig egyben meg is teremti a széles, nyugati típusú participáció feltételeit és felszámolja a társadalmi deficitet. Lényegében ugyanazon feladatról van szó, hiszen mint fentebb láttuk, egyfelől a demokratikus intézményrendszernek a mezo- és mikropolitika felé való kiterjesztése, a plurális civil társadalom kialakítása, másfelől az új közszektor megteremtése a feladata, amelyben eredményesen újraindítottak és hatékonyan működnek a közszolgáltatások.

A participáció dilemmája azon alapul, hogy a fiatal demokráciák rendkívül sérülékenyek és instabilak. A demokratikus átmenet kezdete rendszerint mély gazdasági válsággal esik egybe, és a válságkezelés még erőteljesebb populista reakciót vált ki, vagyis – ahogy a latin-amerikai példák mutatják – a tömegek gyors beáramlása a politikába a demokrácia bukását jelentheti. Magyarország éppenséggel arról nevezetes a demokratizáció nemzetközi irodalmában, hogy a demokratikus átmenet évtizedében maximális volt a társadalmi türelem (*social patience*), mert végbement a győztesek politikai hatalommal való felruházása (*empowered winners*) és a vesztesek megfosztása (*disempowered losers*). A gazdasági átalakulás vesztesei nem tudtak a politikába betagozódni, nem tudták érdekeiket marginalizálódtak, ami szembenőően megmutatkozik a választástól való távolmaradásban –, vagyis nálunk maximálisan jelentkezik a deficites demokrácia fent elemzett, Lijphart-féle dilemmája (lásd részletesebben Greskovits, 2000: 139–140.). Ez a politikai marginalizáció rendkívül ellentmondásos jelenség, de a populista reakció kivédése mindenképpen pozitív körülmény volt a korábbi szakaszban. A teljes társadalom fokozatos politikai integrációja azonban már a kori konszolidáció szakaszában elkerülhetetlenné válik a gazdasági konszolidáció nyomán.

A közszektor dilemmája szorosan összekapcsolódik a participáció kiszélesítésével – gazdaságilag és politikailag is. Nyitva hagyva azt a kérdést, hogy túlfellett vagy ellenkezőleg koraszülött volt-e a jóléti állam Magyarországon az államszociális idején, azt mindenképpen le kell szögezni, hogy a kilencvenes évek drasztikus gazdasági válságkezelése egyrészt

elkerülhetetlen volt, másrészt a közszeaktor olyan csökkentését jelentette, amely egy ponton már magának a gazdasági fellendülésnek akadályává vált. Így alakult át a gazdasági deficit szociális deficitté, s halmozódott fel a kár az alulfinanszírozott oktatási és egészségügyi rendszerben. A helyreállítás és az EUnormákhoz való felzárkózás azonban nemcsak pótlólagos beruházást igényel, hanem annak eldöntését is, hogy milyen jellegű közszeaktort hoz létre az ország, vagyis milyen lesz a demokrácia szociális alapzata (social construction of democracy). A politikai és társadalmi kizárás (exclusion) korábbi párhuzamos folyamatait a bevonás (inclusion) együttes folyamatainak kell felváltaniuk a nemzetközi irodalom szerint, amely egyre inkább a demokrácia participációs és szociális dimenziói felé fordul (Cox-Mason, 1999, Deacon, 1997 és Noergaard, 2000). Ebbe az irányba visznek az EU-követelmények is a társadalmi integráció (social cohesion) előtérbe állításával. A 2000 márciusi liszszaboni csúcstalálkozón kimondták, hogy az EU-nak a következő, tavaszi csúcstalálkozásán a szociális kérdéssel, a Szociális Európa témájával kell foglalkoznia. Ennek megfelelően a 2001. márciusi stockholmi csúcstalálkozón áttekintették a fejleményeket és határozatait (Presidency Conclusions) 50. paragrafusában kimondták, hogy egyesíteni kell a gazdaságpolitikát és a szociálpolitikát.

Az EU-csatlakozással a belpolitika fogalma radikálisan megváltozik és az EU fordulata a szociális Európa kiépítése felé egy újabb pozitív kényszerpályát jelent majd. Ha korábban, a demokratikus átmenet időszakában az volt az alapkérdés, hogy lesz-e demokrácia Magyarországon, sikerül-e a demokratizálás folyamatát irreverzibilissé változtatni, akkor a korai konszolidáció időszakában most az az alapkérdés, hogy milyen demokrácia lesz nálunk, vagyis a demokrácia minősége (quality of democracy) került előtérbe. Ettől függ az is, hogy az Európai Unión belül a sikeresen versengő (Írország) vagy a leszakadó országok (Görögország) sorába tartozunk majd.

JEGYZETEK

- ¹ A demokráciaelméletek történetét szélesebben felvázoltam a Török Gábor szerkesztésében megjelenő *Bevezetés a politikatudományba* (Aula, 2001) című munkába frott A politikai rendszerek változása című fejezetben, amelynek egyes mozzanatait itt is felidézem. Ebben a tanulmányban – az említett írásra is támaszkodva – a korai konszolidáció témájára koncentrálok a nemzetközi irodalom bemutatásával.
- ² A politikai és jogi fejlődésnek ez a vonulata kitermelte a demokráciának egy igen sajátos és szűk, az alkotmányossággal szembeállított értelmezését is, amely főleg Jon Elster munkásságában – például az általa szerkesztett *Constitutionalism and Democracy* (1988) című kötetben – fogalmazódott meg.
- ³ Dél-Európáról és Közép-Európáról egyaránt óriási mennyiségű szakirodalom jelent meg, az utóbbit illetően itt csak a Karen Dawisha és Bruce Parrott által szerkesztett *The consolidation of democracy in East-Central Europe* (1997a) című kötetet említjük meg. Larry Diamond és munkatársai *Consolidating the Third Wave Democracies* (1997) és *Developing Democracy Toward Consolidation* (1999) című munkákban kísérlik meg a globális szinten lezajló folyamatokat áttekinteni. Geoffrey Pridham mindkét régióról számos művet írt és szerkesztett, amelyek közül itt csak a legutóbbiakra hivatkozom (Pridham, 1994, Pridham–Vanhannen, 1994, Pridham–Gallagher, 2000).
- ⁴ A konszolidáció szakirodalmának alapos áttekintését nyújtja Közép-Európa sajátosságaira koncentrálva Fritz Plasser és csapata, számos közvéleménykutatási adattal (Plasser és mások, 1998: 3–56.). Lásd még Rose és mások alapművét (1998).
- ⁵ A globalizáció második szakaszának és a poszt-washingtoni konszenzusnak már széles nemzetközi irodalma van. Az Unesco folyóirata, az *International Social Science Journal* „The development debate: beyond the Washington Consensus” címen ennek szentelte 2000. decemberi számát.
- ⁶ A hazai intézményrendszer reformja második hullámának szükségességéről és az EU-alkalmazkodás folyamatáról több tanulmányt is megjelentettem idehaza, különösen 2000–2001-ben a regionalizációról az *Önkormányzat* című folyóirat hasábjain folyó vitában, így itt ennek a kérdésnek csak a körvonalait akartam jelezni.

IRODALOM

- Ágh Attila, 1998a. *Politics of Central Europe*. London, Sage
- Ágh Attila, 1998b. *Emerging Democracies in East Central Europe and the Balkans*. Cheltenham: Edward Elgar
- Ágh Attila, 2000. Globalization and Regionalization in Central Europe. Positive and Negative Responses to the Global Challenge. In: *Hay and Marsh* (szerk.)
- Ágh Attila, 2001. *Early consolidation and performance crisis. The majoritarian-consensus democracy debate in Hungary*. *West European Politics*, 3. sz.
- Baer, Werner–Joseph Love (szerk.), 2000. *Liberalization and its Consequences: A Comparative Perspective on Latin America and Eastern Europe*. Cheltenham. Edward Elgar
- Barnes, Samuel–János Simon (szerk.), 1998. *The Postcommunist Citizen*. Budapest. Erasmus Foundation
- Bideleux, Robert–Ian Jeffries, 1998. *A History of Eastern Europe: Crisis and Change*. London and New York. Routledge

- Boix, Carles, 2001. *Democracy and Inequality*. Working Paper 161. Instituto Juan March (Madrid)
- Cox, Terry-Bob Mason, 1999. *Social and Economic Transformation in East Central Europe*. Cheltenham. Edward Elgar
- Crampton, Richard, 1994/1997. *Eastern Europe in the Twentieth Century - and After*. London and New York. Routledge
- Dahrendorf, Ralf, 1990. *Reflections on the Revolution in Europe*. London. Chatto and Windus
- Davis, Kevin-Michael Trebilcock, 2001. Legal reforms and development. *Third World Quarterly*, 1. sz.
- Dawisha, Karen-Bruce Parrott (szerk.), 1997a. *The consolidation of democracy in East Central Europe*. Cambridge University Press
- Dawisha, Karen-Bruce Parrott (szerk.), 1997b. *Politics, power, and the struggle for democracy in South-East Europe*. Cambridge University Press
- Deacon, Bob, 1997. *Global Social Policy*. London. Sage
- Diamond, Larry és mások (szerk.), 1997. *Consolidating the Third Wave Democracies*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press
- Diamond, Larry, 1999. *Developing Democracy Toward Consolidation*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press
- Diez de Ulzurrun, Laura Morales, 2001. *Citizens in Politics*. Working Paper 164. Instituto Juan March (Madrid)
- Elster, Jon-Rune Slagstad (szerk.). 1988. *Constitutionalism and Democracy*. Cambridge. Cambridge University Press
- Elster, Jon-Claus Offe-Ulrich Preuss, 1998. *Institutional Design in Post-communist Societies*. Cambridge University Press
- Fukuyama, Francis, 2001. *Social capital, civil society and development*. *Third World Quarterly*, 1. sz.
- Goodin, Robert E.-Klingemann, Hans Dieter, 1996. *New Handbook of Political Science*, Oxford University Press
- Greskovits Béla, 2000. *Hungary's post-communist development in comparative perspective*. In: Baer-Love i.m.
- Gunther, Richard-Nikiforos Diamandouros-Hans-Jürgen Puhle (szerk.), 1995. *The Politics of Democratic Consolidation in Southern Europe in Comparative Perspective*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press
- Henderson, Karen-Neil Robinson, 1997. *Post-Communist Politics*. London. Prentice-Hall
- Holmes, Leslie, 1997. *Post-Communism: An Introduction*. Cambridge. Polity
- Huntington, Samuel, 1991. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman-London. University of Oklahoma Press
- Hyde-Price, Adrian, 1996. *The international politics of East Central Europe*. Manchester University Press
- Lauth, Hans-Joachim, 2000. *Informal Institutions and Democracy*. *Democratization*, 4. sz.
- Lijphart, Arend, 1984. *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. New Haven-London. Yale University Press
- Lijphart, Arend, 1997. *Unequal participation: Democracy's Unresolved Dilemma*. *American Political Science Review*, 1. sz.
- Lijphart, Arend, 1999. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performanc in Twenty-Six Countries*. New Haven-London. Yale University Press
- Linz, Juan-Alfred Stepan, 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore and London. The Johns Hopkins University Press
- Merkel, Wolfgang, 1998. *The Consolidation of Post-Autocratic Democracies: A Multi-level Model*. *Democratization*, 3. sz.

- Merkel, Wolfgang, 1999. *Systemtransformation: Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*. Opladen. Leske + Budrich
- Nagle, John-Alison Mahr, 1999. *Democracy and Democratization*. London. Sage
- Noergaard, Ole-Lars Johannsen, 1996/1999. *The Baltic States after Independence*. Cheltenham. Edward Elgar
- Noergaard, Ole, 2000. *Economic Institutions and Democratic Reform: A Comparative Analysis of Post-Communist Countries*. Cheltenham. Edward Elgar
- O'Donnell, Guillermo-Philippe Schmitter-Laurence Whitehead (szerk.), 1986. *Transitions from Authoritarian Rule*. Baltimore-London. The Johns Hopkins University Press
- Plasser, Fritz-Peter Ulram-Harald Walrauch, 1998. *Democratic Consolidation in East-Central Europe*. London. Macmillan
- Pridham, Geoffrey (szerk.), 1994. *Building Democracy: The international dimension of democratisation in Eastern Europe*. London. Leicester University Press
- Pridham, Geoffrey (szerk.), 1995. *Transitions to Democracy*. Aldershot. Dartmouth
- Pridham, Geoffrey-Tatu Vanhannen (szerk.), 1994. *Democratization in Eastern Europe*. London and New York. Routledge
- Pridham, Geoffrey-Tom Gallagher (szerk.), 2000. *Experimenting with Democracy: Regime Change in the Balkans*. London-New York. Routledge
- Pridham, Geoffrey, 2000. *The Dynamics of Democratization: A Comparative Approach*. London-New York. Continuum
- Pridham, Geoffrey-Attila Ágh (szerk.), 2001. *Ten Years After: Democratic Transition and Consolidation in East Central Europe*. Manchester University Press
- Putnam, Robert, 1993. *Making Democracy Work*. Princeton. Princeton University Press
- Rose, Richard-William Mishler-Christian Haerpfer 1998. *Democracy and its Alternatives: Understanding Post-Communist Societies*. Cambridge. Polity
- Rothstein, Bo, 1998. *Political Institutions: An Overview*. In: Goodin-Klingemann: i.m.
- Rustow, Dankwart, 1970. *Transition to democracy: towards a dynamic model*. *Comparative Politics*, 2. sz. 337-363
- Schmitter, Philippe, 1994. *The Consolidation in Political Democracies*. In: Pridham. i.m. 1995
- Thomassen, Jacques-Jan van Deth, 1998. *Political involvement and democratic attitudes*. In Barnes-Simon. i.m.

HAMBERGER JUDIT

Sajátos törésvonalak és konfliktusok a cseh és a szlovák politikában az 1990-es években*

Az 1990-es évek demokratikus fejlődésének lehetőségei a csehekénél és a szlovákoknál olyan politikai folyamatokat indítottak el, amelyek a két társadalom egymástól való eltávolodását és eltérő irányú politikai fejlődését magyarázzák. Mindez olyan törésvonalak mentén, olyan konfliktusok kirobbanásával folyt le, amelyek egy része a történelemben gyökerezik és máig hat, másik része pedig a demokratikus fejlődés által megkövetelt politikai és gazdasági rendszer kiépítésének és működtetésének játékszabályai által vált nyilvánvalóvá. Azokat a különbségeket, amelyek a két társadalom és nemzet között az 1990-es évek elején kirajzolódtak, a politikatudományi szakirodalomban S. Rokkan, A. Lijphart és S. M. Lipset munkásságának nyomán törésvonalaknak nevezzük. A cseh és a szlovák politikában a klasszikus törésvonalak nagy része kirajzolódott, de ezekre néhány olyan sajátos vonás jellemző, amelyeket a dolgozat az alábbiakban vázol fel.

Az 1990-es évek elejének Csehszlovákiájában a két nemzeti társadalom közötti törésvonalak a történelmileg kialakult törésvonalakkal voltak azonosak. Ezek között a legmarkánsabb a nemzetállam-építő nemzeti emancipáció törésvonala; a vallási-felekezeti törésvonal: a vallásilag artikuláltabb, főként katolikus és evangélikus szlovák társadalom szemben a főként szekularizált és főként ateista, de alapvetően katolikusellenes cseh társadalommal (ami nem jelenti azt, hogy nincsenek katoliku-

* Készült az OTKA TO29395 sz. kutatás keretein belül.

sok Csehországban); a két társadalom politikai értékrendje közötti törésvonal: a jobboldali polgári értékeket túlnyomó többségükben magukénak valló csehek, szemben a baloldali, szocialisztikus és etatista értékrendet magukénak valló szlovákokkal; a radikális gazdasági reformokat elfogadó, igenlő, helyeslő, szociálisan alapvetően nem megterhelt csehek szemben a gazdasági reformok miatt súlyos szociális helyzetbe került szlovákokkal; a szerves iparosítást és modernizációt korábban már megélt cseh társadalom szemben a szervezetlen modernizáció által megzavart, alapvetően rurális társadalmi értékek alapján élő szlovákokkal; a standard jobb-baloldali értékrend mentén szerveződött cseh pártrendszer szemben a semmihez sem hasonlítható szlovák pártrendszerrel, amelyben a nemzeti önállóság elve és értéke szervezte a pártpalettát, csoportosította a pártokat.

Az 1990-es évek elején Csehszlovákiában az alapvető, a politikai fejlődést rövid távon meghatározó törésvonal a csehek és a szlovákok, valamint azok politikai elitjei között húzódott, és a közös demokratikus állam milyenségére adott, eltérő jellegű válaszokon alapult. A szlovákok ebben az új demokratikus államban saját nemzeti emancipációjuk minél teljesebb kifejezését kívánták megvalósítani, a csehek pedig a hagyományos gazdasági-politikai demokratizálódás feladatait akarták véghezvinni. A különbségben megnyilvánult a szlovákok nemzeti emancipációjának jelentős fáziskésése és a csehek polgári értékrend alapján működő demokráciaigényének fejlettsége is.

A csehek és a szlovákok között a közös államban a legmarkánsabb *törésvonal az állam politikai és jogi jellemzőinek kérdésében* mutatkozott meg. Ez azt eredményezte, hogy újabb *markáns törésvonal alakult ki, de már a két nemzetállam geopolitikai és értékrendi irányultságának megfelelően*. A két alapdilemma azonban a csehszlovák államiság demokratikus fejlődésének vitájában vált végzetessé, és összefüggött azzal a kihívással, amit a globalizáció, a nemzetállamiság, a regionalizmus és a katonai-politikai, valamint gazdasági integráció nyugati igénye jelentett. Ezek a kihívások, amelyek a demokratizálódó közös csehszlovák államot érték, nem azonos reakciókat váltottak ki a két nemzeti köztársaság társadalmában. Másként mondva: a kihívásokra adandó válaszokról nem egyforma elképzelésekkel rendelkezett a cseh és a szlovák nemzet.

A szabadpiaci kapitalista jellegű gazdasági viszonyok és a parlamentáris rendszerű modern polgári demokrácia mint e gazdasági viszonyok politikai, valamint az alkotmányos jogállamiság mint ezek jogi kerete olyan kihívást jelentettek, amelyre a cseh és a szlovák társadalom nem azonos módon reagált, és nem is azonos módon válaszolt. Már a kérdés feltevése sem volt azonos. A csehek számára a gazdasági-politikai rendszer minél gyorsabb átalakítása, a szlovákok számára pedig a nemzeti

emancipáció kiteljesítése (a szlovák nemzetállam létrehozása) volt a fő cél.

A demokratizálási kísérletek tehát mást eredményeztek a cseheknél, és mást a szlovákoknál. Alapvető ellentét alakult ki abban a tekintetben, hogy a demokratizálás és a piacgazdaság bevezetése mennyire szerves az egyik, és mennyire az a másik társadalomban. Míg a csehek történelmileg és társadalmi értékrendjüket illetően a nyugati mintavételben néhány fázissal megelőzték a szlovákokat, addig a szlovákoknak a saját nemzetállamiságuk létrehozásával kellett foglalkozniuk (tehát a társadalomfejlődés és társadalomszervezés, a társadalmi identitás kialakításának olyan fázisa előtt álltak, amelyen a csehek néhány évtized óta már „túlvoltak”). Az elmúlt tíz év tapasztalatai azt bizonyítják, hogy az integrálódási feladatok mindkét társadalomban *mintakövetési kényszerként* működnek, és lassabban válnak szervezettekké, mint azt kezdetben, a 90-es évek elején akár kívülről, akár belülről feltételezték.

A csehek és a szlovákok példája is mutatja azt, hogy az integrációs kihívás, amely a modernizáció nyomásaként is értelmezhető, milyen nagy mértékben váltott ki eltérő hatást a jóval modernizáltabb, a szerves polgári fejlődés több szakaszán átment cseh társadalomból és a jóval kevésbé modernizált, a szerves polgári fejlődéstől távolabb levő szlovák társadalomból. Emellett azt is nyomon követhetjük, hogy mi az, ami mindkét társadalomban a bezárkózó nemzetállami tendenciákat erősíti, és mi az, ami ennek az ellenkezőjét igényli.

A polgári demokrácia polgárosodási előfeltételei a cseheknél sem teljesültek olyan mértékben, ahogy a kitűzött célok szerint szükséges lett volna, annak ellenére, hogy a közép-kelet-európai térségre vonatkozó nemzetközi felmérések azt mutatták, hogy a térségben a legpolgáriasultabb értékrenddel a csehek rendelkeznek. Az elmúlt években emellett, hogy beigazolódott: a térség társadalmi közül a cseh a legpolgáribb, az is kiderült, hogy ez a polgáriasultság a kispolgárisághoz áll a legközelebb.

A felülről vagy kívülről indított demokratizálás mindkét országban, mindkét társadalomban destabilizáló zavarokat okozott és okoz, mert a várt gazdasági növekedés és a növekvő jólét nem volt olyan mértékű, mint amelyet előzetesen feltételeztek.

A GLOBALIZÁCIÓ ÉS A NEMZETÁLLAM KONFLIKTUSA

A globalizáció kérdése, problémája a cseh és a szlovák társadalomban és politikában elsősorban az európai integráció kérdéskörével kapcsolatban merül fel. A globalizáció számukra az európai integráción keresztül jelenik meg, és a hozzá fűződő viszonyukat mind a bel-, mind a külpolitikai mérlegeléseikben az EU- és a NATO-integrációval kapcsolatban határozzák meg.

Mivel a szlovákok és a csehek (történelmi okokból) a nemzetállamiság „élményének” eltérő fázisában, eltérő történelmi idejében élnek, a globalizáció és nemzetállamiság közötti törésvonal sem azonos formában nyilvánul meg a két köztársaságban és a két társadalomban. A szlovákok a csehekhez képest minden tekintetben a megkésett fejlődés problémáival néznek szembe, így a nemzetállam és a globalizációs folyamatok egymáshoz való viszonyát is másként élik meg.

Az önálló Csehországban és az önálló Szlovákiában 1993-tól olyan politikai, gazdasági és társadalmi folyamatok mentek végbe, amelyek a két társadalom önálló fejlődését tekintve „egészségesebbeknek” mondhatók. A szlovákok megkísérelték, hogy (a 19–20. századi minta alapján) kiépítsék saját nemzetállamukat, és annak olyan mértékben adjanak demokratikus kereteket, amilyen mértékben ők azt fontosnak tartják. A csehek viszont azt a nemzetállamot célozták meg, amelyet nyugaton hagyományos polgári demokratikus államnak tekintenek. A cseh nemzetállam világos nemzeti homogenitásra épül, a szlovák nemzetállam pedig kb. 20 százaléknyi nem szlovák lakosságot próbál nemzetileg-etnikailag integrálni, azaz asszimilálni. A szlovák nemzetállam létrehozásának akarata a közös csehszlovák államot kettéválasztotta, ezért azt is mondhatjuk, hogy a szlovák nemzetállam a csehszlovák állam szétesésének az oka, míg a cseh nemzetállam a szétesésnek csupán következménye volt. Van, aki úgy fogalmaz, hogy a cseh nemzetállam a szlovák önrendelkezés „mellékterméke” csupán.

A szlovákok demokratikus nemzetállamot csak 1993 óta építhetnek, ami magában hordozza a megkésetttség minden nehézségét. A csehek államisághagyománya ugyan nem folytonos, de több évszázadra tekint vissza, és az 1918 után létrejött Csehszlovákia is alapvetően cseh nemzetállamként funkcionált.

Az 1990-es évek elejének nagy kihívása a több évtizedes bolsevik politikai és társadalmi rendszer, valamint a SZU katonai, gazdasági és politikai diktátumának végével az integrációs-globalizációs kihívás volt. Erre gyors választ kellett adni, amit a csehek és a szlovákok nem azonos módon tettek meg. A szlovákok a külső politikai és katonai nyomás megszűnte, a nagyhatalmi vákuum kialakulása közepette azt látták helyesnek, ha megragadják az alkalmat, és létrehozzák saját nemzetállamukat, amire addig nem volt lehetőségük. Úgy ítélték meg, hogy a globalizációs-integrációs kényszer elfogadásának előfeltételeit csak az önálló nemzetállam keretei között lehet helyesen mérlegelni, hiszen a nyugati integráció nemzetállamok integrációja. Kettéválasztották tehát a közös csehszlovák államot, és helyette két kisebb (cseh és szlovák) nemzetállamot konstituáltak. Az integráció előzetes feltételeként értelmezték a csehszlovák állam dezintegrálását.

A globalizáció–nemzetállam–regionalizáció hármastételét tekintve a szlovák politikai elit úgy ítélte meg, hogy a szlovák nemzetnek szüksége van arra, hogy az önálló államiság adta keretek között mérlegelje: milyen módon és milyen feltételekkel fog bekapcsolódni az európai integráció folyamatába. Ilyen politikai indíttatástól hajtva a szlovák politikai elit olyan politikai és társadalmi helyzetet alakított ki, amelyben demokratikus eszközökkel már mást nem lehetett tenni, mint az államot két nemzeti köztársaságra, azaz két nemzetállamra osztani.

A közös Csehszlovákia szétválásával létrejött két nemzetállam alaphelyzete nem volt azonos. Míg a szlovák nemzettudat a nemzetállamiság elérésének élményéből új impulzusokat kapott, addig a cseh nemzettudatot az általános elbizonytalanodás jellemezte. A szlovák nacionalizmus nagy vehemenciával látott neki a nemzetállam építésének, a cseh nacionalizmusban viszont megerősödtek a (hagyományokkal bíró) sovinizmus elemei. A szlovák nacionalizmus nemzetállam-építése saját nemzeti kisebbségei (elsősorban a magyar kisebbség) ellen fordult, a cseh nemzetállam-építés pedig a területhez kötődő sovinizmus és rasszizmus megerősödésének kíséretében folytatódott.

A nemzetállamiság a cseh politikai elit szóhasználatában 1993-ban került elő, különösen akkor, amikor az önálló cseh állam értelmét és létjogosultságát (az elmúlt évtizedekben már sokadszor) kellett indokolni. A cseh nemzeti érdekek megfogalmazásának igénye is ekkoriban erősödött meg, és az integrációs folyamattal kapcsolatos politikai diskurzusban kapott új értelmet. A vitában a hosszú évekig a cseh kormányfő (Václav Klaus) a cseh nemzetállam (és egyáltalán a nemzetállamok) fontosságát saját euroszepticismusának indokolásához használta. A cseh nemzetállam fontosságával és értékeivel elsősorban akkor érvelt, amikor a nemzetek fölötti globalizáció-integráció elleni kifogásait ismertette. Azóta folyamatosan védelmezi a cseh nemzetállamot, mint világosan kijelölt területet, amelynek meghatározott jogkörei és felségjogai vannak, és amelyet nem kívánnak felolvasztani azokban a nemzetek fölötti struktúrákban, amelyek tényleges gyökerek és reális identitás nélküliek. A Polgári Demokrata Párt elnöke és volt cseh miniszterelnök, népszerű politikus a nemzetállamok világos értékeit és rendkívüli fontosságát akkor is hangsúlyozza, amikor a „régión Európája” ellen emel kifogást. A regionalizáció európai uniós kényszerével nemcsak szóban, hanem gyakorlati politikájával is szembeszáll. A nemzetállamot mint a túlságosan magas fokú integráció és az uniós direktív döntések elleni biztosítékot tartja fontosnak és fenntartandónak. A cseh nemzetállamnak Klaus és hívei, az euroszeptikusok és eurorealisták szerint a német Európával szemben is biztosítékként kell szolgálnia, hiszen az integráció egyik rejtett célja a német gazdasági (és ezen keresztül politikai) expanzió elősegítése. Tehát ha megszűnnek

vagy nagyon legyengülnek a nemzetállamok, akkor könnyű prédává válnak a német gazdasági érdekek számára. Ilyen megfontolásból sem tartják helyesnek sem Európa föderalizálását, sem regionalizálását.

Klaus miniszterelnökként, pártelnökként és a parlament képviselőházának elnökeként is megtett mindent, hogy Csehországban ne teljesüljön az Európai Unió regionalizálásra vonatkozó követelése. Ezért a regionalizációs törvényt csak Klaus kormányának bukása után (1997 végén) fogadták el, és 2001-től léptették életbe. Így Csehország a saját területi-közigazgatási reformját, amely összefügg a regionalizálás követelményével, mindössze néhány hónapja működteti.

A szlovák nemzetállam építése nem a cseh indítékok alapján folyik. A szlovák nemzeti politikusok lelkesen láttak neki annak, hogy a máshol a 19. és 20. században véghezvitt nemzetállam-építés módszereit alkalmazva a 20. század végén kialakítsák a szlovák nemzet állami felségterületét. Ennek legnagyobb akadályát éppen a nagy számú magyar nemzeti kisebbség jelenti, amely egyúttal olyan magas fokú politikai szervezettségre is képes, hogy saját erőből (tehát „pozitív diszkrimináció” vagy alkotmányos különjog nélkül) képes a parlamentbe is bejuttatni saját képviselőit, így részt vesz a szlovák nemzetállam működtetésében, törvényhozásában (és 1998 őszétől a szlovák kormányzatban is).

A megkésett szlovák nemzetállam-építés olyan külső politikai és gazdasági nyomás alatt folyik, amely rendkívül nagy próbatételnek teszi ki a szlovák társadalmat. *A szlovákok megoldhatatlan problémája, hogy egyszerre kell megfelelniük a nemzetállam-építés követelményeinek, azaz a bezárkózásnak, a külső befolyásoktól való védekezésnek, és egyúttal az integrációs és globalizációs nyitás kényszerének, azaz a külső hatások és befolyások előtti nyitottság elvárásainak.* Ez a kettős, ellentétes irányú követelmény a szlovákokat – éppen megkésett fejlődésük miatt – sajátos társadalmi tudathasadásos állapotban tartja, amelynek eredményeként nemcsak a társadalom különféle csoportjai között alakultak ki súlyos ellentétek, konfliktusok, azaz törésvonalak, hanem az egyének tudatában is.

A szlovák nemzetállam-építés és integrációs kényszer olyan társadalmi identitászarokra épül, amelyeket a szlovák felmérések értékrendi bizonytalanságokként jellemeznek. Ezek elsősorban civilizációs, kulturális és politikai identitásproblémákat okoznak, ami viszont azt eredményezi, hogy a szlovák társadalom nem tud elég határozottan dönteni a kettős kényszer nyomása alatt, így az egész államépítés bizonytalanná válik. E társadalmi-értékrendi bizonytalanságból ered az a permanens szlovák bel- és külpolitikai instabilitás, ami Szlovákiát nemzetállami önállósága óta jellemzi, és ami éppen a szlovákok integrációs előrehaladásának gátja.

A szlovák nemzetállam-építés a területre és lakosságra irányuló abszolút nemzeti felségjogokra alapoz, ezért a nacionalista politikai erők politikai céljai között szerepel a más nemzeti-ségűek asszimilálása és a politikai döntéshozatalból való kizárása. A frissen megszerzett nemzetállami felségjogoknak és felségterületnek (abszolút jogköröknek) a globalizációt jelentő integrációtól való féltése olyan gátakat alakított ki, amelyek miatt Szlovákia az integrációs folyamatban jelentősen lemaradt a vele együtt indult államoktól. A nemzetállami terület és jogkörök elvesztésének félelmén alapszik az a belpolitikai konfliktusosorozat is, amely az ország regionalizációs feladatainak elvégzése körül alakult ki. A szlovák régiók létrehozásának politikai gátja az a magyarkomplexus, amely a szlovák külpolitikai és belpolitikai mérlegelésekben számos hibás döntést eredményez.

A szlovák nemzetállam-építés elmúlt évei olyan jelentős belső törésvonalat hoztak felszínre, amelynek gyökerei a szlovák nemzetfejlődés és nemzeti ideológia múlt századi kialakulásának kezdetéhez vezetnek vissza. Ez a törésvonal is igazolja, hogy a szlovák nemzetfejlődés nemzetállam-építési szakaszának megkésettége milyen tragikus hatással lehet nemcsak a szlovákok gazdasági és politikai fejlődésére, hanem a térség további fejlődésére is.

A szlovákok az 1990-es évtizedben az önálló állam kiépítésének feladatait azon alapdilemma jegyében végezték, amely összefügg a társadalom nemzeti és kulturális-civilizációs identitásának bizonytalanságával. Ez az alapdilemma pedig éppen az volt, hogy a szlovák társadalmat ki lehet-e tenni a nyugati civilizációs és integrációs elvárások miatti gazdasági és politikai megpróbáltatásoknak, vagyis hogy a szlovák társadalom képes-e megfelelni azoknak a tranzíciós feladatoknak, amelyek értékrendi váltást, a politikai kultúra, a politikai magatartás és értékek jelentős átalakítását igénylik. Ez nem más, mint a gazdasági és politikai reformok társadalmi támogatottságának, elfogadottságának kérdése.

Ebből a szempontból a szlovákok elmúlt évtizede során szinte mindennap felmerült az a kérdés, hogy melyik civilizációs körbe kívánnak tartozni, hogy saját államukat milyen államként, milyen politikai és gazdasági rendszerű országgént kívánják fenntartani, és hogy ennek alapján melyik civilizációs identitást választják. A szlovák politikai elit olyan belső harcot folytatott egymással az elmúlt évtizedben, amelynek az volt a tétje, hogy Szlovákia mint fiatal állam melyik geostratégiai, politikai és gazdasági érdekszférában, melyik nagyhatalmi vonzáskörzetben, befolyási övezetben fogja a közép- és hosszú távú jövőjét építeni. A tét tehát az volt, hogy Szlovákia a nyugati – német, integrációs érdekszférába kerül-e át, vagy pedig a keleti – orosz gazdasági és politikai érdekszférában marad. Mindkét „irányzatnak” voltak politikailag erős hívei és szorgalmazói. A

keleti – orosz érdekszférához való gazdasági és politikai csatlakozást szorgalmazó és építő szlovák miniszterelnök, Vladimír Meciar volt az, akinek a legtöbb hatalom állt rendelkezésére ahhoz, hogy elképzeléseit megvalósítsa. A „nyugatos” irányzat, a nyugati Európához való integrálódás hívei az első szlovák köztársasági elnök, Michal Kováč mögé sorakoztak fel, és idővel létrehozták a Meciar-ellenes politikai erők együttműködését, koalícióját.

Az ország távlati hovatartozásának e két, egymással ellentétes irányzata olyan politikai harcot vívott, amely mind a parlamentben, mind a parlamenten kívül, az utcán és az egész országban folyt. A belpolitikai instabilitás évei alatt a szlovák választók megsejtették, majd megértették, hogy mi a harc tétje, hogy milyen jövőt kínál számukra a két irányzat, és az 1998-as parlamenti választáson úgy döntöttek, hogy nagyjából a nyugatos irányzat híveit támogatják. Így a szlovák társadalom bizonytalan civilizációs identitása (az 1990-es évek közepén végzett felmérések szerint a szlovákok 40 százaléka nem tudta megmondani, hogy szerinte a társadalom melyik civilizációs értékrendhez tartozik) lassan a helyére kerül, és biztossá válik, hogy a szlovákok a nyugati civilizációs értékrend részei.

A KÜLPOLITIKAI TÖRÉSVONALAK ÉS KONFLIKTUSOK

A szövetségi Csehszlovákiában (1990–1992) a külpolitikai prioritások tekintetében kezdetben (néhány hónapig) egységes volt azon akarat, amelyet a „Vissza Európába!” jelszavával hirdettek meg. Ezt elfogadta minden (akkor még ideiglenes) meghatározó és nem kommunista politikai formáció. A jelszó a nyugati integráció többféleképpen megfogalmazott és értelmezett feladatát tűzte ki célul, ami ma is a két nemzetállam külpolitikai prioritásai között szerepel.

Az első szabad választás a demokratizálódó Csehszlovákiában 1990 júniusában volt, amikor az induló politikai szervezetek még nem rendelkeztek átgondolt, kidolgozott külpolitikai koncepciókkal. Akkoriban a csehszlovák külpolitikát a szövetségi köztársasági elnök, Václav Havel és a baloldali liberális Jiří Dienstbier (szövetségi külügyminiszterként) irányította olyan „magánkoncepció” alapján, amely bizonyos illúziókra, Európa biztonsági és politikai egységesítésére, a NATO és a VSZ megszűnésére, felszámolására és a viszonylag könnyű és gyors európai integrációra épült. Abban a hitben és meggyőződésben éltek, hogy mivel Csehszlovákia előzőleg a nyugati fejlett világ része volt, most tehát csupán az a feladat, hogy oda visszatérjen.

Ebben az időszakban megjelentek azok a külpolitikai koncepciók, amelyek a biztonság területén megfogalmazták a semlegességet (ettől csak 1991 folyamán, a külbiztonsági helyzet fe-

szültebbé válása után tértek el). A meg nem reformált kommunista párt már az 1990-es választási programjában elítélte a szudétánémet követeléseket (és ez a téma a továbbiakban fontos külpolitikai vitatémává vált az egész cseh politikai szintén).

Jelentős nézetkülönbség csak néhány hónap múlva, elsősorban 1990 végétől alakult ki a cseh és a szlovák politikai elit között. A cseh köztársaság külpolitikai prioritásai közé tartozott a cseh (szlovák) viszony rendezése a németekkel, míg a szlovákok külpolitikai prioritásai a szlovák-magyar viszony rendezésére irányultak. A csehszlovák külpolitika Dienstbier-féle koncepciójának vitája (mindenekelőtt a németekhez és a közép-európai térséghez való viszony, azaz a visegrádi együttműködés kérdése) a cseh közvéleményben váltott ki elutasító reakciókat, míg a szlovákoknál a nehézfégyvergyártás leépítésének kényszerére vonatkozó külpolitikai elvárások (az Egyesült Államok és Izrael követelései) elutasítása, valamint a szovjet fegyvergyártó nehézipari komplexummal való kapcsolat fenntartása, illetve megerősítése volt napirenden.

A cseh és a szlovák külpolitikai prioritások eltérései a közép-európai térség értékelésében és a visegrádi együttműködés ügyében is megmutatkoztak. Ez a szövetségi Csehszlovákia három éve alatt azért nem vált krónikussá, mert túl rövid volt az idő ahhoz, hogy a viták jelentős mértékben elmergesedjenek. Az azonban jelzés értékkel bírt a közös külpolitika lehetséges törésvonalaira nézve, hogy a szlovák politikai elit már 1990 végétől saját külügyi intézményrendszert kezdett kiépíteni. Ide tartozott a külön szlovák külügyminisztérium és a szlovák hírszerző szolgálatok szervezése is.

A cseh külpolitika

A szövetségi Csehszlovákia külpolitikai prioritása tehát a „Visszatérés Európába” jelszava volt, amely az országnak a nyugat-európai országok közé való betagolását, azaz az integrációt tűzte ki célul. A külpolitika értékrendi vitái akkor kezdődtek, amikor az lett a kérdés, hogy miként történjék az integráció. Az integráció bel- és külpolitikai feltételeinek megítélése, módja és menete, különösen pedig annak politikai, társadalmi és gazdasági ára vált a viták központi kérdésévé. Ezt tekintve nemcsak a csehek és szlovákok között, hanem a cseh és szlovák politikai eliten és társadalmon belül is megjelentek az eltérések. E kérdés fontos része lett ugyanis a szlovák fegyvergyártó nehézipar leépítése, a nyomában megjelenő szociális feszültségek és munkanélküliség, valamint a szövetségi kormány által mindenütt bevezetendő radikális gazdasági reform, és ennek elemeként a restriktív pénzpolitika is.

A közép-európai térség és a visegrádi együttműködés lehetősége és elutasítása olyan külpolitikai kérdéssé vált, amely nemcsak a cseh és szlovák elitet távolította el egymástól – ez a törésvonal jelenleg is megtalálható Csehország politikai életében. A cseh külpolitikának ez a regionális dimenziója a külpolitikai programokban szerepelt ugyan, de a gyakorlati külpolitikában mindent megtettek azért, hogy ettől a cseh politika távol tartsa magát. Az 1992 után érvényes cseh hivatalos kormányzati külpolitikában ridegség és elutasítás volt jellemző a közép-európai szomszédokkal való együttműködés intézményesítését illetően. Ez érvényes a cseh–szlovák államközi viszonyra is. Annak ellenére, hogy a cseh külpolitika hivatalosan „standard fölötti” kapcsolatokat deklarált az önálló szlovák állammal, ez a viszony az 1998-as kormányváltásig barátságtalan és elutasító volt. (Ezt leggyakrabban a közös szövetségi vagyon és kötelezettségek elosztása miatti problémákkal indokolták.)

A cseh külpolitikai viták és koncepciók összeütközése 1992-ben kezdődött (és azóta is tart). Az 1991-ben V. Klaus által létrehozott Polgári Demokrata Párt (ODS) programjában élesen bírálta J. Dienstbier szövetségi külügyminiszter addigi külpolitikai koncepcióját, és újfajta külpolitikai elképzeléseket helyezett kilátásba. Elvetette azt az elképzelést, hogy Csehszlovákia hid legyen Kelet és Nyugat között. Azzal érvelt, hogy Csehország egyértelműen a Nyugathoz tartozik, ezért nincs szükség kettős külpolitikai szerepvállalásra. Azt is elvetette, hogy Közép-Európa térsége intézményi alapjává váljon az össz-európai biztonsági rendszernek. (Ettől kezdve a Polgári Demokrata Párt elnöke, addigi szövetségi pénzügyminiszter, majd a cseh miniszterelnök, Václav Klaus nem szünt meg bírálni, elutasítani a térségre vonatkozó együttműködés nem pusztán kereskedelmi kapcsolatokra épített elképzeléseit.)

Ugyanilyen vehemenciával utasította el a közép-európai kezdeményezéssé vált Pentagonále-Hexagonále együttműködési formációt is. A térséggel szorosabban vagy szélesebben való együttműködést azon az alapon ellenezte, hogy azt csupán a térség viszonyaival tisztában nem lévő Nyugat szorgalmazza. Egyben tagadta, hogy e térségnek lennének olyan közös jellemzői, amelyek alapján országait „össze kellene kényszeríteni”. Elutasításának indokai között szerepelt azt is, hogy nem szeretnék, ha Csehszlovákiát belerángatnák olyan problémákba, amelyek a tőle keletebbre és délebbre levő instabil Európára jellemzőek. A párt programja egyúttal megemlítette a szomszédokkal való jó viszony szükségességét, és azt is, hogy Magyarország és Lengyelország olyan szomszédok, akikkel együtt kell haladni az integráció útján.

Klaus a visegrádi együttműködés szorgalmazását a Nyugat jelentős tévedésének titulálta, és számos esetben határozottan elutasította annak intézményessé tételét. Abban az időszakban,

amikor ő és pártja határozta meg a cseh kormányzati külpolitikát, az a szóbeszéd járta, hogy a cseh külügyminisztériumban nem szabad kiejteni azt a szót, hogy Visegrád. Klaus folyamatosan azt hangoztatta, hogy nem híve a multilaterális tárgyalásoknak, mert elképzeléseinek sokkal jobban megfelelnek a bilaterálisak. Elutasította, hogy Csehországot besorolják a „szegények klubjába” és a „cordon sanitaire”-t alkotó államok közé, amelynek az a feladata, hogy a problémákat a Balkánon és a volt SZU területén tartsa, ne engedje ezeket áterjedni Nyugat-Európába.

A szomszédsági viszony mint a cseh külpolitikai koncepciók konfliktusainak forrása egyúttal a cseh-német viszonyra is kiterjed. A cseh külpolitika ideológiai dimenziókat öltő törésvonala a cseh-német viszony értelmezésében, értékelésében és a cseheknek a németekkel szembeni politikájában nyilvánul meg. Ez a viszony elsősorban a kitelepített szudétánémetek és a cseh társadalom és cseh politika viszonya, és csak másodsorban a hivatalos külpolitikák viszonya. A cseh-német viszony értékelésének és értelmezésének eltérései 1990 óta megfigyelhetők a cseh társadalmon és politikai eliten belül. Mindez a szudétánémet követelésekkel, a német egyesítéssel, a csehszlovák-német barátsági szerződéssel, a németek kitelepítésével, a cseh-német megbékélési nyilatkozattal kapcsolatos, évekig tartó vitában vált világossá. A törésvonal e kérdésben elsősorban egyrészt a cseh köztársasági elnök és a cseh politikai és értelmiségi elit kisebbik része, másrészt a cseh politikai elit nagyobbik része és a cseh társadalom túlnyomó többsége között húzódik. Lényege, hogy lehet-e engedni a szudétánémetek nyomásának, követeléseinek, bocsánatot lehet-e kérni a szudétánémetektől a kitelepítésért, és milyen politikát kell folytatni a terjeszkedő német gazdasági és politikai befolyással szemben.

A köztársasági elnök és a vele azonos politikai elveket vallók szerint a csehek hibát vagy bűnt követtek el akkor, amikor kitelepítették a szudétánémeteket, és ezért bocsánatot kell kérniük. A legbátrabbak még azt is felvetették, hogy a kollektív bűnösség elve miatt meg kell követni a németeket, és ezt az elvet ki kell iktatni a cseh(szlovák) jogrendből. A cseh társadalom nagyobbik része azonban olyan határozott és hangos elutasításban részesítette emiatt saját köztársasági elnökét és azt a kisszámú cseh értelmiségit, akik ezt a nézetet vallották, hogy azok kénytelenek voltak meghátrálni, és elfogadni azt az alapállást, hogy a csehek akkora erkölcsi fölényben vannak, voltak és lesznek a németekkel szemben (mindörökre?), hogy semmiféle „meghát-rálásra” nem kerülhet sor a csehek részéről.

A cseh-német viszony a cseh társadalom lélektani problémája, amely a németektől való (történelmileg megalapozott) félelemre épül. A németkomplexus olyan erősen él a cseh közvéleményben, hogy politikai elitjének nagyobbik része hatalmi

helyzetben és ellenzékben egyaránt olykor hibás politikai döntésekre és stratégiai mérlegelésekre ragadtatja magát. Az egyik ilyen fontos külpolitikai törésvonal éppen az integráció kérdése. A cseh euroszkepticizmus és eurorealizmus ugyanis ideológiailag részben éppen a németkomplexusra alapoz: amikor saját létjogosultságát indokolja, akkor a regionális és föderális integrált Európát német Európaként értelmezi.

Ennek a felfogásnak legmarkánsabb képviselője, hordozója éppen a cseh társadalomban igen népszerű polgári jobboldal. A Polgári Demokrata Párt és maga Václav Klaus integrációellenes politikáját mindezeknél is az eurobürokrácia elutasításával és azzal indokolja, hogy a föderális típusú integrációt az európai baloldal találta ki, ezért nem lehet és nem szabad megvalósítani. Meg kell azonban jegyezni, hogy az európai integrációt mint a német terjeszkedés eszközét azonban nem annyira V. Klaus, mint inkább pártjában tevékenykedő vagy az ő pártján álló ideológusok, politológusok, filozófusok (pl. Václav Bělohradský) szokták emlegetni. A Polgári Demokrata Párt által képviselt eurorealizmus 2001 áprilisában hivatalos párt dokumentumban, 30 oldalas kiáltványban is megfogalmazást nyert (címe: *A cseh eurorealizmus kiáltványa*). A dokumentum, amely részletesen foglalkozik az EU-integráció kérdéseivel, egyúttal előrevetíti azt a lehetőséget, hogy Csehország nem kerül be az elsők között az Európai Unióba.

A Polgári Demokrata Párt euroszkepticizmusa több olyan politikai kérdésben kifejezést nyert, amelyek összefüggtek az integrációs elvárásokkal. Ezek közé tartozott – mint már említettem – a Csehország regionalizálására irányuló integrációs követelmény is. Lényege az volt, hogy a polgári demokrata cseh miniszterelnök mindent megtett, hogy ennek a követelménynek ne feleljen meg, annak ellenére, hogy ezt az 1992-ben elfogadott cseh alkotmány is előírta. Az ország regionalizálására vonatkozó alkotmányos törvényt ezért abban a rövid időszakban fogadta el a cseh képviselőház és szenátus, amikor 1997 végétől az 1998-as előrehozott választásig ideiglenes kormány működött, elsősorban azon politikai pártok által létrehozott ideiglenes kormány, akik a polgári jobboldal azon politikusai voltak, akik szembefordultak V. Klaus integrációellenes kül- és belpolitikai gyakorlatával.

A cseh belpolitika külpolitikai kérdésekben megnyilvánuló törésvonala tehát éppen az integráció kérdése, annak ellenére, hogy a hivatalos cseh külpolitikai kormányprogramokban 1993 óta külpolitikai prioritásként fogalmazzák meg a NATO- és EU-integrációt. A fő probléma nem az általánosságban megfogalmazott elvekkel és célkitűzésekkel volt (és van), hanem éppen azzal a gyakorlati politikával, amely ezt az integrálódási folyamatot hátráltatta, hátráltatja. Ennek hátterében viszont már kiapintható a politikai gyakorlat szándékosságá (amelyet olykor

gúnyosan „a híres cseh politikai pragmatizmus” kifejezéssel illettek e politikai gyakorlat megvalósítását bírálóik).

A Polgári Demokrata Párt mint meghatározó kormányzati politikai erő, s később mint meghatározó (és a szociáldemokrata párt kisebbségi kormányát szerződéses viszonyban pórázon tartó) ellenzéki erő integrációellenes elképzeléseivel olyan társadalmi akaratot fejez ki, amelyet a közvélemény-kutatások részben igazolnak, részben nem. A cseh társadalom ugyanis sem a NATO-tagság igenlését, sem az EU-integráció igenlését illetően nem tudott 50 százalékos támogatottságot felmutatni. A NATO-tagságra vonatkozóan a legkedvezőbb időszakokban is csak 40 százalék körül mozgott a tagságot egyértelműen elfogadók aránya. Az EU-integrációt illetően a cseh felmérések folyamatosan egyre csökkenő támogatottságot mutatnak ki, s ez az arány 2001-ben sem magasabb 45 százaléknál. Viszont éppen a Polgári Demokrata Párt választóinak körében nagyobb ennél az EU-integrációt támogatók aránya.

A külpolitikai prioritásokra vonatkozó törésvonalak hordozója az 1990-es évek politikai és gazdasági reformjainak csehországi fő hajtómotorja, a Polgári Demokrata Párt, amely szemléletében egyúttal tipizálta a cseh társadalom nagyobbik részét. Ezért a párt által képviselt politikai és társadalmi értékek, szempontok, fontossági sorrendek egyúttal kifejezték a cseh társadalom nagyobbik részének erre vonatkozó jellemzőit is.

A cseheknek a külpolitikai viták egyes témái ideológiai dimenziókban, ideológiai különbségekben is megjelennek. A cseh külpolitikának több olyan problémája van, amelyek miatt nem nevezhető állandónak, kiszámíthatónak. Azon kívül, hogy a cseh külpolitika jellegét mindig meghatározza az, hogy melyik párt adja a külügyminisztert és miniszterelnököt, jelentős tényező az is, hogy milyen a köztársasági elnök külpolitikája. Ezért Csehország külpolitikájára 1993 óta a *hármás központúság* jellemző, azaz több alapvető külpolitikai kérdésben háromféle külpolitikai irányzat és vélemény hangzik el hivatalosként. A cseh külpolitika kiszámíthatatlansága diplomáciai bonyodalmakat is okozott, mert a három „külpolitikai centrum” (a köztársasági elnök és hivatala, illetve a külügyminiszter, Josef Zieleniec és minisztériuma, valamint a miniszterelnök, V. Klaus) nem egyeztetett, olykor egymástól eltérő álláspontokat képviselt. Ezek alapkérdésekre is vonatkoztak.

A köztársasági elnök és a miniszterelnök közötti nézeteltérések a cseh külpolitika aktuális kérdéseire, éppen napirenden levő külpolitikai problémákra is vonatkoztak. (Például arra, hogy fogadható-e hivatalosan Rushdie vagy a dalai láma, mert ez befolyásolja a cseh nemzeti érdekeket a Távol-Keleten; vagy hogy milyen formában, milyen határozottan tiltakozhat a cseh külpolitika a délszláv háborúk borzalmai miatt, és milyen mértékben van erkölcsi és politikai alapja a cseheknek erre a tilta-

kozásra, hiszen pl. a boszniai lakosság elűzésével kapcsolatosan hogyan tiltakozhat az a politika, amely néhány évtizeddel azelőtt több mint hárommillió németet űzött el Csehországból hasonló körülmények között.)

A kormányzati cseh külpolitikának a Polgári Demokrata Párthoz való szoros kötődését kifogásolták a jobboldali kormánykoalíció kisebb pártjai (kereszténydemokraták, Polgári Demokrata Szövetség), aminek az lett a következménye, hogy az 1996-os rendes képviselőházi választás után felállt kisebbségi jobboldali kormánykoalíció koalíciós szerződésében a kisebb pártok kikötötték, hogy miként és milyen pontokon kell megváltoztatni a cseh kormányzati külpolitikát. Ezek közé a kérdések közé tartozott a visegrádi együttműködés, azaz a regionális együttműködés támogatásának és az ebben való aktív részvételek az ügye, valamint az EU-ba és a NATO-ba való integrálódás feltételeinek való határozottabb megfelelés akarása is.

A külpolitikai kérdések a cseh parlamentáris demokráciában elsősorban a belpolitikai vitákban, főként a pártok között játszanak szerepet, ami az 1998 előtti kormánykoalíciók vitájában is megmutatkozott. *Több ilyen kérdés a cseh kormánykoalíció egyes pártjai között (az integráció feltételeinek teljesítése – a visegrádi együttműködés kérdése azonban a Polgári Demokrata Párt vezető politikusai között is) konfliktust gerjesztő vitátéma volt.* Annak ellenére, hogy a cseh lakosság a felmérések szerint a külpolitikai kérdéseknek nem tulajdonít nagy jelentőséget, a mérsékelt polgári jobboldal szakadásának egyik, bár nem elsődleges oka éppen ez a konfliktussorozat volt.

A külpolitikai prioritások miatti konfliktusok pártok szerinti világos vonala csak az 1997 végén kialakult cseh kormányválság idején, a Polgári Demokrata Párt kettészakadásával következett be. Ekkor váltak ki ugyanis azok a jobboldali polgári erők, amelyek feltétel nélküli integrációpárti és a visegrádi együttműködést szorgalmazó külpolitikát tűzták ki célul.

A háromközpontúság elsősorban az 1993 utáni önállóság néhány évében volt jellemző. Ekkoriban az ellenzéknek a hivatalos cseh külpolitikára gyakorolt hatása és befolyása szinte a nullával volt egyenlő. Ezt az állapotot az 1998-as előrehozott választás után kormányra került szociáldemokrata külpolitika változtatta meg. Mivel az 1996-os választás eredménye az lett, hogy a jobboldaliak kisebbségben kormányoztak, az őket kívülről toleráló szociáldemokraták mint a legnagyobb ellenzéki párt külpolitikai elképzeléseinek is határozottabban helyt kellett adni, ami viszont azt jelentette, hogy az integrációellenes (euroscepticista-eurorealista) álláspontot módosítani kellett, valamint a visegrádi együttműködés teljes ignorálása helyett legalább látszólagos együttműködési akaratot kellett deklarálni.

Az 1998-as előrehozott választás eredményeként a szociáldemokraták a polgári demokraták (ODS) külső, szerződéssel biz-

tosított támogatásával kisebbségben kormányoznak, és a hivatalos kormányzati cseh külpolitikában a lassú, vontatott integrációs felzárkózás és a visegrádi együttműködés szorgalmazása jellemző.

A cseh parlamenti pártok lehetséges külpolitikai konszenzusának blokkján kívül helyezkedik el a szélsőbaloldali kommunista párt (KSČM) és a szélsőjobboldali Republikánus Párt (SPR-RSČ). Mindkettő a cseh–német kiegyezés elutasításából és a NATO-ellenességből szerzi külpolitikai programjának munícióit. (A republikánusok az 1998-as választások után kiestek a parlamentből.)

A szlovák külpolitika

Az önálló szlovák külpolitikában a törésvonal a nemzeti-nacionalista és populista keleti – orosz irányultságú politikai erők és azon politikai erők között húzódik, amelyek a nyugati integrációs külpolitikát szorgalmazzák. Ez a törésvonal azonos azzal, ami a szlovák nemzetállam stratégiai hovatartozásának téje körüli harcban formálódott. A szlovák külpolitika egyéb lehetséges törésvonalai nem alakultak ki, mert az önálló szlovák külpolitikának még nincs hagyománya, intézményrendszere most épül ki, s így még csak alakuló állami külpolitika. A szlovák külpolitikában nem alakult ki a csehekéhez hasonló törésvonal az EU-integráció kapcsán. Érdekellentétek, konfliktusok a meciári belpolitika külpolitikában is lecsapódó következményei miatt alakultak ki azokban az években, amikor a harmadik Meciar-kormány (1994 vége–1998 ősze) a szlovák alkotmányos demokrácia intézményei és rendszere ellen indított frontális támadást. Ennek az lett a következménye, hogy Szlovákia kimaradt a NATO-kiterjesztésből, és az EU-integráció első körös tárgyalását megkezdő országok csoportjából is. Az emiatti szlovák belpolitikai konfliktusok nem rendeződtek és nem értek meg törésvonallá, azaz nem váltak tartóssá. Ez annál inkább így van, mert minden szlovák kormányprogram legfontosabb külpolitikai prioritásaként a NATO-ba való bekerülés és az EU-integráció minél hamarabbi elérése szerepel. Integrációellenességét a szlovák politikai pártok között csak a parlamenten kívüli, jelentéktelen szélsőbal deklarálja. A parlamentben folyamatosan jelen lévő, kormányzati pozícióban is kipróbált szélsőjobboldali Szlovák Nemzeti Párt nyíltan csak a NATO-tagságot veti el, a pozitív semlegesség alternatíváját kínálva helyette.

A szlovák külpolitikában a szomszédságpolitika és a közép-európai térség, a visegrádi együttműködés kérdése nem jelent konfliktusokat, nem eredményezett választóvonalakat a szlovák politikai elitben és társadalomban. Ennek többek között az az

oka, hogy a cseh kormányzati külpolitika nem vállalja a hatalmi politizálás semmiféle formáját, míg a szlovák külpolitika a térségre vonatkozóan merészen hatalmi politikát folytat, amelynek központi értéke Szlovákia térségben betöltött kulcsfontosságú stratégiai helyzete. A szlovák politikusok tehát nagyra értékelik, s olykor túl is értékelik országuknak a közép-európai térségben elfoglalt földrajzi helyét. Erre építették azon elképzeléseiket, hogy amennyiben a NATO kiterjeszti szervezetét a térség országaira, akkor abban minden előzetes politikai és katonai feltétel nélkül benne kell lennie Szlovákiának is, hiszen nélküle nincs összeköttetés Lengyelország, Magyarország és Csehország között.

A CIVIL TÁRSADALOM ÉS AZ ÁLLAM KONFLIKTUSA

Törésvonallá mélyülő konfliktus a *civil társadalom* és az állam egymáshoz való viszonyában a cseh társadalomban alakult ki, ahol ez a kérdéskör ideológiai dimenziókkal is rendelkezik. A szlovákoknál a kettő konfliktusa csupán hosszabb ideig (az 1998-as választásig) tartó konfliktussá fajult.

Európai uniós kiváncságnak az, hogy az átalakuló országokban a demokratikus államszervezet mellett az önmagát alulról megszervező társadalom is minél szélesebb körben érvényesülhessen. Ezért a harmadik szektor fejlettsége a demokratizálás fokmérőjeként szerepelt. Míg azonban számos integrációs feltételnek viszonylag gyorsan eleget lehet tenni, addig a polgári társadalom gazdagon differenciált hálózatát, szervezetét csak belső igények, belső fejlettség és kezdeményezések alapján lehet megteremteni. Fejlődésüket kiegyensúlyozott, részrehajlás nélküli állami politika kellene hogy segítse. A cseh és a szlovák civil társadalom fejlődésének lényegi problémáit jelzi az a különbség, amely a polgári társadalom felfogásának két alapkoncepciója között áll fenn. Az egyik alapkoncepció, amely szerint a polgári társadalom az ország demokratikus irányítása számára posztulálja a polgári társulások pozitív kihatásait, a csehországi civil társadalom formálódásának fő problémájára mutat rá. A másik alapkoncepció a polgári társadalomnak és a civil kezdeményezéseknek a nem demokratikus kormányzással szembeni ellensúlyát hangsúlyozza, ami viszont a szlovák civil társadalom formálódását meghatározó alapprobléma lényege.

Az 1990-es évek elején a két nemzeti köztársaságban (tehát a közös államban) végzett felmérések azt mutatták, hogy a két társadalom nagyjából azonos mértékben nem tulajdonít nagy jelentőséget sem a politikai pártokban való szabad társulás jogának, sem annak, hogy civil szervezeteket hozzon létre. A civil kezdeményezésekhez való állami viszony a két önállóvá vált államban különböző módon alakult. A cseheknél az indulásnál az

apátiát, az érdektelenséget kellett „felülről” legyőzni, a szlovákoknál pedig, ezzel ellentétben, civil kurázsira volt szükség ahhoz, hogy az állampolgárok a gyanakvó állammal szemben nyíltan vállalják ezekben való részvételüket.

A civil társadalom kialakulása mindkét önálló országban a társadalmi és egyéni mentalitás és politikai kultúra függvénye volt, de a cseheknél filozófiai-morális, a szlovákoknál pedig politikai kérdéssé vált.

Csehországban a civil társadalom és állam viszonyát az a politikai harc tükrözi a leglátványosabban, amely a köztársasági elnök V. Havel és a volt miniszterelnök, V. Klaus között folyt és folyik. Szembenállásuk társadalom- és államfelfogásuk különbözőségéből fakad, és a civil társadalom és a harmadik szektor fejlődésének és a társadalomban betöltendő szerepének, feladatának megítélésére is kiterjed. Nézetkülönbségeik a cseh politikai és társadalmi életben elvi-személyiségbeli és filozófiai-stratégiai vitaként jelen, és mint ilyenek, több társadalmi és politikai törésvonal felszínre kerülésében játszottak és játszanak szerepet.

Szlovákiában a civil társadalom fejlődését a nacionalista, központosító politikát folytatott harmadik Mečiar-kormánynak a harmadik szektorral szembeni restriktív és diszkreditáló politikája gátolta, ami nemcsak a harmadik szektor, hanem az egész társadalom nagyfokú politikai polarizálódásával is együtt járt.

A cseheknél az alulról építkező polgári társadalom hivatalos politikától független, nonprofit szervezetek általi fejlődését a leghatározottabban a köztársasági elnök, V. Havel szorgalmazza, aki már ellenzékiként is az egyéni polgári felelősségre és az individuum öntudatára mint a demokratikus társadalom legmélyebb lényegére alapozta célkitűzéseit és értékrendjét. Köztársasági elnökként is hatalmas crőfeszítéseket tesz, hogy saját társadalmát a minél szélesebb körű, gazdagon differenciált civil társadalom építésére buzdítsa.

Vele szemben a volt kormányfő, Václav Klaus megkérdőjelezi a köztársasági elnöknek ezeket a nézeteit (is), és nem fogadja el a civil társadalom fogalmát, amelyet félrevezetőnek tart, színterülte ugyanis az egyén és az állam között nem létezhet köztes szervezet, intézmény, szerveződés. Kormányfőként elvi és politikai vitát folytatott az államfővel a nonprofit szervezetek törvényi szabályozásának szükségességéről, és tagadta (tagadja), hogy a területi vagy regionális önkormányzatokra szükség lenne.

Szlovákiában a civil társadalom szervezése abban az időben történt (1992 és 1998 között), amikor a liberális értelmiségi csoportokat kiszorították a politikai hatalomból, ezért szellemi és szervező erejüket a civil szférában kamatoztatták. Abban az időszakban a harmadik szektor alakulását figyelő nyugati szakértők szerint az egész térségben a szlovák civil kezdemé-

nyezéscsk rendelkeztek a legjobb minőségű szervezethez. Erre azért volt szükség, mert az állami politika szintjén próbálták meggátolni a harmadik szektor fejlődését és terjedését. Erre szolgált az alapítványi törvény módosítása. A lassan alakuló szlovák polgári társadalom mintegy alternatív politikai erőként nyilvánult meg az állampolitika autoriter tendenciáival szemben. Ezt az alternatív politikai erőt támogatta számos média, amivel felhívták a figyelmet a harmadik szektor létezésére, működésére. Hozzájárultak ahhoz, hogy kialakuljon a polgári részvétel, a polgári ellenállás hagyománya. A harmadik szektor támogatása, fejlődése és erősödése Szlovákiában országos és nemzetközi politikai kérdéssé vált, s e szektort felfedezte magának a parlamenti politikai ellenzék is.

A kormány így a harmadik szektort egyértelműen olyan ellenzéki területnek tekintette, amelyet a másik tábor emberei leptek el, és a restriktív törvényi szabályozás mellett bomlasztó eszközökhöz folyamodott: létrehozta „a kormányhoz lojális harmadik szektor” szervezeteit, amelyeket bőségesen megjutalmazott. Így párhuzamos, kormányhű, ellenszervezetek jöttek létre, aminek eredménye az a szlovák sajátosság, hogy a harmadik Mečiar-kormány teremtett magának „saját” civil társadalmat: saját újságírói és írói szervezetet, saját magyar kisebbségi képviselőket, saját roma etnikumot, saját nőszervezeteket, diák-szervezeteket, szakszervezeteket, egyetemeket, járási és területi önkormányzatokat. Ezzel kiteljesedett a szlovák társadalom szinte minden fontos politikai kérdésre vonatkozó polarizálása, amelynek eredményeként Szlovákiában a civil társadalom szférája is a demokrácia jellegéért folytatott harc színtere lett.

TÖRÉSVONALAK A TÖBBSÉG ÉS KISEBBSÉG VISZONYÁBAN

A cseh parlamentáris demokráciának a szlovákénál jóval mélyebb konszolidáltsági fokát bizonyítja az a tény, hogy Csehországban a többség és kisebbség viszonyában törésvonalak nem alakultak ki. Ez érvényes a politikai többség-kisebbség viszonyra és a nemzeti többség-kisebbség viszonyra is. Törésvonal egyértelműen az etnikai alapú többség-kisebbség viszonyban fedezhető fel, a cseh etnikumú többség és a roma etnikumú kisebbség között. Ez a törésvonal a társadalom nagyfokú xenofóbiáján és rasszizmusán alapszik, amit számos cseh és nemzetközi felmérés is igazolt. Az etnikai indíttatású törésvonal talán a legmélyebb és legatavisztikusabb a cseh társadalomban, és nehezíti, olykor lehetetlenné teszi az együttélést. Ez a törésvonal a cseh parlamenti erők viszonyában az 1998-as választásig élt, amíg a cseh parlamentben nemcsak a cseh szélsőbal, hanem a szélsőjobb is helyet foglalt. A republikánus párt (SPR-

RSC) 1992 és 1998 között vett részt a parlamenten belüli politikai életben, és mint ilyen, folyamatosan botránys körülmények között hirdette rasszista, roma- és németellenes programjait és propagandáját.

A nemzeti többség és a nemzetiségi kisebbség közötti negatív viszony törésvonallá mélyülésének tipikus példája Szlovákiában a szlovák többség és a magyar kisebbség viszonya. Ez a törésvonal ugyancsak történelmi gyökerekkel rendelkezik, és a szlovák nemzetállamiság egyik legjellegzetesebb megnyilvánulása. Mindhárom elsődleges identitás (nyelv, kultúra, etnikum) vélt vagy valós különbségei kifejezést kapnak ebben a törésvonalban. Az eszerinti szlovák többség uralmának megvalósítása a célja a szlovák nemzetállam létrehozásának, melynek rövid (1993 óta tartó) történetére egyértelműen jellemző az intézményesített kisebbségi vétók hiánya a parlamentáris rendszerben és a jogrendszerben is.

A szlovák többség és a magyar kisebbség közötti törésvonal enyhülésének lehetőségét feltételezi hosszabb távon az a tény, hogy a magyar kisebbség koalíciós pártja (MKP) az 1998-as választás után a szlovák demokratikus ellenzékkel közösen kormányzati pozícióba került, és így a magyar kisebbség a szlovák többséggel együtt vesz részt az ország kormányzásában. Ez a törésvonal „erősségét” tekintve olyan jelentős lépés, hogy hosszú távon eredményezheti e törésvonal elhalványulását.

Politikai törésvonal rajzolódik ki a szlovák közéletben a parlamenti többség (azaz a mindenkori kormánykoalíció), valamint a parlamenti kisebbség (azaz a mindenkori ellenzék) között is. Ez annak a politizálási elvnek és gyakorlatnak a következménye, amelyet három kormányzási időszaka alatt Vladimír Mečiar valósított meg. A többségi parlamentáris demokrácia és a konszenzuális parlamenti demokrácia közül ugyanaz az előbbi választotta, de olyan vehemenciával és olyan értelmezésben, hogy a választás alapján a parlamenti többséget megszerzett politikai erő(k)é minden hatalom, így ahhoz is joga van, hogy az ellenzék mint az ország irányításához szükségtelen elemet lehetőség szerint ne csak politikailag, hanem ténylegesen is likvidálja.

Sokéves kormányzásának ideje alatt erre Mečiar számos lépést is tett, aminek eredményeként az 1998-as választás után egyetlen kormányzóképes politikai erő sem volt hajlandó vele koalícióra lépni, annak ellenére, hogy ezt a választást is ő és Demokratikus Szlovákiáért Mozgalma nyerte. Ez tette lehetővé Szlovákiában az alapvető politikai fordulatot eredményező kormányváltást, és azt, hogy Szlovákia külpolitikai és nemzetállami törekvései határozottan a nyugati integráció irányába mozdultak el.

A szlovák parlamentben ellenzékben maradt két párt (a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom és a Szlovák Nemzeti Párt)

azonban önmagát zárja ki a parlamenti többség és kisebbség közötti, a konszenzuális demokrácia által megengedett érdekegyeztetéses mechanizmusokból, és így saját maga tartja fenn azt az állapotot, amelyet V. Meciar teremtett.

A PÁRTRENDSZEREK KÜLÖNBSÉGE

A szabad választások eredményének és a kialakult pártrendszernek a különbsége ugyancsak a cseh és szlovák társadalom közötti eltéréseket erősíti meg. Ahogy már fentebb hangsúlyoztuk, a cseheknél az 1990-es évek elején a gazdasági-politikai demokratizálás volt a tét, a szlovákoknál pedig a nemzeti értékek és a nemzetállam létrehozásának kérdése. A cseh és a szlovák pártrendszer (amelyekről még mindig nem mondhatjuk, hogy kialakultak, hiszen még 2001-ben is új szlovák és cseh pártok keletkeznek) tehát olyan különbségeket mutatott ki az 1990-es évek elején, amelyek miatt – demokratikus körülmények között – mindenképpen szét kellett választani a közös szövetségi államot. Egy évtized alatt erős, stabil és tömegek által támogatott pártok úgy alakultak ki, hogy nem egyformán tekinthetők pártoknak. Mert a demokratizálódás és modernizáció szempontjából tekintve ezek a nemzeti elvű törésvonal mentén formálódtak, tehát ezen az alapon választották szét a cseheket és a szlovákokat.

A közös Csehszlovákiában tehát az 1990-es évek elején országosan tekintve a két nemzeti köztársaságban nem összeegyeztethető pártformációk alakultak ki, és ezek kitűzött céljai sem voltak összeegyeztethetők.

1990 és 1992 között tehát mind a cseh, mind a szlovák politikai térfélen egymástól eltérő, sajátos, egyedi pártosodási folyamat ment végbe. Amíg a cseheknél a hagyományos jobb- és baloldali politikai és társadalmi értékek mentén differenciálódtak a politikai formációk, és programjuk tétje a gazdasági és politikai rendszerváltás, a gazdasági és társadalmi-politikai intézményrendszer reformja volt, addig a szlovák térfélen a jobb- és baloldal nem vált el világosan, sőt, a nemzeti elv, a nemzetállami célkitűzések alapján egységesült. Tehát a pártok kialakulása követte azt a folyamatot, a társadalmi-politikai igényt, amely többé-kevésbé megfogalmazottan, de eltérő célkitűzéseket hangoztatott.

Csehországban erős jobboldali blokk alakult, amely a társadalom nagyobbik részének akaratát is közvetítette, és a jobboldali gazdasági és politikai reform akaratát is kifejezte. Az 1992-es választások után Csehországban ez a jobboldal hozta létre a cseh kormánykoalíciót.

Szlovákiában az 1992-es választások után olyanfajta etatista-közösségi, nem pedig klasszikus jobb-baloldali képlet alakult

ki, amely a nemzetállamiság építésének sajátos, egyedi útját tűzte ki célul, s ami a szlovák bel- és külpolitikának különleges jegyeket (azaz célokat) kölcsönzött.

A közös Csehszlovákiában a két nemzeti térfélen két karizmatikus egyéniség 1991-ben hozta létre saját politikai formációját abból a célból, hogy nagyszabású politikai terveikhez szervezeti kereteket (pártot) és társadalmi támogatottságot (népszerűséget) szerezzen magának, és megvalósítsa politikai céljait. Csehországban tehát V. Klaus hozta létre a Polgári Demokrata Pártot (ODS) a radikális gazdasági (és politikai) reform támogatására. Világosan polgári jobboldali konzervatív liberális célkitűzésekkel, az angolszász kapitalizmus és politikai rendszer megvalósításának céljával.

Szlovákiában V. Mečiar alapította meg a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalmat (HZDS) abból a célból, hogy minél több támogatót szerezzen a közösségi szlovák nemzetállam létrehozásához, és hatalmas tempóban növekvő népszerűsége segítségével magához ragadjon minden lehetséges hatalmat, amit csak megenged neki a számos hiányossággal elkészített szlovák alkotmány.

Csehországban kialakultak a baloldali pártok (a baloldali liberális Polgári Mozgalom az 1992-es választáson kiesett): a Csehszlovák (később Cseh) Szociáldemokrata Párt (ČSSD), valamint a Cseh és Morva Kommunista Párt (KSCM, később KSČ). Mindkettő a hagyományos baloldali értékeket védte, a hagyományos baloldali célokat tűzte zászlajára: a szociáldemokraták (a 68-as kommunisták egy részével) a nyugati szociáldemokrata hagyományok alapján kívántak politikálni, vagyis a mérsékelt szocialista baloldal politikáját kívánták megvalósítani, a kommunisták pedig (a térség összes volt kommunista-bolsevik pártjától eltérően a belső reformokat elutasítva) a bolsevik típusú kommunizmust célozta meg (amit az 1990-es évek második felében mérsékelt). A kommunisták az 1990-es években a cseh társadalom 10–14 százalékát minden választás alkalmával meg tudták szólítani.

A kialakult (és átalakulóban lévő) cseh pártrendszerben alapvetően a folyamatosan hatalomban lévő polgári jobboldal differenciálódott, és mára kialakult a Klaus-párti polgári jobboldal és az ő kül- és belpolitikáját elutasító Klaus-mentes jobboldal (Szabadság Unió; hozzájuk csatlakozott az „örökös kormánykoalíció” kereszténydemokrata néppárt is). Ők azok, akik a választásokon egymással és a szociáldemokratákkal versenyeznek a cseh választók nagyobbik részének szavazataiért. A cseh jobboldalon azonban a cseh szélsőjobboldali választók is találtak maguknak pártot, a republikánusokat (SPR-RSČ), akiket 6–12 százalékos arányban egészen 1998-ig a parlamentben tudtak tartani. Azóta a cseh parlamentben nincs

szélsőjobboldali párt, csak a kommunista szélsőbaloldal kapja meg a szükséges szavazatokat.

A szlovák pártrendszer a cseh pártrendszerénél jóval kialakulatlanabb, új pártok jönnek létre, „régiek” szűnnek meg. Elsősorban baloldali-közösségi és nemzeti jellegű pártok és mozgalmak jellemzik. A szlovák pártpaletta állandó tagjai a kommunistákból átalakult baloldal, a kereszténydemokraták mint jobboldali párt, és a nemzeti párt, mint jobboldali nemzeti érzelmű, nemzetvédő párt.

Az önálló Csehországban és az önálló Szlovákiában a saját belső problémáiknak megfelelőbb, tehát adekvátabb pártrendszer kialakulása figyelhető meg. A két nemzeti köztársaságban kialakult és folyamatosan (át)alakuló pártrendszer a sajátos belső cseh, illetve szlovák viszonyoknak megfelelő képet mutat.

A cseh társadalomban a szélsőjobboldali és szélsőbaloldali értékek nemcsak a parlamenti politikai pártokban és azokra adott szavazatokban küzdenek meg egymással és másokkal, hanem fiatalok szélsőjobboldali (főként rasszista, romaellenes, bőrfejű), illetve szélsőbaloldali és anarchista szervezeteinek (újbaloldali, globalizációellenes) gyakori utcai összecsapásaiban is. Talán nincs a térségben még egy olyan társadalom, amelyben a két ellentétes táborra oszlott fiatalok annyiszor és olyan hevesen csapnának össze, mint éppen Csehország legnagyobb városaiban.

TÖRÉSVONALAK VEZETŐ POLITIKUSOK MEGÍTÉLÉSÉBEN

Mind a cseh, mind a szlovák társadalomban sajátos törésvonalak vagy mély, hosszan tartó konfliktusok alakultak ki azon karizmatikus, autoriter politikusok megítélésében, akik a két nemzetállam létrehozását és ezek politikai és gazdasági átalakítását levezényelték. Ez a törésvonal és ennek minősége, mélysége azt mutatja, hogy sem a cseh, sem a szlovák társadalom politikai kultúrája nem kellőképpen érett, mert a választók vezérelv alapján választott és istenített politikusokat segítettek kormányzati pozícióba. A vezérelv a szlovákoknál 1990 és 1998 között abszolút mértékben érvényesült, a cseheknél viszont, ugyanebben az időszakban, csak relatív mértékben.

A cseh politikai elitnek a köztársasági elnök mellett legmeghatározóbb személye Václav Klaus, aki pénzügypolitikával foglalkozó közgazdászként került előbb a szövetségi csehszlovák kormány pénzügyminiszteri posztjára, majd az 1992-es választások után a cseh miniszterelnöki székbe. V. Klaus a cseh társadalom egy meghatározatlan részének gazdasági, politikai, társadalmi kérdések megítélésére vonatkozó nézeteit (sőt azt is mondhatnánk, hogy értékrendjét) jeleníti meg. Olyanfajta, a ha-

gyománys politikai ideológiáktól mentes cseh kispolgári pragmatizmus megtestesítője, amelyet öelötte más politikusok (pl. Eduard Benes) képviseltek, és amelyet Jan Patočka cseh filozófus „kiscsehség”-ként jellemzett. Ez sajátos cseh világlátást, a cseh problémáknak szűk keresztmetszetben, szűk látókörben, bizonyos provincializmussal való szemlélését és megoldását jelenti. Ehhez a pragmatizmushoz kötődik az a külpolitikai törésvonalaknál elemzett szemlélet, amely víziók nélküli, szűken vett pragmatista, ezért gyakran megalkuvó politikai megoldásokat eredményez.

V. Klaus kiscseh politikai szemléletmódja és megvalósított politikai gyakorlata azonban a cseh társadalomban és politikai elitben egy idő elteltével olyan konfliktusokat hívott életre, amelyek hosszabb távon a cseh társadalom és politika szemléletmódjában és értékrendjében megnyilvánuló törésvonalakat rajzolják ki. Bár e törésvonal másik oldalán a köztársasági elnök, V. Havel markáns (tág horizontú, „nagyceh”) szemléletmódja és ennek támogatása áll, mégis a cseh parlamentáris demokrácia intézményrendszerének stabilitását veszélyezteti, mivel Klaus eddig vagy a törvényhozás, vagy a végrehajtás élén, és egyúttal a három legnépszerűbb párt egyikének élén áll.

A Klaus által a fenti szemléletmód alapján megvalósított kormányzati és egyéb politikai gyakorlat kormányválságot, pártszakadást eredményezett, és mind ez idáig meghatározza a cseh parlamentáris rendszer jobboldali arculatát és további sorsát is. Mivel pedig a cseh társadalomnak legalább a fele polgári jobboldali szavazó, Klaus eddigi politikusi pályafutása a cseh jobboldal középtávú helyzetét is befolyásolja. A „kiscseh” kül- és belpolitika elutasításából alakult ki a polgári jobboldal másik fele, amely egyúttal a Klaus-mentes jobboldal hatalomba kerüléséért, választási győzelméért küzd. Így kirajzolódik az a Klaus-ellenes jobboldal, amelyet támogatnak a Klaus-mentes jobboldalt kívánó szavazók, és a Klaus-párti jobboldal, amelyet a Klaus-pártiság mostanáig meghatározó választóvonal volt a cseh társadalom jobboldali részében, és ez a megosztottság legalább középtávon tartósnak mutatkozik.

A két vezető politikus közötti alapvető különbség arra is vonatkozott, hogy a cseh társadalom legyen önkritikusabb és kritikussabb a saját politikai elitjével szemben. Ennek a vitának a lényege az volt, hogy V. Klaus mint miniszterelnök a cseh társadalomban azt a tévképzetet ébresztette és tartotta fenn 1998-ig, hogy Csehország a posztkommunista térség egyetlen békés, biztos, nyugodtan és határozottan fejlődő szigete, és mint ilyen mindegyik térségbeli állam közül a legfejlettebb. Hazai és külföldi elemzők és politikusok folyamatosan írtak és beszéltek a cseh gazdasági és társadalmi csodáról. A cseh társadalom kivételességét igazoló propagandának az is a feladata volt, hogy el-

hitesse a lakossággal, hogy a gazdasági és politikai átalakításért, a tranzícióért nem kell nagy árat fizetni. 1994–1995-ben a cseh miniszterelnök már azt hirdette, hogy túl vannak az átalakítás nehézségein, és ezentúl már könnyebb lesz az előremenetel.

A propaganda összefüggött Csehország biztonsági-politikai és gazdasági integrációjával is. Arra irányult, hogy bizonyítsa: a cseh társadalom Csehország történeti folyamatainak eredményeképpen évtizedek óta magában hordozza mindazokat a demokratikus értékeket, amelyek az európaiság ismérvei, és amelyek a teljesítendő integrációs elvárásokban feltételekként szerepelnek. A cseh társadalomnak tehát nem kell erőfeszítéseket tennie, hiszen minden alapja megvan arra, hogy az integráció kapui kinyíljanak előtte. A súlyos erőfeszítések és az integráció árának megfizetése nélküli könnyed és gyors integráció ábrándképével élt a cseh társadalom nagyobbik része néhány évig. A valóság azonban olyan súlyos és kiábrándító volt, hogy a problémák felszínre kerülése után, s miután kiderült, hogy a cseh csoda nem létezik, a társadalom a másik végletbe esett, és általános elkeseredés, fásultság uralkodott el.

A V. Klausszal (és értelmiségi körével) folyamatosan szemben álló köztársasági elnök, V. Havel (és értelmiségi köre) számtalanszor figyelmeztette saját társadalmát ennek az illúzióknak a veszélyére. Így az elmúlt évtizedben a gazdaság, a politika, a társadalom és állam szervezésére és középtávú jövőjére vonatkozó leglényegibb kérdésekben a társadalom két vezető politikusa között húzódó törésvonal egyúttal a cseh társadalomban húzódó törésvonalként is megmutatkozott.

A cseh belpolitikában néhány olyan markáns törésvonal került felszínre az 1990-es évek elejétől, amelyek a társadalom szervezésére és felépítésére, a társadalmi demokráciára, a politikai és közélet irányítására vonatkoznak. Ezek társadalomfilozófiai és elvi kérdések és különbségek, amelyek a cseh társadalmat, és főként annak elitjét két, egymással szemben álló táborra osztják. Mindenekelőtt a civil társadalom és az állam egymáshoz való viszonyára vonatkozó nézeteltérésekben, elvi és nézetkülönbségekben fogalmazódik meg, és lényegét tekintve máig tartanak. A két, egymással szemben álló irányzat vezéralakja a köztársasági elnök, Václav Havel, illetve a volt miniszterelnök, jelenleg a kétkamarás cseh parlament képviselőházának elnöke, a Polgári Demokrata Párt elnöke, Václav Klaus.

A cseh V. Klaus népszerű politikus volt az 1990-es években, de az ő népszerűsége nem közelítette meg a szlovákok között vezérként, a nemzet atyjaként és az önálló szlovák államiság létrehozójaként szeretett V. Mečiar népszerűségét. Mečiar már az 1990-es évek elején, ideiglenes belügyminiszterként úgy belopta magát a szlovákok szívébe, hogy Csehszlovákia szétválasztá-

sának három éve alatt 80-90 százalékos népszerűségnek örvendett. Ez a népszerűség a munka mellett magát jogásznak képző Mečiar mind 1990-ben, mind 1992-ben, mind 1994-ben, a választások eredményeként, a szlovák miniszterelnöki pozícióba emelte. Háromszor szavazták a szlovákok a legmagasabb végrehajtó hatalmi posztba azt a politikust, aki a hatalom csúcsán gondoskodott arról, hogy Szlovákia néhány év alatt a közép-európai térség „fekete lyukjának”, „fenegyerekének” hírében álljon a nyugati világ előtt. Azon világ előtt, amelynek integrálódó közösségébe a szlovák külpolitikai prioritások alapján Szlovákia is be szeretett volna jutni. A bizonytalan identitású szlovák társadalom egyharmada minden előzetes feltétel nélkül, a megvalósított politikai gyakorlat ellenére újra meg újra támogatja azt a politikust, aki a szlovákok között mélyen húzódó „törésvonalat” hozott létre. Ennek egyik oldalán a Mečiar-hívó jó szlovákok, a másik oldalán a Mečiar-ellenes rossz szlovákok találhatók. Ezt olyanfajta politikai szemlélettel és gyakorlattal érte el, amelynek lényege az, hogy a győztes visz mindent. A parlamentáris demokrácia többségi elvű gyakorlatára épít, és elveti a konszenzuális demokrácia megvalósításának lehetőségét. Ezen az alapon teljesen eliminálja a parlamenti ellenzéket, és folyamatosan ennek kiiktatására törekszik. Ez a konfrontatív politikusi személyiség konfrontatív politikai gyakorlatának megvalósítása, amelyben a kormányfő legfőbb törekvése, hogy a végrehajtó hatalmat senkivel se kelljen megosztania. Ezért útjában van minden olyan hatalmi pozíció, amely a hatalom alkotmányos megosztására épül. A hármas hatalommegosztás ellen többszörös támadást indított, és lehetetlenné kívánta tenni a köztársasági elnököt annak személyében és alkotmányos intézményét tekintve. Támadást indított a bírói hatalom, elsősorban az alkotmánybíróság ellen.

Ez a konfrontatív politikai gyakorlat olyan konfliktusokat gerjesztett, amelyek mind a politikai eliten belül, mind a társadalomban kialakították azt a törésvonalat, amelyet az elkövetkező években nehéz lesz áthidalni vagy felszámolni. Ez a politika ugyanis mély nyomokat hagyott a szlovák jogrendben is, abban a jogrendben, amely a parlamentáris demokrácia szabályai között a pártok egymáshoz való viszonyát, a választójogot stb. szabályozza. Így a Mečiar-ellenes blokknak továbbra is életben kell maradnia, mert életben tartja a bel- és külpolitikai szükségesség. Amíg ez fennáll, és Mečiar maga pártelnök, addig a Mečiar-hívók tábora is létezik, így a tényleges politikai helyzet fenntartja a kialakult törésvonalat.

Nemcsak a csehek Klaus-párti és Klaus-ellenes csoportjai küzdenek egymással, hanem a szlovákok Mečiar-ellenes és Mečiar-párti csoportjai is. A kettő között az a különbség, hogy míg Václav Klausnak a kormányzati hatalom élére kerülése (talán) nem veszélyezteti közvetlenül a csehek integrációs törek-

véseit, addig a szlovákokét Mečiar kormányfővé való megválasztása közvetlenül veszélyezteti. Ez konkrét integrációs nyomás, amely egyúttal életben tartja a szétszakadó félben lévő Mečiar-ellenes szlovák kormánykoalíciót.

IRODALOM

- G. Márkus György, 1994. Rokkan és Lipset törésvonal-elmélete és a posztkommunista Európa realitásai. In: *Törésvonalak és értékvdlasztások*. MTA PTI, 27–46.
- Hamberger Judit, 1997. Csehszlovákia szétválása. Egy föderációs kísérlet kudarca. Budapest, TLA, 193.
- Hamberger Judit, 1998. A civil társadalom formálódása Csehországban és Szlovákiában. *Regio*, 3. sz. 129–138.
- Hamberger Judit, 1999. A cseh közgondolkodás németképe a kilencvenes években. In: *Globalizáció és nemzetéptés*. Budapest, TLA, 69–97.
- Hamberger Judit A kormányzati politikák és az ellenzék viszonya Csehországban és Szlovákiában az 1990-es években. In: *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában*. Budapest, TLA, 53–82.
- Klokocka, Vladimír, 1997. *Ústavní zřizení České republiky (A Cseh Köztársaság alkotmányos berendezkedése)*. Vyšehrad, Praha
- Mareš, Miroslav, 1999. České politické strany a zahraniční politika (A cseh politikai pártok és a külpolitika). *Mezinárodní vztahy*, 2. sz. 7–20.
- Policar, Radek, 2000. Jsou navrhované změny volebního zákona v souladu s ústavou? (A választójogi törvény javasolt módosításai összhangban vannak-e az alkotmánnyal?). *Politologický časopis*, 2. sz. 178–182.

SZILÁGYI IMRE

Új nemzetállamok tranzíciós tapasztalatai a globalizálódó világban: Horvátország és Szlovénia esete*

Az alábbiakban Rokkan és Lipset törésvonal-elméletét,¹ valamint Zakaria nézeteit² figyelembe véve mutatom be Horvátország és Szlovénia nemzetállammá alakulásának, liberalizálásának, demokratizálásának és konszolidálásának³ elmúlt tízéves folyamatát. A kérdés az, hogy a demokratikus választások vajon olyan rendszert eredményeztek-e, amely megfelel a Zakaria (és persze mások) által liberálisnak vagy alkotmányosnak tekintett demokrácia elveinek, azaz érvényesül-e a törvények uralma, a magántulajdon védelme, a hatalmi ágak szétválasztása, beszélhetünk-e a szólásszabadságról. Lipset azon kérdésére keresem a választ, hogy létrejöttek-e „alternatív politikákat kínáló és egymást bíráló pártok”, illetve, hogy milyen pártrendszer alakult ki, s hogy miképpen befolyásolta mindezeket a kultúrharcolposztkommunista változata. Fontos szerepet tulajdonítok annak is, hogy milyen mértékben alapul konszenzuson e két ország demokráciája, szem előtt tartva mind Sartori,⁴ mind Lijphart⁵ ide vonatkozó megállapításait. Vajon alkalmazható-e Horvátországra és Szlovéniára Rokkan azon állítása, mely szerint a polgári demokratikus berendezkedés kialakulása mindenütt megakadt, ahol az államteremtés, a nemzetépítés és a demokratizálódás folyamatai szorosan követték egymást. Végül az euroatlanti integráció követelményrendszerének hatását, a globalizáció és regionalizáció, valamint a nemzeti probléma összefüggéseit vizsgálom. Mindezek szükségessé és lehetővé is te-

* Készült az OTKA TO29392 sz. kutatás keretein belül.

szik, hogy egészen röviden kitérjek az önálló nemzetállam létrehozása, tehát az 1991 előtti időkre is, mivel azok tapasztalatai sok szempontból befolyásolják a két ország jelenlegi megfontolásait és törekvéseit.

Rokkan szerint a domináns nemzetépítő elit, és a domináns kultúra, illetve az etnikailag, nyelvileg vagy vallásilag alávetett helyzetben lévő csoportok szembenállása következtében alakult ki az egyik legfontosabb társadalmi törésvonal. A 19. század második felétől az uralkodó magyar és osztrák politikai elit, illetve a sokáig – bizonyos értelemben még ma is – igen erős regionális, tartományi tudattal bíró, etnikailag és nyelvileg alávetett horvátok és szlovénok között húzódó törésvonalnak volt kiemelkedő jelentősége. A Habsburg birodalom bukását egyebek között épp ez okozta.

TÖRÉSVONALAK A KÖZÖS DÉLSZLÁV ÁLLAMBAN

Az 1918 decemberében kikiáltott Szerb–Horvát–Szlovén Királyság nem szerves belső fejlődés folyamányaként alakult ki, hanem megkésettén, a következő négy tényező hatására: 1. a három államalkotónak tekintett nép elitjének romantikus jugoszlavista elképzelése (amit felerősített az, hogy az Osztrák–Magyar Monarchián belül nem sikerült kivívni az óhajtott egyenjogúságot); 2. a nyugati hatalmak geopolitikai megfontolásokat szem előtt tartó politikai nyomása; 3. a horvátok és a szlovénok azon törekvése, hogy az olasz katonai terjeszkedést szerb segítséggel védjék ki, 4. a valamennyi szerbet egy államba egyesíteni kívánó szerbiai törekvések. Az ilyen módon létrejött állam olyan területeket egyesített, amelyek nemcsak Rokkan, de más szakértők szerint is egy geopolitikai, geoökonómiai és geokulturális törésvonal két oldalán helyezkedtek el. Mindezt tovább bonyolította, hogy az új államot a törésvonal kevésbé fejlett részén élő szerbek uralták: a politikai centrumot jelentő Belgrád körül az ország délkeleti részén az urbanizáltság alacsony szintjére épülő hatalmi bázist találunk, míg az ehhez képest perifériának tekinthető északnyugati rész a gazdaságát és társadalmi struktúráját tekintve fejlettebb, nyugatosabb. A hivatalos politika a kulturális, nyelvi, vallási, gazdasági különbségeket nem a különbségek tiszteletben tartásával, hanem a jugoszlavizmus egységesítő eszméjével igyekezett kezelni. E szerint egy jugoszláv nemzet létezik, s a szerbek, horvátok és szlovénok ennek az egységes nemzetnek a törzseit alkotják.

A centralizációra és homogenizálásra törekvő új államban két markáns nemzetfelfogás ütközött. Azoké – a szerbeken kívül idetartoztak például egyes szlovén liberálisok is –, akik szerint a délszláv állam sikeres politikai és gazdasági működése érde-

kében le kell mondani az egyes törzsek partikularizmusáról és létre kell hozni az egységes délszláv nemzetet. És azoké, akik nem kívánták ennek érdekében feladni az ekkor már meglehetősen erős horvát és szlovén nemzettudatot (a többi etnikum és vallási csoport szándéka ebben az időben meglehetősen keveset számított). A jugoszlavizmus elfogadása lényegében azt jelentette volna, hogy a többiek beleolvadnak a legnagyobb létszámú „törzsbe”, tehát a szerbekébe. Az ezt elutasító horvátok és a szlovének többsége viszont az államhatalom decentralizálását igényelte. E törésvonalat tovább erősítette, hogy az említett két részt az állam megalakulásával létrejött, gazdasági érdekek mentén húzódó törésvonal is megosztotta. Ennek bonyolultságát jelzi, hogy az északnyugati, illetve a délkeleti rész némely közigazdászai és értelmiségi csoportja ma is úgy véli, hogy a közös állam egész időszakát tekintve a másik fél gazdasági érdekei domináltak.

Az ún. titói Jugoszlávia fejlődése ebből a szempontból három nagyobb szakaszra osztható. 1946-tól az 1960-as évek elejéig tartó időszakban formálisan megvalósult a decentralizálás, az ország hat köztársaság föderációjává vált, a valóságban azonban a kommunista párt centralizációs és homogenizáló törekvései uralkodtak. A kommunisták arra törekedtek, hogy egyik nemzet se kerülhessen domináns helyzetbe, s a legfelsőbb szinten valóban a nemzetek feletti megoldásokra törekvő, etnikailag sokszínű kommunista elit irányított. Ez az elit azt hitte, hogy a nemzeti kérdést megoldotta. A nagyjából 1965-től 1974-ig tartó második szakaszban, amikor már világossá vált, hogy a nemzeti kérdés továbbra is létezik, kialakultak azok a politikai „frakciók”, amelyek egészen Jugoszlávia felbomlásáig harcoltak egymással: a decentralizáció liberális, illetve konzervatív táborra, valamint a centralizáció konzervatív, illetve liberális hívei.⁶ Ebben az időszakban az első csoportba a nemzeti-liberális horvát, szlovén és macedón pártvezetés tartozott. Konzervatív decentralizálóknak mindenekelőtt Tito valamennyi köztársaságban megtalálható híveit tekinthetjük. A centralizáció konzervatív táborra (többnyire szerbiai értelmiségiek, de mások is) a hatvanas évek reformjai előtti időket kívánta vissza, míg a szerbiai reformisták a liberális centralizáció hívei voltak. A „frakciók” közötti harcnak végül is a titói-kardelji vezetés hatalmi szóval vetett véget; leváltotta a köztársaságok vezetőinek egy részét, a legerőteljesebb csapást pedig a horvát vezetésre mérte. Az 1971–1974 folyamán kialakított új szövetségi alkotmány olyan kompromisszumnak tekinthető, amely a konzervatív decentralizáló erejére támaszkodva elvetette a liberalizmust, s ugyan megőrizte az állami egységet, de a lehetséges maximumig decentralizálta azt. Figyelembe véve, hogy az államépítés nem feltétlenül azonos a nemzetépítéssel, az 1974-es alkotmány annak „beismerése” volt, hogy az állam építését nem kísérte sikeres

nemzetépítési folyamat. Ez persze komolyan befolyásolta az államépítést, pontosabban az állam fenntartását is.

Az 1974-es alkotmány egyik legfőbb célja az volt, hogy elkezdje a kisebb nemzetek nagyobbak általi majorizációját, s ezért azt írta elő, hogy a törvényeket a köztársaságok és az autonóm tartományok egyetértésével kell meghozni. Ez az elképzelés elvileg összeegyeztethető lett volna mindazzal, amit Sartori fontosnak tart a konszenzus elemzésekor – sőt egy ideig ennek bizonyos elemei érvényesültek is. 1974-től kb. 1982-ig úgy ahogy sikerült elérni a konszenzust a *közösség szintjén*, tehát egyetértést az értékhitekben (az adott korszakban a szocialista öngazgatásban), a *rezsim szintjén*, azaz az eljárási szabályok elfogadásában, végül pedig a *kormányzás szintjén*, vagyis a kormányzat döntéseinek elfogadásában.

A jugoszláv társadalom sajátosságait figyelembe véve az 1974-es alkotmány elvileg még inkább összeegyeztethető lett volna a Lijphart által konszociációs demokráciának tekintett modellel. A jugoszláv társadalmat ugyanis bizonyos értelemben tekinthetjük köztársaságokba szerveződött politikai szubkulturák együttesének, amit a Lijphart által elképzelt elitkartell – egyik változata, a kommunisták szövetsége – irányított, s amelyben a konfliktuspotenciált csökkenthette volna az a tény, hogy a társadalom köztársaságokba szerveződő szegmensei „társadalmi életüket a többi szegmens tagjaitól a homogenizáció fokának megfelelő elszigeteltségben” élték.

A jugoszláv társadalmi valóság azonban több okból sem tette lehetővé ezen elvek érvényesülését. Először is azt kell megemlíteni, hogy Lijphart elmélete arról „szól”, miként lehet egy szegmentált demokráciát stabil demokráciává alakítani. Csak hogy Jugoszláviában nem volt demokrácia. 1982 után pedig fokozatosan elillant mindaz, amit Sartori szellemében értelmeztünk volna. A közösségi szintű konszenzus alapjául szolgáló szocialista öngazgatás elveszítette legitimációs szerepét, a helyét nem vehette át a demokrácia értékrendje. De nem csupán a kommunista hatalom még meglévő ereje miatt, hanem azért sem, mert a szerbiai értelmiség jelentős része – s ebben nem volt lényeges különbség kommunisták és ellenzékiek között – úgy vélte, a tapasztalatok azt mutatják, hogy nem működtethető a megegyezésszerű demokrácia. A szerb politikai elit nem volt hajlandó elfogadni, hogy a jugoszláv társadalom sajátos, a homogén nemzetállamokétól eltérő törésvonalakkal rendelkezik, s az ennek működtetéséhez szükséges plusz erőfeszítések helyett a többségi elv bevezetését szorgalmazta. Azonban, amint egy kitűnő szerb politológus megállapította,⁷ Jugoszláviában nem volt meg a többségi demokrácia sikeres működtetéséhez szükséges, Dahl által megállapított három feltétel. Először is hiányzott a homogén társadalom, amelyben egyöntetűség van a legfőbb politikai célokat illetően. A nemzeti és vallási hovatartozás egy sor

alapvető politikai kérdésben döntő módon határozta meg az egyének állásfoglalását. Ez már 1985-ben megmutatkozott, és egészen egyértelművé vált a nyolcvanas évek végén, amikor a szerbek és a Crna Gora-iak, azaz az ortodox vallásúak döntő többsége a föderáció, míg az albánok, a horvátok és a szlovénok, azaz a mohamedán és katolikus vallásúak a konföderáció mellett foglaltak állást. (Goati állítása lényegében helyes, de nem említi meg az ortodox makedónokat, illetve a boszniai muzulmánokat, akik érdekeik miatt egyfajta köztes megoldást szerettek volna). Ugyancsak hiányzott a többségi demokrácia sikeres működésének másik feltétele, azaz a kisebbség (ez a jugoszláv esetben főleg a nem szerbeket, és az adott összefüggésben mindenekelőtt a szlovénokat jelentette) azon meggyőződése, hogy holnap a kisebbség léphet elő többséggé. Végül a jugoszláv tapasztalatok birtokában hiányzott a kisebbség azon meggyőződése, hogy „a kollektív döntések sohasem fogják veszélybe sodorni az életmódjuk legfontosabb alapelemeit saját vallásuk, nyelvük, gazdasági biztonságul és más sajátosságaik vonatkozásában”. Goati és Dahl eszmefuttatásától Sartorihoz visszatérve megállapíthatjuk: a nyolcvanas években világos lett, hogy a délszlávok nem képesek megegyezésre jutni az eljárási szabályok elfogadásában, a nyolcvanas évek második felétől pedig – és különösen Ante Marković szövetségi kormányfő működése idején – még a kormányzati politikát sem sikerült elfogadtatni.

Ebben a közegben újrafogalmazódtak a korábbi „frakciók”. A szerbiai kommunista pártban az évtized közepén erős volt a liberális recentralizálók tábora, de már az évtized elején érzékelhető volt, hogy ezek mellett erősödtek, majd a nyolcvanas évek második felében uralomra jutottak az ő nézeteiket is felhasználó konzervatív recentralizálók. Megjelent az ugyancsak a föderáció recentralizálását kívánó, de polgári demokratikus elveket valló szerb ellenzék is. A szlovénok és a horvátok körében viszont a konzervatív (titóista), de fokozatosan liberalizálódó kommunista decentralizálók helyét egyre inkább azok foglalták el, akik a leghatározottabban elutasították a recentralizáció bármilyen formáját, s a decentralizációt a liberális polgári demokrácia elveivel kötötték össze. Igaz ugyan, hogy az utóbbiak elképzelései számos ponton jól illeszkedtek az európai integráció decentralizációt, regionalizációt és szubszidiaritást előirányzó folyamataihoz, de a gazdaságilag, vallásilag, nyelvileg, kulturálisan megosztott jugoszláv társadalomban – amelyben ráadásul minden konfliktus azonnal nemzeti színezetet kapott – megnövelték az állam szétesésének lehetőségét. Így alakult ki az a helyzet, hogy bár „a köztársaságon belüli autonómiákkal kiegészített laza, aszimmetrikus szövetség a délszláv közösség (nem az állam!) fenntartásának reális és történelmileg továbbra is értelmes lehetőségévé válhatott volna”, ennek megvalósítására, mindenekelőtt a szerb politikai vezetésben, nem volt

meg a politikai akarát.⁸ A gazdasági és társadalmi feszültségeket tovább élcszte, majd végül megmérgezte az a nyolcvanas években újra és újra felbukkanó vita, hogy melyik nemzetnek volt és van domináns szerepe a jugoszláv társadalomban. A szerb akadémikusok 1986-ban napvilágot látott memoranduma szerint az országot a horvát és a szlovén kommunista vezető elit a szerbek kárára irányította. A szlovének azt hangoztatták, hogy a szerbek a jugoszlavizmus álarcja mögé bújtatják a (nagy)szerb érdekeket, egyes horvát elemzők szerint pedig a szlovének a szerbekkel összejátszva szorították háttérbe a horvátokat. Ezt a vitát nem csupán a nyolcvanas évek vélt vagy valóságos gazdasági érdekellentétei uralták: a résztvevők állandóan a múltban elszenvedett legkülönbözőbb sérelmekre hivatkoztak. Így az ellentétek „átkerültek” a kulturális politika szintjére. Az „itt” megjelenő konfliktusokról Lipszet azt állítja, hogy igen erős érzelmeket keltenek, és „gyakran mélyebben gyökerező érdek-konfliktusokat sejtetnek, mint amilyenek tényleg léteznek”.

A nyolcvanas években robbanásszerűen jelentkező gazdasági, ideológiai és egyéb feszültségek, illetve a (jugoszláv) nemzetépítés sikertelensége végül is szétrobbantotta a jugoszláv államot. A nyolcvanas évek legvégétől, nagyjából 1989-től, már az volt a legfőbb kérdés, hogy miképpen válik szét az ország: békeesen vagy háborúval, a nemzeti önrendelkezés alapján, vagy a létező köztársasági határok mentén. Mivel a nemzeti és a köztársasági határok egyedül Szlovéniában estek egybe, ez a köztársaság képviselhette a legradikálisabban a szétválás és az önálló nemzetállam létrehozásának igényét. Tekintettel arra, hogy a szerbiai értelmiségiek (de számos külföldi is) egy létező föderáció fölbomlasztását s az önálló nemzetállam megalapítását az európai integráció korában történelmi anakronizmusnak tekintették, érdemes figyelembe venni néhány szempontot. Először is Bibó azon nézetét, melyet a föderációk belső ellentmondásait taglaló hosszabb gondolatmenetének végén fejtett ki: „Nem bizonyos, hogy a nagytól egyenesebb út vezet a még nagyobbhoz, mint a kicsitől; sok jel mutat arra, hogy a nemzeteknek ahhoz, hogy életképes nemzetfeletti integrációkban egyesüljenek, előbb világosan meg kell alakulniuk, és ahhoz, hogy megalakuljanak, előbb sokszor szét kell vetniük az olyan akár régi, akár új működésképtelen föderációkat, amelyek nem képesek számukra a nemzetállam alakulás és a társadalmi haladás együttes távlatait nyújtani”.⁹ Bibó gondolatmenetének utolsó eleme utal arra, amire a nacionalizmus Bibó utáni kutatói is rámutattak: a nemzetépítés és demokratizálódás összefüggéseire. A konkrét esetben elmondhatjuk, hogy a horvát – még inkább a szlovén – nemzet- és államépítés megindulása a nyolcvanas évek vége felé szoros összefüggésben volt a demokratizálódás folyamatával. Dahrendorf pedig immár nem csupán a múltra, hanem a jelenre és a közeljövőre is utal akkor, amikor kifejti,

hogymind ez ideig a nemzetállam a demokratikus politikai közösség egyedüli politikai kerete.¹⁰

Mindezek miatt szerintem nem az a kérdés, hogy vajon anakronizmus volt-e a horvát és a szlovén nemzetállam létrehozása, hanem sokkal inkább az, hogy milyen elvek és milyen politikai gyakorlat érvényesült az 1990 tavaszán megtartott horvátországi és szlovéniai választások, illetve az 1991. június 25-én kikiáltott nemzetállam létrejötte után.

A VÁLASZTÁSOK JELLEGE

A két önállóvá vált köztársaságban 1990 és 2001 között négy alkalommal volt parlamenti (alsóházi) választás. Huntington a demokráciával kapcsolatban két állítást fogalmaz meg. Egyrészt azt, hogy a szabad és tisztességes szabályok szerint lebonyolított választások a demokrácia sine qua nonját jelentik. Másrészt, hogy az ilyen módon megválasztott kormányzatok nem hatékony, korrupt, rövidlátó, felelőtlen, önös érdekek által vezérelt volta, illetve a közjó szempontjából szükséges politikák megvalósítására való alkalmatlansága ezeket a kormányzatokat nem kívánatosnak tesz ugyan, mégsem tekinthetők nem demokratikusoknak.

Az említett választásokat érték ugyan bizonyos kifogások, de alapvetően szabad és tisztességes körülmények között zajlottak. Fontos, hogy e két köztársaságban mindez már a legelső, 1990-ben megtartott választásokra is igaz.¹¹ Az említett kifogások nem magának a választásnak a lebonyolítására vonatkoztak, hanem bizonyos körülményekre. Egyfelől arra, hogy a média, mindenekelőtt a televízió nem kezelte egyforma mércével a kormányon lévőköt és az ellenzéket. Ezt a tényt Horvátország esetében az európai tisztségviselők számos esetben szóvá tették, s ez volt Tudjman elnök nyugat-európai salonképtelenségének egyik oka. Szlovéniában ennek a kérdésnek nem volt ugyan komoly súlya, de a szlovén politikai élet egyik konfliktusos személyisége, Janez Janša számos alkalommal kritizálta a médiában kialakult helyzetet. A választásokkal kapcsolatos kifogások másik része a választási törvény megalkotásának módjára, illetve tartalmára vonatkozott. Horvátországban például a kormánypárt 1992-ben az ellenzék tiltakozása ellenére elfogadta az arányos és a többségi rendszer elemeit tartalmazó vegyes választási rendszert, s azt 1995-ben ismét csak az ellenzék tiltakozására módosította, 1999-ben pedig az ellenzék csak a külföld erőteljes nyomása alatt tudta néhány követelését érvényesíteni. Szlovéniában egy olyan eset volt, amikor a pártok között nézeteltérés volt a választási törvény miatt, ez azonban négy évig húzódó vitát eredményezett. (A szlovén belpolitikai küzdelmeket jól tükrözö vita bemutatására később még visszatérek.) Ami a

választásokat illeti, az említett, de nem túldimenzálható zavarok ellenére is elmondható, hogy ebben a két köztárságban megteremtették a demokráciát, azaz lehetővé vált az átmenet, távlatilag pedig a demokrácia konszolidációja.

A PÁRTRENDSZER JELLEGE

A választások eredményeként mindkét köztársaságban *sokpártrendszer* jött létre, de a pártosodás folyamata távolról sem zárult még le. Az elmúlt több mint tíz évben a pártok egy része átalakult, egyes pártok fuzionáltak, új pártok jöttek létre stb. Bár a szlovéniai pártrendszer az első választás után – több fenntartással ugyan (nincsenek releváns rendszerellenes pártok, nem alacsony a konszenzusra törekvés foka, van kormányképes ellenzék stb.) –, de többé-kevésbé polarizált sokpártrendszerként volt definiálható (szívesebben definiálnám a polarizált és a mérsékelt pluralizmus közötti sajátos formációként),¹² a horvát pártrendszerre pedig a „hegemón párt polarizált pluralizmusban” meghatározás illik, bizonyos hasonlóságok mégis felfedezhetőek.¹³ Az 1990-es választásokon mindkét országban olyan erők jutottak hatalomra – Szlovéniában a hatpárti (egy keresztény-konzervatív és egy liberális-baloldali szárnyat magába foglaló) DEMOS (Szlovénia Egyesült Ellenzéke), Horvátországban a („baloldali” nemzeti liberálisokat, a jobboldaliakat, valamint a kettő között egyensúlyozó, Tudjman körül csoportosuló „technokratákat” tömörítő) HDZ (Horvát Demokratikus Közösség) –, amelyekben bizonyos (a HDZ-ban erőteljesebben, a DEMOS-ban kevésbé) mozgalmi jelleg érvényesült.¹⁴ Törekvéseiket mindenekelőtt a nemzeti megfontolások, az önálló nemzetállam kivívása irányították. Lényeges különbségekről is szólni kell azonban. Először is arról, hogy Szlovéniában a liberalizálás folyamata – a reformirányultságú kommunistáknak és a szerveződő ellenzéknek köszönhetően – a nyolcvanas évek elejétől kezdve folyamatosan haladt előre, s a rendszerváltás után többé-kevésbé töretlenül folytatódott. Horvátországban viszont a liberalizálódás csak nem sokkal a választások előtt kezdődött, s a kilencvenes években erősen akadozott. Horvátországban a HDZ, amelyik az első három választás mindegyikén a parlamenti helyek mintegy 60%-át biztosította magának, egészen a legutóbbi, 2000 elején megtartott választásokig hatalmon maradt, s ráadásul egy rövid időszaktól eltekintve – amikor a háború miatt nemzeti egységkormány alakult – egyedül kormányzott. Emiatt fontos volt, hogyan alakul az ellenzéki pártok egymáshoz, illetve a HDZ-hez fűződő viszonya. Az ellenzéken belül előbb a Demokratikus Váltás Pártja (a reformkommunisták) voltak a legerősebbek, míg a többi párt marginalizálódott. Később megerősödött a Horvát Szociál-

liberális Szövetség, s hol az egyik, hol a másik párt volt az ellenzék legfőbb ereje. Az ellenzéki pártok nem zárkóztak el teljesen a HDZ-vel való együttműködéstől. Egyrészt a reformkommunisták 1990-ben hajlandók voltak a HDZ-vel többé-kevésbé közösen kialakítani az új horvát alkotmányt. Emiatt egyes politológusok a többi párt jelentéktelenségét szem előtt tartva úgy vélték, hogy Horvátországban másfél-pártrendszer alakult ki. Másrészt némely pártok a helyhatósági választásokon egyes településeken szövetségre léptek a kormányzó párttal. Ugyanakkor az ellenzéki pártok megosztottak voltak, s 1998-ig nem voltak hajlandók szövetségre lépni egymással (mindenekelőtt a reformkommunistákat rekesztették ki). 1998-tól a helyzet fokozatosan megváltozott: az ellenzéki pártok felismerték az összefogás szükségességét, és 2000 elején legyőzték a számos okból amúgy is meggyengült HDZ-t.

Az elmondottak és a sokpártrendszer miatt Horvátországban még mindig nem világos, hogy milyen irányban fejlődnek a pártok. Bár vannak közöttük keresztény-konzervatív, liberális, nemzeti liberális és baloldali értékrendet vallók, egyelőre nem ezen értékrendek mentén szerveződtek meg, s így nem jött létre sem a kétpártisághoz, sem a három nagy blokk kialakulásához szükséges szerveződés. Igen valószínű, hogy az a szövetség, amely a 2000-ben megtartott választásokon azért jött létre, hogy legyőzze a korábbiakban túlságosan is erősnek bizonyult HDZ-t, az egészen közeli jövőben átalakul, talán szét is esik, a közöttük lévő viszonyok további alakulását azonban egyáltalán nem lehet megjósolni.

Szlovéniában a számos hasonlóság ellenére is másképp alakult a helyzet. Az 1990-es választásokon a DEMOS mellett a reformkommunisták, valamint a liberális demokraták pártja ellenzékbe szorult. A DEMOS a belső feszültségek miatt 1991 végén felbomlott, s ennek következtében a parlamenti erőviszonyok 1992 tavaszán átrendeződtek: a liberális demokraták az egykori DEMOS balszárnyának és a reformkommunisták támogatásával alakítottak kormányt. Ettől a váltástól kezdve 2001-ig Szlovéniában háromszor volt választás, s ezek után mindig a liberális demokraták adták az egyébként változó politikai erőkből álló koalíciók vezető erejét. A Liberális Demokrata Párt a nyolcvanas években gyorsan liberalizálódó szlovén KISZ-ből jött létre, és a kommunista rendszer egyik leghatározottabb ellenfele volt. Figyelembe kell azonban azt is venni, hogy a pártban a liberális értelmiség mellett az egykori apparátcsikok éppúgy jelen vannak, mint a pragmatikus technokraták. Ezért ezt a pártot a FIDESZ, az SZDSZ és az MSZP egészen különleges keverékeként kell elképzelni. A párt, és az eddigi kormányok vezetője, Janez Drnovšek mindig arra törekedett, hogy a kormánykoalícióban a baloldal és a jobboldal képviselői is jelen legyenek. Ezzel egyrészt pártját középen tartotta, másrészt viszonylag széles manő-

vezetési lehetőséghez jutott. A vele szemben álló pártok relatív gyengeségük, illetve belső megosztottságuk miatt – a 2000 májusától 2000 novemberéig terjedő időt leszámítva, amikor a jobboldal, két nem jobboldali képviselő segítségével, átrendezte a parlamenten belüli viszonyokat – nem tudták leváltani.

Szlovéniában – éppúgy, mint Horvátországban – még mindig nem alakult ki sem a kétpárti, sem a háromosztatú pártrendszer, bár az előbbi létrehozására a jobboldal kísérletet tett. Ennek bemutatását összekötöm a kultúrharc posztkommunista változatának leírásával.

A KULTÚRHARC POSZTKOMMUNISTA VÁLTOZATA

A kilencvenes évek jellemző vonása egyfelől az, hogy egy sor régebbi ellentét új összefüggésben jelent meg: a múltból a klerikálisok és liberálisok, a „fasiszták” és antifasiszták, a félmúltból a kommunisták és antikommunisták közötti törésvonalakat kell megemlíteni. Az új törésvonalak a nemzetiek/nemzetépítők és „nemzetiellenek/nemzetárulók”, valamint a privatizálók és a privatizáció vesztesei között húzódnak. Az egyes elemek gyakran egymásba torlódnak.

Horvátországban a diskurzust Tudjman politikája határozta meg. Ezzel kapcsolatban Sharon Fischer úgy véli, hogy e politikának három fázisát figyelhetjük meg. Az elsőben a horvátok mint az anyaországbeli szerbek áldozatai jelentek meg. Az ilyen módon megjelenített másik, a szerbség kezdetben, 1990 és 1992 között elegendő mozgósító erőt jelentett a választásokon szükséges győzelemhez. A második fázisban a horvátországi szerbek léptek elő a fő ellenséggé. Fischer nem tagadja azt a tényt, hogy Horvátország jelentős részét valóban megszállták a szerbek, ugyanakkor úgy véli, Tudjmanék a horvátokat egységesítő ellenségteremtés érdekében nem voltak hajlandók tudomásul venni, hogy a városi szerbek lojálisak voltak a horvát hatalom iránt, s őket is a lázadó vidéki szerbekkel együtt emlegették. Az erőteljes szerbellenes propaganda 1995-ig tartott, amikor is a horvát katonai támadások következtében a horvátországi szerbek többsége elmenekült. A harmadik fázisban az ellenzék lépett elő ellenséggé. Így lett a horvát ellenzék jelzője a „horvátellenes”, a „proszerb”, a „jugonosztalgikus”. Az ellenzék főleg 1995 után kapta meg ezeket a jelzőket, amikor a HDZ-nek a választáson nem sikerült elérnie a vágyott kétharmados többséget.¹⁵ Részben ehhez kapcsolódik, hogy a HDZ magának tulajdonította az államépítés dicsőségét, s azt állította, hogy a többiek, mindenekelőtt a reformkommunisták, nem vettek részt az államépítésben.

A HDZ-ben tapasztalható jelenségek (az egykori usztasa emigrációval felvett kapcsolatok, a Horvátországon belüli má-

sodik világháborús nosztalgiák, a Független Horvát Állam megteremtése stb.) miatt jól érzékelhető volt az uszítás és a kommunisták, valamint a liberálisok közötti törésvonal. A térség viszonyainak ismeretében nem tekinthető horvát sajátosságnak, hogy a kommunistákat is tömörítő HDZ időnként antikommunista diskurzust is folytatott. Ezzel kapcsolatban ki kell emelni, hogy a helyzet következtében a kommunista-antikommunista törésvonal hosszú ideig az ellenzéken belül is megjelent, nehezítve így az ellenzék erőinek összefogását. Mivel 2000 előtt a privatizációt a HDZ irányításával hajtották végre, méghozzá úgy, hogy mindenekelőtt horvátok, azaz a HDZ-hez közelállók lettek az új tulajdonosok, számos hír látott napvilágot arról, hogy egyesek rövid idő alatt mesés vagyonokhoz jutottak. Így alakult ki a privatizálók és a privatizáció vesztesei között húzó-dó törésvonal. A tulajdonosok és a dolgozók közötti rokkani gazdasági törésvonal így sajátos érzelmi töltést kapott, ami miatt indokolt a kultúrharc által jelzett törésvonalhoz sorolni.

Szlovéniában 1988-ban kezdődött a szerbiai szerbekkel való szembenállás, ez azonban 1991 októbere, a jugoszláv hadsereg békés kivonulása után már csak nyomokban fedezhető fel, mindenekelőtt az újságok karikatúráiban és kommentárjaiban, a politikusok diskurzusából kiszorult. Szlovéniában az itt is megjelenő fasiszta-antifasiszta, kommunista-antikommunista törésvonal mellett erős a liberális-antiliberalis, liberális-klerikális törésvonal. Ez „érthető” is, ha tudjuk, hogy ennek egyfelől a múlt századra visszanyúló előzményei vannak, illetve, hogy a kilencvenes évtizedet a liberálisok dominálták. A szlovénoknál a baloldal egy ideig megosztott volt, mivel a szociáldemokratává fejlődő reformkommunisták pártja mellett volt egy erőteljesebben antikommunista szellemiségű szociáldemokrata párt is. Ennek vezetője 1993-tól a már említett, Janez Jansa. Ő a többieknél tudatosabban szerette volna a szlovén pártpaletta alakítani. Arra törekedett, hogy bebizonyítsa: Szlovéniában valójában nem sokpártrendszer van, s a pártrendszer nem is három osztatú, hanem csak két osztatú: a liberálisok és a reformkommunisták ugyanis egyazon töről fakadnak, s együvé is tartoznak, a többiek pedig, akiket ő az 1988-as szlovén tavasz örököseinek tekintett, ugyancsak egy táborba tartoznak. Arra törekedett, hogy ezt a két tábort valóban egyértelműen ki is alakítsa. Ennek az is része volt, hogy a népszerű (egykori reformkommunista) köztársasági elnököt, Milan Kučant a kommunisták informálisan működő szervezetének vezetőjeként aposztrofálta, önmagát pedig – akit a jugoszláv kommunisták 1988-ban perbe fogtak, felgyorsítva így az ezzel szemben jelentkező szlovén demokratizálódást – a kommunisták áldozataként, s az 1988-as szlovén tavasz letéteményeként, ilyen módon perszonalizálva a kommunista-antikommunista törésvonalat. Mivel a két tábor kialakítása 1996-ig igyekezete ellenére sem sikerült, azt a többsé-

gi választási rendszer bevezetésével szerette volna kikényszeríteni. A többi párt ellenállását látva, ezt népszavazással akarta elérni. Nem részletezem, hányféle módon próbálták ezt a liberális demokraták megakadályozni. 1996 decemberében azután különös helyzet alakult ki. A népszavazáson, amelyen a szavazásra jogosultaknak csak mintegy 38%-a vett részt, a három feltett kérdés egyike sem kapta meg a leadott szavazatok több mint 50%-át, igaz, ezen belül a legtöbben a többségi választási rendszerre szavaztak. A liberális demokraták úgy vélték, hogy a szavazás érvénytelen volt. Jansáék azonban az alkotmánybíróshoz fordultak. Lehetne ugyan az alkotmánybíróshoz ítéletét elemelve azon elmélkedni, hogy hány alkotmánybíró volt ilyen vagy olyan módon Jansa-párti, tény azonban, hogy Jansának kedvező döntésük az alkotmány szövegét sajátosan értelmezte. Az alkotmány 90. szakasza szerint ugyanis: „A népszavazásra bocsátott javaslat akkor tekinthető elfogadottnak, ha a szavazáson részt vevő választók többsége szavazott mellette.”

A parlamentnek tehát meg kellett volna szavaznia a többségi választási rendszert, a liberális demokraták azonban úgy vélték, hogy őket mint parlamenti képviselőket semmi sem kötelezheti arra, hogy a lelkiismeretükkel ellentétesen szavazzanak. Az évekig tartó patthelyzet megoldását végül is a 2000. évi választásokkal kapcsolatos kényszer oldotta meg. A liberálisok és a baloldaliak ugyanis maguk mellé állították a kétpárti rendszertől, s az abban túlságosan is domináns szerephez jutó Jansától félté jobboldali Néppártot. Jansa ellenfelei a parlamentben az alkotmányt módosították, kimondva, hogy Szlovéniában arányos választási rendszer van. A parlament tehát egyrészt ezen a módon oldott fel egy (alkotmányos) válsággal fenyegető helyzetet, másrészt érvényesítette szuverenitását az alkotmánybíróshoz szemben. A kétpárti rendszert Szlovéniában „erőszakkal” nem lehetett kikényszeríteni. Ez persze nem jelenti azt, hogy a továbbra is meglévő sokpártrendszer üdvös megoldás lenne.

A POLITIKAI INTÉZMÉNYEK

1990 és 1992 között mind a két köztársaság létrehozta az alapvető intézményeket. Az 1990-es választáson még mind a két köztársaságban a szocializmusból örökölt kollektív köztársasági elnökség és delegációs elven megválasztott háromkamarás parlament működött. Horvátországban 1990 decemberében, Szlovéniában pedig egy évvel később alkották meg a jogállamot megalapozó új alkotmányt. A horvát alkotmány a francia gyakorlathoz hasonló félelnöki rendszert hozott létre, amelyet azonban a horvátországi állapotok (Tudjman elnök megmaradt a kormánypárt, a HDZ elnöke, és a párt statútuma szerint párt-

elnökként is jelentős volt a hatalma; Tudjman erősen autoriter személyiség volt stb.) sok politológus szerint erősen eltorzítottak, s ennek következtében autoriter rendszer alakult ki. Hozzá kell azonban tenni, hogy Tudjman sokáig nem csupán hívei között tett szert tekintélyre. Erről tanúskodik például az, hogy 1990-ben, amikor a parlamenti képviselők köztársasági elnökké választották (a későbbiekben közvetlen választás útján lett elnök), számos ellenzéki képviselő is részvett. A függetlenségi háború vezetése ugyancsak segített tekintélye megőrzésében, s ebben játszott szerepét sok ellenzéki is elismerte. 2000 decemberében módosították a horvát alkotmányt, a köztársasági elnök jogkörét szűkebbre vonták, az elnök azonban még mindig szélesebb jogkörrel rendelkezik, mint szlovén kollégája, hiszen például jelen lehet a kormány ülésén és részt vehet a vitában stb. Szlovéniában a közvetlenül megválasztott államelnöknek lényegében csak reprezentatív funkciója van.

Mind a két köztárságban aszimmetrikus kétkamarás parlamentet hoztak létre, a második kamara legfőbb hatásköre az, hogy a törvényhozó hatáskörrel bíró első kamarát kötelezheti az elfogadott törvények újratárgyalására. Szlovéniában 1993-ban komoly vita folyt ugyan arról, hogy meddig terjedhet ki a második kamara hatásköre, de a jogi helyzet változatlan maradt. Horvátországban a 2001. április 24-én elfogadott alkotmánymódosítás beszüntette a második kamara munkáját, de nem mondta ki egyértelműen, hogy megszüntette a második kamarát(!). A második kamara megszüntetésére irányuló kormányzati törekvést nem csak az ebben többséggel rendelkező HDZ, de számos, a HDZ-vel nem rokonszenvező politológus is bírálja. Mindkét országban törvény biztosítja az őshonosnak tekintett kisebbség parlamenti képviselétét.

Amíg Horvátországban a végrehajtó hatalomnak van központi szerepe, s ennek vannak hagyományai is, Szlovéniában a parlament rendelkezik igen kiterjedt felhatalmazással. A megegyezésre törekvés a parlament munkájában is érzékelhető. A szlovén helyzet megítélésének írásom szempontjából fontos érdekessége, hogy ugyanaz a szerző szlovénül megjelent írásában a korporatív-önkormányzati elveken alapuló konszenzuális hagyományok 100 éves meglétéről beszélt – s ebben az összefüggésben szólt arról, hogy a szlovénok egalitáriusak és nem igazán fogadják el a többségi elv érvényesülését –, angol nyelvű tanulmányában viszont már csak az öngazgatásos szocializmus művi konszuszusokényszerét emelte ki, s nem szólt arról, hogy a szlovénok idegenkednének a többségi típusú döntésektől. Igaz, mindkét írásában érzékeltette, hogy a politikai kultúra bizonyos értelemben vett fejlettségéről van szó.¹⁶

Az 1990-ben beiktatott új hatalom mind a két köztársaságban számos bírót leváltott. Úgy tűnik, hogy Szlovéniában a bíróságok ennek ellenére sincsenek kitéve politikai nyomásnak, hi-

szen a 8 évi liberális kormányzás után 2000 nyarán kormányra került jobboldal igazságügyminisztere azt állította, hogy Szlovéniában 1991 óta függetlenek a bíróságok. Horvátországban a politikai harcok egyik csúcspontjának tekinthető 1996-os év egyszerre adott példát a bíróságok függetlenségére és a hatalom nyomásgyakorlására: áprilisban az alkotmánybíróság elutasította a kormány azon határozatát, amellyel fölsozlatta az ellenzéki zágrábi önkormányzatot, novemberben azonban a legfelsőbb bíróság elnöke azt állította, hogy azért távolították el posztjáról, mert nem volt hajlandó a bíróságot a rezsim szolgálatába állítani.

Az elektronikus média és a központi lapok irányítóit mind a két országban leváltották az 1990-es választások után. A központi elektronikus média vezetőit mind a két országban ugyancsak politikai megfontolások alapján nevezik ki – mind a mai napig. A horvát média helyzete miatt gyakoriak a kritikák. Nem csupán az volt a probléma, hogy egyes újságok ellen bizonyos Tudjmant illetlenül kritizáló cikkek miatt bírósági eljárást indítottak, de még inkább az, hogy Tudjman – igaz, hogy Horvátország függetlenségének állítólagos ellenségeiről szólva – elítélte azokat a „pszeudodemokratikus csalókat, akik az emberi jogokról és a médiaszabadságról szóló nagy történetekkel traktálnak minket”.¹⁸ Bár a külső megfigyelők nem szokták kritizálni a média szlovéniai helyzetét – igaz, az utóbbi időben szóvá teszik, hogy vannak jelei az öncenzúrának –, a jobboldali szlovén értelmiségiek és politikusok (Janez Janša) úgy vélik, hogy valójában nem valósult meg a média pluralizálása, s a sajtó egyetlen politikai opció, a posztkommunista kontinuitás (értsd a liberális demokráta) szolgálatában áll. Tény, hogy Szlovéniában évek óta nincsen ellenzéki (jobboldali) napilap, s összesen két hetilap áll a jobboldal rendelkezésére. Szerintem azonban a jobboldal alábecsüli annak mértékét, és élességét, ahogy a napilapok és a liberális szlovén hetilap, a Mladina a (liberális) kormányzatot kritizálja.

A NEMZET- ÉS ÁLLAMÉPÍTÉS, VALAMINT A KISEBBSÉGI KÉRDÉS

Az állam- és a nemzetépítés, illetve a többségi nemzet demokráciafelfogása szempontjából egyaránt alapvető fontosságú a többségi nemzet tagjai, valamint a két köztársaság területén élő, de nem a többségi nemzethez tartozók közötti törésvonal.

Szlovéniában az 1991-es népszámláláskor a lakosságnak körülbelül tíz százaléka nem vallotta magát szlovénnek. Közülük az őshonosnak elismert mintegy háromezer olasz és a több mint nyolcezer magyar – akik már a titói Jugoszlávia idején is rendelkeztek kisebbségi joggal – az önálló Szlovéniában is szé-

les körű kisebbségi jogositványokhoz jutott, amelyeket részben az alkotmány, részben a különböző törvények (önkormányzati törvény, oktatási törvény stb.) biztosítanak (lásd mindenképp a szlovén alkotmány 64. szakaszát). Volt azonban probléma is. Az új szlovén alkotmány 3. szakasza szerint „Szlovénia valamennyi állampolgárának állama, amely a szlovén nép tartós és elidegeníthetetlen önrendelkezési jogán alapul”. Az őshonos kisebbségek szempontjából ez a formula kedvezőbb ugyan annál, mint amit az új alkotmány tervezete tartalmazott – amely szerint a „Szlovén Köztársaság szuverén állam, amely a szlovén nép elidegeníthetetlen önrendelkezési jogán alapul” –, de kevesebb annál, mint ami az 1974-es szlovén alkotmány első szakaszában szerepelt. Ott ugyanis a szlovén nép mellett név szerint is megemlítették a magyar és az olasz nemzetiséget, ezek tehát akkor név szerint is államalkotónak minősültek. A kisebbség képviselői ebből az egy szempontból az új alkotmányt visszalépésnek tekintették. A két kisebbség arra törekedett, hogy minél több, és főleg minél biztosabb jogokat szerezzen magának, de semmilyen módon sem kérdőjelezte meg a többségi nemzet önállóságra irányuló törekvését.

Az őshonos kisebbségek és a többségi nemzet képviselői között lényeges összetűzések és nézeteltérések nem voltak, a néhány kisebb incidens közül viszont az egyik több szempontból is figyelemre méltó. Néhány politikus az alkotmánybíróshoz fordult annak érdekében, hogy a kisebbségi jogok egy részét vonják vissza. Az egyik javaslatuk azt célozta, hogy korlátozzák a kisebbségi parlamenti képviselők jogait. Alkotmányellenesnek tekintették ugyanis azt, hogy a kisebbségi képviselők az ország valamennyi ügyében ugyanolyan joggal szavaznak, mint a többségi képviselők, szerintük ugyanis a kisebbségi képviselőknek csak a kisebbséget közvetlenül érintő ügyekben lenne szabad szavazniuk. A szlovén alkotmánybíróshoz azonban ezt (és néhány más, a kisebbség jogait csökkentő javaslatot) 1998. február 12-én elutasította. Ez azért igen figyelemreméltó, mert az 1996 novemberében megtartott parlamenti választáson kiderült, hogy adott esetben a politikai pártok számára sorsdöntő lehet a két kisebbségi képviselő szavazata. Ekkor ugyanis a jobboldalinak tekintett pártok a kilencven tagú parlamentben pontosan negyvenöt helyet szereztek. Ha a kisebbségi képviselőknek nem lett volna szavuk a kormányfőjelölt kiválasztásában és a koalíció kialakításában, a jobboldal alakíthatott volna kormányt. Mivel a kisebbségi képviselők minden kérdésben teljes jogú szavazattal rendelkeztek és a jobboldal egyes képviselőinek korábbi magatartása miatt nem voltak hajlandók a jobboldalt támogatni, az nem alakíthatott kormányt.

Külön probléma volt azon szlovéniai lakosok helyzete, akik a hatvanas évektől kezdve munkahelyet keresve telepedtek le Szlovéniában. Az ő megjelenésük részben okozója volt a szlovén

nacionalizmus nyolcvanas évekbeli fellángolásának. Egyesek attól tartottak, hogy a délről érkező „vendégmunkások” bevándorlása következtében – különösen, ha az nagyobb ütemben folytatódik – csökken a szlovénok saját köztársaságán belüli súlya. Az 1990-ben megtartott választáson az albán és a szerb „vendégmunkások” saját szervezetcikkkel indultak, de ezen a módon nem tudtak képviselőt juttatni a parlamentbe. Ez részben annak is tulajdonítható, hogy a nemzetileg is megosztott „vendégmunkások” semmilyen értelemben sem képeztek egységet. A szlovén törvényhozás egy 1991-ben elfogadott liberális állampolgársági törvénnyel rendezte a „vendégmunkások” helyzetét. Mindazok, akik 1990. december 23-án Szlovéniában bejelentett lakóhellyel rendelkeztek (több mint 160 ezer emberről van szó), egyszerű eljárással megkapták az állampolgárságot, kisebbségi jogokhoz azonban nem juthattak. Bár a „vendégmunkások” helyzete ilyen módon rendeződött (döntő többségük a jobb élet reményében inkább asszimilálódni akar, és nem követel külön kisebbségi jogokat), meg kell említeni a szlovén nacionalisták törekvéseit is. Ez ugyanis arra utal, hogy a domináns nemzetépítő elit egyes képviselői és a „bevándoroltak” között létezik egy nem túl éles, de kitapintható törésvonal. 1991–92-ben a jobboldal egyes képviselői szóvá tették, hogy bizonyos szférákban – mindenekelőtt a kultúra területén – túl sok a nem szlovén, és azt is nehezményezték, hogy ezeknek egy része nem is tud szlovénül. Egyesek azt is érzékeltették, hogy ezek az „idegen” elemek veszélyeztethetik a szlovén érdekeket; a szlovéniai szerbek egy csoportja például a föderáció jugoszláv föderáció fenntartása és a szocializmus mellett foglalt állást. Komolyabbra fordult a helyzet, amikor egyes politikusok népszavazáson csökkenteni szerették volna azok számát, akik az említett törvény alapján szlovén állampolgársághoz juthatnak. 1992-ben pedig a negyedik legerősebb pártként jutott a parlamentbe az idegenellenességre építő Szlovén Nacionalista Párt. A párt „kipukkadt” ugyan, mégis nehezen bár, de azóta is bejut a parlamentbe ez, illetve a mindennapok néhány itt nem elemzendő eseménye, s néhány kritikusan gondolkozó szlovén értelmiségi állásfoglalása azt mutatja, hogy a xenofóbia jelen van a szlovén társadalom életében.

Mindez sokkal nagyobb problémát és markáns törésvonalat jelentett és jelent Horvátországban a következők miatt. A horvátországi szerbek mint az egykori határőrvidék lakosai mindenképpen őslakosnak számítanak. Létszámuk meghaladta Horvátország lakosságának 12%-át. A szerbek számára Jugoszlávia jelentette azt az államot, amelyben ők nem egyszerűen az államalkotó nemzetek egyike voltak, hanem a legnagyobb lélekszámú nemzet, a domináns nemzet tagjai is. Ők tehát Jugoszlávia egyetlen sarkában sem tekintették magukat kisebbségnek. Az 1990-ben megválasztott új horvát hatalom azonban rész-

ben azt kívánta, a szerbek fogadják el, hogy Horvátországban ők ugyanolyan kisebbség, mint például a horvátországi magyarok vagy a szlovénok, részben bizonyos mértékig külön kezelte a szerb kisebbség ügyét. A szerbek tehát domináns nemzeti létből alávétett nemzetiséggé váltak. Ezt tükrözi Tudjman elnök azon kijelentése is, hogy Horvátország a horvátok nemzetállama. Hasonlóképpen, de árnyaltabban fogalmaz a horvát alkotmány preambuluma, amely szerint Horvátország a horvát nép nemzetállama, valamint a más nemzetekhez és kisebbségekhez tartozó állampolgárainak állama. A horvátok azon törekvése pedig, hogy Jugoszláviát szuverén államok szövetségévé alakítsák át, a szerbek szemszögéből az említett alávétés véglegesítését, az anyaországbeli szerbektől való elszakítást jelentett. Ráadásul ezen, a szerbek és a horvátok közötti törésvonal részben más törésvonalakkal is egybeesett. A horvátországi szerbek ugyanis „túlreprezentáltak” voltak a párttagok, illetve a fegyveres testületek tagjai között. Az a tény, hogy az egykori határőrvidék szerbjei szívesen álltak be a fegyveres testületekbe, egyáltalán nem tekinthető furcsának, különösen akkor nem, ha tudjuk, hogy például a szerb lázadásban élenjáró knini körzet természeti adottságai szinte semmiféle komolyabb munkalehetőséget nem kínáltak. Ami pedig a párttagságot illeti, egy szerb értelmiségi úgy vélekedett, hogy ez az összjugoszláv szervezet valamilyen kapcsolatot jelentett a Jugoszlávia-szerte szétszórt szerbek között. Természetesen ezek az emberek nem utasították vissza az ezekkel együtt járó kedvezményeket és privilégiumokat.

A győztes párt tagjaival külön nehezítette az együttműködést, hogy a horvátországi szerbek többsége számos megfontolásból a horvát reformkommunistákra szavazott. A szerbek számára az új horvát hatalom az egykori usztasa hatalom újbóli megtestesülését jelentette, s ezzel a különböző egyéb érdekek mentén húzódnó törésvonalak erős érzelmi töltést kaptak. A szerbek ilyen érzelmei egyfelől bizonyos reális tapasztalatokra épültek, másfelől erősen túldimenzionáltak voltak. Érthető, hogy erős fenntartásaik és félelmeik voltak, hiszen nem csupán azt tapasztalták, hogy a horvátok egy része újraértékeli a második világháborúban történt eseményeket, amelyeknek számos szerb áldozata is volt, de azt is, hogy a viszonylag kis Horvát Jogpárt tagjain kívül a választásokon győztes HDZ egyes tagjai szintén szerb ellenes kijelentésekre ragadtatták magukat. A párt elnöke, Franjo Tudjman 1990 tavaszán úgy nyilatkozott, nagyon örül annak, hogy a felesége se nem szerb, se nem zsidó. Mindezek miatt azután könnyű dolga volt a szerb „anyaországbeli” nacionalizmusnak, amely azt ígérte, hogy megvédi a horvátországi szerbeket. Ezen a ponton ismét meg kell említeni, hogy a horvátországi szerbeket is „kettéosztja” egyfajta törésvonal: a nagyvárosi szerb lakosság nem azonosult a vidéki szerbek radikális követeléseivel, akik autonómiát követeltek maguknak. A

horvátok állami önállóságra irányuló igénye, illetve a szerbek autonómiakövetelése mentén ütközött össze a horvátoknak az államalkotó nemzet nevében megfogalmazott nemzetetörőst/nemzetépítő nacionalizmusa (a miloševići hódító jellegű politikával szemben védekező jellegű, nemzeti-populista nacionalizmus), a szerb nemzeti kisebbség nacionalizmusa és a szerb-ai anyaország nacionalizmusa.¹⁹ A horvát vezetés nem ismerte fel: az adott körülmények között nem törekedhet arra, hogy Horvátországot a horvátok nemzetállamaként hozza létre, amelyben a szerbek csupán könnyen leszavazható kisebbséget jelentenek. Kihagyták azt a lehetőséget, amit a szerbek társ-nemzetként való beemelése jelenthetett volna. Ez még akkor is igaz, ha sejtjük, hogy az anyaországi nacionalizmus által hergelt horvátországi szerbek nacionalizmusának valószínűleg ez az ajánlat is túl kevés lett volna. A három említett nacionalizmus következménye lett az 1991-ben kitört háború, amely véglegesen csak 1998. január 15-én zárult le.

AZ ÁLLAM ÉS AZ EGYHÁZ VISZONYA

Rokkan ugyancsak fontos törésvonalnak tartja a nemzetállam és az egyház közötti konfliktust. Az új horvát és szlovén nemzetállam esetében persze éppenséggel fordított a helyzet, mint a Rokkan által elemzett példákban, hiszen most nem az államnak kell megszabadulnia az egyházak tradicionális túlsúlyától, hanem éppen fordítva. A kommunizmus bukása után az egyház sem szervezeti, sem ideológiai szempontból nem volt alárendelve a kommunista állam apparátusának. A kérdés az volt, hogy alakul az új államhatalom és az egyházak viszonya, melyiküknek milyen szerep jut az erkölcsi és közösségi normák alakításában, az oktatásban. Ez részben a jogállamiság megteremtésével, részben a parlamenti pártok törekvéseivel függött össze. Ennek köszönhető, hogy bár az 1991-es népszámlálás adatai szerint a lakosság mindkét köztársaságban közel azonos arányban, mintegy 72%-ban vallotta magát római katolikus vallásúnak, az állam és az egyház közötti viszonyban a két ország között a hasonlóságok mellett komoly különbségek is vannak. Ez már az alkotmányok megalkotásában is megmutatkozott. Mind a két alkotmány tiltja a vallási gyűlölet és türelmetlenség szítását, s mindkettő az állam és az egyházak szétválasztását. Ami viszont a konkrétumokat illeti, a szlovén alkotmány erőteljesebben magán viseli a felvilágosodás szellemiségéből eredő megfontolásokat. Az oktatással kapcsolatban a szlovén alkotmány 41. szakasza csupán annyit mond, hogy „a szülőknek joguk van gyermekeiknek olyan vallási és erkölcsi nevelést biztosítani, amely megfelel saját meggyőződésüknek”. A horvát alkotmány 40. szakasza kimondja ugyanezt, 41. szakasza pedig ennél konk-

rétábban fogalmaz, és nem is az állampolgár, hanem az egyház szempontjai felől közelíti meg ezt a kérdést: „Az egyházi közösségeknek a törvényekkel összhangban jogukban áll vallási szerződéseket nyilvános megtartani, iskolákat, tanintézeteket, egyéb intézeteket, szociális és jótékonyági intézményeket alapítani, ezeket irányítani, s tevékenységükben élvezik az állam védelmét és segítségét.”

Az, hogy mindezekben mennyire tükröződnek az egyes politikai pártok, illetve (részben) a mögöttük álló társadalmi csoportok elképzelései, parlamenti ereje, jól nyomon követhető az állam és az egyház közötti viszony további alakulásán, illetve például a szlovén alkotmány 55. szakasza körüli vitában. Ez a szakasz ugyanis kimondja, hogy „gyermekei megszületéséről mindenki szabadon dönt”. (Ilyen szakasz a horvát alkotmányban nem szerepel.) Szlovéniában a vallási kérdésekben tradicionális álláspontot elfoglaló, s ezért az abortuszt ellenző pártok hosszas ellenkezés után végül is részben engedtek, részben pedig egyszerűen nem volt erejük ahhoz, hogy megakadályozzák az említett pont elfogadását.

Az állam és az egyház közötti viszony alakítása a későbbiekben is eltért a két ország között. A kapcsolatokat több szinten érdemes vizsgálni. A horvátországi helyzet egyik érdekessége, hogy miközben Tudjman elnök személyesen is igyekezett jó kapcsolatokat kialakítani az egyházi vezetőkkel, a viszony elmentmondásosan alakult. Egyes egyházi vezetők jóváhagyták és támogatták Horvátország önállóságra irányuló politikáját, ugyanakkor voltak, akik elítélték a másként gondolkodókkal szembeni magatartást, szóvá tették a szerbekkel szemben elkövetett jogtalanságokat is. És ami a legfontosabb, 1994-től kezdve kifogásolták a horvát kormány Bosznia felosztására irányuló politikáját, s állást foglaltak Bosznia-Hercegovina szuverenitásának megőrzése mellett. A Glas koncilia című egyházi lap pedig számos esetben kritizálta a Horvátországban kialakult szociális viszonyokat, egyesek gyors és bizonytalan eredetű meggazdagodását. Emiatt az „ellenzéki” magatartás miatt a HDZ jobbszárnya több ízben élesen támadta a lapot. Az egyház ellenzékiisége azonban nem szűnt meg, sőt ezeket a kifogásokat Franjo Kuharić zágrábi érsek a legmagasabb állami méltóságok jelenlétében mondta ki 1996-ban a karácsonyi szentbeszédében. Hozzá kell persze tenni, hogy ezekben a kérdésekben a horvát egyházon belül sem volt egység, s nem mindenki osztotta Kuharić és társainak kritikáját.¹⁹ Azért sem, mert az egyház ebben az időben több területen erős befolyáshoz jutott. A horvát iskolákban a hittan az alkotmánynak megfelelően választható tantárgy lett. A Vatikán és Horvátország között komoly tárgyalások voltak, s 1995 októberében Tudjman elnök a HDZ irányultságát a kereszténydemokrata-keresztényszocialista szellemiségben jelölte meg.²⁰ A Vatikán és Horvátország három meg-

állapodást kötött egymással. Az 1996. december 19-én megkötött kulturális és oktatási megállapodás a horvát alkotmányra hivatkozva kimondja, Horvátország biztosítja azt, hogy a hittan az iskola előkészítőktől a középiskoláig bezárólag azok közé a tanrendbe felveendő tantárgyak közé tartozik, amelyek közül a tanuló bizonyos általa választottakat köteles felvenni. Az egyezmény azt is kimondja, hogy „a nyilvános iskola-előkészítőkből és az iskolákban, beleértve a felsőfokú tanintézeteket is, az oktatási-nevelési rendszer tekintetbe fogja venni a keresztény etika értékeit”. A megállapodás értelmében a katolikus hittant az egyház által elfogadott hitoktatók tanítják, a tananyagot pedig az egyház állítja össze.

Az egyház alkotmányban is elismert működési tevékenységének biztosítása érdekében a horvát egyház nem kívánt osztrák vagy német mintára (általánosan érvényes) egyházi adót bevezetni. 1998. december 14-én lépett érvénybe a Vatikán és Horvátország közötti gazdasági kérdésekről szóló megállapodás. Eszerint a Horvát Köztársaság kötelezte magát, hogy az egyháznak visszaadja azt a vagyont, amelyet a kommunista hatalom elvett tőle, s amelynek visszaadását a törvények lehetővé teszik. Ha a vagyont nem lehet természetben visszaadni, akkor az egyházat kárpótolják. 2000 májusában az év elején megválasztott reformkommunista kormányfő, Ivica Račan, a Vatikánban köszönetet mondott a pápának a Horvátország önállóságához nyújtott segítségért és ígéretet tett arra, hogy kormánya tiszteletben fogja tartani a Vatikán és Horvátország között aláírt megállapodásokat. Mindez azt jelenti, hogy voltak ugyan olyanok, akik kifogásolták az egyház abortusszal és eutanáziával kapcsolatos nézeteit, de Horvátországban nem bontakozott ki komolyabb vita, kultúrharc az egyház társadalomban betöltött szerepével kapcsolatban.

Egészen másképp alakult ez Szlovéniában, ahol az elmúlt évtizedben, különösen annak második felében igen éles harc bontakozott ki mindezekről a kérdésekről. Szlovénia elnöksége 1990. március 5-én, tehát még a választások előtt nyilatkozatot adott ki a nemzeti és állampolgári megbékélésről, s ebben érintették az egyházat ért sérelmeket is. Az egyházi vezetők 1990. március 13-án erre igen kedvező választ adtak. 1991 novemberében elfogadták a kárpótlási törvényt, amelynek 14. szakasza szerint az egyházak visszakapják az elvett vagyont. Meglepő, hogy a törvény elfogadása körül ekkor nem voltak éles harcok ezek csak 1992-ben indultak meg, amikor megkezdődött a kárpótlási törvény végrehajtása. Sokakban ekkor tudatosott, hogy az egyház ezen a módon hatalmas vagyont kaphat vissza, ami miatt a befolyása is megnő majd. A liberálisan gondolkodó értelmiségiek egyike akkor azt állította, hogy „a kárpótlási törvény elfogadása előtt az egyháztól olyan nyilatkozatokat hallottunk, hogy az egyház nem követeli vissza az egykori nagybirto-

kokat és az erdőket, most pedig sokasodnak az elvett vagyron visszaadását igénylő követelések, és amikor majd minden öszszegyült, empirikusan megállapíthatjuk, hogy az egyház valójában mindent visszakövetel". A szerző kifogásolta az egyházi tévéadások jellegét, és azt, hogy a jobboldali politikusok némelyike a szlovénság rekatolizációjáról beszél. Szóvá tette, hogy most újból az egyetlen igazságról szóló tétel lett közbeszéd tárgya, csak éppen a kommunizmus helyett egy ellenkező irányú igazságról szólnak, s hogy szerinte az egész politikai élet klerikalizálására törekszenek.²¹ A cikknek nem kis része volt abban, hogy az egykori DEMOS parlamenti képviselőinek baloldali-liberális része megvonta a bizalmát az akkori miniszterelnöktől, s hatalomra segítette a Drnovšek vezette liberális demokratákat. Drnovšek 1992 őszén ennek ellenére azt ígérte: arra törekszik, hogy megegyezésre jussanak az egyházi vagyron kérdésében.

1992 óta az állam és a katolikus egyház képviselői vegyes bizottság keretében igyekeznek megoldani a problémákat. Bár számos kisebb jelentőségű ügyet sikerült megoldani, s a vezető szlovén politikusok arra is törekedtek, hogy jó viszonyt alakítsanak ki a Vatikánnal, az egyházzal alapvető megállapodásokat nem kötöttek meg. A kárpótlási törvény ügye (és nem csupán az egyházi vagyron kérdésében) olyannyira nem mozdult el a holtpontról, hogy azt még az Európai Unió éves országjelentései is kifogásolják. Az említett vegyes bizottság nem tudott megállapodásra jutni a hitoktatás kérdésében sem. Az 1996-ban elfogadott általános iskolai törvény kötelezővé teszi ugyan, hogy a szabadon választható tárgyak között szerepeljen a vallásokról és az etikáról szóló világi jellegű tantárgy, nem rendelkezik azonban a hittantanításról. Ez nem véletlen, hiszen az oktatási tárca a liberális demokraták kezében volt, és a miniszter, szász párttársa támogatása mellett elutasította az iskolai hitoktatás lehetőségét. Hittant jelenleg a négy egyházi gimnáziumban, valamint az egyház hitoktatásra kijelölt létesítményeiben tanítanak. Ez utóbbit vidéken a bérnyelés előtt álló gyerekek mintegy 80 százaléka látogatja, a városokban ez az arány sokkal kisebb. 1999-től kísérleti jelleggel lehetővé tették a kilencosztályos általános iskolai oktatást, s ezekben az iskolákban a választható tantárgyak egyike a hittan is.²² Az egyház újabban ennek a gyakorlatnak a kiterjesztését javasolja: legyen a hittan minden iskolafajtában a választható tárgyak egyike, amit a plébánián oktatnak.

Az 1997 márciusában nyugdíjba vonuló elődje helyére kinevezett ljubljanaí érsek, Franc Rode hivatalba lépésével új korszak kezdődött az állam és az egyház viszonyában. Az új érsek nem csupán az egyházat konkrétan érintő kérdésekben (hitoktatás, egyházi vagyron stb.) lépett fel elődjénél sokkal határozottabban, de politikai kérdésekben is véleményét nyilvánított. Ez-

zel a múlt századi kultúrharcra emlékeztető küzdelem kezdődött el Szlovéniában. Rode 1999 augusztusában úgy nyilatkozott: az állam nem hagyja, hogy az egyház teljesítse küldetését, teljes erejéből korlátozza azt, hogy a nyilvánosságot az ateista messianizmus hatja át, s hogy a marxizmus helyét a vallástalan liberalizmus vette át, ami a legjobban a tömegtájékoztatásban érzékelhető, s hogy az iskolákat is a liberalizmus szelleme hatja át.²³ A liberálisok és a baloldal egy része viszont azt állítja, hogy a szlovén egyház az ember egészét szeretné kisajátítani, az egész társadalom átformálására törekszik. 1998-ban megkezdtek a Vatikánnal megkötendő megállapodás előkészítését. Drnovšek kormányfő 1999-ben arra törekedett ugyan, hogy azt akár bizonyos engedmények árán is, de megkösse a Vatikánnal, ám a liberális demokraták egy része és a baloldali politikusok a leghatározottabban elutasították a megállapodástervezet bizonyos pontjait. A politikusok mellett egy volt alkotmányjogász is kifogást emelt. Mindenekelőtt azt utasították el, hogy a megállapodástervezet a kánonjogot bizonyos értelemben a szlovén törvények fölé helyezze.

Ennek következtében állóháború alakult ki. 2001 elejére a helyzet annyit változott, hogy a liberális demokraták elfogadták a kormányfő azon törekvését, hogy a katolikus egyház helyzetét mielőbb rendezni kellene. Továbbra is hangoztatják ugyan, hogy a Vatikánnal történő megállapodás nem állhat szemben a szlovén törvényekkel, de úgy vélik, hogy ez a szlovén külpolitika kiemelt feladata, már csak azért is, mert ez az euroatlanti integráció szempontjából is fontos. A baloldal viszont úgy gondolja, hogy a megállapodás megkötése nem tartozik a szlovén külpolitika prioritásai közé, kételkednek ugyanis abban, hogy a megállapodás hiánya befolyásolja az integrációt. Az ilyen módon kialakult patthelyzetben a szlovén kormány – annak érdekében, hogy lezárja az ebben az ügyben kialakult jogi vitákat – 2001 áprilisában az alkotmánybírósághoz fordult.

A REGIONALIZMUS KÉRDÉSE

Rokkan törésvonal-elméletének egyik fontos szempontja a centrum és a periféria között húzódó ellentét, amely egyúttal, legalábbis a fejlődés bizonyos fokán bizonyos kulturális szembenállást is tükrözhet. Ez az ellentét a máig erős regionális tudattal rendelkező horvátok és szlovénok körében is megfigyelhető volt, ám a problémát nem szabad túldimenzionálni. A tradicionális kultúra több eleme, mindenekelőtt különböző népzenei együttesek tévébeli szereplése, révén ma is a mindennapok része. Mindkét országban vannak olyan parlamenti pártok, amelyek képviselik a hagyományos paraszti értékeket, és ez bizonyos mértékig az „igazi horvátság” és az „igazi szlovénság” szinonimájaként is szerepel. A választásokon mind a két köztársas-

ságban indultak regionális pártok. Ezek a pártok Szlovéniában sohasem jutottak be a parlamentbe, Horvátországban viszont 1992-től mindig voltak regionális pártok a parlamentben, igaz, valamely koalíció részeként. A HDZ jobbszárnya nem rejtette véka alá, hogy a regionális pártokat veszélyesnek tartja az ország területi integritása szempontjából, s szerette volna őket eltüntetni a horvát politika életből. A HDZ Mesic vezette „bal-szárnya” szerint viszont a regionális pártok fontos problémákra mutatnak rá, s ezért törekedni kell a velük való megegyezésre. A döntő szót kimondó Tudjman azonban a jobbszárny véleményét fogadta el.²⁴ Ezért azután, bár a különböző tudományos tanácskozásokon gyakran szó esett a régiók szerepéről és jelentőségéről, a zágrábi politika nem támogatta a regionalizmus gondolatát. A regionális pártok közül mindenekelőtt az Isztriai Demokrata Párt tevékenysége váltott ki vitákat. Ez a párt ugyanis az Isztrián élő olaszok érdekeit is képviselte, s ezért komoly vitába keveredett a HDZ-vel. Az isztriai önkormányzat 1994-ben elfogadott statútumát a HDZ az alkotmánybíróság elé utalta, amely megállapította, hogy a statútum 18 pontja ellentétben áll az alkotmánnyal. Ezek közé tartozott az a pont is, amely lehetővé tette az olasz nyelv használatát a helyi önkormányzat szerveiben. Az isztriaiak az alkotmánybíróság eme döntését nem vették figyelembe, hanem kivárták a politikai viszonyok változását. 2000-ben a győztes koalíció részeként bekerültek a parlamentbe, s 2001. április 9-én elfogadott statútumuk Isztriában a horvát mellett az olasz nyelvet is hivatalossá tette. A központ gyorsan és határozottan reagált. Az igazságügyi minisztérium érvénytelenítette az újból elfogadott statútum 10 pontját, köztük az olasz nyelvre vonatkozót is. Ivica Racan kormányfő úgy nyilatkozott, hogy a statútum elfogadása politikai szempontból káros volt, s csak kárára van az isztriaiaknak. Még keményebb volt a Horvát Parasztpárt elnöke, aki a parlament elnöki funkcióját is ellátja. Ő azzal fenyegetőzött, hogy amennyiben az Isztriai Demokrata Párt nem vonja vissza a statútumot, a pártot ki-dobják a koalícióból.

Nem sokkal jobb a helyzet Szlovéniában sem, pedig ott a nyolc éve hatalmon lévő vezető kormánypárt szavakban nagyon is kiáll a regionalizmus mellett. 1992-es választási programjuk szerint a liberális demokraták régiók Szlovéniáját akarják létrehozni, ellenzik, hogy Szlovéniát unitárius elvek alapján szervezzék meg. A program szerint a kulturális, valamint az etnikai-regionális változatosság miatt Szlovéniát nem lehet egy központból irányítani. A politikai gyakorlat azonban egészen mást mutatott. Az önkormányzati törvény alapján számos kis település jött létre, de nem jöttek létre a tartományok vagy régiók. A regionalizmus hívei szerint a túl sok kis település létrejötte éppenséggel a centralizmusnak kedvez, hiszen a kis településeknek nincs erejük ahhoz, hogy ellenálljanak a központ nyomásá-

nak. A vitákban felmerült, hogy a kis területű Szlovéniát értelmetlenség regionalizálni, hiszen az egész ország nem nagyobb, mint egy európai régió. Egyesek attól tartottak, hogy az ország regionalizálása esetén a határ menti régiók esetleg szorosabb kapcsolatot tartanak majd néhány határon túli (gazdasági, politikai) központtal (Trieszttel, Grazcal), mint Ljubljánával. Ezáltal pedig nem csupán Ljubljana befolyása csökkenhet majd, de veszélybe kerülhet a nemzetállam is. 2001 elején azonban a kormány szeretné felgyorsítani az euroatlanti integráció folyamatát, s ezért ismét nagyobb hangsúlyt kapott az, hogy Szlovéniát, valószínűleg nyolc régió kialakításával, olyan eurokonform országgá kell tenni, amelyik a gyakorlatban is megvalósítja a szubszidiaritás elvét.

A GLOBALIZÁCIÓ ÉS AZ INTEGRÁCIÓ PROBLÉMÁJA

Horvátország és Szlovénia többek között abban a reményben lépett ki Jugoszláviából, hogy önállóan gyorsabban teljesíteni tudja majd az integrációs feltételeket. A két köztársaság közvéleményében erős volt a nyugat-európai irányultság. Úton az önállóság felé, majd 1991-ben, az önállóság kikiáltásakor szembe kellett nézniük azzal a ténnyel, hogy az Európai Unió nem kívánja Jugoszlávia felbomlását, s hogy ennek érdekében még akkor sem támogatja az új nemzetállamok létrejöttét, ha számára is világos volt, hogy az ország fő politikai erejének tekinthető Milošević nem kívánja teljesíteni az Európai Unió demokráciával és jogállamisággal kapcsolatos elvárásait. A két ország azt remélte, hogy a függetlenség kikiáltása után ennek ellenére gyorsan integrálódhat majd Európába. Ebben a reményben mindenekelőtt Horvátországnak kellett csalódnia, hiszen csak az 1995 végén megkötött daytoni szerződés után kezdődött meg igazán a konszolidáció. Ráadásul a Tudjman-féle rezsim még ekkor sem volt hajlandó teljesíteni az Európai Unió néhány fontos elvárását, ezért az uniós tárgyalások csak igen lassan haladtak előre. Ezek miatt, és a privatizációs törvény lassú elfogadása miatt a külföldi befektetők sem érdeklődtek túl nagy számban Horvátország iránt. Így a globalizáció számos kérdése eddig inkább csak mellékesen érintette a horvátokat. A szállítással és az informatikával foglalkozó szakembereken kívül először a szélsőjobb figyelte fel a globalizációra. Egy 1999-ben – az Európai Unió ekkor kezdett komolyabb tárgyalásokat Horvátországgal – megjelent írás szerzője a globalizációt mindenekelőtt az amerikai imperializmus tengeri polipjának tekintette, amely veszélyesen behálózza az egész földet. Gyűlölettel írt arról, hogy a nemzetközi szervezetek és integrációk nem ismerik el az államhatárokat és a nemzeti szuverenitást, s a multikulturalizmusról, az emberi jogokról és az anyagi javakról terjesztett propagandával meg akarják szüntetni a nemzetállamo-

kat. Az öntudatos horvátokat ezért arra szólította föl, hogy szálljanak szembe a Horvátországot megszüntetni kívánó globalizációs trenddel.²⁵ Ezt az elképzelést azonban még a nemzeti megfontolásokban nem szűkölködő HDZ vezető politikusai sem tették magukévá. Tudjman elnök nem akart szembe fordulni az Európai Unióval. Ő és számos HDZ-tag és hívó csak azt szeretne volna, ha Európa megéri és elfogadja azt az álláspontjukat, hogy Horvátország teljesen jogos háborút vívott a szerbek ellen, s ezért nem is követhetett el háborús bűnöket (ezt persze a legutóbbi idők vizsgálatai cáfolják), hogy a perbe fogott újságírók valóban nem megfelelő módon írták meg cikkeiket stb. A külügyminiszter helyettese már 1998-ban kifejtette, hogy Horvátország, amely kereskedelmének több mint 60%-át az Európai Unió országaival bonyolítja le, szeretne tagja lenni a nemzetközi szervezeteknek, és alapvető stratégiai célnak tekinti, hogy csatlakozhasson az Európai Unióhoz.

Lényegében ugyanezt az elképzelést vázolta fel a 2000-ben hatalomra került új kormány is, amely ígéretet tett arra, hogy kedvező feltételeket teremtenek a külföldi befektetők számára. Stipe Mesic államfő is érintette a globalizáció kérdését egy beszédében, s úgy értékelte, hogy az komoly előnyökkel jár, de számítani kell negatív hatásokra is, ezeket azonban nem részletezte. Horvátország még túlságosan is az elején jár az integrációs folyamatoknak ahhoz, hogy az ezekkel együtt járó problémákkal a horvát társadalomnak szembe kelljen néznie.

Egészen más a helyzet Szlovéniában, amely az Európai Unió tagjelöltjeinek első csoportjába tartozik, és így mind ebben, mind a NATO-integráció területén számos tapasztalatot szerzett. A vezető szlovén politikusoknak és a társadalomnak komoly megrázkódtatást okozott, hogy egy Olaszországgal kialakult kétoldalú vita (a második világháború után elűzött-elmeneült olaszok kárpótlásának a szlovének szerint már megoldott kérdése) az uniós csatlakozási tárgyalások részévé válhatott. Az unióban komoly súllyal bíró Olaszország ugyanis mindaddig megakadályozta, hogy Szlovénia eljusson a társulási szerződés aláírásáig, amíg nem teljesítette az olasz feltételeket. Mivel a probléma a külföldiek földingatlan-vásárlásának lehetőségével függött össze, Szlovénia ezt különösen érzékeny kérdésnek tekintette. Nehezményezte, hogy az Európai Unió velük kapcsolatban olyan feltételekhez köti a társulási szerződés aláírását, amelyeket a többi jelöltnek nem kellett teljesítenie. Ezek egyikét sokkal inkább a nemzetállamhoz kötődő érzelmi megfontolásból nem akarták elfogadni, mint valóságos érdeksérellem miatt. Azt ugyanis, hogy az alkotmányból törölni kellett azt a pontot, amely tiltotta külföldiek földingatlan-vásárlását. (Ilyen követeléssel a többi tagjelöltnek különben azért nem kellett szembenéznie, mert alkotmányuk nem tartalmazott ilyen megkötést.) Az alkotmány külső feltétel alapján történő megvál-

toztatása azonban sok szlovén számára azt jelentette, hogy máris, még az uniós csatlakozás előtt, csorbult a nemzeti szuverenitás. Valójában komolyabb problémát jelentett az az igény, hogy Szlovénia a társulási szerződés ratifikálásától számított négy éven belül kölcsönösségi alapon tegye lehetővé, hogy a külföldiek földingatlant vehessenek Szlovéniában. Ez azért volt problematikus, mert senki nem tudhatta előre, hogy a társulási szerződés ratifikálása után mennyi idővel veszik föl Szlovéniát az Európai Unióba, tehát ebben a pontban túl sok volt a bizonytalansági tényező. Márpedig amint az azóta kiderült, ha Szlovéniának nem kellett volna 1996–1997 folyamán elfogadnia czekek a feltételeket, akkor most, amikor az EU hajlandó haladékot adni a jelölt országoknak a földingatlan-vásárlás felszabadítása terén, a többiekhez hasonló alkupozícióban lenne, így azonban (már) nincsen. Mindezek miatt egy ideig sokan úgy gondolták – s a kormányfő 1995-ben ezt a nyilvánosság előtt is kimondta –, hogy szeretnének ugyan az uniós tagja lenni, de bármilyen árat nem hajlandók megfizetni érte.

Végül is a politikai elitben az integráció szükségességének felismerése erősebb volt, mint a fenti szempontok, s Szlovénia teljesítette az uniós követeléseit. Ugyanakkor a politikai elit jelentős részében komoly nyomot hagyott ez az esemény, amit úgy éltek meg, hogy az Európai Unió, a várakozásaikkal ellentétben, nem bánik egyenrangú partnerként a jelölt országokkal, hanem az erőfölénnyel visszaélve, nyomásgyakorlással él, és ráadásul nem is csupán ebben az említett egy esetben. Emiatt a szlovén politikusok a legélesebb ellenzői annak, hogy az uniós bizonyos ideig korlátozni akarja a munkaerő szabad áramlását, mondván, hogy ez az egyik legfontosabb uniós alapelv (a munkaerő szabad áramlásáról szóló elv) semmibevételét jelenti.

Szólni kell még arról, hogy a szlovén értelmiségiek egy része, közöttük még olyanok is, akik a nyolcvanas évek második felében a liberalizálódó és demokratizálódó Szlovénia élharcosai voltak, több okból is fenntartásaikat hangoztatja a globalizációval és az Európai Unióval kapcsolatban. Nem csupán azért, mert elveszni látják a nemzeti szuverenitást – amit egyébként egyáltalán nem szívesen adnak fel –, hanem azért is, mert úgy vélik: a globalizálódó világban olyan folyamatok zajlanak, amelyek egyáltalán nem az ember kiteljesedéséhez vezetnek, hanem sokkal inkább a globális tőkével szembeni kiszolgáltatottsághoz, illetve ahhoz, hogy az emberek céljai között minden egyéb értéket háttérbe szorít az anyagi javak hajszolása. Hozzá kell tenni, hogy a szlovénok egy része a múltbeli tapasztalatok miatt tart a németek súlyától. Mások pedig az Európa federalizálására irányuló terveket úgy kommentálják, hogy Szlovéniának rossz tapasztalatai vannak a föderációval. 2001 eleje óta azonban a szlovén politikusok – az említett tapasztalatok, és az értelmiségiek egy részének kifogásai ellenére, vala-

mint annak ellenére, hogy a lakosság körében 2001 áprilisában mind az EU-, mind a NATO-tagság támogatottsága 50% alá esett – mindent elkövetnek, hogy az eddigiéknél sokkal gyorsabban teljesítsék az unió feltételeit, s hogy az ország a legelső között kerülhessen a teljes jogú tagállamok közé.

A KONSZOCIÁCIÓS, A KONSZENZUÁLIS DEMOKRÁCIA ÉS A KONSZOLIDÁCIÓ KÉRDÉSE²⁶

Lijphart szerint a konzociációs demokrácia kiépítése elősegítheti a demokrácia stabilitását. A konzociációs demokrácia működtetése olyan társadalmakban lehetséges, amelyekben az ideológiai különbségeket megjelenítő szubkultúrák egymástól elszigetelődő pillérekbe szerveződnek, amelyekben a korporatív csatornán belül működő, törésvonal-specifikus szervezetek összefonódnak a pártokkal, s ez az adott politikai szubkultúra intézményesüléséhez vezet. Az elitek kooperációján alapuló modell sikeres működéséhez az alábbi feltételek szükségesek: a többségi modell bevezetését szorgalmazó, a hatalom megosztásában nem érdekelt többség hiánya; a szubkulturális csoportok (nagyjából) azonos gazdasági-társadalmi státusa; a szegmensek kis száma és erőegyensúlya, az ország kis mérete, külső fenyegetettség; a partikuláris lojalitásokon felülemelkedni képes átfogó lojalitás megléte; a csoportoknak a föderalizmus bevezetését elősegítő földrajzi koncentrálttsága; a kompromisszumkészség és az egyeztetések hagyománya.

Bár Szász Alpár felhívja a figyelmet arra, hogy ez a modell normatív jellegű és célja nem a demokratikus rendszerek összehasonlító elemzése, úgy vélem, hogy a konszenzuális modellel együtt használva nagyon is alkalmas arra, hogy összehasonlítsuk a két országot. Annál is inkább, mert Szász Alpár arra is rámutat, hogy bizonyos elemek (nagykoalíció, arányos választási rendszer) mind a két modellnek részét képezik, mások pedig megfeleltethetők egymásnak. A többségi, illetve a konszenzusos modell tíz ismervét a következő elemek alkotják:

többségi modell	konszenzusos modell
egypárti kabinet vagy minimális többségű kormánykoalíció	nagykoalíciós formák
a két hatalmi ág fúziója és a kabinet dominanciája	a hatalmi ágak szétválasztása és egyensúlya
kétpártrendszer	többspártrendszer
egyszerű többségi választási rendszer	arányos választási rendszer
versengő pluralista érdekcsoportrendszer	korporatista érdekcsoportrendszer
egységes és központosított államszerkezet	decentralizált államszerkezet
egykamarás vagy aszimmetrikus kétkamarás parlament	szimmetrikus kétkamarás parlament, amelyben biztosított a kisebbségek képviselete
íratlan és/vagy könnyen módosítható alkotmány	írott, nehezen, csak speciális többségekkel módosítható alkotmány
az alkotmányossági felügyelet hiánya	a parlament szuverenitása az alkotmánybíróság felett
a kormány ellenőrzése alatt álló jegybank	független és erős jegybank

Ezen elemeket a két országra alkalmazva a következő állapítható meg. Szlovéniában mind a konszociációs, mind a konszenzuális modell elemeinek többsége megtalálható. Ezt annak ellenére is így gondolom, hogy volt olyan időszak, amikor a végrehajtó hatalomnak csak minimális volt a többsége, és volt olyan törekvés is, hogy a létező modellt a kétpárti modellel váltásák fel. Ez persze azt mutatja, hogy számos dolog még nem szilárdult meg a szlovén politikai gyakorlatban. Azt is meg kell je-

gyeznem, hogy a pilléresedés folyamata még egyáltalán nem zárult le Szlovéniában. A két modell eddig még nem említett elemei közül azt emelném ki, hogy Szlovéniában igen nagy hagyománya van a korporatista érdekcsoportok szerveződésének.²⁹ A politikai kultúra jellege olyan, hogy ha gyakran akadozva is, de működik mind a kompromisszumok keresésének, mind az egyezségek megtartásának rendszere. Hasonló következtetésre jutunk, ha Sartori elvei alapján vizsgáljuk a helyzetet: a szlovénok a közösség szintjén egyetértésre jutottak a többpárti demokráciával és az euroatlanti értékrenddel összefüggő kérdésekben (ezt talán az utóbbi időben a centrum felé törekvő Jansa nem egyszer elfogadhatatlan magatartása ellenére is állíthatjuk), egyetértés jött létre a rezsim szintjén, tehát a játékszabályok elfogadásában (bár a többségi választási rendszerről szóló vita ennek némileg ellentmond), s lényegében konszenzus van a kormányzat politikájának elfogadásában.

Horvátországban bonyolultabb a helyzet. Igaz ugyan, hogy Horvátországban is többségben vannak a konszenzuális elemek, úgy vélem azonban, hogy a horvát társadalomban még kevésbé ment végbe a pilléresedési folyamat, mint a szlovénban, s egyetérték Lenard J. Cohennel abban, hogy Tudjman Horvátországában erőteljes volt az illiberális politikai gyakorlat. Ami a konszenzust illeti, az egyetértés leginkább a közösség szintjén jött létre (a függetlenség kivívásának kérdésében, az euroatlanti irányultságban). Sokkal kevésbé mondható el ugyanez az eljárási szabályok elfogadásáról, illetve a kormányzat politikáinak elfogadásáról.

Az elmondottak fényében a fenntartások ellenére is azt mondhatjuk, alakulóban van az a rendszer, amelyet Zakaria alkotmányos demokráciának tekint, de a folyamat még távolról sem zárult le. A tranzíció és a demokrácia konszolidációjának fokát értékelve úgy látom, hogy a Szlovénia előbbre jár ugyan, mint Horvátország, de a demokrácia még Szlovéniában sem szilárdult meg teljesen. Úgy vélem, hogy Szlovénia, bizonyos működési zavarok ellenére sem igazolja Rokkan bevezetőben említett azon vélekedését, hogy a polgári demokrácia kialakulása mindenütt megakad, ahol az államteremtés, a nemzetépítés és a demokratizálódás folyamatai szorosan követték egymást. A szlovén átalakulás figyelemre méltó sajátosságaira más elemzők is felhívták.²⁸ Az a tény, hogy Szlovénia most felgyorsítja az Európai Unió feltételeinek teljesítését, s hogy ezzel lényegében az ellenzék is egyetért, azt valószínűsíti, hogy a közeljövőben szilárdabbá válhat a demokratikus intézményrendszer. Horvátország – igaz, hogy egy háborúval terhelt évtized fényében, de – igazolni látszik Rokkan állítását. A következő néhány év nagy kérdése az, hogy Horvátország vajon képes lesz-e leküzdeni a tranzíciós folyamatban, a demokratizálódásban és az euroatlanti feltételrendszer teljesítésében jelenleg tapasztalható lemaradását.

JEGYZETEK

- ¹ Ebben a témában G. Márkus György összefoglalójára támaszkodtam: Rokkan és Lipset törésvonal-elmélete és a posztkommunista Európa realitásai. In: Balogh István (szerk.): *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA Politikatudományi Intézete, 1994. 27–46.
- ² Fareed Zakaria: The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, 1997. november–december 22–43.
- ³ Klaus von Beyme: Osteuropaforschung nach dem Systemwechsel. Der Paradigmawandel der „Transitologie“. *Osteuropa*, 1999. 3. sz. 285–304.; Petr Kopecký–Cas Mudde: Mire tanít minket a kelet-európai irodalom a demokratizálódásról (és viszont)? *Politikatudományi Szemle*, 2000. 3–4. sz. 49–73.
- ⁴ Giovanni Sartori: *Demokrácia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 52–54.
- ⁶ Szász Alpár Zoltán összefoglalóját hasznosítottam: A demokrácia modelljei Romániában – esélyek és realitások. *Provincia*, Kolozsvár, 2001. március.
- ⁶ Ramet, Pedro: Theoretical models of Yugoslav nationalities' policy. *Südost-Europa* 1986. 562–579.
- ⁷ Vladimir Goati: A „többségi demokrácia” a jugoszláv térségekben. *Létünk*, 1992. 292–304.
- ⁸ Peter Jambrek: *Ustavna demokracija* (Alkotmányos demokrácia). Dr avna zalo ba, Ljubljana, 1992. 184–191.; Marjan Brezovšek: *Federalizem in decentralizacija* (Föderalizmus és decentralizáció). Zalo ba Karantanija, Ljubljana, 1994. 182–183.; Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Aula, 1999. 225.
- ⁹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok* 4. kot. Magvető, Budapest, 1990. 329–330., 373–374., 384–386.
- ¹⁰ Bayer József: *Fordul a világ*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1994. 304.
- ¹¹ Ivan Grdesic: Horvátország: átalakulás választások útján. In: Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában*. Kossuth Könyvkiadó, 1993. 467–475.; Edward McMahon: Szlovénia 1990. április 7. és 21. In: Larry Garber–Eric C. Bjornlund (szerk.): *A demokrácia új határvidékei. Választások Közép-Kelet-Európában 1990*. National Democratic Institute for International Affairs, Budapest, 1994. 82–92.
- ¹² Körösnéyi András: *Pártok és pártrendszerek*. Századvég Kiadó, Budapest, 1993. 121–124.
- ¹³ Erről és a választásokon kialakult erőviszonyokról részletesebben lásd: Szilágyi Imre: A kormánypártok és az ellenzék viszonya Horvátországban és Szlovéniában 1989–1999 között. In: Bárdi Nándor: *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2000. 83–107.
- ¹⁴ Navracsics Tibor: A HSDZ útja a mozgalomtól a pártig. In: Horvát Csaba (szerk.): *Konfliktus, konszenzus, kooperáció*. Janus Pannonius Tudományegyetem Továbbképző Központja–Friedrich Ebert Alapítvány, Pécs, 1996–1997. 315–322.
- ¹⁵ Sharon Fischer: The Rise and Fall of National Movements in Slovakia and Croatia. *Slovak Foreign Policy Affairs*, Fall 2000. 12–23.
- ¹⁶ Lenard J. Cohen: Embattled democracy: postcommunist Croatia in transition. In: Karin Dawisha–Bruce Parrott (szerk.): *Politics, power and the struggle for democracy in South-East Europe*. Cambridge University Press, 1997. 69–121.; Drago Zajc: Značilnosti koalicijskega povezovanja in delovanja slovenskega parlamenta (A szlovén parlament koalíciós együttműködésének és tevékenységének sajátosságai). In: Danica Fink-Hafner–Berni Strmčnik (szerk.): *Problemi konsolidacije demokracije*. Slovensko politološko društvo, Ljubljana, 1993. 122–123.; uő.: The Formation of Parliamentary Coalitions in Slovenia and the Functioning of the First Democratic Parliament. In: Attila Ágh (szerk.): *The Emergence of East Central European Parliaments. The First Steps*. Hungarian Centre of Democratic Studies, 1994. 105.

- ¹⁷ Predesednik Tudjman u Zagrebu ... (Tudjman elnök Zágrábban...), *Vjesnik*, 1996. november 24.
- ¹⁸ Erre a helyzetre szinte maradéktalanul érvényes mindaz, amit erről Rogers Brubaker „Ártalmas állítások”, *Beszélő* (1996./7. sz. 26-41.) című cikkében általános érvénnyel mond.
- ¹⁹ Konrad Clewing: Zum Verhältnis von katholischer Kirche, Staat und Gesellschaft in Kroatien. *Südosteuropa*, 1995/1-2. 101-108.
- ²⁰ Navracsics Tibor: i. m., Davor Buković: Bog i Hrvati (Az Isten és a horvátok). *Globus*, 1997. január 3.
- ²¹ Spomenka Hribar: Zaustaviti desnico (Állítsuk meg a jobboldalt)! *Delo, Sobotna priloga*, 1992. április 18.
- ²² Brane Šušternak, a ljubljani Szlovén Iskolamúzeum igazgatójának szíves közlése.
- ²³ Dr. Franc Rode: Namesto marksizma imamo liberalistični liberalizem (A marxizmus helyett a liberális ateizmussal van dolgunk), *Dnevnik*, 1999. augusztus 16.
- ²⁴ Navracsics Tibor: i. m.
- ²⁵ Politički vojnici protiv hobotnice globalizacije (Politikai harcosok a globalizáció polipja ellen). <http://www.hop.hr/9903/9903120.htm>
- ²⁶ Ebben a részben ismét csak Szász Alpár Zoltán összefoglalójára támaszkodtam.
- ²⁷ Szilágyi Imre: A korporativizmus Szlovéniában. In: Garadnai János (szerk.): *Rend-Hatalom-Szabadság*. Miskolci Egyetemi Kiadó, 1999. 174-179.
- ²⁸ Charles Bukowski: Slovenia's Transition to Democracy: Theory and Practice. *East European Quarterly*, 1999. március 69-96.

JUHÁSZ JÓZSEF

Az illiberális demokrácia milosevicsi példája

DEMOKRATIKUS KORMÁNYZAT TOTALITÁRIUS ELVEK ALAPJÁN?

A modern parlamentáris demokráciák kialakulását a liberalizmusnak az abszolút monarchiával vívott 18–19. századi küzdelme alapozta meg. Ennek során került sor az államhatalom korlátozására (az egyéni szabadságjogoknak és a magántulajdon sérthetetlenségének a biztosítására), valamint az államgépezet feldarabolására (a hatalommegosztás intézményesítésére). Az így létrejött alkotmányos monarchia azután a választójog kiterjesztésével és a parlamentnek felelős kormányzat kialakulásával (valamint a köztársasági államforma sok országban, való bevezetésével) vált parlamentáris demokráciává. Az elnöki demokráciák kialakulása sok szempontból más képet mutat, abból a szempontból azonban nem, hogy azok is a liberális és a demokratikus alapértékek (az állam korlátozása és feldarabolása, illetve a szabad választások) együttesére épülnek. Elmondhatjuk tehát, hogy a mai nyugati polgári demokráciák a liberalizmus és a demokrácia eszméinek a találkozásából nőttek ki. Bejáratott működésüket azonban nemcsak a szorosan vett politikai rendszer intézményi megoldásai és kulturális tradíciói alapozzák meg, hanem meghatározott gazdasági és társadalmi körülmények is. A liberális demokráciák általában olyan államokban jöttek létre, amelyek a polgári átalakulás élvonalában haladtak és mindmáig a világgazdaság fejlett centrumországai közé tartoznak, ahol kiépültek a jóléti állam mechanizmusai, és ahol – egyes kivételektől eltekintve – előrehaladt a (vagy a kulturális,

vagy politikai nemzet értelmében vett) nemzeti egységesülés. Vagyis ezen országok lakossága integrált állampolgári közösséggé válhatott, mert „átesett” egyfajta, az éles konfliktusokat letompító homogenizációs folyamatokon. Nem véletlen, hogy a választójog kiterjesztése, azaz a polgári liberális alkotmányosságoknak modern demokráciává való kiszélesítése többnyire szinkronban állt a társadalmi integráció előrehaladtával – ha pedig nem, akkor a nyugati fejlődésben is előállhatott az illiberális demokrácia szindrómájához hasonló jelenség, mint például a weimari köztársaságban. A fejlett nyugati államok demokráciájának jó teljesítőképessége és stabilitása az effajta (a lijpharti értelemben vett plurális társadalomszerkezetű országokra is jellemző) integráción alapszik, hiszen ezáltal a politikai főszereplők között konszenzus érhető el a rendszer alapjairól, a felmerülő konkrét követelések pedig többnyire kielégíthetők vagy kompenzálhatók.

A világban azonban sok más történelmű és más gazdasági-társadalmi adottságú országok találhatóak. A nemzeti integráció nem válhatott egyetemes államszervezési elvvé, ezért igen sok a nem szervesült soknemzetiségű állam. Ezekben nem ment végbe a nemzetállami integrálódás (nem az etnikai és kulturális asszimiláció!), ezért lehetnek olyan kisebbségi tömbjeik, amelyeknek eleve kétes az állam iránti lojalitása. A gazdaságilag elmaradott, leszakadó, vagy éppen a kapitalizmus újra-bevezetésével küszködő rendszerváltó országokban a szociális feszültségek miatt kerülhet veszélybe a társadalom integrációja. Sok ország kulturális tradíciójában kevésbé fontosak az individuális értékek. Sok helyütt nem létezik vagy csak alárendelt szerepet játszik az államtól független magángazdasági szféra és a stabil polgárság. Számtalan példa van arra is, hogy egy országban a politikai elit különböző csoportjainak az egymáshoz való viszonyát az éles konfliktusok, kölcsönös leszámolások tradíciója jellemzi, és nem a kompromisszumok politikája. Vannak országok, ahol elemi szükségszerűségként jelentkezhet a központi autoritás biztosítása (Oroszországban például nemcsak az a probléma, hogy az állam demokratikussága finoman szólva is hiányos, hanem hogy az állam alig működik). A sort még folytathatnánk, de a végeredmény a lényeg: ha egy effajta közegben bevezetik a szabad választásokat (ami a minimalista felfogás szerint a demokrácia lényege), akkor az eredmény csak ritka esetekben lesz a nyugati értelemben vett liberális demokrácia megszületése. Inkább lehetséges a központi hatalom összeomlása, s még valószínűbb az olyan kormányzatok létrejötte, amelyek a hatalmi ágak szétválasztását, a jog uralmát vagy az ellenzékét ignorálni, az államhatalom hatókörét pedig korlátlanul kiterjeszteni igyekeznek. Vagyis a demokratikusan választott (a minimalista követelmények értelmében az, mert mandátumát többpárti választásokon szerző) kormányzat nem a liberális al-

kormányosság és jogállamiság intézményrendszerét akarja módosítani, hanem kizárólagos érdekérvényesítésre törekszik. Demokratikusan választott tehát, de nem feltétlenül demokratikus és egészen biztosan nem liberális – a szónak nem a pártpolitikai értelmében, hanem azért, mert korlátozza az alapvető szabadságjogokat. Valósággá válhat az, ami Hayek számára még csak elvi lehetőség volt, hogy ti. egy demokratikus kormányzat a totalitárius elvek alapján tevékenykedjen.1 Az effajta illiberális demokrácia szerencsés esetben akár pozitív átmeneti szerepet is betölthet a demokrácia létrejöttében (mint egykoron Európában az alkotmányos monarchia, vagy újabban a Távol-Keleten a liberalizált autokrácia), de nyilvánvalóan retrográd tendenciákat is hordoz és csak korlátozott értelemben tekinthető demokráciának. Annak tartós fennmaradásával és stabil működésével ugyanis összeférhetetlen az alapvető szabadságjogok korlátozása.

A CENTRALIZMUS–FÖDERALIZMUS KONFLIKTUSÁNAK SÚLYA JUGOSZLÁVIÁBAN

A délszláv térség – Szlovéniát leszámítva – szimptomatikus a téma szempontjából. Nem véletlen, hogy Zakaria egy olyan Holbrooke-idézettel indítja az illiberális demokráciáról írt tanulmányát, amely az 1996. szeptemberi boszniai választásokat értékelve azt emeli ki, hogy a szabad választások nyertesei az antidemokratikus és szeparatista opciók képviselői lettek.²

Jugoszlávia sohasem érte el a társadalmi egységesülés és integráció olyan fokát, amely alapul szolgálhatott volna a demokrácia tartós és stabil működéséhez. A belső kohézió hiányának legfőbb oka az ország soknemzetiségű összetétele volt. Nem abban az értelemben, hogy a hajdani jugoszláv államot leggyeszűrűsíthetnék a versailles-i békerendszer „mesterséges termékévé”, amelybe az antant össze nem illő és együtt élni nem akaró népeket kényszerített bele, és amely ezért csak erővel volt fenntartható. Ennek a véleménynek van racionális magva, de a probléma sokkal bonyolultabb. Jugoszlávia nem volt nemzetállam, de létezése nem a pusztán külső kényszeren, hanem egyfajta kettős egyetértésen alapult. Volt egy belső, délszlávok közötti egyetértés – sosem teljes konszenzus, de a szükséges mértéket 1918-ban és 1945-ben elérő egyetértés – arról, hogy nekik maguknak szükségük van valamilyen állami közösségre. Ez az elképzelés egyrészt a délszláv népek közös identitásából, a jugoszlávizmus különböző formáiból származott, másrészt abból, hogy a 19–20. századi európai történelem nagy fordulópontjai a délszláv népeket ismétlődően politikai érdekközösségbe tömörítették: pl. mindannyian tartottak előbb az olasz és a német, majd a szovjet imperializmustól. És persze volt egy külső egyet-

értés is: mind a versailles-i, mind a jaltai világrend meghatározó nagyhatalmai támogatták Jugoszlávia létezését. Ezek a tényezők tették lehetővé a délszláv állam létrehozását 1918-ban, illetve felújítását 1945-ben.

Az az elvont egyetértés, amire 1918-ban eljutott a mértékadó délszláv pártok majdnem mindegyike (az egyetlen kivétel a horvát nacionalizmus ún. frankista szárnya volt)³, a kedvező nemzetközi környezetben elegendőnek bizonyult a jugoszláv állam megalapításához. De nem érte el a konszenzus olyan fokát, amelyre már működőképes parlamentarizmust lehetett volna építeni, mert a szerb unitáris-centralista és monarchista, illetve a (főleg horvát) föderalista-konföderalista és republikánus oldal még az alkotmányos alapokról sem tudott megegyezni. Ezért hiába alakult meg a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (ahogy az országot 1929-ig nevezték) alkotmányos monarchia-ként, amelyben volt többpártrendszer, létezett a férfiak általános választójoga, és amelyben az uralkodó többé-kevésbé tartotta magát a királyi hatalom alkotmányos korlátaihoz, nem volt képes az ország integrálására. A pártrendszer egyetlen dualitáson szerveződött meg, a nemzeti ellentéteken alapuló, államjogi természetű centralizmus-föderalizmus-konfliktus mentén. A nemzeti ellentétek alkották a legfőbb politikai törésvonalat, amelybe beleolvadtak az egyéb szembenállások, hiszen a társadalom szociális és regionális tagoltsága igen sok párhuzamosságot mutatott a nemzeti megosztással, a vallási pedig még inkább. A kormányt rendszerint a szerbiai centralista pártok uralták, amelyek az udvarral együtt arra törekedtek, hogy az országot a szerb nemzet egységes államaként szervezzék meg. A szerbek azonban a lakosságnak csak a relatív többségét alkották, s nem képezték olyan politikai és kulturális vonzasközpontot sem, amely a délszláv egységesülés centrumává válhatott volna. Ezért a nem szerbek körében a nagyszerb-centralista modellt erőltető államnak nem volt legitimitása, és fennállt annak a lehetősége, hogy a különféle csoportidentitások szétfeszítik a közös államkeretet. Ez fejeződött ki az 1920-as évek éles pártharcában és permanens kormányválságaiban.

Az SZHSZ Királyság tehát nem volt működtethető úgy, hogy egyidejűleg legyen demokratikus is, meg nagyszerb nemzetállam is. Ezért Sándor király 1929-ben bevezette a diktatúrát, amely a tradicionális balkáni abszolutizmusok egyfajta reinkarnációjaként akarta biztosítani az egységet és az állam működőképességét. A királydiktatúra rendszere később ugyan valamelyest fellazult, de lényegében fennmaradt egészen 1941-ig, a náci agresszióig, majd hamarosan, már 1945-ben létrejött Tito sztálinista veretű kommunista diktatúrája. A Tito-rendszer a föderáció létrehozásával előrelépést jelentett az államjogi kiegyensúlyozás terén, de a demokrácia keretétől nyilvánvalóan nem szólhatott. Ezért a demokratikus fejlődés következő, a

korai alkotmányos monarchia utáni első komolyabb lehetősége csak (az 1960-as évektől már decentralizált pragmatikus-paternalista autokráciaként működő) titói rendszer felbomlásával nyílt meg.

AZ ELTŰNT KÖZÖS IDENTITÁS

A lehetőségből azonban nem lett valóság. Az 1980-90-es évek fordulójára ugyanis semmissé vált annak a kettős egyetértésnek mindkét fele, amely egykor Jugoszlávia megalakításához, majd újjászervezéséhez alapul szolgált. A kezdetektől ismétlődő belső, elsősorban államjogi és gazdasági-regionális konfliktusok felőrölték a délszlávok közös identitását, sőt az állam működőképességét is. E tekintetben igen fontos szerepet játszott a Tito 1980-ban bekövetkezett halála után kialakuló kormányzati káosz és az 1981 óta akut koszovói válság azzal, hogy megteremtette a Milosevics-jelenséget – a milosevicsi politika volt ugyanis a ciklikusan ismétlődő nagyszerb-centralizációs kísérletek sorában az, amely a nem szerbek körében végképp megsemmisítette a jugoszláv állameszmét.⁴

A bipoláris világrend felbomlása után nem volt már olyan nagyhatalom sem, amelynek elsőrendű stratégiai érdekei fűződtek volna Jugoszlávia létezéséhez (a függetlenségi törekvések kezdeti nyugati elutasítása a precedensteremtéstől és a háborús káosztól való félelemből fakadt, s nem Jugoszlávia fontosságából).

Végül pedig ami a legfontosabb: Jugoszlávia meghatározó nemzeteinek, a szerbeknek, a horvátoknak és a szlovéneknek nem voltak már közös politikai céljaik. Sőt, aktuális nemzeti törekvéseik éppen szembe állították őket egymással. A szlovének és a horvátok politikáját elsősorban az határozta meg, hogy a régi típusú birodalmi aspirációk eltűnésével megszűnt a külső fenyegettségük, fejlettebb és nettó befizető tagköztársaságokként pedig attól tartottak, hogy „Jugoszláviába zártan” leromolhatnak az euro-atlanti integrációs esélyeik. Ezért rendszerváltó és decentralizációs, majd Szlobodan Milosevics agresszivitásával szembesülve nyílt függetlenségi szándékokat fogalmaztak meg. Ezek viszont ellentétesek voltak a négy tagköztársaságba szétszóródottan élő szerbek egységtörekvéseivel, amelyek önmagukban véve nem voltak kevésbé legitimek, mint mások függetlenségi céljai, márpedig a szerbek szemében Jugoszlávia legfőbb értelme az volt, hogy biztosíthatta a szerb nemzet állami egységét. Miközben tehát a szlovének és a horvátok a posztbipoláris korszakban már a saját szuverén nemzetállamaikban akartak élni, és csak laza unióként, konföderációs keretként kívánták megtartani Jugoszláviát, a szerbek továbbra is állami egységként képzelték el azt.

Ilyen megosztottság közepette a jugoszláv állam békés és demokratikus eszközökkel már nem volt egyben tartható, az utódállamok konföderációja pedig csak a nemzetek új kiegyezésén alapulhatott volna (ami nem volt eleve kizárt, de a milosevicsi erőpolitika miatt meghiúsult). Ehhez a kiegyezéshez szükségessé voltak a plurális választások, amelyek viszont végeredményben, a kiegyezés elmaradtával, megrekedtek a csoportérdek (az önálló szerb, horvát stb. nemzeti törekvések) artikulálásának a szintjén. Az újjászerveződő többpártrendszer ismét egyetlen törésvonalra, a nemzeti-államjogi szembenállásra épült, és közös alapok hiányában nem vált képessé az érdekkonvergencia ellátására. A demokratikus választások tehát, a tipikus nyugati várakozásokkal ellentétben, nem vittek közelebb az etnikumközi harmóniához. Inkább arra adtak lehetőséget – egyebek mellett persze, de jelen szempontunkból nézve ez a legfontosabb –, hogy az állam (azaz nem pusztán az aktuális kormányzat vagy akár az alkotmány) iránti illojalitások nyilván és szervezeten kifejeződhessenek.⁵

Szlovénia kivételével a jugoszláv utódállamok mindegyike több-kevesebb mértékben megörökölte ezeket a problémákat. Az illiberális demokrácia legekleatásabb példáját azonban a szerb-montenegrói föderáció, az 1992-ben alakult Jugoszláv Szövetségi Köztársaság produkálta. A Milosevics-rezsim megfelelt a demokrácia bizonyos formalitásainak, közjogi külsőségeinek, realitásaira azonban jellemző a Freedom House 1996/97-es jelentése, amely szerint Európában Jugoszlávia volt a legkevésbé szabad ország (Beloruszia mellett): az 1–7 skálán majdnem a legrosszabb, a 6-os minősítést kapta.⁶

A TRADÍCIÓK EREJE

A Milosevics-jelenség egyik oka nyilvánvalóan a szerb történelmi tradíciókban rejtett. A szerb történelemben a demokratikus periódusok csak röpké és csonka epizódok voltak, ezért a szerbek a demokrácia működésmódját és kultúráját nem sajátíthatták el. Ennek nem annyira a (minimalista értelemben vett, választási) demokratikus tradíciók gyengesége az oka, hanem inkább a joguralom és az alkotmányos korlátok tradíciójának a hiánya. Például az általános választójognak Szerbiában nagyobb múltja van, mint Magyarországon. Az 1921-es jugoszláv, vagy a belga minta alapján készült 1888-as régi szerb alkotmányok legalább annyira megfelelték a liberális jogállamiság akkori formai követelményeinek, mint a korabeli magyar alkotmányosság. Csakhogy a polgárosulás útján alig megindult, zömmel szegényparasztságból álló társadalmat a szűk és zárt uralkodó elit csaknem „autonóm módon” kormányozhatta, széleskörűen alkalmazva a politika balkánias eszköztárát, rendre hatályon kí-

vül helyezve a liberális alkotmányokat – ezért az alkotmányosság gyakorlatának, a hatalom korlátozottságának már Magyarországon van nagyobb múltja, s nem Szerbiában. Emellett jellemző volt egy olyan politikai kultúra – a maga erőszak- és vezérkultuszával, a klánkapcsolatok erejével, az államnak a társadalommal szembeni fensőbbiségbe vetett hittel, az ortodoxia statikus gondolkodásmódjával, az emberek alattvalói attitűdjével –, amelynek következtében az átlagemberek a nemzet és az állam iránti lojalitást alig tudták elválasztani az éppen regnáló kormányzat iránti engedelmességtől, illetve az ellenzék megkülönböztetni az ellenségtől; azt viszont teljes természetességgel várták el, hogy az állam irányítója „erős vezető” legyen. Erdemes azt is kiemelni, hogy egy ortodox vallású nép szemében eleve kevésbé számít követendő mintának a Nyugat, mint pl. azoknak a nyugati keresztény közép-európai népeknek, amelyekben tradicionálisan igen erős a Nyugattal való azonosulás vágya. Ráadásul a politikai kultúra ezen mintái a regionálisan igen tagolt (az eltérő arculatú dínári, vajdasági, sumadijai, koszovói, crnagorác stb. ágakból álló) szerbség azon déli-hegyvidéki csoportjaira jellemzőek a leginkább, amelyek az elmúlt évtizedekben a politikai elit egyik legfontosabb utánpótlási forrásaként szolgáltak. A Milosevics-jelenség részben ebből a történelmi táptalajból nőtt ki, részben pedig az 1980-as évek pártállami elitjének abból a közvetlen törekvéséből, hogy a kommunista és jugoszlávista eszmék kifáradása után a nacionalizmussal teremtsen magának új legitimációs alapot. A szűkös erőforrásokkal bíró állam uralkodó elitje ugyanis okkal tarthatott attól, hogy tagjai politikai privilégiumok híján elveszthetik társadalmi és gazdasági pozícióikat is.

A rezsim hosszú életéhez azonban más tényezők is kellettek. Ezek egyike az volt, hogy mozgásteret találhatott a nagyhatalmi versengés oldalvein. Milosevics jól értett ahhoz, hogy külpolitikai kapcsolatait – pl. hogy a Daytoni békekötés és a koszovói háború közötti időszakban a Nyugat taktikai szövetségesként tekintett rá – belpolitikai erővé konvertálja. A rezsim folyamatosan propagálta az elnök „nemzetközi nélkülözhetetlenségét”, amit sokak szemében alátámasztott az ellenzékiek sokáig csak szolid nyugati támogatottsága. A nemzetközi szálnak azonban az illiberális demokrácia problematikájának szempontjából a fentiekén túl nincs sok jelentősége, ezért a továbbiakban mellőzhetjük. Fontos tényező volt az is – bár még mindig csak a következmények szintjén, hiszen az ellenzék ugyanabból a történelmi táptalajból nőtt ki, mint maga a rezsim –, hogy Milosevicsnek sokáig, egészen a DOS (Szerbia Demokratikus Ellenzéke) létrejöttéig csak egy megosztott, koncepciótlan, viszont hatalomvágytól fűtött nacionalista népvézerek sokaságát felvonultató ellenzékkel kellett szembenéznie. Olyan ellenzékkel, amely csak konkurrenciát, de nem alternatívát jelentett ve-

le szemben. Mi több, Milosevics egészen a 2000. esztendőig személyében is kiválóbb politikusnak bizonyult – a szó macchiavellista értelmében, mint a hatalom technológusa – az ellenzéki vezetőknél: egy évtizeden át folyamatosan képes volt megosztani és kisakkozni őket. A rezsim uralta a médiát és (az alig privatizált) gazdaságot, rájátszott az embereknek a szociális biztonság iránti igényére, amivel hosszú időn át biztosította magának a rendszerváltással együttjáró társadalmi megrázkódtatásoktól tartó rétegek szavazatát. Ezek a tényezők fontosabb elemei voltak a milosevicsi hatalom évtizedes stabilitásának, mint a rendőri erőszak – aminek az alkalmazásától egyébként a rezsim, ha „szükségesnek” látta, sosem riadt vissza.

NEMZET VAGY DEMOKRÁCIA

A rezsim legfőbb alapját azonban a kezdetben megszerzett nemzeti legitimitáció képezte. Milosevics a koszovói politikájával már az 1980-as évek végén biztosította magának a szerb nép vezérének pozícióját, és ameddig a nemzeti érdekek hatékony érvényesítőjének tűnt a szerbiai szerb közvélemény szemében – nagyjából 1995-ig, de bizonyos mértékben egészen 1999-ig –, addig ez a vezéri pozíció nem is volt komolyan veszélyeztetve. Többek között ebből fakadt, hogy sokan már régóta nem szívelték mint pártpolitikust, de úgy-ahogy elfogadták mint a „harcban álló nemzet” állami vezetőjét: Milosevics a közvetlen elnökválasztásokon rendre több szavazatot kapott annál, mint amennyit a pártja képes volt megszerezni a parlamenti választásokon. S ugyancsak ebből fakadt, hogy a demokratikus ellenzék (jobb híján így nevezve Milosevics ellenfeleit, Vojislav Seselj kivételével) egészen 2000-ig nem volt képes megszerezni a saját stabil törzsbázisán kívüli rétegek támogatását (ez a törzsbázis egyébként nem volt jelentéktelen: az ellenzéki pártok rendre elnyerték a voksok egynegyedét-egyharmadát).

A nemzeti kártya kijátszását az tette lehetővé, hogy a jugoszláviai politikai teret a nemzetek függetlenségének, állami egységének és biztonságának a problémái uralták, nem pedig a demokratikus és kapitalista átalakulás kérdései. A nemzet ügye volt a fontos, és csak azután a demokráciáé. Ez nemcsak azt könnyítette meg, hogy a pártok a rövid távú választási hasznosság alapján felszítsák az etnikai konfliktusokat (lévén a voks szerzés egyik legbiztosabb módja egy soknemzetiségű államban a nemzeti érdek „leghatékonyabb képviselése”). Szerb szemszögből nézve ugyanis Jugoszlávia dezintegrációja valóban történelmi vereséggel fenyegett (egy kézenfekvő példa: a koszovói albánok függetlensége és a szerb állam területi integritása nem egyeztethető össze), ezért a politikai életben minden eme történelmi vereség megakadályozásának (a

milosevicsi gyakorlatban: „preventív háborúkkal” történő megelőzésének) rendelődött alá. A nemzeti érdek versus demokrácia problémája nemcsak a régi, hanem az 1992-es szerb–montenegrói Jugoszlávia politikai életét is uralta, lévén az is nem integrálódott soknemzetiségű állam. Jellemző, hogy az ellenzéki pártok is féltek attól, hogy a szerb állam politikájáról az albán szavazók tömege dönthesse.

1. táblázat. *Kis-Jugoszlávia főbb nemzetiségi arányai (%)*⁷

	JSZK	Szerbia	Közép-Szerbia	Vajdaság	Koszovó	Crna Gora
szerb	62,2	65,9	87,2	56,8	9,9	9,3
Crna Ggora-i	5,0	1,4	1,3	2,2	1,0	61,9
albán	16,5	17,1	1,3	0,1	81,6	6,6
muzulmán	3,2	2,5	3,0	0,3	3,4	14,6
magyar	3,3	3,5	0,1	16,9	0,0	0,0
roma	1,4	1,4	1,2	1,2	2,3	0,5
horvát	1,1	1,1	0,4	4,9	0,4	1,0

A „nemzet vagy demokrácia” kis-jugoszláviai problémájának gyökerét a szerb–albán viszony alkotta. Az albánok eleve nem tekintették sajátjuknak, lehetséges állami otthonuknak a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot. A koszovói tartományi parlament albán többségének 1990. július 2-i határozata Koszovót (a régi) Jugoszlávia Szerbiától független hetedik tagköztársaságának nyilvánította. Ennek alapján az albánok a régi föderáció felbomlása után azonnal a „független Koszovó szerb megszállásáról” kezdtek beszélni. Teljes mértékben bojkottálták a jugoszláv politikai életet, mondván, hogy még az egyszerű választói részvétel is az „idegen megszállás” de facto elismerését jelentené, és a Rugova-vezette „Koszovói Köztársaság” keretében kiépítették a maguk párhuzamos intézményrendszerét.⁸

A demokrácia történeti, gazdasági és kulturális feltételeiben egyébként is szűkölködő szerb közéletet ez újabb nehézségekkel terhelte meg: világosan kiderült, hogy az ország lakossága nem érzi magát még potenciálisan sem egy állampolgári közösségbe tartozónak. Ezzel méginkább átültethetetlenné vált a liberális demokrácia. Az etnikailag vegyes összetételű és nem etnokratikus nyugati demokráciára az jellemző, hogy 1. alapjául a népeiséget egybefogó közös identitás szolgál (a politikai nemzettudat), vagy 2. olyan mértékű a többségi nemzet számbeli, politikai, földrajzi stb. dominanciája, hogy reálisan fel sem

vetődhet a kisebbségi szecesszionizmus, vagy 3. kivételes esetekben támaszául szolgálhat az adott állam nemzeti közösségeinek „történelmi kiegyezése”. Mindegyik esetben létrejön a politikai konszenzusnak és az állampolgári egységnek az a minimuma, amelyre már stabil demokráciát lehet építeni, ha nem is a nemzetállami modellek szerint, de legalább annak az államszervezési elvnek megfelelően, amely szerint az állam „...nem nemzeti szerveződés, hanem olyan intézmény, amely az adott ország területén belül a népesség különböző közösségeinek az egységes szervezeteként épül fel és működik, vagyis a különböző kultúrák és etnikumok együttélésének a kerete”.⁹ De mi történik akkor, ha az etnikumok nem akarnak együtt élni és lehetőségük is adódik a szecessziós politikára? Akkor a többség könnyen hajlik arra, mint azt Szerbiában is láthattuk, hogy „az állam védelmében és a kisebbségi szeparatizmus megsemmisítése érdekében” tudomásul vegye a szabadságjogok szűkítését és a demokrácia korlátozását.

A MILOSEVICSI DEMOKRÁCIA ELEMEI

Ilyen körülmények között a Milosevics-rezsim a régi pártállam egyfajta továbbéléseként funkcionált: felülről szervezeten át esett bizonyos változásokon, de csak annyin, hogy minimálisan kompatibilissé váljék az új környezettel. Az eredmény egy olyan autokrácia lett, amely az „önigazgatási szocializmus” ideológiáját a nagyszerb nacionalizmussal váltotta fel (ezzel egy időre biztosította magának a népi többség vitathatatlan támogatását) és alkalmazott a demokrácia eszköztárából bizonyos elemeket (hogy a többpárti választásokat felhasználhassa a legitimitáció megszerzését szolgáló politikai színpadként), de kizárta a kormányzati váltógazdálkodás valóságos lehetőségét. Ennek megfelelően a demokrácia világából átvett elemeknek két csoportja volt. Az egyiket azok a közjogi kellékek alkották, amelyek minimálisan szükségesek voltak a „legitimációs színpad” működtetéséhez. Lehetett pártot alapítani, de a hatékony pártszervezés infrastruktúrája hiányzott; lehetett független lapokat indítani, amelyeket aztán az elszegényedett emberek alig vásároltak, különösen vidéken, és amelyek a rigorózus sajtótörvény alapján súlyos pénzbüntetésekkel bármikor csődbe juttathatók voltak. S ha a független kezdeményezések mindennek ellenére mégis komoly kihívással fenyegettek, akkor a rendőrállami módszereket lehetett alkalmazni. A demokrácia világából átvett elemek másik csoportját az elnöki rendszernek azok az eszközei alkották, amelyek alkalmasak voltak a végrehajtó hatalom erősítésére. A szerb kormányzati rendszerben az elnöknek igen széles felhatalmazása van és mandátumának a lejártáig gyakorlatilag elmozdíthatatlan. A parlamentnek viszont hiányos az inf-

rastrukturája és elnagyoltak a procedurális szabályai – ilyen körülmények között aligha létezhetett a hatalmi ágak egyensúlya. Ráadásul Milosevics köztársasági elnökként is megtartotta az SPS¹⁰ elnöki posztját, azaz kétszeresen is ő volt a végrehajtó hatalom feje: mint államfő és mint a kormánypárt vezetője. A demokrácia egyéb elemeit viszont nem vették át, így fennmaradhatott a sajtó, az igazságszolgáltatás és a fegyveres erők párt-elkötelezettsége (sőt még nagyobb mértékben, mint amennyire az 1980-as évek közepén jellemző volt, ugyanis Milosevics uralmának első, legdinamikusabb éveiben, 1986–88-ban a saját gárdájából valókkal töltött fel minden közfunkciót). Végső soron a rezsim a személyi hatalomnak a pártállami szerkezetet és az elnöki rendszert ötvöző formájaként működött, és strukturálisan bele volt építve az alkotmányos elvektől eltérő gyakorlat: Milosevics pl. magával vihette a hatalmat akkor is, amikor átült a szövetségi elnök alkotmányjogilag gyenge pozíciójába. Ezek a körülmények rendkívül megnehezítették a mindenkori ellenzék dolgát. Az ellenzéknek ugyanis nem pusztán egy másik párttal vagy pártszövetséggel, hanem mindig egy komplett államgépezettel kellett szembenéznie: a kormánypárt a maga képére formálta a választási szabályokat, uralta a centralizált közigazgatást és a fegyveres erőket, ellenőrizte a pénzforrásokat, az igazságszolgáltatást, a médiát, és még széles társadalmi klientúrát is épített maga köré.¹¹

Ez a gyakorlat világosan látható a rezsim geneziséből és működésének talán legjellemzőbb példájából, a választási manipulációkból. Milosevics már 1989-ben rendezett egy előrehozott választást, még egypárti keretek között, éppen azért hogy a „párt nélküli pluralizmus” akkor hirdetett eszméjének jegyében megelőzze a többpárti kihívást. A rendszerváltások korában azonban Szerbia sem maradhatott meg olyan államnak (Montenegró mellett az egyetlen jugoszláv tagköztársaságnak, sőt 1990 végére Albániát leszámítva már az egyetlen kelet-közép-európai államnak), ahol a hatalom legitimitása nem a többpárti választásból származott. Ezért 1990 decemberére kiírták az elnök- és parlamenti választást. A versengési feltételeket azonban a kormányzat egyoldalúan, az SPS előnyére szabta meg. Az ellenzéknek nem volt pénze, alig kapott időt a médiában, embrionális állapota és megosztottsága miatt pedig eleve nagy hátrányt jelentett számára a kétfordulós többségi rendszer és a közvetlen államfőválasztás (persze éppen ezért alkalmazták ezeket a választási szisztémákat). Ilyen feltételek mellett Milosevicsnek nem is volt szüksége különösebb közvetlen csalásokra. A nemzetközi megfigyelők által is „relative elfogadhatónak” minősített voksoláson az SPS a szavazatok 48%-ával megszerezte a 250 parlamenti mandátum 78%-át, Milosevicset pedig már az első körben elnökké választották 65%-kal, mintegy két és fél millió szavazattal.

A következő, 1992. májusi választásokat csak a szövetségi parlament szintjén tartották meg, és azokon Seselj radikálisain és a magyar VMDK-n kívül az ellenzék nem indult. Bojkottfelhívásuk ellenére azonban a választás az 56%-os részvétellel eredményesnek bizonyult (ez az arány alacsonynak tűnhet, de figyelembe kell venni, hogy a távolmaradók közül az albánok nyilvánvalóan nem a szerb ellenzék felhívását követték). 1992 decemberében újabb, rendkívüli választások voltak. Milosevicset ismét szerb elnökké választották már az első körben, ezúttal is két és fél millió szavazattal. Ellenfelére, Milan Panicsra másfél millióan voksoltak – vagyis az albánok szavazataival megszoríthatta volna Milosevicset. A parlamenti választásokon ezúttal (és ettől kezdve mindig) kormánypárt és az ellenzék kompromisszumaként az arányos rendszer egyik változatát alkalmazták (listás választás többmandátumos kerületekben, a kerületek számát és határait az SPS érdekei szerint módosítgatva). Lényegében ezekre a választásokra szilárdult meg az a „négypártrendszer”, amely egészen 2000-ig jellemezte a szerb politikai színpadot. Az SPS másfél millió, Vojislav Seselj Radikális Pártja (SRS) egymillió, Vuk Draskovics Megújodási Mozgalma (SPO) és szövetségesei 800 ezer, a Demokrata Párt (DS – ennek az elnöke ma Zoran Djindjics) és szövetségesei pedig 400 ezer szavazatot kaptak. Az SPS másfél millió szavazata az új választási rendszerben már csak 101 mandátumot ért a 250-ből, azaz nem volt elég a köztársasági parlamenti többséghez.¹² Ezért egy időre Seselj külső támogatásával kisebbségi kormányt alakítottak, majd 1993 decemberére előrehozott parlamenti választást írtak ki. Az SPS ismét csak relatív többséget szerzett (123 mandátum), de ezúttal bemutatta, hogy képes az ellenzéki szavazatokat „legitim módon is” kormánypárti mandátumokká változtatni: lekenyerezte azt a kis Új Demokrácia mozgalmat, amely csak Draskovicsnak köszönhetően, hogy bejutott a parlamentbe.

VÁLASZTÁSOK ÉS CSALÁSOK

1996 őszén viszont azt mutatták meg, hogy bármire képesek a kormányoldal többségének előállítására érdekében. S ezt lényegében először kellett megmutatniuk, mert ezúttal szükség volt a közvetlen és tömeges csalásokra is – a versenyfeltételek egyenlőtlensége és az albánok bojkottja már kevésnek bizonyult. 1996 novemberében szövetségi parlamenti és szerbiai helyhatósági választásokat tartottak, és ezeken lépett fel a Zajedno-koalíció, az SPO, a DS és néhány más kisebb párt szövetsége. A parlamenti eredmények a Zajedno számára kiábrándítóak voltak (970 ezer szavazat, alig a fele a kormánypártokénak), viszont a nagyobb városok helyhatósági választásain az el-

lenzéki koalíció szerezte meg a mandátumok többségét – ezúttal nekik kedvezett a helyi választásokon továbbra is alkalmazott kétfordulós többségi rendszer. A kormányzat a nyílt szavazatlopástól (különösen a második fordulóban) a választások utáni manipulációkig (az eredmények bírósági megsemmisítéséig) mindent bevetett. Nem azért, mert a városi helyhatóságok elvesztésével megbomolhatott volna a rezsिम centralizmusa. Ilyen „veszélyes” önállósága a helyhatóságoknak a szerb közigazgatási rendszerben nem volt. Valójában az volt a lényeg, hogy elvegyék az ellenzékétől a győzelem éltető élményét és a választóktól a változtatás lehetőségének a hitét, valamint hogy megtartsák a rezsिम médiauralmát (ugyanis a helyi sajtóval, valamint a regionális rádió- és tv-hálózattal általában a helyhatóságok rendelkeztek). A kormányzat végül egy három hónapos tüntetéssorozat és a nemzetközi nyomás hatására engedni kényszerült. A Zajedno azonban nem volt képes kihasználni a győzelmet, mert Draskovics és Djindjics személyi ellentétei, valamint az 1997-es köztársasági választási stratégiáról folytatott viták – részt venni vagy bojkottálni – szétrobbantották a koalíciót.

A választásokon végül az SPO részt vett, a Zajedno többi pártja pedig nem – és ezzel tulajdonképpen mindkét oldal veszített. Az SPO a harmadik helyre szorult a kormánykoalíció¹³ és a radikálisok mögött, hozzávetőleg a szokásos (másfél millió–egy-millió-nyocszázezer) szavazataránnyal, a bojkottfelhívás pedig eredménytelen volt, hiszen a választók 57%-a szavazott. Az elnökválasztások sem múltak el csalások nélkül. Milosevics harmadszor már nem indulhatott, ezért átült a szövetségi államfői székbe, a szerb elnöki posztra pedig Zoran Lilicset jelölte. Az első forduló után Lilics vezetett, azonban a második fordulóban veszített Seselj ellenében. Ezért az eredményt megsemmisítették arra hivatkozva, hogy a második körben már nem volt meg az 50%-os részvétel. A megismételt választás második fordulójában azután a kormánypártok új jelöltje, M. Milutinovics győzött – mintegy 200 ezer nem létező koszovói szavazat beszámításával.

A FORDULAT

De minden sikertörténet véget ér egyszer. A rezsिम stabilitásának forrásai a vég nélküli háborúban teljesen elapadtak, és a 2000. szeptemberi szövetségi választásokon már a manipulációk sem segítettek. Szerbia Demokratikus Ellenzékének (DOS) a keretében ezúttal olyan ellenzéki egységfront jött létre, amely élvezte a Nyugat és az Otpor-mozgalom¹⁴ által először komoly erővé váló szerb civil társadalom támogatását (és amelyből hiányzott ugyan Draskovics, de talán éppen ezért válhatott egy-

ségfronttá, viszonylag homogén politikai erővé). A DOS a „haza megvédésének” és a „nemzet fennmaradásának” ideologikus kérdései helyett az elszigeteltség problémáit, a demokrácia hiányát, valamint a gazdasági és szociális gondokat állította a kampány előterébe. Ezáltal Milosevicstől markánsan eltérő politikai arculatot kapott, ugyanakkor az ellenzéki tömörülés kifejezhetett nemzeti törekvéseket is. A DOS elnökjelöltjében, a „mérsékelt nacionalista” Vojiszlav Kostunicában ugyanis sok választó olyan politikust láthatott, aki az országot gettósító Milosevicnél hatékonyabb nemzeti érdekérvényesítő lehet: jobb feltételeket kaphat a Nyugattól például a szankciófeloldást vagy Koszovó jövőjét illetően. Ilyenformán az ellenzék most először vált képessé egy alternatív nemzeti politika meghirdetésére, illetve a közvélemény annak elfogadására. Az ellenzék felnőtt a feladatához szeptember 24. után is azzal, hogy képes volt tényleges hatalomváltássá változtatni a választási győzelmet. Világosan felismerték, hogy a rezsim megrendült és nyomás alatt kell tartani. Képesek voltak olyan országos tiltakozóhullámot szervezni, amely (a fegyveres erőkhöz való kapcsolatkeresés mellett) megindította a még szeptember közepén is szilárdnak látszó hatalmi gépezet bomlását. S ez a tiltakozóhullám nem is elsősorban a sztrájk- és tüntetésszervezők konkrét munkájának volt az eredménye, hanem inkább annak a ténynek, hogy az ellenzék ezúttal valóban alternatívaként és egységesen lépett fel (még Draskovics és Seselj is megengedhetetlen csalásnak minősítette Milosevics eljárását). Közismert, hogy a szociális kilátástalanság vagy a politikai elnyomás önmagukban nem feltétlenül vezet felkelésekhez, hanem inkább csak akkor, amikor valódi remény mutatkozik a helyzet megváltoztatására. Valami ilyesmi történt ezúttal is: az ellenzéki egység ténye vitte az embereket előbb szavazni, majd tüntetni. Felcsillant a változás reális esélye, amit a társadalom nem akart elszalasztani – ezért tudott az ellenzék ezúttal a hagyományos bázisán kívüli rétegeket is mobilizálni.

Es végül szerepet játszottak a fordulatban Milosevics politikai hibái – olyannyira, hogy bizonyos értelemben jobban kifejezi a történeteket az, hogy ő vesztett, mintsem az, hogy az ellenzék győzött. Nem lett volna kötelező kiírnia az elnökválasztást, hiszen 1997 júliusában kapott négyéves mandátuma még nem járt le, ha pedig már kiírta, akkor megmaradhatott volna a közvetett választásnál (a parlamenti többséget a montenegrói bojkott miatt politikailag kétes legitimitással, de többé-kevésbé legálisan és a DOS által is csak arányában vitatottan a kormánypártok szerezték meg). Ezúttal azonban elhagyta a korábban általában jól működő taktikai érzéke. A nyáron úgy mérte fel az erőviszonyok várható tendenciáit, hogy szeptemberben még jó esélyei lehetnek a győzelemre. A szerb közvéleményt még befolyásolhatják az (úgy-ahogy, de megkezdett) újjáépítési progra-

mok, lefoglalja az olimpia, és még nem szembesül a tél és a rossz termés miatt várható újabb nélkülözési hullámmal; saját hatalmi gépezete még intakt, ellenzéke viszont koncepciótlan és megosztott; Amerika pedig a saját elnökválasztásával lesz elfoglalva. Ezért terveit alighanem arra építette, hogy akár drasztikus mértékű csapások nélkül is nyerhet, amivel nemcsak hazai uralmát stabilizálhatja, illetve egy újabb választási vereséggel talán végleg padlóra küldve Djindjicset és Draskovicst, hanem mérsékelheti személyének nemzetközi illegitimitását is. Feltételezéseiben azonban nem váltak be, különösen a társadalomban felgyülemlett ellenzéki potenciált illetően. Majd miután elveszítette a szeptember 24-i választást, hibát hibára halmozott (a saját szempontjából persze). Harcias tv-beszédével, valamint a szövetségi alkotmánybíróság egyszerre arcpirító és ostoba állásfoglalásával – új elnökválasztás ígérete, konkrét dátum nélkül – Milosevics úgy járt, mint 1956-ban Gerő a maga nevezetes október 23-i beszédével: csak tovább tüzelte az ellenállást. Azután a karhatalmat nem vezényelte ki, amíg a tüntetők viszonylag kevesen voltak – talán arra számított, hogy a tiltakozás kifulladásra, mint korábban már annyiszor –, amikor viszont már százazrek voltak az utcákon, nem is lehetett a karhatalmat kivezényelni. Akkor már a katonai és rendőri vezetők sem gondolhatták, hogy pusztán „maroknyi népelleniséget” kellene megfékezniük – inkább passzívak maradtak, többségükben nyilván azt remélve, hogy továbbra is katonai és rendőri vezetők maradhatnak. Ismét láthattuk, hogy a személyi uralomra épülő rendszerek milyen gyorsan képesek bomlásnak indulni: már akkor, amikor a vezér megkapja az első súlyosabb csapásokat.

HÁROM ZÁRÓ MEGJEGYZÉS

A fentiekben nem külön, két szintként tárgyaltuk a szerbiai tagköztársasági és a jugoszláv szövetségi struktúrákat. Szétválasztásuknak ugyanis a Milosevics-korszak illiberális mechanizmusainak a szempontjából nincs sok értelme. A két kormányzati szint egységes egészként működött, mert Milosevics mindig abba a pozícióba görgette a tényleges hatalmat, amelyiket személyesen ő töltötte be. Ráadásul a szövetségi kormányzat fennhatósága fokozatosan ugyanarra a területre szűkült le – Belső-Szerbiára és a Vajdaságra –, amely fölött közvetlenül elvileg a szerbiai kormányzat rendelkezett. A másik megjegyzés Montenegróra vonatkozik. A JSZK kisebbik tagállama már 1997-től, a politikai pályáját Montenegró milosevicsista kormányfőjeként kezdő Milo Djukanovics elnökké választásától kezdve távolodott Belgrádtól. Ezért Montenegró és közvetlenül maga a Djukanovics-csapat is komoly nyugati elismeréseket kapott. Az általunk tárgyalt téma szempontjából azonban mindez irrele-

váns: alapján véve Montenegróban is illiberális demokrácia működött. Az 1997 előtti időszakra vonatkozóan, amíg Montenegró a gyakorlatban pusztán a milosevicsi állam egyik tartománya volt, ez nyilvánvaló. Később pedig az történt, hogy maga az uralkodó párt (az SPS helyi megfelelője, a Szocialisták Demokratikus Pártja) szakadt ketté, ezért a hatalmi erőforrások is ketté váltak. Ilyenformán a belgrádi irányzattal, illetve annak montenegrói képviselőivel szembeálló Djukanovics-szárny eleve magával vihette a hatalmi erőforrások (a közigazgatás, a fegyveres erők és a média fölötti ellenőrzés, a pénzforrások, a klientúrahálózat stb.) egy részét, s néhány kis ellenzéki párt támogatását is megszerezve megnyerte az elnökválasztást. Az uralkodó párt meghasonlása megnyitotta tehát a demokratikus kibontakozás lehetőségét, de a győztes frakció hatalomgyakorlása, kormányzati technikája továbbra is számos „milosevicsista” (ezúttal az elnöki kormányforma és a pártállami szerkezet ötvözését értve ezen) jegyet mutatott.

Legvégül pedig azt a kérdést érdemes fölvetni, hogy a Milosevics-rezsim múlt év októberi bukása jelenti-e egyben az illiberális demokrácia korszakának a végét is? A hatalomváltással Szerbia kétségkívül megindult azon az úton, hogy „normális állammá” váljék, azaz problémáit, kisebbségi kérdéseit és szomszédaival fennálló vitáit ezentúl a modern társadalmak normáinak megfelelő demokratikus szabályrendszer keretében rendezze, illetve hogy versengő többpártrendszerre változtassa azt a korábbi álpluralizmust, amely csupán az autokrata hatalom közjogi küllemeként és legitimációs eszközeként funkcionált. Mindez azonban csak hosszú távú folyamatok eredménye lehet. Igaz, az új DOS-kormányzat – amelynek rendkívül vegyes szinképét a bennünket most foglalkoztató problematika szempontjából nézve leginkább a „demokratikus nacionalizmus” kifejezéssel jellemezhetnénk – tevékenysége az első hónapokban mutatottak alapján nem elfogadhatatlan. De látnunk kell, hogy a korábbi féldiktatúra nem egyszerűen Milosevics politikájából fakadt, hanem olyan strukturális adottságok és tradíciók terméke volt, amelyek a DOS-t is foglyul ejthetik. Ennek a veszélynek a lehetősége abban is megmutatkozik, hogy a pártok „kicsiben” maguk is reprodukálták a politikai rendszer általános jellemzőit: többségük autokratikus felépítésű, programmatikusan differenciálatlan, választási agitációjában szívesen él a nemzeti kártyával stb. Ezért könnyen megeshet, hogy az október óta eltelt hónapokra később csak úgy emlékszünk majd, mint az illiberális demokrácia két formája közötti átmenetre. A valódi kibontakozás számos feltétele közül pedig alighanem az lesz az egyik legfontosabb, hogy Szerbiának sikerül-e átverekednie magát a „nemzet vagy demokrácia” áldilemmáján, illetve annak a gyakorlatban nagyon is ördögi következményein.

JEGYZETEK

- ¹ Idézi Bayer József, 1998. *A politikai gondolkodás története*. Osiris, 353.
- ² F. Zakaria, 1997. The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, november-december, 22.
- ³ Josip Frank horvát politikus Tiszta Jogpárt nevű szerbellenes tömörülése.
- ⁴ Igen tanulságos ebből a szempontból P. Vodopivec Szlovénia és a jugoszláv föderáció c. írása (Magyar Napló 1996. július-augusztus), amelyből világosan kiderül, hogy a szlovén állameszme az első világháborútól a Milosevics-éráig mindvégig jugoszláv-orientált volt.
- ⁵ Félreértések elkerülése végett: a régi Jugoszlávia lángba borulását nem a demokratikus kísérlet okozta. Itt pusztán az illiberális demokrácia problematikája szempontjából szeretnék annyit kiemelni, hogy egy nem integrált, soknemzetiségű államban végbemenő demokratizálás egyes kisebbségek számára magától értetődően adhat alkalmat a függetlenségi és elszakadási törekvések „végre lehetővé vált” kifejezésére.
- ⁶ Idézi Aarebrot, F.–Berglund, S.–Hellén, T. (szerk.), 1998. *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*. Cheltenham–Northampton, 3.
- ⁷ Az 1991-es népszámlálás alapján, forrás: Koszovói Metohija – izazovi i odgovori. Belgrád, IGS, 1997. 261. (Az albán adatok becslések, mert ők bojkottálták a népszámlálást.)
- ⁸ Az albán álláspont a korábbi konfliktusok alapján persze korántsem érthetetlen. Jelen szempontból azonban a végeredmény, az állampolgári közösség ellehetetlenülése a lényeg. Egyébként mire e sorok megjelennek, valószínűleg befejezetté válik a montenegróiak „illojalizálódása” is.
- ⁹ Samu M., 1995. A nemzetállam francia modelljének továbbélése. *Világosság* 8-9. sz. 149.
- ¹⁰ Szerbia Szocialista Pártja – a kommunista párt és a népfront egyesülésével 1990 júliusában létrejött utódpart.
- ¹¹ A klientúraépítés markáns példája volt az, ahogyan a rezsim a saját függelékévé tette az egyébként is alárendelt magánszektort. Kereskedéshez, helyi tv-k működtetéséhez stb. csak rigorózus feltételekkel lehetett állami engedélyt szerezni, s azokat többnyire a rezsim hívei kapták meg. Ezért ez a magánszektor nem válhatott az ellenzék pénzügyi és médiatámaszává.
- ¹² A szövetségi parlamenti többséghez igen, mert eleve biztosított volt az SPS montenegrói ikerpártjának (Szocialisták Demokratikus Pártja – DPS) a támogatása.
- ¹³ Az SPS és az Új Demokrácia mellett a koalíció harmadik tagja a jugoszláv pártrendszer alighanem legfurcsább, ám a rezsimre fölötébb jellemző képződménye, a Jugoszláv Baloldal volt. A Milosevics felesége, Mirjana Markovics által irányított párt nagy kormányzati befolyással bírt, jóllehet önállóan szinte semmilyen választói támogatottsága nem volt.
- ¹⁴ OTPOR (magyarul ellenállás): 1998-ban diákkezdeményezésként alakult, de eredeti keretein hamarosan túlnövő, össznépvivé vált szerb polgárjogi mozgalom.

IRODALOM

- Aarebrot, F.–Berglund, S.–Hellén, T. (szerk.), 1998. *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*. Cheltenham–Northampton
- A JSZK alkotmánya. In: Tóth K. (szerk.), 1996. *Kelet-Európa új alkotmányai*. Szeged
- Banac, I., 1984. *The National Question in Yugoslavia*. Ithaca–London
- Bayer J., 1998. *A politikai gondolkodás története*. Budapest

- Beckmann-Petey, M., 1990. *Der jugoslawische Föderalismus*. München
- Faragó B., 1995. A demokrácia és a nemzeti kisebbségek. *Világosság*, 1. és 3. sz.
- Furkes, J.-Schlarp, K. H. (szerk.), 1991. *Jugoslawien: ein staat zerfällt*. Hamburg
- Goati, V., 1993. *Political Parties and Parliament in Serbia. Yugoslav Law* (Belgrád), 2-3. sz.
- Goati, V. (szerk.), 1995. *Challenges of Parliamentarism The Case of Serbia in the Early Nineties*. Belgrád
- Hamberger J.-Szilágyi I., 2000. Föderációk bomlása: Csehszlovákia és Jugoszlávia esete. *Politikatudományi Szemle*, 1-2. sz.
- Hronika o usponu jednog oveka i padu jednog naroda. *NIN* (Belgrád) 1999/12/23.-2000/03/2. sz
- Jelavich, B., 1996. *A Balkán története I-II*. Budapest
- Juhász J., 1999. *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Budapest
- Juhász J.-Magyar I.-Tálas P.-Valki L., 2000. *Koszovó – egy vñdség anatómiája*. Budapest
- Niederhauser E., 1977. *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest
- Palotás E., 1992. A horvát-szerb államközösség Tito Jugoszláviája előtt. *Társadalmi Szemle*, 5. sz.
- Petranovi, B., 1988. *Istorija Jugoslavije 1918-1988*. Belgrád
- Pribicevics, O., 1996. Miért van Milosevics még mindig hatalmon? *Beszélő*, július.
- Ramet, S. P., 1992. *Nationalism and federalism in Yugoslavia 1962-1991*. Bloomington
- Romsics I., 1998. *Nemzet, nemzetiség és állam a 19-20. századi Keletközép- és Délkelet-Európában*. Budapest
- Samu M., 1995. A nemzetállam francia modelljének továbbélése. *Világosság*, 8-9. sz.
- Schöpflin Gy., 1992. Hatalom, etnikum és kommunizmus Jugoszláviában. *Politikatudományi Szemle*, 2. sz.
- Sekelj, L., 1993. *Yugoslavia: The Process of Desintegration*. New York
- Shoup, P., 1968. *Communism and the Yugoslav National Question*. New York-London
- Sokcevičs D.-Szilágyi I.-Szilágyi K., 1994. *Déli szomszédaink története*. Budapest
- Strugar, V., 1976. *Jugoslavija – federacija i republika*. Belgrád
- Szilágyi I., 1998. *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte*. Budapest
- Taci, P., 1994. *Kako je ubijena druga Jugoslavija*. Skopje
- Ustav Republike Srbije. Belgrád, 1990.
- www.srbija-info.org.yu (állami honlap)
- www.eurolink.org.yu/yupsa (a Jugoszláv Politikatudományi Társaság honlapja)
- Zakaria, F., 1997. *The Rise of Illiberal Democracy*. *Foreign Affairs*, november/december

---

GLOBALIZÁCIÓ ÉS SZOCIÁLDEMOKRÁCIA

BAYER JÓZSEF

A globalizáció mint kihívás a politikai gondolkodás számára*

A politikai gondolkodás számára nagy kihívást jelent a globalizáció gyorsuló folyamata, amely meghatározza a mostani század- és ezredforduló fejleményeit. A század- és ezredvég cenzúrája megtévesztő analógiákat szülhet, mert bár ez csak egy formális évforduló, mégis egy korszak végét és egy új korszak kezdetét sugallja, akár indokolt ez, akár nem. Ezzel szemben a globalizáció tartalmi folyamatokra utal, amelyek hosszú távú trendeket alapoznak meg.

Igaz, jó néhány éve uralkodik már egyfajta „fin de siècle” hangulat, amely változatosabb formákat ölt, mint a millenáris apokaliptikus látomások. Ennek „előzménye” a hetvenes évek recessziójával jelentkezett hangulat, hogy tudniillik véget ér egy korszak, és valami új kezdődik el. Ez volt a posztindusztriális elméletek virágzásának időszaka. Ez a trend folytatódott a posztmodern fellépésével. Ez az eredetileg pusztán művészeti stílusirányzat általánosabb gondolati síkra emelkedett, az egész modernitás kritikájaként hirdetve egy történelmi korszak alkonyát. Majd megjelentek a posztjelző felhasználásával előállított újabb kategóriák, mint a poszttraddicionális, posztnacionális kor. A kelet- és közép-európai rendszerváltás hullámával pedig a posztkommunista rendszerek elnevezés is divatosná vált. A hidegháború vége a liberális kapitalizmus győzelmével pedig már egyenesen a történelem végének képzetét keltette egyes gondolkodóknál (l. Francis Fukuyama elhíresült tézisé).

* A Magyar Politikatudományi Társaság 2000. évi szegedi vándorgyűlésén elhangzott plenáris előadás szerkesztett változata

A század- és ezredvégi hangulatok eluralkodása azonban elsősorban a nyugati időszámítás általános elfogadásához kapcsolódik, és nem okvetlenül kötődik konkrét tartalomhoz. Jól tudjuk, hogy a történelem folyamatossága nem igazodik semmiféle időszámításhoz, mégis láthatóan erős igény mutatkozik az iránt, hogy végérvényesen lezárjunk valamit. Az évfordulóra gondolva az embereket kellemes borzongás fogja el, az érdekesség aurája lengi be az ezredforduló történelmi és politikai diskurzusát. Tobzódunk a visszatekintő számvetésekben, fogódzók keresünk a történetek értékeléséhez. Keressük az elmúlt korszak jelentését, hogy ily módon konstruáljunk magunknak részint egy folytatható történetet, részint pedig kimondjuk a szakítást mindazzal, amit nem szívesen cipelnénk magunkkal a jövő évezredbe.

A sokféle, posztjelzős fogalom mind tagadása valaminek, anélkül, hogy „ajánlana” valamit a helyébe. A posztjelzős szerkezetek valójában mindig az elméleti tanácstalanság és zavar kifejezései. A globalizáció fogalma ezzel szemben olyan nagy horderejű tartalmi változásokra utal, amelyekben nem jelenthet törést semmilyen formális dátum. Sőt, azt is nehéz egyértelműen rögzíteni, hogy voltaképpen mikortól is számítjuk a folyamat eredetét. Ha a globalizáción pusztán az emberi tevékenység hatókörének kiterjesztését, az emberi közösségek folyamatos összekapcsolódását és mind nagyobb integrációkba foglalását értjük, akkor több évezredes jelenségről van szó. Azonban ekkor is elismerhetjük, hogy a globalizációnak éppen a modern kapitalizmus kialakulása adott hatalmas lökést, a modernitás olyan intézményeivel, mint a világkereskedelem és világpiac, az industrializmus avagy az ipari tömegtermelés, az urbanizálódás, a modern hadviselés, a nemzetállam felemelkedése és a nemzetközi államközösség létrejötte.

A GLOBALIZÁCIÓ FOGALMA

Szorosabb értelemben azonban globalizáción a huszadik század utolsó negyedében lezajló fejlődést értjük, amelynek során intenzívebbé váltak a nemzetközi tranzakciók, és terjedelmében és mélységében is nagy horderejű átalakulás vette kezdetét. A kifejezéssel immár tele van az írott és az elektronikus sajtó, és a mindennapi szóhasználatba is bevonult. Használata nem is igényel okvetlenül elméleti reflexiót. Hatását érzékeltethetik az olyan impresszionisztikus leírások, amelyek a globalizáció jelenségvilágát tárják eléink, mint a világmárkák megjelenése megszokott használati tárgyainkon, a Coca-Cola, a MacDonalds, a műholdas tévé vagy éppen – hogy a globalizáció árnyékosabb oldalára is utaljunk – a kábítószerek, az automata kézfegyverek és taposóaknák világméretű elterjedése. Mindezekkel nagyon

szuggesztíven sugallható a MacWorld világa (B. Barber), amint expanzív módon elterpeszkedik az egész földgolyón. A jelenség jobb megközelítését adhatja azoknak az új problémáknak a felsorolása, amelyek valóban globális hatásúak, mint amilyen a környezet veszélyeztetettsége vagy a nukleáris fenyegetettség, általában az új társadalmi kockázatok megjelenése, amelyek a „rizikótársadalom” fogalmában nyertek kifejezést (U. Beck, 1986).

Bármennyire régi folyamat tehát a világ egységesülése, tudomásul kell vennünk, hogy a hetvenes évek közepe óta felgyorsult globalizációs folyamat egészen új minőséget eredményez. Ennek megfelelően hatását előszeretettel fétiszizálják is. A globalizáció folyamatát egyértelműen pozitívnak tekintő nézetrendszert nevezünk *globalizmusnak*. Ennek alapja a neoliberais gazdaságelmélet és a geopolitikai gondolkodás feltámadása. Valójában a globalizáció korántsem csupán pozitív, hanem nagyon is ellentmondásos folyamat. A vita a globalizáció szakértői között is folyik: egyesek benne látják a megoldást minden jelenlegi gazdasági és szociális problémára, míg mások benne látják minden bajunk forrását.

A globalisták a globalizációt kvázi természeti folyamatnak tekintik, s kihívásaira, a globális verseny nyomására hivatkozva támogatják a globális gazdaság szabad terjeszkedését. Ehhez a szabad tőkeáramlás útjában álló összes korlát lebontását óhajtják, teljes kereskedelmi szabadságot, azaz deregulációt követelnek. A globalizáció kritikusai megfordítva, éppen a deregulációból és az olyan gazdaságpolitikai eszközökből származtatják a globalizáció kárhozatos terjedését, mint amilyen a gáttalan privatizáció. Eszerint a globalizáció nem természeti, ellenkezőleg, ízig-vérig politikai folyamat, amely tudatos politikai döntések hatásainak eredője, és ami másként is lehetne.

A vitának közvetlen politikai tétje is van. A globalisták és a folyamatra optimistán tekintők véleménye szerint végső soron csak a globalizáció oldhatja meg a részekre tagolt világ konfliktusait. A globalizáció végeredménye a világtársadalom létrejötte, az emberiség egységesülése lesz. Ez végül is felemelő gondolat, amely beilleszkedik a felvilágosodás tradícióiba. A globalizáció kritikusai vagy ellenfelei szerint viszont a globalizáció nem egyesít, hanem inkább szétválaszt. Éppenséggel a globalizáció húz még mélyebb árkokat az emberek és népek közé. „A harmadik világháború már elkezdődött – ez csendes háború, de azért nem kevésbé szörnyűsége – írja egy brazil szakszervezeti vezető. – Ez a háború gyakorlatilag magával rántja az egész harmadik világot. A katonák helyett itt gyerekek halnak meg, a milliányi sebesült helyett milliányi munkanélküli van; a hidak szétrombolása helyett lerombolják a gyárakat, a kórházakat, az iskolákat, és lerombolnak egész gazdaságokat” (Burbach és mások, 1997: 75.). Amint kritikusai megfogalmazzák: a globalizá-

ció valójában a fejlett világ globális dominanciáját eredményezi, nem pedig a globalitás egyenletes expanzióját. Hatása láthatóan nem is terjed ki a glóbusz egész területére, hiszen egész népek és nagy térségek kiesnek belőle, így Afrika, Dél-Amerika és Ázsia nagy térségei. Akik kimaradnak, nem képesek többé bekapcsolódni a nemzetközi munkamegosztásba, s mind kevésbé élvezhetik a modern korszak vívmányait.

A globalizációt általánosságban a mind intenzívebb kölcsönös kapcsolatok és függőségek világméretű rendszerének kialakulásaként jellemezhetjük, melynek során háttérbe szorulnak a társadalmi és kulturális rendszerek geográfiai korlátai. Eközben az emberi tevékenység hatóköre is globálissá válik. Különösen a technológiai és gazdasági folyamatok határokon átnyúló jellege nyilvánvaló. De éppen ilyen fontos az is, hogy az új informatikai és kommunikációs hálózatok tudatosítják is az emberekben, hogy lokális valóságuk tőlük távoli hatalmak befolyása alatt áll, amelyeket nem ellenőrizhetnek. A globalizációhoz tehát szorosan hozzátartozik a kölcsönös összefüggés növekvő tudata is (M. Waters, 3. skk.).

A globális világ imázsát igen hatásosan közvetíti a modern média. James N. Rosenau két jelképes erejű fényképpel jellemzi az emberiség új helyzetét: az egyik egy emberi embrió méhen belüli felvétele, a másik a Holdról készült Földünkről, a kék bolygóról. Az egyik az egyes ember individualitásának és önértékének jelképévé vált, a másik az ember tevékenységi körének rendkívüli kiszélesedését illusztrálja. Ez utóbbi különösen gyakran bukkan fel mindenütt, ahol az emberiség sorsközösségét akarják vele szimbolizálni, a Föld úrhajóképzetét keltve. (Mindkét kép igen szuggesztíven jelen volt Kubrick kultuszfilmjében, az *Ürodüsszeia* 2000-ben.)

A két képben kifejezett lehetőségeket a modern technika fejlődése teremtette meg. Az individualizálódás folyamata rendkívüli lökést kapott a bőség, a szabadidő, a távolságot leküzdő szállítóeszközök és az időt áthidaló modern kommunikációs eszközök révén. Ugyanakkor az emberi tevékenység hatókörének kiterjesztésében is döntő szerepet játszottak a technikai vívmányok. A fogyasztói cikkek tömegtermelése, az iparosodással járó ökológiai problémák, a tömegpusztító eszközök éppúgy a tudomány technikai alkalmazásán alapulnak, mint a tömegmédiá megjelenése, amely gyors és hatékony képi üzeneteivel képes megváltoztatni a világ észlelésének hagyományos módjait.

A nagy horderejű változások elméleti tudatosítása, ahogy az lenni szokott, némi késéssel történt. A hetvenes években megkezdődött a posztmodern divatja, és ez lett a klasszikus filozófiai és társadalomelméleti gondolkodás legnagyobb kihívása az egész nyolcvanas évtizedben. Azonban a kilencvenes évek eleje óta már inkább a globalizációs irodalom árasztja el a

könyv- és sajtópiacot, és a posztmodern diszkurzus helyét mindinkább a globalizáció körüli elméleti viták veszik át. Míg a posztmodern a modernitás végét posztulálta, a globalizáció elmélete éppenséggel a modern viszonyok globális kiterjesztését és ennek sokrétű kihatásait vizsgálja.

A posztmodern, amely túl akart lépni a modernitáson, valójában szorososan hozzátartozott annak diadalútjához. A nagy történelmi elbeszélések (narrációk) dekonstrukciójával kezdődött, de nagyobb igényt is támasztott: ezzel együtt minden racionális társadalomelméletet is pellengérré kívánt állítani. Szélsőséges képviselői, az új jobboldali filozófusok egyenesen Hegelből és Marxból vezették le Auschwitzot és a Gulagot. Eközben nem zavarta őket, hogy pontosan annak a doktrinárségnek a bűnébe esnek, amelyet támadni véltek. A nagy filozófiák és társadalomelméletek valójában sohasem voltak olyan doktrinerek, mint amilyenek a belőlük faragott későbbi dogmatikus ideológiák, vagy az azokat bíráló ellenideológiák lettek. Az előretörő irracionalizmus és a posztmodern relativizmus azonban most már a felvilágosodás egész hagyományát igyekezett kompromittálni. (Pedig létezik a modernitás kritikájának egy régebbi, kulturáltabb változata is, amely megőrizte társadalomkritikai tartalmát. Horkheimer és Adorno könyvére, *A felvilágosodás dialektikájára* gondolok, amely korai számvetés volt azzal, hogy az instrumentális ész és a tőke logikájának univerzális kiterjesztése a felvilágosodás hagyományát egyoldalúvá, és éppen ezért védtelessé teszi az ellenfelvilágosodás erőivel szemben. Hasonló szellemben folytatta a felvilágosodás kritikáját Foucault is, némi fatalizmussal fűszerezve.)

Azonban a posztmodern ambíciója nagyobb volt annál, mint hogy bírálja a felvilágosodást és lomtárba vesse a társadalomjobbító – túlnyomóan persze baloldali – eszméket. A modernitást magát mutatta meghaladott vagy legalábbis meghaladandó társadalmi állapotnak, veszélyes, tulajdonképpen reakciós, antidemokratikus utópiának, amelyen, úgymond, legfőbb ideje túllépnünk. Ennyiben igen jól beleillett a nyolcvanas évek neokonzervatív hullámába. Kordiagnózisa egybeesett a konzervatív történetfilozófusoknak azzal a tézisével, hogy a nagy társadalomátalakító tervek mindig csak bajt és nyomorúságot hoznak.

A politikai gondolkodásra való hatásában természetesen a modernitás posztmodern kritikájának vannak pozitív elemei is. Ilyen például a társadalom intézményeit átható hatalmi viszonyok leleplezése, a technokrácia mindenhatósága elleni fellépés, és a központosított rendmánia pellengérré állítása. A valószínűleg racionális doktrinák általi megerősökölése mindig jogos bírálat tárgya. Ugyanakkor végtelen relativizmusával (anything goes! – minden elmegy, minden lehetséges) a posztmodern alá is ásta bármiféle ésszerű társadalomformálás hite-

lét. Hajlott arra, hogy az értékek pluralizmusa és a multikulturalitás jegyében a társadalmat partikuláris közösségekre szabdalja szét, amelyek között nem konstruálható többé legitim módon semilyen közös érdek. Ebből következően semmilyen, a közérdek nevében fellépő felelős közhatalom sem konstruálható többé. Az új társadalmi mozgalmak antipolitikai indíttatása és a (mindig hierarchikus) szervezetekkel szembeni gyanakvás, a hálózati kapcsolatokra támaszkodó *bázispolitika* szorgalmazása általában megkérdőjelez bármilyen ésszerű, összehangolt politikai cselekvést. A kérdés csak az, hogy vajon egy partikuláris részeire széteső társadalom miben különbözne az anarchiától. És hogy szervezetlenségében hogyan lenne képes felvenni a harcot a bíráló tárgya, az óriási politikai és gazdasági hatalmat koncentráló szervezetek ellen? Az uralomkritika anarchista hevülete emellett elfeledkezik minden legitim uralom civilizáló hatásáról is. A politika mint rendszer elleni támadás könnyen a társadalmi felbomlást és káoszt, minden politikai filozófus rémálmát vetíti előre. A posztmodern filozófia politikai tájképe kaotikus és áttekinthetetlen, az ebben rejlő összes veszéllyel: ezeket a veszélyeket ismerjük a világnak azokról a tájairól, amelyeket a szilárd és legitim közhatalom hiánya, a kiszámíthatatlan terror és a félelem eszközlációja jellemez.

A gondolati fejlődés azonban néha különös kacskaringókat vesz. Alighogy összeomlott az államszocializmus történelmi kísérlete, új aktualitást nyert a történelmi kapitalizmus elméleti kritikája is. Ulrich Beck szerint a globalizáció egész mai irodalma máris olyan benyomást tesz, mintha a Tőke IV. kötetét írják. (Beck, 1998: 9.) (Mint ismeretes, ebben Marx a kapitalista gazdaságról szerzett felismeréseit a világgazdaság és világtörténelem tágabb összefüggéseibe kívánta helyezni.) Valóban, a globalizációs folyamat elemeinek leírása sok tekintetben hasonlít azokra a fejtegetésekre, amelyeket Marx a *Grundrissében*, majd *A tőke* filozófiai alapvetésében a tőkés társadalom uralkodó univerzális tencenciájaként írt le.

A GLOBALIZÁCIÓ HATÁSAI

A folyamat elemzésében az első helyen ma is a gazdasági összefüggések állnak, némi technikai determinizmussal körítve. A globalizációs folyamat legfőbb ismérve, hogy a határokat átlépő tranzakciók egyszerre intenzívebbé válnak, és térben is világméretekben kiterjednek. Motorja az informatikai forradalom, amely a nagyobb információfeldolgozó kapacitás, a hálózatokba kapcsolás révén szervezettebbé és hatékonyabbá teszi a kereskedelmet, a közlekedés, a tőkeáramlás folyamatait. Az intenzívebb kommunikációs kapcsolatok azonban ugyanúgy gon-

doskodnak a megfelelő politikai eszmék divatjáról, mint a fogyasztói ízlés homogenizálódásáról. Ahogy U. Menzel szellemesen írja: a nacionalisták összecsapásainak szünetében a küzdő felek a mind a két oldalon Coca Coláért és Marlboróért nyúlnak (Menzel, 1998. 48.).

Az utóbbi negyed évszázadban a gazdaságban végbement változások egyre inkább aláássák a II. világháború utáni államrendet, feloldva az országok hagyományos külső és belső határait. Ebből a szempontból a globalizáció főbb dimenzióiként a következőket jelölhetjük meg:

1. A pénzpiacok szédületes globalizációja, amely kívül került minden állami ellenőrzésen.
2. A közvetlen külföldi tőkeberuházások rendkívüli növekedése.
3. A transznacionális vállalatok gyors terjeszkedése és összefonódása, behatolása a K+F területére is.
4. Az ökológiai interdependencia gyors tudatosulása (lásd az erről tartott világkonferenciák sorozatát).
5. Végül az új információs és kommunikációs technológiák nyomán a nemzeti kommunikációs rendszereket átlépő globális világgal kultúra kezdeteinek megjelenése.

Mindezek következtében a nemzetgazdaságok önállóságának képzete teljesen imagináriussá vált. A nemzeti versenyképesség fogalma is elavul lassan, csak a transznacionális vállalatok versenyképességéről lehet igazán beszélni. Mit jelent még a nemzeti vállalat, a nemzeti tőke, nemzeti technológia és mit jelentenek a nemzeti termékek? – kérdezik a globalizáció teoretikusai.

Ezek nyomán fokozatosan kialakul egy „hálózati társadalom” (Castells, 1996), amely új kombinációban rendezi el a modern társadalom legfontosabb elemeit. A globális hálózatok infrastruktúrája igen intenzíven épül ki, tengeri kábelekkal, repülőjáratokkal, műholdakkal és internettel. A transznacionális kapcsolatok és kommunikációs folyamatok révén új közösségek is képződhetnek, akár reálisak, akár virtuálisak. Lassan megváltozik a gazdaság, főleg a pénzügyi szektor, az elektronikus média, a turizmus, a versenysport, a környezethez való viszony. Szubjektíve mindez a tér- és időérzékelésünk megváltozásához vezet: úgy érezzük, a tér összehúzódik és az idő felgyorsul. A média hatására mindinkább tudatára ébredünk közös érintettségünknek.

A globalizáció egyik jelentős következménye egy hibrid globális tömegkultúra kialakulása is, amely fenyegeti a nemzeti magaskultúrák autonómiáját és fennmaradását. A transznacionális médiavállalatok mint „tartalomszolgáltatók” fúziója az internetszolgáltatókkal már messze túlmegy azokon a lehetőségeken is, amelyekre a korábbi nagy médiabirodalmak tettek szert, amikor egész földrészekre kiterjedő zónákban ve-

tették meg a lábukat. A multik felosztják egymás között a gyártás és a forgalmazás piacát is. Képesek szellemi és kulturális divatot teremteni, kínálatukkal létrehozni saját fogyasztói táborukat. Ma még nehéz felmérni, milyen roppant horderejű átalakulás küszöbén állunk e téren. Egész civilizációnk átalakul a globalizáció nyomán.

Ami a politikát illeti, itt is látványosak a változások, és nem csak a nagypolitika szintjén. A nemzetközi politikában nagy regionális szerveződések jelennek meg, és a nagy gazdasági és hatalmi blokkok kialakulása átrendezi a geopolitikai erőviszonyokat is. Ennek hatására létrejön egy multipoláris világ, amely azonban katonai-biztonságpolitikai szempontból amerikai hegemonia alatt áll. Természetesen nemcsak a triád (az Amerikai Egyesült Államok, Japán, az Európai Unió), a három gazdasági-hatalmi tömb oldaláról lehet leírni a világregszer ilyen változásait. Több scenárió is ismeretes, amelyek a világ új tagoltságát írják le. Ulrich Menzel interpretációjában ilyen például S. Huntington „világok harca” típusú látomása, melynek hátterében mégiscsak a nyugati civilizáció féltése bújkol meg, mely az összes többivel szemben áll (*the west against the rest*). De ilyen Jean-Christoph Rufin limes-elmélete is, mely szerint most vonják meg azokat a határokat, amelyeken belül az új birodalom, azaz a civilizált világ húzódik meg, míg rajtuk kívül az új barbárok világa terül el, ahol a szűkösség és a túlélésért folyó természeti harc uralkodik. E vízió egyik változatában (James Kurth) ez a határ nemcsak földrészeket szel ketté, de a fejlett világon belül is húzódik, a jólét régiói és a lepusztulás, hanyatlás, nyomor térségei között (Menzel, 1998: 25–39.).

A globalizáció másik fő hatása a „nemzetállamok hanyatlása”, ami számos elmélet tárgya. Az egyes társadalmi alrendszerek a globalizáció folyamatában kiterjednek, kiszabadulnak a területi állam kereteiből, és egyszerre más törvényszerűségeknek kezdenek engedelmesskedni, amelyeket a nemzetállam nem képes ellenőrzése alatt tartani. Ezt látjuk a gazdaságban, főként a pénzügyi szektorban, a technikában, a modern tudományüzemben, a tömegkultúrában, a határokon átnyúló társadalmi mozgalmakban, egészen új, transznacionális foglalkozási kategóriák (új elit) kialakulásában és más jelenségekben. Mindennek a közvetlen politikai hatása az, hogy a globalizáció felbomlasztja az úgynevezett vesztfáliai államrendszert, azaz a mai nemzetállamok rendjét. Ezek a területiség, a szuverenitás, a joguralom és a be nem avatkozás elveire épültek, s rajtuk épült fel a nemzetközi államközösség is (U. Menzel, 1999).

A mai kormányok számára így a globális változások a teljes szuverenitás elvesztésével fenyegetnek. Önállóságuk jelentősen csökken, egyre korlátozottabbak a lehetőségeik a pénzügyek, a politikai és szociális viszonyok formálására. A nemzetállam belső integrációs ereje éppúgy csökken, mint az a képessége,

hogy külső határain megállítsa a globalizációs hatásokat. Amikor az így jelentkező tevékenységek és problémák többsége már átnyúlik a határokon, akkor a nemzetállam nem képes többé kizárólagos érvénnyel ellátni hagyományosan kialakult igazgatási, gazdaságfejlesztő, adóztató és szociális funkcióit.

Ez sok helyütt a kormányzás válságához, és ezzel együtt a politikával szembeni növekvő elégedetlenséghez vezet. Ami az elsőt illeti, a nemzeti kormányok egyre-másra veszítik el az ellenőrzés és ezáltal az irányítás lehetőségét egy sor területen. Példa rá a környezeti károk globális jellege, amelyeket nem lehet többé egyetlen állam keretében megoldani. (A tiszai környezeti katasztrófa világosan illusztrálja ezt a helyzetet.) Ugyanígy nyilvánvaló, hogy mintegy kétszáz műholdas tévécsatorna mellett az állam képtelen bármilyen nemzeti tilalmat érvényesíteni. Ez olyan kérdés, amely nemrég például a pornográfia tilalma kapcsán politikai válságot is kirobbantott Lengyelországban. Hogyan is lehetne korlátozni a média kínálatát, amikor egyszerre tucatnyi égi csatornán sugároznak különböző kategóriájú erotikus filmeket?

Ennél is nyilvánvalóbbak a kormányok tevékenységének gazdaságpolitikai korlátai. A politika többé nem képes az autonóm-má vált gazdaság mozgásait teljes mértékben ellenőrzése alatt tartani. A transznacionális vállalatoknál például kettéválik a termelés helye és az adózás helyszíne, mert a jövedelmeket belső átutalásokkal a legkisebb adójú országba lehet átcsoportosítani. Ez sérti a nemzetállam adóztató hatalmát, ahogy a világméretű devizaspekulációk is gyengítik vagy aláássák a nemzeti valutapolitikákat. Az állam jövedelempolitikai szempontból is kiszolgáltatottá válhat. Főleg, ha magas munkanélküliséggel, rossz foglalkoztatási szerkezettel, a gazdasági menekültek áradatával kell megbirkóznia.

A végbement globalizáció miatt kevés sikerrel kecsegtet, sőt veszélyes is a nemzetállami visszahúzóddás, a protekcionista stratégia választása, amely védené a saját piacokat, termelési potenciált, a munkaerő értékét, a szociális békét, és el akarna zárkózni a külső hatások elől. Nemcsak szélsőjobboldali mozgalmak tűzik napirendre e problémák megoldását, hanem minden politikai színezetű párt és mozgalom szembesül ezekkel.

De nemcsak a gazdasági és szabályozási nehézségek okoznak gondot, hanem a kulturális elidegenedés fenyegetése is heves reakciókat vált ki. Az ilyen tendenciák összetalálkozása vezet azokhoz a globalizáció ellen forduló fundamentalista lázongásokhoz, amelyeket az amerikai Benjamin Barber az iszlám kultúrából vett hatásos metaforával „jihád” néven foglalt össze. Vagy mint a francia Pascal Bruckner írja: „Két tábor áll egymással szemben titáni küzdelemben, amelyek olyan ellenségek, mint a kapitalisták és kommunisták, nevezetesen a nacionalista és xenofób, a hazai talajban gyökerező tábor, valamint

az idegen után áhító és kíváncsi kozmopolitáké, akik égnék a vágytól, hogy a nemzeti korlátoltságot egy tágasabb ruházatra cseréeljék” (idézi Zürn, in: Beck, 1998: 297.). Az univerzalista tábor az integráció további elmélyítésétől várja a megoldást, a fragmentáció tábora ellenkezőleg: az izolációtól.

A globalizáció hatásainak civilizálására irányuló eddigi legnagyobb vállalkozás az Európai Unió létrehozása. De Nyugat-Európában sem nyugodtak a kedélyek. Különböző politikai válaszok jelentkeznek a globalizációs kihívás ellen. Michael Zürn erről szóló tanulmányában a következőképpen vázolja fel a politikai reagálások skáláját:

A *feketék* a neoliberais-neokonzervatív tábor; jelszavuk: *mentsétek meg a gazdaságot!* Ha kell, a szociális kirekesztés árán is. Ők azok, akik üdvözlik az adó-, munkajogi és szociális deregulációt. Szerintük a globalizáció természetes folyamat, mert a nemzetközi konkurencia és a növekvő termelékenység egyre nagyobb piacokat, intenzívebb nemzetközi munkamegosztást, flexibilisebb munkafeltételeket követel meg. Szerintük egy „határtalan világban” a „karcsú állam” parancsoló szükség, és az egyetlen épkezésláb stratégia a globalizációval szemben. Politikai programjuk gerincét ezért neoliberális receptek alkotják. Ők szorgalmazzák leginkább a szociális állami kompromisszumok felmondását, gyengítve ezzel a liberális demokráciák társadalmi kohézióját.

A *vörös* válasz az érdekvédelemre rendezkedik be; jelszavuk: *mentsétek meg a jóléti államot!* Ha kell, protekcionista intézkedésekkel is. Szerintük a globalizáció politikai folyamat, nem fatális természeti kényszerűség. Éppen a neoliberális politika vezet a társadalom kettészakadásához (nyertesekre és vesztesekre), előidézve egy új fragmentálódást, s ezáltal tulajdonképpen a globalizáció ellentétét eredményezi. Ez igazolható például Chile vagy az USA esetében. Ezért nem az állam további visszavonulására van szükség, hanem ellenkezőleg: vissza kell nyerni az állam cselekvési készségét. A különbség a korábbi időszakhoz képest csupán az, hogy ez immár elképzelhetetlen nemzeti keretek között.

A protekcionizmus mint megoldás azonban azzal fenyeget, hogy csak tovább rontja az érintett országok gazdasági pozícióját. A szociális állam „modernizálása”, versenyképes állammá való átalakítása és szociális funkcióinak megtartása – ez a politika Fritz Scharpf kifejezésével egyfajta *baloldali nacionalizmus*. A „keynesianizmus egy országban” módszere nem működőképes többé a globalizáció korában.

A *barnák* szélsőségesen reagálnak; jelszavuk: *mentsétek meg az etnikumot!* A neofasiszták [DVU, National Front (UK), Le Pen Front Nationalja, a republikánusok és az olasz MSI] mind ezt hajtogatják. Mindeközben azt szeretnék, hogy Európa legyen fehér erőd, mely megvéd minket a barbárok

beözönlésétől. (Az ő olvasatukban mi is a barbárok közé tartozunk. Ennyit arról, hogy mit remélhetünk a nacionalisták internacionalizmusától...) A jobboldali populisták, mint az osztrák FPÖ a maga Haiderével, a skandináv haladáspárt, a Forza Italia ehhez képest vegyes stratégiát követnek, amennyiben az etnonacionalista nézeteket szolid neoliberais programpontokkal vegyítik.

Létezik egy tarka-barka, *regionalista* és *szeptarartista* válasz is, amelynek jelszava: autonómiát, külön államot! 1990 óta, az európai integrálódás elmélyülése ellenére, vagy talán éppen azért, több etnikai konfliktus volt Európában, mint valaha. Tévédés lenne hát a neonacionalizmust pusztán kelet-európai jelenségnek tartani, és a rendszerátalakulás válságos következményeinek számlájára írni. A hasonló konfliktusok jelentős része a fejlett nyugati országokban lépett fel, a katalánoktól a baszk szeptarartizmusig, az olasz Padania híveiig, a belgiumi konfliktusig a flamandok és vallonok között. (De hozzáteszem, Nagy-Britanniában és Kanadában is jelen van ez a tendencia.)

A zöld válasz már jól ismert, jelszavuk: *mentsétek meg a környezetet!* Ha kell, ökológiai adókkal, alternatív termeléssel, a nem környezetbarát termékekkel szembeni büntető szankciókkal! Hozzájuk csapódnak – elismerésükért küzdve – a hátrányos társadalmi csoportok. Erejüket megsokszorozzák a globalizáció új lehetőségei, az informatikai hálózatok, melyek új közösségi identitás kialakulását teszik lehetővé.

Fejtegetéseinek konklúziójaként M. Zürn azt írja: „Olyan helyzetben vagyunk, amikor a burzsoá már régóta nemzetek feletti kategóriákban gondolkodik, és cselekszik, mialatt a citoyen még nemzeti keretekben. Ebben a helyzetben a burzsoá a maga gazdasági ügyeit a citoyen kollektív politikai ésszerűségének normáitól és szabályaitól függetlenül folytathatja, mivel a társadalmi globalizációt csak hézagosan kíséri a politikai internacionalizálódás.” (M. Zürn, in: Beck, 1998: 304–305.) Szerinte ez ma a politikai felfordulás, a turbulencia egyik forrása a modern világban. Ez idézi elő, hogy a globalizáció olyan ellenreakciókat hív életre, amelyek a nemzetállam újjáélesztését, vagy egyenesen etnikai-nacionalista közösségek létrehozását célozzák.

A NEMZETÁLLAM KORLÁTAI

Hogyan lesz képes a nemzetállam a demokrácia keretében egyensúlyban tartani a különböző politikai törekvéseket? Fejlett országokban is fenyegető lehetőség a nacionalista populizmus megerősödése. Az osztrák választásokkal és az ÖVP–FPÖ koalíciós kormányalakítással kapcsolatos riadalom, amely az uniós tagállamok szankcióihoz vezetett, már jelzi, hogy a közel-

jövőben milyen problémákkal nézhet szembe egy sor európai ország, ha az antiglobalista populizmus párosul a kormányzati establishmenttel szembeni növekvő választói ellenérzésekkel.

Léteznek természetesen olyan politikai mozgalmak is, amelyek megpróbálnak több érdeket egyesíteni a neoliberais-neokonzervatív előretörés káros hatásaival szembeni küzdelemben. Ilyen volt a szivárványszínű válasz, amely a demokrácia megmentésére irányult a reaganizmus évtizede után az Egyesült Államokban, és amelynek szellemi inspirálói a kommunárius eszmék hirdetői voltak.

Ezzel szemben egyes jobboldali populista mozgalmak (mint Ross Perot-é) inkább a politikával szembeni ellenérzések meglovagolására törekcszenek, önmagukat különös és megtévesztő módon az establishmenten kívül helyezve. U. Beck szerint a nacionalizmus reneszánszának oka az, hogy az ezt kihasználó mozgalmak, amely a széteső világgal szemben a régi bizonyosságokhoz folyamodnak: felelevenítve a természetesség, a népiesség, az etnikai identitás (stb.) fogalmait. Ezek a kategóriák a régít idézik fel, amely antropológiai, megváltoztathatatlan, és amit ezért el kell fogadnunk. Beck azonban rámutat arra, hogy ez a törekvés nem tudja többé visszaforgatni a modernitás kerekét, és a természetes bizonyosságok helyett maga is csak kísértetvilágot teremt. Az új nacionalizmust színre kell vinni, s ehhez szükség van a modern média egész eszköztárára. Ezáltal „úgyszólván posztmodern vonásokat ölt, és elveszíti fatalisztikus és démoni minőségét, ami dinamikus nacionalizmusra csábítaná az embereket”. (Beck, 1994: 43.) Ráadásul a modern média közegeben meg kell birkóznia az antimodernitás más ideológiáinak versenyével is, mint az erőszak, a nemiség és az ezoterikum kultuszai, melyek a természetesség álarca mögött ugyanolyan konstruált világot teremtettek.

A globalizáció a politikával szemben is fokozódó ellenérzéseket szül. A politikai *ressentiment* problémáját Beck az esszéíró Hans Magnus Enzensberger soraival illusztrálja. Az író szerint „A politikusok sértődöttek, amiért az emberek egyre kevésbé érdeklődnek irántuk... Jobban tennék, ha inkább azt firtatnák, hogy mi ennek az oka. Gyanítom, hogy a pártok egy öncsalás áldozatai.” A mai politika lényege szerinte az önkormányzás képessége, amely helyi szinten kezdődik, mindennapi ügyekkel. „Ma az állam mindenféle társadalmi csoportokkal és kisebbségekkel szembesül, nemcsak a hagyományos régi szervezetekkel, mint amilyenek a szakszervezetek, az egyház vagy a média. Még az atléták is magas fokon szervezettek. Ugyanígy a homoszexuálisok, a fegyverkereskedők, a motorosok, a fogyatékosok, a szülők, az adókerülők, az elváltak, a konzerválók és a terroristák stb. Ezek tízezernyi hatalmi ügynökséget alkotnak társadalmunkban.” (Idézi Beck, 1994b: 39. skk.) E jelenséget U. Beck a szubpolitika feltámadásaként jellemzi, ami egyben a nagypoliti-

kával és a politikai osztállyal szembeni növekvő bizalmatlanságnak is kifejezést ad (Beck, 1994a).

A GLOBÁLIS KORMÁNYZÁS IGÉNYE

A kormányzás válságának másik dimenziója a nemzetközi politikában nyilvánul meg. Mivel a szabad közjavak ma már csak nemzetközi szabályozással garantálhatók, ebből logikusan adódik egy globális kormányzás követelése. Ugyanez áll a nemzetközi közjavak azon osztályának biztosítására is, amelyek az érintkezés médiumai, mint a stabil nemzetközi pénz, biztonsági rend stb. A globális kormányzat mégsem követheti a nemzetállami kormányzatok mintáját. Rövid távon ugyanis semmiképp sem várható egy világállam létrejötte, amely szavatolhatná a közösen elfogadott törvények betartását, és képes lenne szankcionálni a konszenzust élvező szabályok megszegését.

A *global governance* fogalma ezt a nehézséget kívánja áthidalni. Abból indul ki, hogy kormányzás nemcsak intézményszerűt főhatóság révén lehetséges – lehetséges az érintettek részvételével történő irányításnak, a cselekvés stratégiai összehangolásának értelmében vett kormányzásnak másfajta formája is. A fogalmat a „globális kormányzás bizottság” 1995-ös jelentése hozta szélesebben forgalomba. Ezt a bizottságot még 1991-ben alapították Willy Brandt kezdeményezésére, reagálva a kelet–nyugati konfliktus végével kialakult helyzetre. A nyolcvanas évek világjelentései hagyományt teremtettek, amennyiben tudományos elemzések sorozatát adták közre a „fejlődés”, a „leszerelés”, a „környezet” stb. témáiról. De szintén ebbe a sorba tartoznak a Római Klub újabb közleményei, az OECD, az LSE (London School of Economics and Politics), a tokiói ENSZ Egyetem megfelelő publikációi is. Ez utóbbi kiadásában 1995 óta jelenik meg rendszeresen a *Global Governance* c. folyóirat is. Butros Ghali kezdeményezései az ENSZ rendszerének megreformálására szintén ide sorolhatók (Agenda for Peace and Agenda for Development).

Az új globalizációs teóriák a világtársadalom vagy társadalmi világ fogalmát állítják szembe a „realistáknak” az államok világról vagy a nemzetközi államközösségről alkotott hagyományos fogalmával. Ebben a világképben a nemzetállamok továbbra is a nemzetközi politika fontos, de már nem egyedül mértékadó szereplői. Hozzájuk társulnak részint az önálló cselekvővé vált nemzetközi intézmények, elsősorban az ENSZ és az Európai Unióhoz hasonló regionális integrációs szervezetek, részint pedig a nemzetközi kormányközi szervezetek, a transznacionális társaságok, a szakszervezetek, az egyházak, a pártok és különböző nyomásgyakorló érdekcsoportok nemzetközi szövetségei (az INGO-k). Ezek száma több ezerre rúg, és

egyre fontosabb kezdeményező szerepet játszanak a globális politikai térben (J. Rosenau, 1992).

A globális kormányzás fő jellemzője, hogy nincs rögzített intézményi struktúrája, inkább sokféle, különböző szintű és hatókörű aktor hálószerű kölcsönhatásaként írható le. Ennek az új nemzetközi rendnek a főszereplői tehát nem csupán az államok, hanem mindinkább az említett szervezetek is. Az államközi egyezmények mellett nemzetközi rezsimek sokasága jön létre, amelyek az élet különböző területein megállapodások útján teremtenek új szabályozásokat és eljárásmódokat. Ezáltal kiszélesül a nemzetközi jog anyaga, és a szuverén nemzetállami kormányzatoknak egy sor nemzetközi megállapodáshoz kell igazodniuk, amelyek nem az ő kezdeményezésükre jöttek létre. Az új nem kormányzati nemzetközi szervezetek körében nagy teret nyernek az informális politizálás formái is, főleg a környezeti, az emberjogi vagy a menekültproblémák kezelésére. (Ilyen volt többek között az interneten keresztül szervezett tiltakozó mozgalom is, amely megbénította Seattle-ben a WTO tanácskozását, és gondot okozott a davosi csúcs rendezőinek is.)

A konkrét cselekvés szintjén nem egyszerű dolog ennyire heterogén szereplők számára közös stratégiát kialakítani. Elsősorban akkor nyílik esély a sikerre, ha számításba veszik a regionális különbségeket és identitásokat, és – elfogadva a szubszidiaritás elvét – széles mozgásteret engednek a helyi kezdeményezéseknek. Ez a fejlődés még a kezdet kezdetén tart. Erre utalnak a környezetvédelmi, népesedési és egyéb világkonferenciák eddigi, viszonylag szerény eredményei. A legsikeresebb példa bizonyára maga az Európai Unió, amely sok közösségi aktivitásnak ad már teret, és ahol sikerült a közös pénz bevezetését is elérni, még ha egyelőre nem mindegyik tagország vesz részt a közös valutarendszerben. Mégis, az Európai Unió tagállamai elfogadják a nemzeti önállóság korlátozását cserébe azért, hogy növekedjék közösségük transznacionális szuverenitása, ami végül az egyes országok gazdasági mozgásterét is növeli. Az euró legalább a valutaspekuláció megfékezésére alkalmas lehet európai keretekben, de hosszabb távon nyilvánvalóan hozzá fog járulni az egységes európai gazdasági térség megszilárdulásához, sőt talán az európai identitás erősödéséhez is.

Viszont az ENSZ-nek a globális kormányzás céljainak megfelelő reformja egyelőre nagyon a kezdet kezdetén tart. Az ENSZ humanitárius intervencióin kívül ide tartoznak az égisze alatt rendezett világkonferenciák és különféle regionális albizottságai, amelyek konkrét problémák egyeztetésére és megoldására jöttek létre.

De minden nemzetközi akció esetében fontos kérdés a döntések demokratikus legitimitációja, hiszen nemzetközi szinten nincsenek meg a népszuverenitásnak és képviselőletnek azok az intézményei, amelyek nemzetállami szinten léteznek. Az a tény,

hogyan a globális kormányzásnak hiányzik az intézményi dimenziója – amelyben egyáltalán megfogalmazhatók lennének a demokratikus eljárások –, a legnagyobb elvi korlátai közé tartozik. Az ENSZ és szervei (BT), valamint az Európai Unió döntéshozó intézményei a szuverén tagállamok képviselőin keresztül rendelkeznek ugyan közvetett demokratikus legitimitással, mégis mindkettőben ismert a demokratikus deficit problémája. De ugyanez érvényes a nem állami szereplőkre is, például a Greenpeace-re. Milyen felhatalmazással képviselhet egyáltalán egy magánszervezet univerzális értékeket? Ez egyelőre gyakran csak deklarációkon alapul, mert a demokratikus választásnak és delegálásnak nincsenek elfogadott módjai. Ha egy napon minden állam demokratikussá válnék is, akkor is fennmaradna a probléma: milyen szavazati arányok érvényesüljenek az államok közötti viszonyban a tágabb közösségen belül. Az egy ember – egy szavazat elve, vagy egy ország – egy szavazat elve alapján hozhatnak-e érvényes döntéseket? Ugyanez a kérdés fokozottan jelentkezik nem állami nemzetközi mozgalmak és szervezetek együttműködésében is.

A DEMOKRÁCIA PROBLÉMÁJA GLOBÁLIS KONTEXTUSBAN

Ez a kérdés felveti a demokrácia megváltozott problematikáját a globalizáció által teremtett új helyzetben. Eddig minden demokrácia valamilyen körülhatárolt területen élő népességhez kötődött. Ha „lebontják” a határokat, megszűnik az államok és a piacok határainak egybeesése, ám a globális kormányzás intézményei még nem állnak demokratikus ellenőrzés alatt – mi lesz akkor a demokrácia sorsa a globális korszakban?

A nép önkormányzatának a nemzetállamban a képviselői demokrácia intézményei felelnek meg. A globális politikában nem lehet szó népről az egységes politikai közösség értelmében, és a képviselő elvei sem tisztázottak, miközben egyre több olyan hatalom rendelkezik életünk felett, amely nincs politikai felelősséghez kötve. A globális demokrácia feltételezné, hogy nemzetközileg is érvényesüljenek az emberi és polgárjogok, hogy az ENSZ közgyűlése valamiféle világparlamentként működjön, amely minden államra érvényes törvényeket hozhat, és rendelkezik is kellő katonai erővel ahhoz, hogy azok betartását szankcionálja. D. Held egész sor további feltételt sorol fel, amelyek magukban foglalják a Biztonsági Tanács reformját, egy második kamara (a népek kamarája) felállítását, valamint a gazdasági és kulturális érdekek kiegyenlítésére irányuló intézmények bevezetését (Held, 1995: 267. ssk.).

A globális kormányzás demokratikus legitimitásához azonban új kollektív identitásokra lenne szükség, amint a nemzetállami

szinten is a nemzethez mint politikai közösséghez való tartozás érzése a kulturálisan is megalapozott nemzeti identitás szolgálatul alapul a többségi döntések legitimitásának elfogadásához. Kérdés azonban, hogy megkonstruálható-e egyáltalán ilyesmi a nemzeti közösségek lebontásának alapján, illetve a nemzeti közösségeken túlnyúló integrációk talaján. Először valószínűleg egy regionális identitás kialakulása tűnik járható útnak, például egy európai, egy ázsiai stb. identitástudat kialakulása, nem pedig közvetlenül egy világpolgári identitása. Az emberiség ma még nem létezik olyan „elképzelt közösségként”, mint a nemzet, amelyhez lojalitásunkat közvetlenül köthetjük. Az általános szint alatti konkrétabb distinkciók (regionális és szubregionális identitások) ugyanakkor a kulturális relativizmus bélyegével terheseek, ennyiben ellene hatnak a globális kormányzás eszméjének. Egy globális közösségi tudat (vagy ahogy néhányan nevezték: etikus és felelős „planetáris tudat” – László, 1998) kialakulását csak a globalizáció olyan folyamataitól várhatjuk, amelyek közös életstílusokat, kormányzati normákat teremtenek, és a szociális állami normatívák közelítését, az emberi jogok érvényesülését stb. célozzák meg.

A globalizáció kritikátlan hívei előszeretettel beszélnek a „globális faluról”, miközben szaporodnak a helyi háborúk és polgárháborúk. Ez a fogalom eleve magában hordja a saját ellentétét, a partikularizmust. A globalizáció folyamata maga idézi elő a fragmentálódást: árnyékként kíséri a regionalizmust, a lokalizációt, a kis közösségekre bomlás. A globális hatalmak ellen fellépők a fundamentalizmus, a rasszizmus és nacionalizmus erőit fordítják szembe a globalizáció hatásaival (vö. Castels, 1997: II. 52–60.)

Ha a „globális kormányzás” koncepciója még igen elvont, és valósága kusza is még, sikerétől mégis nem kevesebb függhet, mint az emberiség fennmaradása. A nemzetközi kapcsolatokban azonban a „realista” elmélet és politika közismerten egészen másként interpretálja a tényeket, mint az „idealista” elmélet és politika. A globális kormányzás követelése tulajdonképpen a „neoidealizmus” válasza a globalizáció kihívásaira. A fragmentálódás trendje ez az irányzat a humanitárius intervenciók stratégiájával kíván válaszolni. Ez szervesen következik az általa képviselt univerzális elvekből.

A „realista” irányzat ezzel szemben a globalizáció kihívásaira egy hegemónikus struktúrájú nemzetközi rend stabilizációs politikájával válaszol. A fragmentálódásra pedig az elzárkózást, illetve a válsággócok elszigetelését javasolja gyógymódként. Ez következik logikusan a kulturális relativizmus pozíciójából (Menzel, 1999.).

Lehet, hogy mindkét irányzat végső célja a béke és a biztonság elérése, de annyi bizonyos, hogy ennek útját másként kezelik el. Az első irányzat egy globális demokrácia modelljétől

várja ezt, a másik pedig, a civilizációk harcát vetítve előre, a kapitalizmusok versengését eldöntő gazdasági és hatalmi erőviszonyoktól reméli a megoldást. A kulturális relativizmus álláspontja, amely például áthatja a Huntington-féle világrend konstrukcióját, az erőfölény hegemóniális elvét előfeltételezi, s ez pontosan az ellentéte annak, amit egy demokratikus világrend követelése magában foglal.

Ma a „realista” iskola az uralkodó (az elméletben és a gyakorlatban egyaránt) és legerősebb képviselője az Amerikai Egyesült Államok. Ez összefügg azzal is, hogy gazdasági és katonai értelemben egyedül ez az ország, amely képes megbirkózni a globalizáció kihívásaival, katonailag is képes érvényt szerezni törekvéseinek, és nem szorul rá a közös védelemre annak negatív hatásaival szemben (Bornschier–Chase-Dunn, 1999). De szintén ez az oka annak, hogy ellenzi az ENSZ-nek a globális kormányzás szellemében való reformját.

Az ún. „idealista” tradíció követőiből kerülnek ki a globális kormányzás eltökélt hívei. De ők egyben annak az univerzalizmusnak a képviselői is, amely a felvilágosodás és a humanizmus ígérete volt. Az általuk javasolt modellek közül leginkább a liberális, a kommunarista és a „kozopolita” demokrácia eszméi vezetnek el a globális kormányzáshoz (Held, 1995). Meglehet, ezek tartalma még némileg elvont és utópikus. De nélkülözhetetlen kritikai korrekciója lehet a globalizáció és fragmentáció párhuzamos, uralkodó trendjeinek, legalábbis mindaddig, ameddig az emberiség egységesüléséből eredő problémák humánus és demokratikus megoldására törekszünk.

IRODALOM

- AXTMANN, R., (szerk.) 1998. *Globalization and Europe. Theoretical and Empirical Investigations*. London – Washington, Pinter
- BADIE, Bertrand, 1998. *A visszajára forduló világ. A nemzetközi szintér szociológiája*. Budapest, Aula
- BARBER, Benjamin B., 1996. *Jihad vs. McWorld. How Globalism and Tribalism are Reshaping the World*. New York, Ballantine Books (Random House Inc.)
- BECK, Ulrich, 1994a. *Die Erfindung des Politischen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp
- BECK, Ulrich, 1994b. The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization. In: BECK, Ulrich–Anthony GIDDENS–Scott LASH: *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Polity Press, 1994. 1–55.
- BECK, Ulrich, 1986. *Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main, Suhrkamp
- BECK, U. (SZERK.), 1998. *Politik der Globalisierung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp
- BORNSCHIER, Volker–Christopher CHASE-DUNN (szerk.), 1999. *The Future of Global Conflict*. London, Sage

- BURBACH, Roger és mások (szerk.), 1997. *Globalisation and its Discontents*. London, Pluto Press
- CASTELLS, M., 1996. *The Rise of the Network Society*. Oxford, Blackwell
- HELD, David, 1995. *Democracy and the Global Order. From the Modern State to Cosmopolitan Governance*. Cambridge, Polity Press
- HELD, David és mások (szerk.), 1999. *Global Transformations. Politics, Economics, Culture*. Stanford, California, Stanford University Press
- HUNTINGTON, S., 1996. *A civilizációk összacsapása és a világtrend átalakulása*. Európa
- KALDOR, Mary, 1998. Transznacionális civil társadalom. In: Miszlivecz Ferenc (szerk.): *Közép-európai változások*. Szombathely, Savaria University Press, 115-138.
- KENNEDY, Paul, 1997. *A huszonegyedik század küszöbén*. Budapest, Napvilág
- KISS J. L.-URKUTI Gy., 1998. *Globalizáció – mítosz vagy valóság?* BIGIS Közlemények 6.
- LÁSZLÓ Ervin, 1998. *Harmadik évezred. Veszélyek és esélyek*. A Budapest Klub első jelentése. Budapest, Új Paradigma
- MANDER, J.-E. GOLDSMITH (szerk.), 1996. *The Case Against the Global Economy – and for a Turn to Local*. San Francisco, Sierra Club Books
- MARTIN, H-P.-H. SCHUMANN, 1998. *A globlizáció csapdája*. Budapest, Perfekt
- MENZEL, U., 1998. *Globalisierung versus Fragmentierung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp
- MENZEL, U., 1999. *Die postwestfälische Konstellation, das Elend der Nationen und das Kreuz der Globalisierung und Fragmentierung*. (Manuskript, Loccumer Konferenz)
- MILWARD, A., 1994. *The European Rescue of the Nation-state*. London, Routledge
- ROSENAU, J.-E. CZEMPIEL (szerk.), *Governance without Government: Order and Change in World Politics*. Cambridge, Cambridge University Press
- WATERS, Malcolm, 1995. *Globalization*. London, New York, Routledge
- Zürn, Michael: Schwarz-Rot-Grün-Braun: *Reaktionsweisen auf Denationalisierung*. In: Beck, U. (szerk.), 1998. 297-330.

WOLFGANG MERKEL

A szociáldemokrácia harmadik útjai a 21. században

A huszadik század végén drámaian megváltozott a szociáldemokrata kormányzati cselekvés kontextusa. Tony Blair, Anthony Giddens és a New Labour (Új Munkáspárt) a harmadik út koncepciójával olyan vitát támasztott a szociáldemokráciában, amely főleg a gyakorlati kormánypolitikában a programszerű-stratégiai konkurencia vonásait viseli. A következő tanulmány a brit, a holland, a svéd és a francia szociáldemokraták/szocialisták programját tárgyalva az európai szociáldemokrácia négy paradigmatis útját mutatja be néhány fontos területen (a pénzügyi, foglalkoztatási és szociális politikában). A négy kormányzat teljesítményeiben sajátos politikaminták ismerhetők fel: a brit New Labour és a holland szociáldemokraták foglalkoztatáspolitikai mérlege igen jó, ám annak árán, hogy többek között engednek a szociális állami biztosítás szintjéből. A svéd szociáldemokratáknak és főleg a francia szocialistáknak viszont mérsékelt, illetve rossz a foglalkoztatási mérlegük, de a jóléti állam viszonylag magas szintje mellett. Bár különböző mértékben, de mind a négy szociáldemokrata párt alábecsüli az Európai Uniót mint fontos stratégiai cselekvési teret a 21. században. A tanulmány ezért végül megvizsgálja a szociáldemokrácia európai szintű együttműködési potenciálját és a politika összehangolására való képességét.

BEVEZETÉS

A 20. századra madártávlatból tekintve az európai szociáldemokrácia útja világos fejlődésvonalat követ: ez a polgári-kapita-

lista rend radikális elutasításától, a termelőeszközök feletti magántulajdon megszüntetésétől a jóléti állam által megzabolázott, keynesiánus eszközökkel irányított piacgazdaság elfogadásán át a társadalmi egyenlőtlenség elismeréséig vezet, amely legitim és gazdaságilag funkcionális rétegződési mintát eredményez a magasan fejlett piaci társadalmakban, a globális gazdasági tranzakciók körülményei között. Ebben a politikai deradikalizálódás százéves töretlen folyamatát ismerhetjük fel. Az összeesküvés-elméletek nézőpontjából mindez természetesen el is ítéltető, mint lejtőre tévedés, mint a munkásmozgalom „tulajdonképpen” céljainak elárulása. Az ilyen verdiktekben soha nem is volt hiány sem a mozgalomban, sem a tudományon belül. Csak a fogalmak változtak meg: a munkásmozgalom elárulásának század eleji vádja helyébe most a századvégen a neoliberalizmus vádja lépett.

Kevésbé indulatos és „érintett”, inkább felvilágosult funkcionalista, a szereplőket szem előtt tartó elméleti nézőpontból a program és politika deradikalizálódása két, egymást dialektikusan átható tényezővel magyarázható: az egyik a politikai cselekvés lehetőségeinek változó struktúrája, a másik ennek politikai eredményekként (outcomes) való manifesztálódása, melyek azután befolyásolják a szociáldemokrata kormánypártok stratégiai cselekvési opcióit. Ebből kényszerítő erővel vezethető le a tézis, mely szerint térben és időben különböző cselekvési kontextusok különböző stratégiákat és „utakat” is követelnek az eredményes szociáldemokrata kormányzati cselekvés érdekében. Ez még akkor is igaz lenne, ha a szociáldemokrata pártok nemcsak azonos alapértékeket követnének, de a preferált céljaik is azonosak lennének. Mármost éppen ezekről a célokról, azok hierarchiájáról és az elérésükre alkalmas stratégiákról robbant ki egy új revizionizmusvita az európai szociáldemokrácia programjáról és reális politikájáról szóló diskurzusban. A 19. század végétől eltérően most nem Németországból, hanem Nagy-Britanniából ered a kezdeményezés, melyet Tony Blair új munkáspárti kormánya és Anthony Giddens Harmadik út c. műve indított el.¹ A 20. század végén a harmadik útról folyó vita az európai pártok a legfontosabb reformvitájává lett.

Gondolataimat erről az új revizionizmusvitáról három lépésben szeretném kifejteni: elsőként a harmadik út modelljét mint elméleti koncepciót mutatom be. Másodszer, ehhez kapcsolódva, elemzem a különböző harmadik utakat, melyekre a négy nyugat-európai ország pártjai ráléptek, és pedig a költségvetési (fiskális) politika, a foglalkoztatási politika és a szociálpolitika dimenzióiban, megvizsgálva erősségeiket és gyengéiket. Rendszeres elemzésükhöz kiindulópontul szolgálhat az új munkáspárti kormány piacorientált útja Nagy-Britanniában, azután a holland „Polder-modell” piac- és konszenzusorientált útja, a svéd jóléti állam reformjának az útja és a Francia Szocialista

Párt etatista útja. Végül azt vizsgálom, hogy a szociáldemokrácia európai szintű együttműködési és a politikát egybehangoló képessége mennyiben hordja magában az eltérő utak koordinációjának esélyét.

A HARMADIK ÚT MINT TEORETIKUS KONCEPCIÓ

A harmadik út elméleti koncepcióját mértékadó módon Anthony Giddens fogalmazta meg (Giddens, 1999a). Ez az út már nem a kapitalizmus és kommunizmus közötti széles sugárúton, hanem a nyolcvanas évek radikális neoliberalizmusa és a háború utáni, régi etatista-korporatista szociáldemokrácia közötti, lényegesen leszűkült ösvényen át vezet (Giddens, 1999a: 18.). Giddens és a New Labour új think-tankjei már elemzésük kiindulópontjában is különböznek a saját pártjuk és a kontinens jelenlegi szociáldemokrata pártjainak múltjától: a pénzpiacok globalizációjára és a javak piacának európaizálására, illetve a kapcsolódó helyzeti versengésre már nem pusztán úgy tekintenek, mint a szociáldemokrata kormánypolitika terhes korlátolására. Mindez egyenesen kívánatos számukra, mert valóságos modernizációs ostor a gazdaság és társadalom megkérgesedett strukturái szempontjából. A kormány ráadásul a globalizáció révén megszabadul egy legitimációs tehertételtől, amely a hűbavágó, ám szükséges reformintézkedések miatt ráhárul, főként, amikor azok a berendezkedett tulajdoni állapotok ellen irányulnak. A harmadik út teoretikusai szemében a globalizált pénz- és tőkepiacok sokkal szűkebb határt szabnak a nemzeti pénzügyi és költségvetési politikának, amiként a makrogazdasági beavatkozásoknak is a foglalkoztatási és szerkezeti politikába, mint ami a szociáldemokrácia „aranykorára” (1945-73) jellemző volt. A globalizációnak mint korlátnak és mint erőforrásnak ez a realista elfogadása jelentős következményekkel jár a szociáldemokrata politika számára. Az új szociáldemokrata realistákat józan szemléletük gyakran a neoliberalizmus rossz hírébe hozta. Ezért ehelyütt először is fel kell vetni a kérdést, hogy miben is különbözik a harmadik út a neoliberalizmustól, hogy azután meg tudjuk különböztetni a háború utáni szociáldemokrácia hagyományos korporatista etatizmusától is.

Giddens és a New Labour képviselői osztják a neoliberaisok viszolygását az államnak a piacok működésébe való makroökonomiai beavatkozásával szemben. Elfogadják az államháztartás konszolidációjának konzervatív költségvetési politikáját, szembehelyezkednek a jóléti állami kiadások növelésével, és az Európai Központi Bank függetlenségének a hívei. De vannak közöttük különbségek is, amelyeket a harmadik út kritikusai gyakran elsikkasztanak. Giddens például bírálja a neoliberalizmust amiatt, hogy semmilyen felelősséget sem vállal a piaci tör-

ténések politikai és szociális következményeiért (uo. 23. skk.). Szerinte a prosperáló kapitalizmus fentről lefelé terjedő hatása (trickle down effect) önmagában nem elégséges ahhoz, hogy a társadalom alsó rétegei is megfelelően részesüljenek a társadalmi jólétben. Ezenkívül a piaci-rationális magatartás radikálisan individualista-utilitarista etikája azokat a morális alapokat sem képes is létrehozni, amelyeken maguk a piacok is nyugszanak: a szerződéshez való hűséget, a bizalmat, az ígéretek betartását, a piacok társadalmi szabályozásai és az adótörvények előtti respektust – vagyis a civil erények készletét, és a közösségi orientációnak funkcionális szempontból is szükséges mértékét, amelyre a hatékony piacgazdaságok is rá vannak utalva. Az emberi tőke ráadásul csak akkor fejleszthető teljes gazdasági hatékonyságáig, ha kellőképpen be van ágyazva a szociális tőkébe (Putnam, 1993; Szreter, 1998). Ebből a perspektívából érthetőbbé válik a kommunitarizmus „felfedezése” is Giddens és az új munkáspártiak részéről, még ha csupán alibiként értelmezik azt a szociális állam lebontásához. A harmadik út képviselői egyébként is elégtelennek tartják a neoliberálisokra jellemző minimális szociális biztonsági háló koncepcióját, amely – szerintük – nem képes biztosítani a szociális befogadást (*social inclusion* – Giddens, 1999a: 132. skk.).

Már a neoliberalizmus felett gyakorolt kritika e rövid összefoglalása is világos határvonalat von a radikális piacgazdasági fundamentalizmus és a *minimális állam* neoliberális víziója, valamint a harmadik út között. Az utóbbinak neoliberálisként való címkézése ezért analitikusan értelmetlen, és legfeljebb a napi politikai polémiaiban játszhat stratégiai szerepet.

A kontinentális jellegű hagyományos szociáldemokráciától való elhatárolódás azonban nem kevésbé világos, mint a neoliberalizmustól. A harmadik út teoretikusai főleg három tézisüket bírálják, amelyek mindenekelőtt a szociális állam struktúrájának és funkciójának megértésére irányulnak:

- Illúzióknak tartják azt, hogy a szociális kiadások növelése automatikusan kisebb társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekhez vezetne.
- Bírálják a hagyományos jóléti állam igényjogosultságainak passzív jellegét. Ezek szerintük nem egy közösségi irányultságú és felelősségvállaló állampolgárisághoz, hanem privatizmushoz, függéshez, a fegyelem lazulásához vezetnek, valamint a motiváció hiányához a gyorsan változó munkaerőpiacok új követelményeihez való alkalmazkodásban.
- A hagyományos szociális állam, amely a klasszikus ipari modernizáció logikájában gyökerezik, túlságosan rugalmatlan a „második modernitás” posztipari problémáival szemben. Részen nem azokat a szociális csoportokat védi, amelyeket kellene, és az új társadalmi kockázatokat alig veszi fel biztosítási és biztonsági katalógusaiba. A szociális állam

szolgáltatásai már nem felelnek meg a 20. század végi heterogén társadalmak tulajdonképpeni egyéni szükségleteinek és társadalmi rizikóinak.

Ugyanakkor a New Labourt a tradicionális szociáldemokráciával összekapcsolja a szociális igazságosság iránti elkötelezettség. Ám ezt már nem egalitárius módon, mint a piacgazdasági egyenlőtlenségek utólagos korrekcióját fogják fel, hanem sokkal inkább mint a társadalmi marginalizálódás, a szegénység és a szociális kirekesztés megakadályozását. A New Labour ezért, hogy mégis beváltsa a szociáldemokrácia közös elkötelezettségét a szociális igazságosság iránt, a hagyományos szociáldemokráciától eltérő utat javasol.² Ezt röviden azzal a négy kulcsfogalommal kívánom megmagyarázni, amelyeket Giddens (1999a: 119. skk.) a harmadik út döntő útjelzőinek tekint: inklúzió, exklúzió, foglalkoztatás és a munka támogatása (welfare to work).

Giddens ezáltal olyan központi programmatikus témákat módosít és konkretizál újra, amelyek már régen a szociáldemokrácia tradícióörzőinek üres identitásfelidéző közhelyeivé váltak. Ez vonatkozik mindenekelőtt az egyenlőség fogalmára. „Az új politika – írja Giddens – az egyenlőséget inklúzióként, az egyenlőtlenséget exklúzióként határozza meg.” (Uo. 120.) Az inklúzió [befogadás] az ő számára azoknak a politikai jogoknak és állampolgári kötelességeknek a formális megadását és tényleges igénybevehetőségét jelenti, amelyeket a társadalom minden tagjának birtokolnia kell és be kell töltenie. E formális jogok és kötelességek tényleges igénybevétele azonban nagymértékben függ az állampolgárok esélyegyenlőségétől. A munkatársadalomban ezért az oktatáshoz és képzéshez, és végső soron a munkához való hozzájutás az esélyegyenlőség döntő mozzanata. A szociális állami szolgáltatások nem helyettesíthetik ezt a hozzáférést, de legalábbis nem szabad azt megnehezíteniük. Az egyenlő esélyek, az oktatás és képzés ezért alapvető jelentőségűek a harmadik út terve szempontjából. Akkor is azok lennének egyébként, ha nem lennének olyan lényegesek a munkaerőpiacon való esélyek szempontjából, mint amilyenek ténylegesen (uo. 121.). Az esélyegyenlőség, főként az oktatáson és képzésen keresztül megcélózva, tehát nemcsak funkcionális a munkaerőpiac vonatkozásában, hanem emancipáló jellegű is az életesélyek egészét illetően.

Giddens az exklúzió (kirekesztés, kirekesztődés) két formáját különbözteti meg, amelyeket meg kell akadályozni a 20. század végéhez közeledvén: a társadalom felső végének önkéntes kivonulását és alsó végének többnyire nem önkéntes kirekesztődését. A felvéggel kapcsolatban Giddens az „elitek csendes lázadásáról” beszél. Társadalmi diagnózisa szerint a gazdag csoportok növekvő mértékben kivonulnak a közin-

tézményekből. L'okozódó mértékben kivonják magukat az adó-kötelezettség alól, és vonakodnak hozzájárulásukat megfizetni a közoktatási és közegészségügyi rendszerhez.³ Az alvégen a nem önkéntes kirekesztődés abban áll, hogy az emberek tartósan ki vannak zárva a munkaerőpiacról, nem részesülnek a növekvő jólétből és a társadalom kulturális lehetőségeiből. E ponton sokasodnak a szociális stigmatizáció jelei, és a kirekesztettek leromló bérlakásgettóiban koncentrálnak. A befogadás hiánya, illetve a népesség jelentős része által de facto elfogadott politika, illetve az ellene eredménytelenül, s erre alkalmatlan eszközökkel folytatott küzdelem a jóléti társadalmakban Giddens legélesebb és legtalálóbb kritikája, melyet az európai kontinens szociális államairól és a „rajnai kapitalizmus” egykor ünnepeelt „modelljéről” nyújtott.

Abból a célból, hogy megakadályozza a nem önkéntes exklúziót a társadalom alsó végén, és lehetővé tegye a szociális befogadást, a New Labour kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a kereső munkához való hozzájutásnak. A munkában és nem a szociális állami kompenzációs teljesítésekben látják az egyedül ígéretes kiutat a szegénységből és a társadalmi marginalizálódásból. A munkához jutást azonban nem elsődlegesen a klasszikus, államilag finanszírozott foglalkoztatási programoknak vagy makrogazdasági szinten a keresletet növelő költségvetési költségeknek (*deficit spending*) kell lehetővé tenni, hanem mikrogazdasági eszközökkel, minden egyes ember alkalmazhatóságának (*employability*) a növelésével. Ez egyrészt erőteljesebben igénybe veszi az egyes polgárt, másrészt aktív államot is követel, hogy erősödjék mindenkinek az individuális felelőssége önmagáért, a lehetőségek megteremtése révén. A program sarokpontjai: nyilvános és egyéni beruházás a képzésbe, élethosszig tartó tanulás és a lehető legnagyobb esélyegyenlőség. A csak passzív-kompenzáló szociális állam viszont csak gátolja az egyén azért való saját felelősségét, hogy alávesse magát egy ilyen tanulási folyamatnak. Az állandósuló hosszú távú munkanélküliség mellett ez sokaknál talán nem szándékoltan, de mégis a szociális állam által szervezett kirekesztődési csapdába vezet.

Hogy növekedjék az azért érzett személyes felelősség, hogy valaki ismét betagozódjon a munkaerőpiacba, és újra megszerze a megfelelő kvalifikációkat, a szociális államnak szociális-beruházó állammá kell átalakulnia. Blair választási jelszava – oktatás, oktatás, oktatás – itt összekapcsolódik a *welfare to work* elvével. Ez paradigmaticus váltást jelez az utólagos újraelosztástól – mely az adórendszeren és a szociális állami juttatásokon keresztül zajlik – az előzetes esélyegyenlőséghez a munkaerőpiacon. A szociálpolitikának nem szabad többé elsődlegesen arra irányulnia, hogy a piaccgazdaság szociális problémáit passzív, pénzbeli kompenzációkkal oldják meg. Ellenkezőleg: az

embereket a képzési programok, átképzések és az álláshelyek időleges szubvencionálása révén kell a munkaerőpiacba és ezzel a társadalomba integrálni. Aktív oktatáspolitikának, és könnyen hozzáférhető, dinamikus munkaerőpiacoknak kell meggátolniuk a szociálpolitikai krízishelyzeteket, és nem utólag kell enyhíteni a károkat. A svéd szociáldemokráciának is mindig ez volt a cselekvési elve, igaz, hogy ezt egy univerzális szociális államba ágyazták be.⁴ De a New Labour nem akarja ezt az utóbbit követni. Ellenkezőleg, a szociális államnak szerinte célzottan, a valóban szükségét szenvedőkre kell irányulnia. Nem kell már az egész középosztályra kiterjednie, sem pedig túlzottan nagyvonalú juttatásokkal megemelnie a munkaerőpiacra és az átképzésbe való belépési küszöböt. A harmadik út koncepciója már nem egy szolidáris munkás- és társadalmi morál politikai kultúrájára támaszkodik, hanem racionális, az egyéni hasznot maximalizáló cselekvőket feltételez.

A New Labour feladta a nagyvonalú-univerzális jóléti állam szociáldemokrata modelljét. A harmadik út teoretikusai és gyakorlati politikusai azonban a brit társadalom „amerikanizálódását” is el akarják kerülni. Meg akarják állítani a szociális kirekesztést, a társadalmi anómiát, a növekvő kriminalitást és egy széles *underclass* kialakulását, hogy a briteket társadalmilag is újra „egy nemzetté” forrasszák össze. Raymond Plant (1998: 9.), aki a Labour képviselőjeként a felsőházban ül, a szociális államnak ezt a koncepcióját találóan „kínálati állampolgáriságnak” nevezi. Ez itt azt jelenti, hogy az állam olyan keretfeltételeket teremt, amelyek által kínált fair esélyekkel azután a polgárok saját egyéni felelősségükre élhetnek. Ebből a perspektívából világossá válik, hogy az állampolgáriság (*citizenship*) itt kevésbé egyszer nyújtott jogcímet jelent, mint inkább egy kötelességgel is összekapcsolt, állandóan követendő célt. Ez csak a kereső munkában való részvétellel érhető el, és ezért arra kötelezi az aktivizáló államot, hogy létrehozza a munkaerőpiacra való hozzáférés keretfeltételeit. Akkor mindenesetre minden egyes egyén kötelességévé is teszik, hogy saját felelősségére éljen is ezekkel a lehetőségekkel. Nevezhetjük ezt egy megújított szociáldemokrata társadalmi szerződésnek is. A szerződő fél és a szerződés eredménye most már nem a jóakarató-paternalista jóléti állam, hanem egy olyan állam, amely erősebben gyökeredzik a liberális (esélyegyenlőség), valamint a kommunitarista értelmezésben (védjük meg a közösséget az individualizálódás negatív hatásaitól). Giddens harmadik utas koncepciójában a piac meritokratikus elvének legitimitási jelentősége nő a jóléti állam elégtelenül megalapozott szolidaritásával szemben.

Bár Giddens, Plant és mások itt semmi kétséget sem hagynak az állam aktív szerepével kapcsolatban, teljességgel készen mutatkoznak arra, hogy elfogadják az élesebb jövedelmi különbségeket, mint a piac és a politika eredményeit. Ez az elfo-

adás azonban véget ér ott, ahol e jövedelmi különbségek a társadalmi rétegződési piramis felső és alsó végein hozzájárulnak az önkéntes vagy nem önkéntes kirekesztődéshez.

A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA ELTÉRŐ ÚTJAI EURÓPÁBAN⁵

Blair, Giddens és a New Labour ideológusai a harmadik utat szeretnék nemcsak a brit, hanem az európai szociáldemokrácia nagy reformprogramjává is tenni a 21. századra. Mindazonáltal már ma kirajzolódik az, hogy a problémahelyzetek különböző nemzeti változatai, a kulturális tradíciók és a történelmi cselekvés változó kontextusai eltérő reformutakat is jelölnek ki. Nyugat-Európában jelenleg legkevesebb négy különböző út ismerhető fel, amelyek programjukban, stratégiai és politikai szempontból egyaránt lehatárolható profilt mutatnak: a New Labour piacorientált útja, a holland Polder-modell egyszerre piac- és konszenzusorientált útja, a svéd (és dán) szociáldemokrácia megreformált jóléti állami útja, és a francia szocialisták etatista útja.⁶ Ezek a címkék nem jelentenek ideáltípusokat, csak a szociáldemokrata kormányok jellegzetes és megkülönböztető ismérveit emelik ki. E megkülönböztetések szelekciós ismérvei lesznek a különböző harmadik utakról nyújtott ábrázolásomnak is. A szelektív elemzés a fiskális, a foglalkoztatási és a szociálpolitika központi intézkedéseire korlátozódik.⁷ Minden fejezet végén értékeljük a négy szociáldemokrata vezetésű kormány eltérő útjait, miközben a szociáldemokrata elvek fényében – mint a gazdasági hatékonyság és szociális igazságosság – szembeállítjuk egymással az egyes utak erősségeit és gyengéit.⁸

A New Labour-kormány piacorientált útja

Európa valamennyi szociáldemokrata kormányzata közül Tony Blair munkáspárti kormánya rendelkezik a legnagyobb erőforrásokkal és a legkisebb korlátokkal a kormányzati politika megvalósításában. A relatív többségi választójog alapján a választói szavazatok 43%-a elegendő volt ahhoz, hogy a párt 178 mandátumnyi többletet szerezzen, s ezzel kényelmes kormányzati többsége legyen a parlamentben. A munkáspárti kormánynak nem kell tekintettel lennie semmilyen koalíciós partnerre. A konzervatív párt időleges hanyatlása, valamint szavazati, mandátum- és hatalomvesztése Nagy-Britanniában élesebb és markánsabb volt, mint a kontinens legtöbb polgári pártjánál. Az ellenzék drámai gyengesége nagyobb játékeret nyújt a munkáspárti kormánynak, mint Európa legtöbb kormányzó szo-

ciáldemokratáinak. Ehhez járul még a többségi-demokratikus intézményrendszer, amely Nagy-Britanniában inkább lehetővé teszi a hierarchikus-egyoldalú kormányzást, mint a legtöbb kontinentális állam föderatív konszenzusos demokráciáiban (vö. Lijphart, 1984, 1999). Az államszervezetnek a mérsékelt devolúció ellenére még mindig erősen centralizált felépítése, a második kamara messzemenő jelentéktelensége a politikaformálásban, egy beavatkozásra képes alkotmánybíróság és írott alkotmány hiánya, valamint a részlegesen még utasításfüggő jegybank⁹ a brit kormány számára intézményesen alig korlátozott politikai ráhatást enged meg. A brit kormányfő és kormánya formális-alkotmányos és tényleges politikai teljhatalma Nyugat-Európában példa nélkül áll.

A brit konzervatívok által hátrahagyott örökség terhe is inkább erőforrás, mint korlát a harmadik út céljai és politikai eszközei szempontjából. Mert eltérően például a németországi keresztény-liberális koalíciós kormányzástól (1982–1998), a toryk (1979–1996) olyan strukturális reformokat hajtottak végre, amelyek növelik a munkáspárti kormány reformesélyeit. Főleg Margaret Thatcher kormányai törvényileg erősen korlátozták a szakszervezetek blokkoló hatalmát, és olyan deregulációs intézkedéseket vezettek be a munkaerőpiacon, amelyek megnyitották egy új foglalkoztatási dinamika lehetőségét. A munkáspárti kormány ezért mindjárt meg is kezdhette *welfare to labor* programját, anélkül, hogy a munkaerőpiac deregulációjának kérdésében a munkavállalókkal és szakszervezeteikkel folytatott, delegitimáló konfliktusokban kellett volna felörlődnie.

Költségvetési politika

Mint a kilencvenes évek valamennyi szociáldemokrata kormánya, a New Labour is elutasítja a klasszikus keynesiánus konjunktúrapolitikát. A választási harcban ráadásul legalább két évre el is kötelezte magát a korábbi kormány konzervatív költségvetési politikájának folytatására, és azt két általános szabálynak rendelte alá (OECD, 1998a):

- Minden folyó kiadást csak a folyó bevételekből finanszírozz. Újabb adósságokba csak beruházási célból verheti magát, nem pedig fogyasztási célokból.
- A kincstári eladósodást a konjunktúraciklustól függetlenül stabil mérsékelt szinten kell tartani, és nem szabad rövid távú anticiklikus beavatkozásokat eszközölni.

Mindazonáltal a brit államháztartási politika a valóságban nem volt szigorúbb, mint a kontinens legtöbb szociáldemokrata (és polgári) kormányaié (OECD, 1998b). Ezenkívül az államkincstári miniszterium Gordon Brown alatt a nem várt adózási többletbevételeket nem elsődlegesen az adósság-visszafizetés-

re, hanem külön programok finanszírozására fordította az oktatás, a foglalkoztatás és az egészségügy terén.

A bevételi oldalon a New Labour hozzáfogott az adórendszer oly módon történő átalakításához, hogy az alacsony bérűeket egészen vagy nagy részben mentesítse a jövedelemadó alól. Minden háztartásban, amelyben legalább egy személy teljes állásban dolgozik, egy nagyvonalú „dolgozó család jövedelmi adó” révén garantálják a 10 000 angol fontnyi éves minimáljövedelmet. Amíg ezt el nem érik, a háztartások jövedelmét degresszív negatív jövedelmi adó segítségével egészítik ki. E határ fölött pedig a 10 százalékos a kezdő adósáv. Itt láthatóvá lesz a munkaerőpiacba való integrálás stratégiája: egyrészt az alacsony jövedelmi sávban támogatják a foglalkoztatás iránti keresletet, másrészt ezeket az állásokat gazdaságilag elviselhetővé teszik, hogy elkerüljék, illetve mérsékeljék az amerikai kórt, a dolgozó szegények (*working poor*) jelenését.¹⁰

Egyidejűleg tovább csökkentették a vállalkozói adókat. Ezek a Blair-kormány alatt a legalacsonyabbak az egész Európai Unióban. Mindkét adóreform olyan kínálatorientált intézkedésnek tekinthető, amelynek elsődleges célja, hogy tartósan növelje a foglalkoztatást, és ezzel meggátolja a „nem önkéntes exklúziót” (Giddens, 1999a) a társadalmi szociális skála alsó végén.

Foglalkoztatási politika

1996-tól 1999-ig a foglalkoztatás Nagy-Britanniában alig nőtt gyorsabban (1,03%), mint a Gazdasági és Valutaunióban (0,87%). Igaz, hogy ez a növekedés a foglalkozási arányok lényegesen magasabb kiinduló szintjéről történt (1997-ben 75,2%), mint a Gazdasági és Valutaunió országaiban (1997: 65,1%).¹¹ A munkanélküliségi ráta érezhetően gyorsabban csökkent 8,7%-ról (1996) 6,3%-ra (1998), mint a Gazdasági és Valutaunióban (1996: 11,6%, 1998: 10%).¹² Ezáltal a New Labour által dereguláltnak meghagyott munkaerőpiac dinamikusabbnak mutatkozott, mint a legtöbb (szabályozott) munkaerőpiac az európai kontinensen. A munkaerőpiacba való inklúziót, mint hagyományos szociáldemokrata célt (teljes foglalkoztatás, illetve magas foglalkoztatási ráta) a New Labour jobban előrelendítette, mint a legtöbb szociáldemokrata és polgári kormányzat a kontinensen.

Az aktív munkaerőpiac terén első helyen a New Deal-t kell említeni. Ez főleg az ifjúsági munkanélküliség leépítését célozta. Eszközeiben az ösztönzés és kényszer New Labourre jellemző keverékének kombinációja érvényesül: egyrészt a fiatalokat szubvencionált alkalmaztatással a magángazdaságban

és a közszférában foglalkoztatási viszonyba helyezik. Alternatívaként államilag finanszírozott képzési programokat kínálnak fel. Másrészt szigorúbbá teszik az ellenőrzést és a munkavállalás visszautasításának ismérveit, élve a szociális juttatás érzékeny megkurtításának büntetésével (Dingeldey, 1999; Robinson, 1999). Ez arra szolgál, hogy elkerüljék a potyautasságot (*free riding*), és a munkanélküliség olyan csapdáját is, melyben nem éri meg munkát vállalni, mert a munkajövedelem alig magasabb, sőt akár alacsonyabb, mint a szociális juttatások. Eddig már 280 000 fiatalt ért el a New Deal programja. 105 000-en új foglalkozást találtak maguknak. A legtöbb állás tartós és az első gazdaságban található. A kormányzati felelősség első három évében sikerült tovább csökkenteni az ifjúsági munkanélküliséget, és megfelezni a tartós munkanélküliséget (Brown, 1999: 52.). Ennek ellenére az aktív munkaerő-piaci politika kiadásai a New Labour három kormányzati éve után is láthatóan az európai, még inkább a skandináv átlag alatt maradnak. A brit pozíció valamelyest javul, ha beszámítjuk az egyértelműen megnövekedett oktatási és képzési beruházásokat, amelyek javítani hivatottak a fiatalok alkalmazhatóságát (*employability*), és a munkaerőpiac változékony képzettségi profiljához való alkalmazkodásukat.

Szociálpolitika

A szociálpolitikát célzatosan a *welfare to work* irányelvnek megfelelően kívánják megreformálni. Abból a szempontból vizsgálják felül a szociálpolitikai intézkedéseket, hogy mennyire növelik a nyomást a munkaerőpiacba való belépésre. A szociális juttatásoknak a munka felvételére kell ösztönözniük, illetve kényszeríteniük. A passzív jóléti államot ezért folyamatosan aktivizáló, szociális beruházó állammá kell átalakítani. Az előnyben részesített beruházási területek: az oktatás, az egészség és a gyermekek. Egy nagyvonalú gyermekgondozási adókedvezménnyel (*child care tax credit*) a nők számára lehetővé tették, hogy kereső munkát vállaljanak (Dingeldey, 1999: 333.). Az alacsony keresetűeket érintő adóreformokkal együtt ezzel azt akarják elérni, hogy a törvényhozási ciklus végére 1,25 milliárd állampolgár, köztük 700 000 szegénységben élő gyermek családjába kerüljön a szegénységi küszöb fölé (Darling, 1999: 36.).

Miközben a Nemzeti Egészségügyi Szolgálatba (*National Health Service*) való első jelentősebb beruházások és az óvatos átstrukturálás szerény eredményeket mutat, a hosszú távú öregségi biztosítás reformja eddig még nem észlelhető. Ezzel szemben szemmel látható az elfordulás a szociáldemokrata univerzalizmus elvétől a szociálpolitikában. Szigorúbbá vált a rászorultság vizsgálata. Alistair Darling szociális biztonsági mi-

niszter ezt szükséges változásnak nevezte a „szociális juttatások kultúrájában”.

Lehet ugyan, hogy ez talán meggátolja a szociális juttatásokkal való visszaélést, és azokat célzottabban juttatja el a valóban szükségét szenvedőkhöz, de azon az áron, hogy egy burjánzó felülvizsgálati bürokrácia társadalmilag stigmatizáló ellenőrzésének veti alá őket. A New Labour a következő érveléssel igazolja ezt az illiberális-etatista intézkedést: a jóléti állam csak addig legitímálható és finanszírozása a polgárok részéről csak addig biztosítható, amíg az adófizetők látják, hogy a kormány megakadályozza a juttatásokkal való visszaélést, és csak a valóban rászorultaknak nyújt szociális biztosítást, akik nem tagolhatók be a munkaerőpiacba. Bár ez az érv a süllyedő adófizetési morál időszakában stratégiai racionalitással bír, a Blair-kormány alábecsül egy másik kockázatot: abban a mértékben ugyanis, ahogy a New Labour kizárja a középrétegeket fontos szociális-állami teljesítésekből, a jóléti állam sebezhetővé válik a további leépítés követelésével szemben. A középrétegek, legalábbis ameddig a gazdasági racionalitás szerint cselekszenek, nem fognak többé támogatni egy magas fokon szelektív szociális államot, amely tőlük adófizetést követel, de ezért alig nyújt valamit. A valóban rászorultak hangjának nincs már politikai súlya, és a politikai arénában altruista szószólókra vannak utalva. A New Labour eddig sem meggyőző programot, sem pedig meggyőző politikát nem mutatott fel a veszéllyel szemben, hogy a szelektív-célzott jóléti állam egy marginálisba csapjon át.

A NEW LABOUR ERŐS ÉS GYENGE OLDALAI

Az erősségek

- A New Labour a másik három szociáldemokrata pártnál és kormánynál hitelesebben fogalmazza meg és realizálja a protekcionista intézkedésektől vett búcsút, melyek – úgy mond – gátolják a gazdasági növekedést és ezáltal a gazdasági és szociális jólét kárára válnak.
- A New Labour Margaret Thatchertől átvette és messzeemenően elfogadta a munkaerő-piaci deregulációt, amely csökkenti a kívülállók (főleg a fiatalok és a nők) igazságtalan diszkriminációját a bennlévőkkel (tipikusan a szakszervezetileg szervezett, férfi ipari munkásokkal) szemben; a deregulált munkaerőpiacok ráadásul gyorsabb szerkezetváltást engednek meg a (tradicionális) ipari szektorból a (tudásalapú) szolgáltatói szektorba.
- A strukturálisan az ipari korszakhoz kötődő jóléti államot, mely szociálisan igazságtalan módon preferálja a középré-

tegcket, a valóban rászorultak felé fordítja, ami szándékolt újraelosztási hatásokat eredményez a visszaállásokkal szemben.

- Az oktatás és képzés, a tanulás különös hangsúlyozása a humán tőke értékének, és a társadalmi tőkébe (bizalom, méltányosság, együttműködési készség, csapatszellem) való szükséges beágyazása fontosságának felismerését mutatja – mind az egyén, mind a gazdaság és a társadalom számára; az államilag gyakorolt nyomás abba az irányba, hogy az egyének vállaljanak felelősséget saját humán tőkéjük gyarapításáért, társadalmilag igazságos az egyén és a társadalom nézőpontjából egyaránt.¹³

A gyenge oldal

- Az anticiklikus költségvetési és pénzpolitika messzemenő feladása felgyorsítja az arról való lemondást, hogy a piac szeszélyes és demokratikusan nem legitimált erőivel szemben politikaformáló akarattal lépjenek fel.
- A lemondás arról, hogy az adórendszer újraelosztási célokra is erőteljesebben igénybe vegyék, növelni fogja a szociális egyenlőtlenséget a társadalomban; az erős szociális egyenlőtlenség viszont hátrányos a társadalom kohéziója, a polgárok kölcsönös, egymás és az állam iránti bizalma szempontjából.
- A munkaerőpiac flexibilissé tételének árnyoldala az idősebb munkavállalók diszkriminálása, és a munkahelyet keresők kényszerű horizontális, azaz földrajzi mobilitása; ráadásul ezt a szakszervezetek tárgyalási pozíciójának gyengítése árán veszik meg. Ennek valószínű következményei az alacsony jövedelmek, és a munkajövedelmektől a tőkejövedelmek javára történő átcsoportosítás.
- A szociális igazságosság szempontjából a jóléti állam átorientálása a valóban rászorulókat felé igazolható, viszont sebezhetővé teszi azt a további leépítésére irányuló követelésekkel szemben. Ha a középrétegek már nem profitálnak a szociális állami juttatásokból és szolgáltatásokból ugyanis akkor elvész gazdasági érdekelttségük is a szociális államban, és ésszerűen annak leépítése mellett fognak érvelni, miután azt az ő adóikból finanszírozzák, anélkül, hogy teljesítményeiből részesednének.¹⁴ A jóléti állam ezzel fontos, politikailag befolyásos szövetségeseit veszíti el. A „két-harmados társadalom” veszélye így Nagy-Britanniában is igen reális, mivel a szegénységi küszöb alatt élők száma általában már most is kétszer akkora, mint az NSZK-ban vagy más európai államban.

A TÖBB PIACHOZ VEZETŐ KONSZENZUSORIENTÁLT ÚT: A „POLDER-MODELL”

A brit Westminster-modell politikai intézményei, a Thatcher-korszakban bevezetett deregulációs intézkedések és az érdekszervezetek viszonylagos gyengesége eddig lehetővé tették a New Labour képviselőinek, hogy piacorientált reformpolitikájukat messzemenően hierarchikusan, sőt, paradox módon etatista módszerekkel vigyék végbe. Hasonló centralizált intézményes és politikai rend azonban nem található a kontinensen, még Franciaországban sem. Erre példaként szolgálhat a Partij van de Arbeid (Munka Pártja) Hollandiában, amely koncepcióját tekintve viszonylag közel áll a New Labour piacorientált céljaihoz, de stratégiájának és eszközeinek megválasztásában a legmesszebb távolodott el tőle. Míg Blair munkáspárti kormánya a hagyományos többségi-demokratikus stratégiát követi, a holland „Polder-modell” erősen konszenzus-demokratikus jellegű; a politikai pártok és a szociális partnerek egyaránt a tárgyalásos demokrácia kompromisszumos stílusában egyeztek meg a reformokban. A hagyományos és neokorporativista Társadalmi-gazdasági Tanács intézménye és a wassenaari tarifaegyezmény adta az intézményes keretet, melyet 1982 és 1989 óta, fokozódó szociáldemokrata kormányzati részvétel mellett, eredményesen töltöttek meg a gazdaság- és szociálpolitikai tárgyalások (Visser-Hemerijk, 1998: 111 skk.).

E konszenzus-demokratikus tárgyalási mód révén a piacgazdasági reformok kevésbé radikálisan zajlottak le, mint Angliában.¹⁵ Hosszabb távon viszont ennek az érintettek stabilabb támogatása lehet majd az eredménye, mivel érdekszervezeteiken keresztül sokkal nagyobb mértékben be voltak kapcsolva a döntéshozatalba, mint az a New Labour kormányának hierarchikus politikája esetében történt. A holland példa megmutatja, hogy a politikai intézmények, tradíciók és kultúra mennyire rányomja a bélyegét a folyamatra, hogy tárgyalásra és együttműködésre kényszeríthet és mégis innovatív reformokat enged meg a foglalkoztatási és szociálpolitikában. Másképp fogalmazva: a brit út Hollandiában nem lenne járható, és a holland út Nagy-Britanniában nem lett volna szükséges a reformpolitika érvényesítésére. A politikai és döntési stílus eltér, miközben a politika céljai és eredményei fontos területeken (mint például a munkaerőpiac) egyre inkább konvergálnak. De Nagy-Britanniától eltérően a „holland csoda” a kilencvenes években sem csak a szociáldemokratáknak tulajdonítható: koalíciós kormányok fabrikálták össze, melyekben időről időre kereszténydemokraták és jobboldali liberális pártok is részt vettek (Becker-Cuperus, 1998: 249. skk.).

Költségvetési politika

A Munka Pártja (PvdA) is megszorító jellegű államháztartási politika mellett kötelezte el magát. Ez éppúgy vonatkozott a kereszténydemokratákkal való nagykoalíció időszakára (1989–1994), mint az 1994-től kezdődő úgynevezett „ibolyaszínű koalícióra” (PvdA, VVD, D'66). 1994 óta az ibolyaszínű kormánykoalíció a fiskális politikában két elsődleges célt követett: először is a költségvetési deficit és a bruttó államadósság lefaragását, másodsor az adó- és járulékterhek csökkentését, abból a célból, hogy ösztönözze a beruházásokat és növelje a foglalkoztatást. Az első cél eléréséhez kiadási plafont irtak elő a központi közigazgatásnak és a társadalombiztosításnak. A kormány első négy évében ez évente 0,4%-os kiadáscsökkentéshez vezetett. A növekedéssel járó külön bevételeket szigorúan a költségvetési deficit enyhítésére fordították. Az állami kiadásokat 1994–1998 között több mint 5%-kal, a GDP 42,6%-ára mérsékeltek (OECD, 1998c: 51.). Az államháztartás konszolidációját nem utolsósorban a szociális kiadások csökkentésével végezték el, főleg a nagyvonalú rokkantsági nyugdíj terén, amellyel sokan visszaéltek. A szociáldemokraták a kurtításokat már a nagykoalíció idején is a szakszervezetek, valamint saját tagjaik és választóik ellenállásával szemben hajtották végre (Becker–Cuperus, 1998: 253.). A konszolidációnak ezt a politikáját azonban az ibolyaszínű koalícióban is következetesen folytatták. Az összesített kereslet neok Keynesiánus ösztönzésével a kiadási oldalon egyáltalán nem, és a bevételi oldalon is csak szerény mértékben éltek. Így csökkentették a jövedelmi adót: a 70%-os legmagasabb adókulcsot (1989) 60%-ra (1996-ban), és a legalsót 14%-ról (1989) 6,35%-ra mérsékeltek (1996) (uo. 126 skk.). Különösen az utóbbi intézkedés növelte a foglalkoztatottságot a szolgáltatási szektor alsó harmadában, és elosztás-politikai szempontból is megfelelt a szociáldemokrata elveknek. Az adócsökkentések tehát kevésbé az összesített tényleges kereslet általános növelésére irányultak, mint inkább a részidős munkák és a csekély képzettséget igénylő szolgáltatások megteremtését célozták.

Foglalkoztatási politika

Hollandia foglalkoztatási mérlege az utóbbi két évtizedben imponáló. A foglalkoztatás növekedése 1983-ban kezdődött, és 1992-ig tartott.¹⁶ Egy rövid stagnáló időszakot követően 1995 után ismét a legtöbb OECD-ország átlagánál gyorsabban emelkedik (Visser–Hemerijk, 1998: 43.). Hollandia a munkaerőpiac csaknem minden mutatóját tekintve jobban áll, mint a legtöbb EU-tagország – Dánia kivételével. 1992–1996 között a foglalkoz-

tatottság évente 1,6%-kal nőtt, miközben az Európai Unió tagállamaiban az átlag 0,4%. A keresők aránya 52%-ról (1982) 71,5%-ra emelkedett (1997), és ezzel a legnagyobb növekedést könyvelhette el az OECD-térségben (OECD, 1996; OECD, 1998b). A munkanélküliségi ráta 6,2%-ra csökkent (1997), és ezzel világosan alatta marad a 9,8%-os EU-átlagnak (OECD, 1998b). A kereső nők aránya, ami hagyományosan a legalacsonyabbak egyike volt a nyugati világban (1973-ban 29%), 1997-ben 60%-ra csökkent fel.

Mi idézte elő ezt a „foglalkoztatási csodát” (Schmid, 1996), melyben Hollandia mindhárom centrális foglalkoztatási mutatóban, a keresők aránya a női keresők aránya, és a munkanélküliségi ráta tekintetében is ilyen fényesen szerepelt? És milyen részt mondhat magának ebből a holland szociáldemokrácia?

A sikeres fejlődés lényegében három tényezőn nyugszik: a mérsékelt bérnövekedésen, a munkaintenzív szolgáltatások növekedésén, és mindenekelőtt a foglalkoztatás újraelosztásán (Visser-Hemerijk, 1998: 44.). A bérek visszafogása bátorította a beruházásokat, megnövelte a nettó exportot a komparatív költségelőnyök alapján, és lehetővé tette, hogy több embert tartssanak foglalkoztatási viszonyban.¹⁷ A hosszú távú bérvisszafogást neokorporatív egyezségek sorozata tette lehetővé, melyeket a híres 1982-es wassenaari megállapodás óta kötöttek. Mivel ezeket az egyezségeket többnyire kétoldalúan kötötték meg a tarifapartnerek, a kormány szerepe rendszerint csak az érdekszervezetek moderálása, vagy a kísérő intézkedések meghozatala volt. A munka újraelosztásában az állam szerepe kétségkívül jelentősebb volt a részidős munka támogatása révén. Ebben főleg a kilencvenes évek erősen (1989–1994) vagy döntően (1994 után) szociáldemokrata vezetésű kormányai játszottak egyre fontosabb szerepet. Több tarifaegyezményben, de az azokat kísérő törvényekben is messzemenően felszámolták a részidőben végzett munka diszkriminációját az adózásban és a szociálpolitikában. Ez főként a (házasságban élő) nőket ösztönözte arra, hogy belépjenek a munkaerőpiacra. A „háztartásonként másfél munkahely modellje” azóta is egyre szélesebben terjed (uo. 66.). A 36%-nyi részidős munkahely révén Hollandiában a nők és a férfiak közül is többen állnak részmunkaidős alkalmazásban, mint bármelyik másik országban az OECD térségében.

Az eredmények elérését a bérek visszafogása és az azokat fedező szociálpolitika mellett a munkaerőpiacok mérsékelt deregulációja is elősegítette. A foglalkoztatás mintája, tartama, flexibilitása és a harmadik szektorba való átáramlása tekintetében Hollandia az angolszász munkaerőpiacokhoz közelít. Van azonban két kivétel: a negatív az, hogy Hollandia sem tudta leküzdeni a tartós munkanélküliség kontinentális betegségét. A pozitív az, hogy a foglalkoztatás dinamikája nem vezetett a bé-

rek szóródásának és a „dolgozó szegények” kísérőjelenségének amerikai mértékéhez. Hollandia ezért példaként szolgálhat arra, hogy szemben a hagyományos szakszervezeti és szociáldemokrata aggályokkal, a munkaerőpiacok mérsékelt deregulációja magasabb és igazságosabban elosztott foglalkoztatáshoz is vezethet.¹⁸ Emellett az a tény, hogy ez összehangoltan és együttműködésben is kialakítható, és hogy mellesleg még emancipációs hatásai is vannak (a nők foglalkoztatása, a férfiak részidős munkája), rácsfol a szabályozott, de mozdulatlan munkaerőpiacok védelmezőinek céhes érveire.

Szociálpolitika

A hatvanas és hetvenes évek holland jóléti állama a passzív-kompenzatórikus jóléti állam kontinentális európai típusának mintapéldájául szolgálhat. Társadalombiztosítási járulékokkal finanszírozták; az egy keresőjű hagyományos családmoddellen nyugodott; a társadalombiztosítás igazgatását lényegében a szociális partnereknek engedte át; és a jövedelmi kompenzációt fölébe helyezte az aktív foglalkoztatási politikának (Visser-Hemerijk, 1998: 173.). Erre a „bismarcki struktúrára” épülve fejlődött ki a szociálpolitikai szempontból felzárkózó Hollandiában az ötvenes évek közepe óta, alig két évtized alatt, a passzív-kompenzatórikus szociális állami modell¹⁹ egyik leginkább nagyvonalú változata a nyugati világban. Azonban éppen a passzív-kompenzatórikus struktúra és a jóléti állam nyújtotta nagyvonalú igényjogosultságok és juttatások közötti kölcsönhatás vezetett el a „munka nélküli szociális biztosítás” patológikus köréhez (Esping-Andersen, 1990), amely schol nem volt jobban látható, mint éppen a nyolcvanas évek Hollandiájában.

E bűvös kör magva és jelképe a rokkantsági nyugdíj lett. Bevezetése idején, 1993-ban a szociális minisztérium az igényjogosultak számát 200 000 főre becsülte. 1980-ban ez a szám 660 000-re rúgott, és a nyolcvanas évek végére majdnem egymillió munkaképtelent jelentett a csupán hatmilliónyi kereső népesség mellett (Visser-Hemerijk, 1998: 160.). Kevesebb, mint egy évtized alatt kialakult egy érdekkartell a munkáltatókból és munkavállalókból, orvosokból, a szakszervezetekből és a kormányból. A munkáltatók ennek alapján megkerülték az üzemenként előírt felmondást, és az idősebb munkavállalókat fiatalabb és produktívabb munkásokkal váltották ki; a munkavállalók „racionálisan” kihasználták a nagyvonalú kompenzációt, és egyre kevésbé fáradtak új munkahely keresésével; az orvosok és hivatalok lazították a munkaképtelenség kritériumait, a szakszervezetek kiszolgálták klienseiket (a munkaerőpiacon belül lévőket), a kormánynak végül tetszett, hogy a munkaképtelenek nem gyarapították a munkanélküliek statisztikáját.

Ebben a szakaszban az állam alig volt több külső megfigyelőnél, mivel a rokkantsági nyugdíj és betegbiztosítás messzemenően a szociális partnerek kétoldalú önkormányzatának kezében volt. Miután ezek (ésszerű módon) ellene voltak a reformnak, a kereszténydemokrata–szociáldemokrata koalíciós kormánynak kellett megadnia a reformhoz az első lökést, mert a kilencvenes évek elején a szociális és adóállam Achilles-sarként diagnosztizálták a keresők szélsőségesen alacsony szintjét. A rokkantsági biztosítás reformját kimondó határozat (1991) azután további reformok sorának nyitánya lett, melyek a holland szociális állam passzív-kompenzatórikus jellegének megváltoztatására irányultak. A munkáltatók számára egy bonus/malus ösztönzési rendszert vezettek be, a munkavállalók számára szigorították a munkaképtelenség kritériumait, és arra kötelezték őket, hogy ne csak „megfelelő”, hanem „elvárható” munkát is elfogadjanak. Ezáltal 1994-ben a rokkantsági biztosítás bevezetése óta első ízben csökkent az igényjogosultak száma (uo. 196.). Az ibolyaszínű koalíció 1994 után a szociáldemokraták vezetése alatt tovább folytatta a szociális állam reformját. A betegbiztosítás és a munkanélküli biztosítás következett.

Főleg négy reform kísérte nyomon a passzív szociális államtól az aktívig tartó változást: a pénzügyi ösztönzők bevezetése; a korlátozott verseny bevezetése azáltal, hogy a rendszert megnyitották a magánbiztosítók előtt; a „morális kockázat” problémájának mérséklése a jogosultsági kritériumok és az ellenőrzés szigorítása révén; valamint a társadalombiztosítási igazgatás erőteljesebb állami kontrollja (Barth–Baur–Lang, 1997: 86.).

Az 1994-es parlamenti választásokon a CDA és a PvdA reformpártjai a szociális háló megkurtitása miatt elveszítették választóik egyharmadát, illetve egynegyedét. A választási eredmények ennyiben megerősítik Paul Pierson tézisét (1996: 145.), amely szerint a jóléti állam húsbavágó reformjai a reformerek számára nagy választáspolitikai kockázattal járnak. Mindazonáltal az ibolyaszínű kormányzati koalíció következetes folytatódása cáfolta is a társadalomtudományok két kedvenc közhelyét: először, hogy a kormányzati cselekvés elsődlegesen a választási aréna konjunktúráihoz igazodnék; másodsor, hogy az állam ne lenne már képes a komplex társadalmak alkotó irányítására. Még ha igaz is, hogy a holland kormány a reformjait végső soron mégiscsak a szociális partnerekkel közösen hajtotta végre, először mégis le kellett küzdenie az érdekszervezetek, főleg a szakszervezetek ellenállását. A kilencvenes évek koalíciós kormányainak, a szociáldemokrácia mérvadó részvételével, sikerült helyreállítaniuk az „állami hierarchia árnyékát a holland politika kétpárti szervezete felett” (Visser–Hemerijk, 1998: 206.), és feltörniük az érdekkartell a társadalmi közjó érdekében.

A „POLDER-MODELL” ERŐSSÉGEI ÉS GYENGÉI

Az erősségek

A holland Munkapárt politikája mellett ugyanazok a makrogazdasági érvek szólnak, amelyeket már a New Labour mellett is felvonultattunk. Emellett érvényes a következő:

- Megnőtt a nyomás a munkaerőpiacra való belépés irányában, de azzal a különbséggel, hogy a nagyvonalúbb szociális állami juttatások kevesebb szociális sérelemmel kapcsolódnak össze, mint Nagy-Britanniában.
- A kereső munka felvételére irányuló kisebb egzisztenciális nyomást messze kompenzálja egy intelligens ösztönzési rendszer, amely lehetővé teszi a részidős munkát, anélkül, hogy a részidős foglalkoztatottakat büntetné a társadalombiztosítási igényjogosultság szempontjából.
- A konszenzuszpolitika hosszú távon biztosítja a reform lakossági támogatását; emellett megfelel annak a szociáldemokratáknak is, hogy a polgárokat, érdekszervezeteket és civil társulásokat erősebben vonják be a politikaformálásba.
- A New Labour politikájával szemben a polgár itt több opcióval és szuverenitással rendelkezik abban, hogy kereső tevékenységét időben hogyan strukturálja.

A gyenge oldal

- A jóléti államon belüli potyautasságnak, a mérséklés ellenére, még nem sikerült kellően határokat szabni, amint azt a rokkantsági nyugdíjat élvezők számának nemzetközileg példa nélkül álló magas száma mutatja.
- A szociális állam továbbra is inkább az életszínvonal, mint a pusztán egzisztencia biztosítására irányul, s ezáltal megtartja „középosztályi elfogultságát”, amely diszkriminálja a valóban szűkséget szenvedőket.

A JÓLÉTI ÁLLAM REFORMJÁNAK ÚTJA: SVÉDORSZÁG

Svédország volt a 60-as és 70-es évek szociáldemokrata mintamodellje. Egy messzemenőig univerzalista jóléti állam, teljes foglalkoztatottság, a kereső nők legmagasabb aránya, a gazdaságpolitikába integrált, összehangolt foglalkoztatáspolitikai, a nyugati világ legerősebb szakszervezetei, a legmagasabb adóterher egy bámulatos adózási morállal párosulva, a legmagasabb szociális kiadások, kismértékben az OECD-s átlag alatti gazdasági növekedés mellett – ezek jellemzik a svéd modellt (vö. egyebek mellett Meidner–Hedborg, 1984). J. Israel szociológus

(1978) Svédországot akkoriban joggal nevezte „szociáldemokrata-szakszervezeti-big business komplexumnak”. A kései hetvenes évek óta a svéd modell alól kidőlt, illetve jelentősen megsérült annak néhány oszlopa: széthullott az összehangolt szolidáris bérlépolitika és gyorsan nőtt az államadósság. Egészen új volt viszont, hogy a teljes foglalkoztatottság mintaállama egy 9,5%-os tömeges munkanélküliségbe csúszott bele. A svéd szociáldemokrácia reformokkal reagált erre, amikor 1994-ben visszaszerezte a kormányhatalmat. Röviden bemutatjuk e reformokat az eddig vizsgált három politikai területen.

Költségvetési politika

A svéd szociáldemokraták, az elterjedt véleménnyel szemben, már az ötvenes és hatvanas években, az úgynevezett „aranykor-szakban” is inkább kínálatorientált, mint neokeynesianus (keresletorientált) költségvetési politikát folytattak (Merkel 1993; 195. skk.). Amikor 1994-ben a svéd szociáldemokratákat a választók ismét hivatalba juttatták, a szociáldemokrata kisebbségi kormány 10%-os államháztartási deficittel szembesült. A deficitet költségek (deficit spending) keynesianus politikája ezért nem pusztán a svéd szociáldemokraták politikai hagyományai miatt volt valószínűtlen, hanem az elháríthatatlan fiskális kényszerűségek okán is. A kormány ezért egyenesen antikeynesianus módon, az adóemelés és a kiadások csökkentés kombinációjával reagált. Mégsem maradtak el a sikerek. 1997-re a költségvetési deficitet 1,9%-ra szorították vissza (Lindgren, 1998: 84.). A konszolidációs hatás mindenekelőtt három tényezőre volt visszavezethető: a gazdasági növekedés, mely 1992–1994 között nulla alatti volt, a restriktív költségvetési politika ellenére is 2,3%-ra nőtt 1997-ig. Jelentős adózási többletbevételre tettek szert az állami kiadások egyidejű csökkentése mellett, nem utolsósorban számos szociális teljesítés megkurtítása révén, főleg kommunális szinten. Ahogy a kilencvenes évek valamennyi szociáldemokrata pártja, a svéd szociáldemokrata kormány szintén (programjában és ténylegesen) jelenleg is a költségvetési politika ortodox válfajának híve: a kiadáspolitika nem szolgálhatja a konjunktúrát egyengető keresletösztönzést.

A bevételi oldalon a kínálatorientált elemeket szorgalmazták. A vállalatoknak adókönyvitést adtak, a jövedelmi adóktól pedig az indirekt fogyasztói adók irányába mozdultak el. Az adórendszer, mely a hatvanas-hetvenes években az OECD-n belül a legnagyobb újraelosztást eredményezte, a kilencvenes években sokat veszített újraelosztó kapacitásából. A jövedelmi különbség és a bérek szóródása ennek következtében megnőtt a nyolcvanas és kilencvenes években.²⁰ Igaz, hogy nemzetközi összevetésben továbbra is a legkisebbnek számít.

Foglalkoztatási politika

Az aktív munkaerő-piaci politika továbbra is a svéd foglalkoztatási stratégia kiemelkedő ismertetőjegye. Svédország a GDP 2,1%-ával (1997) még mindig többet fordít az aktív munkaerő-piaci politikára, mint az OECD bármelyik országa. Igaz, hogy ez a kilencvenes években már csak korlátozottan volt eredményes, erről tanúskodik a folytatódó munkanélküliség is az aktív munkaerő-piaci politika növekvő kiadásai ellenére. A 90-es évek végén gyakorlatilag a svéd szociáldemokraták is elállnak a lehető legmagasabb foglalkoztatás céljától. A kereső nők aránya ténylegesen csökken.²¹

A Svéd Szociáldemokrata Pártban immár erősen vitatkoznak a munkaidő csökkentésén (az életidő egésze és heti munkaidő vonatkozásában), sőt a tarifátárgyalásokon már meg is állapodtak az első intézkedésekben – ez újdonság Svédországban (Lindgren, 1998: 89.). A munkanélküli segélynek az utolsó nettó bér 80%-ára való mérsékelt csökkentése még mindig nemzetközileg igen magas szinten tartja azt (Barth–Baur–Lang, 1997: 109.). Ugyanez áll a munkaidőnek, a munkaerő kölcsönzésének és a privát munkaközvetítés tilalmának óvatos deregulációjára. Enyhítették a szakszervezetek vétőjogát a cégeknek azzal a törekvésével szemben, hogy kihelyezzék a termelést (*outsourcing activities*). A svéd felmondási idő továbbra is a leghosszabb egész Európában. A svéd munkaerőpiac az említett reformok ellenére magas fokon szabályozott marad.

A munkaidő és a munkaviszonyok további flexibilizálásának jelenleg a tarifapartnerek megmerevedett álláspontja az akadálya. A centralizált bértárgyalások 80-as évekbeli széttörésével már nem áll rendelkezésre alkalmas tárgyalási aréna. Nincs kilátásban sem egy új korporatista konszenzus, mint Hollandiában, és a svéd kormány a brit kormányéhoz hasonló rendteremtő lehetőségekkel sem rendelkezik. A munkaerőpiac vonatkozásában félreismerhetetlenül elakadtak a reformok Svédországban. Nagy-Britanniával és Hollandiával szemben Svédország a munkaerőpiacon elmaradásba került, bár két év óta stabilan emelkedő trendet mutat.

Szociálpolitika

Az univerzalista jóléti állam melletti elvi kitartás mellett a svéd szociáldemokrata kisebbségi kormány 1994 óta bevezetett néhány reformintézkedést, melyek elindították a svéd szociális állam átalakítását. A legfontosabbak:

- A különböző pénzbeli juttatások mérsékelt csökkentése (többnyire 5%-kal).

- Betegség esctén a várakozási idő bevezetése, elsősorban a hétfői és pénteki hiányzással való növekvő visszaélés elkerülésére.
- A táppénz legmagasabb határának a bér 75%-ában való rögzítése. Az egészségügyi ellátást továbbra is ingyen nyújtja az állami egészségügyi szolgálat; a saját hozzájárulás mértéke nemzetközi összehasonlításban igen alacsony.
- A nyugdíjak csökkentése: az alapnyugdíjat és a pótlólagos nyugdíjat egyre inkább egyetlen nyugdíjjá vonják össze, ami struktúrájában a német nyugdíjrendszerhez hasonlít (Barth-Baur-Land, 1997: 107.). Első ízben vannak bejelentős munkavállalói hozzájárulást a nyugdíj finanszírozásába (paritásos finanszírozás a bér 18,5%-ával). Megkezdődött a nyugdíjak egy második, privát finanszírozású oszlopának kiépítése,
- A közzférában Svédországban a foglalkoztatottak 31,9%-os arányával kétszer akkora a közalkalmazotti kvóta, mint Németországban, Nagy-Britanniában vagy Hollandiában. Itt a jövőben óvatos leépítést terveznek, amely mindenekelőtt a dolgozó nőket fogja érinteni.

A kurtítások általában a pénzbeli juttatások területén, és kevésbé a szociális állami szolgáltatásokban regisztrálhatók. Az intézkedések pedig a munkavállalók egyéni felelősségének erősítésére, és a szociális állami „potyautasság” leépítésére irányulnak. Mindamelllett a lefaragások egy igen magas kiinduló szintről történtek, és ezért a szociális állami juttatásokat továbbra is a legátfogóbbnak tekinthetjük a nyugati világban. A német sajtó vagy a konzervatív pártok által „példaszerőnek” beállított „rendszerváltozás” nem következett be Svédországban. A svéd jóléti állam mindenestre távolabb áll a piacositott, marginális társadalombiztosítás liberális szorgalmazóitól, mint csaknem az összes szociális állam az OECD térségében. A kilencvenes években megtették a szükséges korrekciókat, de kételkednünk kell abban, hogy ezek a szociális állam erőltetett leépítésében összegződnenek. A jóléti állam Svédországban mélyen a polgárok preferenciáiban gyökeredzik. Ez különösen áll a nőkre, akik közül sokan találtak munkát a közjóléti szektorokban, illetve családirag tehermentesítették őket a szociális állam szolgáltatásai, és így könnyebben folytathattak kereső tevékenységet. Ezért a szociáldemokrata kormány még a nemzetközi összevetésben mérsékelt szociális állami lefaragásokért is választóinak (főleg a női szavazóknak) a tömeges elvándorlásával fizetett, és pedig a baloldali szocialistákhoz. A Pierson által megfogalmazott „költségcsökkentési kockázat” úgy látszik, az aktív jóléti állam politikai kultúrájában még inkább realizálódik, mint Hollandia passzív szociális államában. Míg a holland szociáldemokraták a reformpolitika következetes folytatásával ellenálltak a választási aréna rövid távon kecsegtető jutal-

mainak, a svéd szociáldemokraták még előtte állnak ennek a próbának.

A SVÉD ÚT ERŐSSÉGEI ÉS GYENGÉI

Az erősségek

- Svédország továbbra is az OECD-világ legnyitottabb gazdaságai közé tartozik,²² és a kilencvenes évek mély gazdasági válságában sem folyamadott protekcionista intézkedésekhez.
- Adó- és szociálpolitikai intézkedésekkel javították a beruházások kínálati oldalát, úgyhogy a svéd beruházó tőke elvándorlása csökkent, és a külföldi közvetlen beruházó tőke beáramlása nőtt.
- A jóléti államot csak a peremlein építették le. Sok intézkedés ráadásul csak a parazita potyautasság ellen irányult, és így részben a szociális igazságosságot, valamint az egyéni felelősség erősödését szolgálta.
- A munkanélküliség elleni harc a politika elsődleges célja maradt. Továbbra is jelentős forrásokat fordítanak a munkanélküliség leküzdésére.
- Az önálló egzisztenciák és a vagyonosok legális vagy illegális adóelkerülése Svédországban kisebb mértékű, mint az Európai Unió legtöbb államában.

A gyenge oldal

- A keresők, főleg a női keresők arányának csökkenése óvatos visszakozást jelez a teljes foglalkoztatás hagyományos szociáldemokrata céljától, amelyre a keresők magas aránya jellemző.²³
- A keresők arányának visszaesésével az erősen adóalapú jóléti állam további finanszírozása nehézségekbe ütközhet.
- Svédország még mindig átlagon aluli növekedési rátával dicsekedhet az OECD-országokkal összemérve.
- A tarifapartnerek frontja megmerevedett, nem tapasztalható visszatérés az összehangolt, szolidáris bérpolitikához.

A svéd jóléti állam átépítése kétségkívül megkezdődött, és már jelentős haladást ért el. De eddig kevésbé radikálisan zajlott le, mint Nagy-Britanniában vagy akár Hollandiában. Míg a jóléti állam továbbra is gátolja a szegénységet és minimalizálja a szociális kockázatokat, a munkaerőpiacon muszáj tovább hajtani a reformokat, ha nem akarják, hogy állandósuljon a munkanélküliség, és a svéd munkatársadalomban a nyolcvanas évekig ismeretlen igazságtalanságérzet uralkodjon el. Ezenkívül a

foglalkoztatás terén elszenvedett kudarcok hosszú távon veszélyeztetnék a svéd jóléti állam passzív-kompenzatórikus oldalának finanszírozhatóságát is.

AZ ETATISTA ÚT: A FRANCIA SZOCIALISTA PÁRT

A huszadik század végén Nyugat-Európa összes szociáldemokrata és szocialista pártjai közül a Francia Szocialista Párt a leginkább elkötelezett a tradicionális etatista politikának. A francia szocialisták valóban etatisták maradtak kettős értelemben is:

- A centralista Franciaország intézményi rendje, az érdekszervezetek gyengesége, a baloldali koalícióba való beágyazottság a kommunistákkal és zöldekkel együtt (plurális baloldal), valamint Franciaország etatista-republikánus politikai kultúrája teszi lehetővé a szocialista kormánynak, hogy hierarchikus-etatista módon irányítsa a politikát. A „mellékormányzatok” vagy a politikai-intézményi vétóval rendelkező szereplők Franciaországban viszonylag gyengék, vagy nem léteznek.
- A Szocialista Párt európai testvérpártjainál jobban támaszkodik az államra. Ez egyaránt érvényes a makrojellegű gazdaságpolitikára, valamint az ipar-, a foglalkoztatási és szociálpolitikára. Ezt értelmezhetjük úgy is, mint különös hűséget a tradicionális szociáldemokrata politikai célokhoz, de magában hordja annak veszélyét, hogy ezért az innováció hiányával fizet a gazdasági globalizáció és a társadalom individualizálódásának kihívásaival szemben a 21. században.

Költségvetési politika

Azonban a francia szocialisták is elkötelezték magukat az államháztartás konszolidációja mellett, amelyre már a nyolcvanas évek közepén ráhangolódtak (Merkel 1993: 323. skk.). A fegyelmezett költségvetési politika a kilencvenes években is hozzájárult ahhoz, hogy az inflációt az Európai Unió átlaga alá tudták nyomni. Ebben az értelemben 1983 óta a francia szocialisták sem járják már a klasszikus keynesiánus külön utat. Igaz, hogy Jospin kormányalakítása óta különbségek mutatkoznak a költségvetési politikában más szociáldemokrata kormányokhoz képest. A szocialisták vezette kormány pénzügyi politikája eltávolodik az államháztartás konszolidációjának politikai primátusától, ahogy azt Nagy-Britannia, Hollandia, Svédország és – Lafontaine visszalépése óta – Németország szociáldemokrata vezetésű kormányai retorikájukban és ténylegesen is képviselik. A német pénzügyminiszter, Hans Eichel egydimenziós meg-

szorítási retorikájával szemben Jospin inkább a szelektív konszolidációs intézkedések, az árstabilitás és a konjunktúratámogatás elegyéről beszél (Handelsblatt, 1999. április 22.). Valóban, a francia gazdaság 1999-ben elért 2,6%-os GDP-növekedésével az Európai Unió egyik konjunktúramotorjának mutatkozott. A francia baloldali kormány a kirajzolódó konjunkturális fellendülést nem tömeges kereslettámasztó programokkal, hanem a belső kereslet jól adagolt erősítésével ösztönözte: többek között a minimálbér emelésével 1997-ben, és a családoknak nyújtott állami juttatásokkal az iskolakezdés időszakában (Uterwedde, 1998: 227.). A nettó eladósodásra vonatkozó maastrichti stabilitási kritériumok elfogadását és betartását a kiadási oldalon nem a szociális kiadások lefaragásával, hanem egy „baloldali takarékosági politikával” (uo. 228.), többek között a költségvetésnek a védelmi kiadások terhére történő átcsoportosításával érte el.

Az adópolitikában még világosabban kivehető néhány különbség a kilencvenes évek végén az OECD-n belüli általános trendhez képest. Míg Svédország időleges kivételével a legtöbb állam adócsökkentéshez folyamodott, a francia szocialisták óvatosan és szelektíven emeltek bizonyos adókat. Ez főleg a vállalkozásokból és a pénzbefektetésekben származó jövedelmekre vonatkozik. Ezzel szemben az alsó jövedelmi kategóriákban enyhítették az adóterhet. Ezen túlmenően a francia baloldali kormány pénz- és szociálpolitikai reformelemeket vezetett be az adórendszerben, melyek a vállalkozások versenyképességét hivatottak szolgálni anélkül, hogy leépítenék a szociális juttatásokat. Így a betegpénztáraknak fizetendő, a bérhez kötött társadalombiztosítási hozzájárulást csaknem megszüntették, és helyette emelték a csaknem minden jövedelemfajtaára kiterjedő társadalombiztosítási járulékot (CSG: *Contribution sociale généralisée*) (uo.). Ez először is csökkenti a bér mellékköltségeit és ezáltal növeli a vállalatok versenyképességét, másodsor a szociális juttatások részbeni államosítását (költségvetésbe emelését) jelenti, ami szociálisan igazságosabb módon nemcsak a béreket, hanem más jövedelmi fajtaikat (az önállóak jövedelmét és a tőkejövedelmeket) is bevon a szociális állami finanszírozás rendszerébe.

A francia szocialisták a pénzpolitikában is eltávolodnak az európai szociáldemokrácia főáramlatától. A gazdasági és valutauniót ugyan alapvetően elfogadták, de nem fogadták el az Európai Központi Bank teljes függetlenségét a demokratikusan legitimált döntési testületektől – mint például az Európai Tanácstól vagy a gazdasági és pénzügyminiszterek tanácsától (ECOFIN). Ugyancsak nem fogadták el a kompromisszummentes monetarista kurzust, melyet a holland szociáldemokraták és a német szociáldemokraták nagy része támogat. A tendencia tehát egy kevésbé restriktív pénzpolitika irányába mutat, amelyet

lehetőleg az Európai Központi Bank és az ECOFIN együttműködésében kell meghatározni, s ezáltal jobban összhangba hozni a gazdaságpolitikával.

Foglalkoztatási politika

A legvilágosabban a foglalkoztatási politikában lép előtérbe a franciaországi szocialista politika hagyományos etatista jellege. Ez már az első évben, az ifjúsági munkanélküliség felszámolására irányuló tervben láthatóvá vált. A cél 700 000 új munkahely megteremtése, amelyet azonban 80%-ban az államnak kell finanszíroznia. Ebből legalább 350 000 fiatalot közvetlenül a közszférában kívántak elhelyezni. Ezt a politikát sem a New Labour, sem a holland szociáldemokraták, sem az SPD nem fogadná el. A maradék 350 000 álláshelynek állami szubvencióval támogatva a magánszektorban kellene létesülnie. A további jelentősebb intézkedések a következők (OECD, 1999; Neumann, 1998):

- A munkaerő-kínálatot tovább kívánják csökkenteni a korai nyugdíjaztatás szubvencionálásával.
- Kerettörvényt hoztak a 35 órás munkahétről, amelynek erőltetett bevezetését állami szubvenciókkal akarják ösztönözni.
- Deregulációs intézkedéseket a munkaerőpiacon eddig nemigen hajtottak végre, óvatos kivételt képez ez alól a határozott időre szóló munkaszerződések felbontásának megkönnyítése.

Míg az első két intézkedést hagyományos szociáldemokrata foglalkoztatási politikának tarthatjuk, az utolsóként említett lépés apró biztonsági szelepként szolgál a flexibilizáláshoz egy egyébiránt erősen szabályozott munkaerőpiacon. De éppen a határozott időre szóló, alacsonyan fizetett és szociálisan alig biztosított munkahelyeknek ez a deregulált szektora bizonyult különösen dinamikusnak, főleg a szolgáltatási területen. Ha ez a tendencia folytatódik, akkor Franciaországban is, miként Spanyolországban, kialakulhat egy jelentős szociális igazságtalanságokat hordozó duális munkaerőpiac, magas fokon szabályozott, de stagnáló szektorral, valamint egy deregulált, ám dinamikus szegmens.²⁴

Szociálpolitika

Innovatív reformok a francia szociális állammal kapcsolatban eddig aligha fedezhetők fel. A szociális államot – eltekintve a betegbiztosítás részbeni államosításától – továbbra is elsődlegesen a bér mellékköltségei útján finanszírozzák, amit

túlnyomóan a munkáltatók fedeznek. Franciaország baloldali kormánya mindenesetre óvatos kísérletet tesz arra, hogy a szociális járulékokat jobban leválassza a munkajövedelmekről, és inkább adókon keresztül finanszírozza. Különös hangsúlyt kap emellett továbbra is a családok szociálpolitikai támogatása, amit viszont most jövedelmek szerint differenciáltabban kívánnak állami juttatásokkal biztosítani. Az új súlypontok: a lakásépítés és -szanálás, főleg a nagyvárosok körüli gettóknban. A kormány programjában kiemelten szerepel még az oktatás, a képzés és az iskola. De ahogy a német szociáldemokratáknál,²⁵ úgy itt se realizálódott még eléggé e törekvés oktatáspolitikai beruházásokban.

Jospin a Szocialista Internacionálében tett egyik nyilatkozatában (1999) kiemelte a különbséget a brit új munkáspárti kormány „workfare” [welfare to work, a munka jóléte] koncepciójával szemben. Az aktív szociális intervenciók állam bizonyára fontos, de nem képes a hagyományos szociális államot helyettesíteni mindazokon a területeken, amelyek „a modern társadalmak öregedésével” függenek össze. „Ne gondoljuk, hogy a workfare lesz a mindenre ráhúzható válasz, amikor egész földrajzi térségek biztonsága, szakképzés, segítség, munka nélkül maradva erőteljes állami és privát beavatkozásért kiáltanak” (uo. S.). Mindenesetre a program és a gyakorlati politika eddig nélkülözi a meggyőző válaszokat arra, hogy miként lehet újszerű, dinamikus és demokratikus egyensúlyba hozni a szociális intervenciók államot a hagyományos jóléti állammal, a központi intervenciók államot a globális piacokkal, és a republikánus etatizmust a civil társadalom érdekszövetségeivel és szervezeteivel.

AZ ETATISTA ÚT ERŐSSÉGEI ÉS GYENGÉI

Az erősségek

- A francia szocialisták alapvető készsége arra, hogy a gazdaságot ott, ahol szociálisan igazolhatatlan sérelmeket okoz, politikailag – tehát demokratikusan legitimált módon – irányítsák, erőteljesebb, mint Európa többi szociáldemokrata vezetésű kormányaiban.
- Jospin kormányának francia szocialistái jelenleg a többi szociáldemokrata kormánynál nagyobb hajlamot mutatnak arra, hogy a nemzetállami irányítási képesség elvesztését a nemzeti politikáknak az EU keretében történő összehangolásával kompenzálják.²⁶ Ez különösen igaz a foglalkoztatási politikára, az európai „gazdasági kormányzásra”, amelynek befolyással kell bírnia a demokratikusan nem kellően legitimált Európai Központi Bankra, valamint az Európai Unió „szociális chartájára” és „szociális szabályzatára”.

- Aktív munkaerő-piaci politika, ahelyett, hogy vakon bízna a hosszú távú munkahelyteremtő beruházásokban a vállalkozói, vagyoni és jövedelmi adók csökkentése révén.

Mindenesetre ezen előnyök többségének megvannak az árnyoldalai is, melyek arra utalnak, hogy a szociáldemokrata politika nem támaszkodhat ideális eszközökre és politikákra, hanem saját értékpreferenciái alapján mérlegelnie kell a kompromisszumokat (*trade offs*).

A gyenge oldal

- A szociális állam struktúráinak messzemenő fenntartása nem meggyőző sem a hosszú távú finanszírozás, sem a nem családi életformák diszkriminációja szempontjából, sem pedig passzív-kompenzatorikus struktúrája miatt, amely túl kevésbé ösztökél a kereső munka felvételére.
- Az aktív munkaerő-piaci politika továbbra is inkább a munkahelyteremtő programok állami szubvencionálására épít, főleg a közszférában, mintsem az individuális oktatás és képzés negatív és pozitív ösztönzésére. A humán tőkébe való „beruházás” iránti egyéni felelősséget sem gazdasági, sem emancipációs funkciójában nem ismerik fel és nem mozdítják elő.
- Továbbra is vannak protekcionista ambíciók, amelyek főleg az Európai Unión kívüli, harmadik országok ellen irányulnak.

A francia szocialisták eddig bámulatosan rezisztensnek mutatkoztak a piaci változások iránt. Jospin jelenlegi kormánya azonban ezt a politikát nagymértékben legitimálnak tekinti a polgárok többségi szavazata által. E demokratikus legitimációra támaszkodva a francia szocialista kormány hagyományos módon igazgatja a szociálpolitikai és munkaerőpiac-politikai status quót. Receptjeik eddig túl kevés innovatív választ kínáltak a posztindusztriális társadalom új veszélyeztetett társadalmi csoportjai és marginalizált rétegei számára. Attól kell tartani, hogy a reformok további halogatásának az lesz az ára, hogy később annál keményebb érvágást kell majd végrehajtani éppen a gyengébb társadalmi csoportok gazdasági és politikai jólétén. Ez klasszikus példája lenne a szociális célú kormányzati cselekvés nem szándékolt antiszociális következményeinek.

A HARMADIK UTAK EURÓPÁN KERESZTÜL VEZETNEK

Anthony Giddens „harmadik útja” meggyőzően mutatja a nemzetállami kormányzati cselekvés határait a globalizáció idején. Ezért különös paradoxonként hat, hogy Tony Blair új munkás-

párti kormánya az összes szociáldemokrata kormány közül a legkevésbé hajlik arra, hogy feladja nemzeti előjogait, és szupranacionális síkon keressen hatékony válaszokat a globalizáció szociális terheire. A nemzetek feletti és nemzetközi rezsim kialakulásának esélyeit Giddens túl kevésbé tárgyalja, a New Labour pedig bűnösen elhanyagolja. A szociáldemokrata politika európai opciója a reformkoncepció vakfoltja. A harmadik út véget ér az Európai Unió *terra incognita*-ja előtt. A harmadik út brit teoretikusai diagnózisukban a legtöbb szociáldemokrata pártnál világosabban mutatják meg a nemzetállami politika előtt álló cselekvési korlátokat, de nem vonnak le stratégiai következtetéseket arra vonatkozólag, hogy miként lehetne az elvesztett nemzetállami cselekvési teret európai szinten visszaszerezni.

A következőkben ezért néhány lépéssel továbbmegyek a harmadik úton, és rákérdezek az európai szintű szociáldemokrata együttműködés lehetőségeire és értelmére. Ennek a vizsgálódásnak két szempontot kell követnie:

- Milyen politikai területeken lehet és kell a szociáldemokrata kormányzatoknak a 21. század elején közös nevezőt találniuk az Európai Unión belül?
- Vajon alkalmasak-e az Európai Unió döntéshozó intézményei (a tanács, az Európai Parlament, a bizottság) a nemzetállami intézményekkel való kapcsolatukban a szociáldemokrata politika összehangolására?

Mindkét kérdést röviden megvizsgáljuk a költségvetési és a pénzpolitika, a foglalkoztatási és a szociálpolitika területén.

A költségvetési politika

Legkésőbb a 80-as évek vége óta valamennyi szociáldemokrata kormányzat az államháztartás konszolidálásának útjára lépett. Jelenleg semmi jele a szociáldemokrata pártok körében annak, hogy az európai arénát ki akarnák használni a fiskális kereslet szabályozásának összehangolt politikája számára. Igaz, hogy Franciaország és Olaszország baloldali kormányai a maastrichti stabilitási kritériumokat nem egészen a gazdasági és valutaunió „növekedési és stabilitási paktumának” ortodox-fiskális szellemében értelmezik. Felfogásukat viszont más baloldali kormányok, mint a brit,²⁷ a holland, a dán, és (Lafontaine visszalépése óta) a német kormány is, nem osztják. A nevezett kormányok nemcsak elutasítanak az Európai Unió által összehangolt keresleti politikát, hanem a stabilitási kritériumok szigorú betartását sürgetik a Gazdasági és Valutaunió tagországai között.

Ám még ha kilátásban lenne is egy szociáldemokrata konszenzus az „euro-keynesianizmus” ügyében, kevés remény len-

ne arra, hogy egy ilyen politikát a konjunktúrát előmozdító módon valósítsanak meg. Valószínűleg központi problémát okozna a megfelelő időzítés, vagyis az európai kereslettámasztó politikának a ciklikus ingadozásokkal szembeni bevetése. Az Európai Unió többszintes döntéshozatali rendszerében túlságosan hosszú döntési és implementációs határidőkkel kellene számolni. Egy elkésztett, prociklikus beavatkozás a konjunktúra folyamatába az EU keretében még nagyobb veszéllyel járna, mint amivel már föderális államok esetében is találkozunk.²⁸ Maga az Európai Unió ráadásul sem most, sem a belátható jövőben nem rendelkezik kellő költségvetési forrásokkal ahhoz, hogy saját európai költségvetési politikát folytasson. Az említett okokból az Európai Unión keresztül elindított keresleti politika nem valószínű, és hatékony sem lenne.

Nagyobbnak látszik viszont a szociáldemokrata kormányok hajlandósága az európai koordinációra a bevételi oldalon, nevezetesen az adópolitikában. Itt szociáldemokrata szempontból valóban tetemes koordinációs szükséglet létezik, nehogy a verseny és a helyzeti előnyök kergetése egy adócsökkentési dömpingbe torkolljék. Az utóbbi három évtized azonban megmutatja, hogy milyen nehéz a nemzeti adópolitikákat az Európai Unión belül koordinálni, hát még harmonizálni. Eddig főleg a Blair-kormány tanúsított jelentős ellenállást az adópolitika szorosabb koordinációjával szemben. Ugyanakkor Franciaország, Németország és Ausztria nagyobb készséget mutat az adópolitika összehangolására. A szociáldemokrata vezetésű svéd, dán és finn kormányok ugyancsak megnyerhetők az adópolitika közös európai összehangolásának, mivel magas adójú szociális államaiknak tartaniuk kell minden dömpingadó versenyétől. Ez a félelem azonban időnként ütközik azzal a határozott skandináv óhajjal,²⁹ hogy amennyire lehet, megőrizték a nemzetállamok eljogait. Az adópolitika koordinálása az Európai Unión belül mégis előnyös és realiztikus szociáldemokrata célkitűzés marad, amelyet mindenesetre eddig túl kevésbé követtek a tettek.

Pénzpolitika

A Gazdasági és Valutaunió életbe lépésével és az Európai Központi Bank létrejöttével az ide tartozó 11 tagállam 1999 óta centralizálta pénzpolitikáját. Ennek intézményes konstrukciója és a mögötte álló filozófia egyaránt az árstabilitás politikájának kötelezte el magát. Azonban Európa baloldali kormányai e téren is eltérő mértékben hajlanak arra, hogy lazítsanak a monetáris pénzpolitikán. Főleg akkor, amikor – mint jelenleg is – nincs aktuális inflációs nyomás, és nem áll fenn a pénzpolitika-ilag előidézett gazdasági stagnálás veszélye sem. Hajlandóságuk azonban nem megy el odáig, hogy a pénzpolitikát

neokeynesiánus modorban a konjunktúrahullám anticiklikus kiegyenlítésére vessék be. Mindazonáltal felismerhető az a hajlamuk, hogy az árstabilitás célja mellett a növekedést és foglalkoztatást is egyenrangú paraméterekként vonják be a pénzügypolitikába. Ehhez viszont kevésbé restriktíven, egy laza pénztömegszabályozás irányában kellene azt értelmezniük, amint ezt a US Federal Reserve Bank a '90-es években eredményesen gyakorolta. Ebből a perspektívából az Európai Központi Bank és a Valutaunió nagyobb esélyt kínál az erőteljesebben növekedés- és foglalkoztatáspárti szociáldemokrata gazdaságpolitika támogatására, mint ahogy ez korábban a Deutsche Bundesbank messzemenően európai diktátuma mellett lehetséges volt. De ezt az esélyt is jobban ki kell használniuk a szociáldemokrata kormányoknak, mint ahogy azt eddig tették. Eközben főleg a vörös-zöld (német) szövetségi kormánynak felül kell vizsgálnia a konzervatív dogmák kritikátlan átvételét a pénzügypolitikában, és szociáldemokratizálnia kell azt. Ebben erős partnerre lelne a francia baloldali kormányban.

Foglalkoztatási és munkaerő-piaci politika

A szociáldemokrata vezetésű kormányok között a legnagyobb konvergenciát az Európai Unión belüli közös gazdaságpolitika kialakításában a munkaerő-piaci politikában látom. Itt széles körű konszenzus uralkodik abban, hogy újraélesszék Jacques Delors 1993-as foglalkoztatási programját. Mindenesetre még nagy ellenállás mutatkozik ezzel szemben a brit munkáspárti és a holland szociálliberális kormány részéről. Azonban ahhoz, hogy egy európai foglalkoztatási politika ne csak a szabályozás és dereguláció területén mozogjon, hanem aktív munkaerő-piaci politikát is magában foglaljon, a tagállamoknak több pénzügyforrást kellene az Európai Unió rendelkezésére bocsátaniuk, illetve jelentősen át kellene rendezni az EU költségvetését. Ehhez az agrárkiadások terén lennének tartalékok. Mindenesetre ehhez olyan politikaireform-akaratra lenne szükség, amely a szociáldemokrata kormányokban nem egyformán van meg.

Az amszterdami szerződés, valamint az azóta kibocsátott foglalkoztatási irányelvek egyelőre csak – nagyon ésszerű – keretet nyújtanak, amelyet konkrét intézkedésekkel kellene kitölteni. A meggyőző irányelvektől a meggyőző foglalkoztatáspolitikai intézkedésekhez vezető lépést határozottabban kellene megtenni, mint az eddig történt. Az európai foglalkoztatáspolitikában a szociáldemokrata kormányok megmutathatják, hogy európai szinten vissza lehet szerezni a globalizáció nyomán elveszített nemzetállami szintű lehetőségeket. Ráadásul ezen a hagyományos szociáldemokrata politikai területen újra felmutathatnák politikai profiljuk eltéréseit a konzervatív és liberális pártokétól.

Szociálpolitika

A szociálpolitika szabályozó és újraelosztó politikára osztható fel (Schmidt, 1998). Az utóbbi eddig teljes egészében a tagállamok nemzetállami hatókörében maradt. Jelenleg nem ismerhető fel sem a lehetőség, sem az akarat a szociáldemokrata kormányok részéről, hogy Európai Unió-szerte megszervezzék egy közös redisztributív szociálpolitikát. A belátható időben irreálisnak tűnik egy olyan politika kifejlesztése, amely egyidejűleg lefedné az egyik oldalon mondjuk Portugália, a másikon Dánia szociális állami szükségleteit. A szociális kiadások színvonala, valamint a tagországok szociális rendszereinek intézményi heterogenitása egyaránt elzárja a hatékony szociálpolitikai koordináció útját (Scharpf, 1998: 161.). Ráadásul a „legkisebb közös nevező” európai politikai formulája szerint ez vagy csupán a nemzetállami formáló politika laza kerete maradna, vagy pedig a szociális állam leépítéséhez vezetne az e téren magasan fejlett országokban. A szociálpolitika szabályozási dimenziójában viszont már jobb szociáldemokrata érvek és érvényesítési esélyek adódnak. Az európai egységkormányt (1986) és a maastrichti szerződés szociális jegyzőkönyvét (1992) egyébként 1997-ben az angol munkáspárti kormány is aláírta. Ezek a szabályozások főleg minimális szabványokat írnak elő a kollektív munkavállalói jogok, a munkahely biztonsága, vagy az európai konsernek üzemi tanácsának beleszólási jogai tekintetében.

De a „nem materiális” jellegű szociálpolitikai kérdésekben is csak vontatottan halad a „szociális dialógus” az Európai Unióban. Mivel mindezek a döntések szükségképpen előmozdítják vagy éppen gátolják a beruházásokat, a szociáldemokrata kormányok is csak nagyon korlátozottan hajlanak arra, hogy nemzeti szuverén jogaikról lemondjanak az európai szint javára. Ráadásul az említett szociálpolitikai kérdések továbbra is a döntések egyhangúságát igénylik a tanácsban. Itt is csekély a szociáldemokrata kormányok készsége arra, hogy megváltoztassák az egyhangú döntés szabályát. Az intézményi státus quo által biztosított vétópozíciók valószínűleg akadályozzák a gyors előrehaladást ezen a téren. A szociális állam szempontjából magasan fejlett tagországok jobban is teszik, ha nemzetállami keretekben meglévő szociális állami szabályozási lehetőségeiket nem áldozzák fel elhamarkodottan, mert jelenleg kevés kilátással kecsegtet politikaformáló terüknek akár csak középtávon való visszahódítása is európai szinten.

Az a kérdés, hogy milyen úton-módon és milyen mértékig képesek a szociáldemokrata kormányok az Európai Uniót olyan politikai arénaként használni, amely a politikának pótlólagos szabályozási lehetőségeket engedne a piac felett, még további beható elemzést igényel. De már az első futólagos áttekintés is

megmutatja, hogy nem annyira a költségvetési és elosztó szociálpolitikában, mint inkább az adó-, foglalkoztatási és pénzügypolitikában vannak megvalósítható szupranacionális politikai lehetőségek. Ezért elgondolkodtató, hogy eddig sem a szociáldemokrata programok, sem a tényleges politika nem tárta fel kellően a szociáldemokrácia számára ezt az európai teret. Pedig az „alkalom kapuja”, mely azáltal nyílt meg, hogy a 20. század végén az Európai Unió tizenkét tagállamában a szociáldemokraták részt vesznek a kormányban, a 21. századra igen hamar ismét bezárulhat.

Fordította: Bayer József

JEGYZETEK

- ¹ A „harmadik út” metaforája persze sokkal régebbi, és korántsem tartozik az európai szociáldemokrácia kizárólagos tradíciói közé. Nemcsak a húszas évek ausztromarxistái, az 1951-es Szocialista Internacionálé, az 1990. évi svéd szociáldemokrácia vagy Bill Clinton tanácsadói hivatkoztak rá, hanem már az olasz fasiszták számára is a bolsevik kommunizmus és demokratikus liberalizmus közötti út, illetve XI. Pius pápa számára a kollektívizmus és a zaboláltan individualizmus közötti út megjelölésére szolgált.
- ² A strukturális bajok, valamint azon meggyőződés mellett, hogy a hagyományos szociális állam erodálja a munkamorált, a New Labour képviselői két további okból is szükségét látják a jelentős reformoknak: először, mert a „régijóléti állam” megterheli az ország gazdasági versenyhelyzetét a globális gazdaságban, és másodszer, mert az adófizetők egyre kevésbé készek megfizetni az improduktív szociális transzfereket.
- ³ Ezért polemikus, hamis és tarthatatlan az a kritika, hogy Giddens a kötelességek és a felelősség hangsúlyozásával „nem a gazdagokat és hatalmasokat célozza meg (ők már megtették kötelességüket), hanem a szociális államtól függő helyzetűeket” (Ehrke, 1999: 20.).
- ⁴ Ez Svédországban is csak addig működött (főleg az 50-es és 60-as években), ameddig a kollektív munka- és közösségi etika megakadályozta a racionális portyautasok visszaélését a szociális állam teljesítményeivel. A svéd jóléti állam reformjai a 90-es években ezért elsősorban arra irányulnak, hogy egyre inkább meggátolják a free riding jelenségét, anélkül, hogy veszélyeztetnék a jóléti állam eszméjét, magvát és lényegét.
- ⁵ Köszönettel tartozom Christian Henkesnek kutatásaiért és a fejezettel kapcsolatos ösztönzéseire és kritikájáért.
- ⁶ A németországi vörös-zöld kormányzati koalíciónak egyévi kormányzás után sem rajzoldódik még ki hasonlóan világos profilja. Az Új Közép, egy kompromisszumra készítő intézménycsoporthoz tartozik, sok tekintetben még a régi középúton mozog (Schmidt, 1990.), ami az utóbbi évtizedekben mindig is rányomta bélyegét a szövetségi kormányok politikájára.
- ⁷ A pénzügypolitikát kiemelkedő jelentősége ellenére is mellőzöm, mivel azt Nagy-Britannia és Svédország kivételével mindegyik szóba jövő állam számára az Európai Központi Bank határozza meg.
- ⁸ Az erősségek és gyengék mérlegelésében támaszkodtam az SPD Alapértékek Bizottságának „Harmadik út - Új Közép” c. téziseire, melyek az én tollamból származnak.

- ⁹ Mindenesetre a Blair-kormány hivatalba lépésének első napjától kezdve a jegybanknak engedte át az operatív döntés jogát a kamatláb megállapítására.
- ¹⁰ Azoknak a száma, akik munkajövedelmük ellenére a szegénységi küszöb alatt élnek, Nagy-Britanniában mégis egyértelműen magasabb, mint az Európai Unió legtöbb országában.
- ¹¹ A kereső nők aránya továbbra is szemmel láthatóan az európai tagországok átlaga fölött van.
- ¹² Valamennyi adat forrása: OECD, 1998b.
- ¹³ Az oktatási és képzési offenzívával a munkaspárti kormánynak az is célja, hogy csökkentse a jelentős elmaradást a termelékenységben a Gazdasági és Valutaunió más országaival szemben.
- ¹⁴ Skandináviában mindig az volt a legfontosabb stratégiai érv az univerzalista jóléti állam mellett, hogy lehetőleg mindenki profitáljon a teljesítményeiből, hogy a lehetőleg minél többen saját érdekükből akarják a fenntartását (Esping-Andersen, 1985).
- ¹⁵ Nagy-Britanniában a reformokat többnyire Margaret Thatcher és John Major kormányai vezették be, és Blair kormánya csak akceptálta azokat. Ez a kormány ezért sokkal erősebben deregulált gazdasági és szociális rendszerre építhette fel a reformjait, mint a holland szociáldemokraták 1989 után.
- ¹⁶ A sikeres foglalkoztatási mérleg tehát már jóval azelőtt megkezdődött, hogy a szociáldemokraták 1989-ben visszatértek a kormányba, de az új kormány rendkívül sikeresen folytatta azt.
- ¹⁷ Aminek árát mindenesetre az OECD-átlaghoz képest lassúbb termelékenységi javulással fizették meg, miként az Egyesült Államokban is. (Visser-Hemrijck, 1998: 45.).
- ¹⁸ Az igazságosabb elosztás éppúgy vonatkozik a munkaerőpiacon belül lévő és azon kívül rekedtek részvételi esélyeire általában, mint a munkahelyek nemek szerinti elosztására különösen is.
- ¹⁹ A még átfogóbban kiépített svéd szociális állam erősebben nyugszik az univerzalizmuson és az adók általi finanszírozáson. Ezért egy másik szociális állami típushoz sorolható (vö. Esping-Andersen, 1990; Schmidt, 1998).
- ²⁰ Svédországban voltak a 80-as évek elején az egész OECD-térségben a legkisebb jövedelmi különbségek, az adók levonása után (Merkel, 1993: 168.).
- ²¹ 1997 óta az OECD-térségben Svédországot (74,5%) Norvégia váltotta fel a legmagasabb női foglalkoztatottság mutatószámában (75,6%). Az NSZKban 1997-ben a női foglalkoztatás aránya 61,4% volt (vö. OECD, 1998b: 193.).
- ²² A bruttó társadalmi termék import/export részarányát tekintve ez már a 70-es években a svéd modell csúcsideszakában így volt.
- ²³ Mindazonáltal Svédországban a keresők aránya továbbra is a legmagasabbak közé számít az Európai Unióban, időközben azonban Dánia és Nagy-Britannia ebben túlszárnyalta Svédországot.
- ²⁴ A spanyol munkaerőpiac fejlődéséhez (vö. Maravall, 1997.)
- ²⁵ Ez különösen azokra a (legalább részben) szociáldemokraták által kormányzott országokra igaz, melyekben a felsőoktatás dilettáns-szimbolikus demokratizálása és állami kontrollja nem képes elfedni a pótlólagos beruházások ki-maradását.
- ²⁶ Ez annál is figyelemre méltóbb, mivel a múltban a francia európai uniós politikában (a szocialista kormányok alatt is) mindig világos primátusa volt a „nemzetinek” a „szociállissal” szemben.
- ²⁷ Nagy-Britannia még nem tagja a Gazdasági és Valutaunióknak; Blair az általa célul kitűzött belépést egy népszavazás eredményéhez kötötte.
- ²⁸ Vö. például az SPD-FDP kormány tapasztalatait a hetvenes évek végén (Scharpf, 1987).
- ²⁹ Ez főleg Svédországra és Dániára áll

IRODALOM

- Ainley, Patrick, 1999. *New Labour and the End of the Welfare State? The Case of Lifelong Learning*. In: Gerald R. Taylor (szerk.): *The Impact of New Labour*. London: St. Martins Press, 93-105.
- Barry, Brian, 1989. *Theories of Justice*. London/Sidney/Tokyo: Harvester Wheatsheaf
- Barth, Hans J.-Rita Bauer-Oliver Lang, 1997. *Neue Wege in der Sozial- und Tarifpolitik - Internationale Recherche*. In: Stefan Empter-Andreas Esche (szerk.): *Eigenverantwortung und Solidarität. Neue Wege in der Sozial- und Tarifpolitik*. Gütersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung, 19-148.
- Beck, Ulrich, 1997. *Was ist Globalisierung?* Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Becker, Frans-René Cuperus, 1998. *Dutch Social Democracy between Blair and Jospin*. In: René Cuperus/Johannes Kandel (szerk.): *Transformation in Progress: European Social Democracy*. Amsterdam: Bevrjding, 245-256.
- Blair, Tony, 1999. *Speech at the launch of Britain in Europe*. London 1999. október 14. <http://www.labour.org.uk>
- Blair, Tony, 1999. *Speech to the Socialist International Conference*. Parizs, 1999. augusztus 11. <http://www.labour.org.uk>
- Blair, Tony-Gerhard Schröder 1999. *Europe the Third Way*. London, 1999. június
- Blunkett David, 1999. *Speech as Secretary of State for Education and Employment*. Bournemouth 1999. szeptember 27. <http://www/labour.org.uk>
- Borchert, Jens-Lutz Golsch-Uwe Jun-Peter Lösche (szerk.), 1996. *Das sozialdemokratische Modell. Organisationsstrukturen und Politikinhalt im Wandel*. Opladen: Leske + Budrich
- Brown, Gordon, 1999. *Enterprise and Fairness*. In: Gavin Kelly (szerk.): *Is New Labour Working?* London: Fabian Society Paperback, 49-57.
- Busch, Andreas-Thomas Plümper (szerk.), 1999. *Nationaler Staat und internationale Wirtschaft*. Baden-Baden: Nomos
- Coleman, James, 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass.: Belknap Press
- Cuperus, René-Johannes Kandel (szerk.), 1998. *Transformation in Progress: European Social Democracy*. Amsterdam: Bevrjding
- Dahrendorf, Ralf, 1980. *Life Chances: Approaches to Social and Political Theory*. London: Weidenfeld and Nicolson
- Darling, Alistair, 1999. *Rebuilding the Welfare State: the moral case for reform*. In: Gavin Kelly (szerk.): *Is New Labour Working?* London: Fabian Society Paperback, 35-41.
- Dingeldey, Irene, 1999. *Zuckerbrot und Peitsche - Arbeitsmarktpolitik unter New Labour*. *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 1999. 3. sz. 328-335.
- Dworkin, Ronald, 1996. *Freiheit, Gleichheit und Gemeinschaft*. In: Krzysztof Michalski (szerk.), *Die liberale Gesellschaft*. Stuttgart: Klett-Cotta, 69-102.
- Ehrke, Michael, 1999. *Der Dritte Weg und die europäische Sozialdemokratie*. Friedrich Ebert Stiftung. Bonn: Dietz
- Elster, Jun, 1979. *Ulysses and the Sirenes*. Cambridge: Cambridge University Press
- Empter, Stefan-Andreas Esche (szerk.), 1997. *Eigenverantwortung und Solidarität*. Gütersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung
- Esping-Andersen, Gösta, 1985. *Politics against Markets*. Princeton: Princeton University Press
- Esping-Andersen, Gösta, 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press
- Giddens, Anthony, 1992. *Die Konstitution der Gesellschaft*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp

- Giddens, Anthony, 1999a. *Der dritte Weg*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Giddens, Anthony, 1999b. *Runaway World: How Globalisation is Reshaping our Lives*. London: Profile Books
- Grundwertekommission beim Parteivorstand der SPD, 1999. *Dritte Wege – Neue Mitte. Sozialdemokratische Markierungen für Reformpolitik im Zeitalter der Globalisierung*. Bonn
- Hay, Colin-Matthew Watson 1999. Labour's Economic Policy: Studiously Courting Competence. In: Gerald R. Taylor (szerk.): *The Impact of New Labour*. London: St. Martin Press, 149-161.
- Holden, Russell, 1999. New Labour's European Challenge: from Triumphant Isolationism to Positive Integration. In: Gerald R. Taylor (szerk.): *The Impact of New Labour*. London: St. Martin Press, 177-189.
- Israel, Joachim, 1978. Swedish Socialism and Big Business. *Acta Sociologica* 1978. 4. sz. 341-353.
- Jospin, Lionel, 1999. *Towards a more just world. Contribution of the French Socialist Party to the Congress of the Socialist International*. <http://www.parti-socialiste.fr/html/international/intern/orient/index.html>.
- Krönig, Jürgen, 1999. Zuckerbrot und Peitsche. *DIE ZEIT* 1999. szeptember 16.
- Lijphart, Arend, 1984) *Democracies*. New Haven-London: Yale University Press
- Lijphart, Arend, 1999. *Patterns of Democracy*. New Haven-London: Yale University Press
- Lindgren, Anne-Marie, 1998. Swedish Social Democracy in Transition. In: René Cuperus-Johannes Kandel (szerk.): *Transformation in Progress: European Social Democracy*. Amsterdam: Bevrijding, 81-92.
- Luhmann, Niklas, 1984. *Ökologische Kommunikation: Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen?* Opladen: Westdeutscher Verlag
- Maravall, José Maria, 1997. *Regimes. Politics and Markets*. Oxford University Press
- Martell, Luke, 1999. Medienshow ohne Substanz? New Labours „Dritter Weg“. *Blätter für deutsche und internationale Politik* 1999. 7. sz. 848-857
- Meidner, Rudolf-Anna Hedborg, 1984. *Modell Schweden*. Frankfurt a. M.-New York: Campus
- Merkel, Wolfgang, 1993. *Ende der Sozialdemokratie? Machtressourcen und Regierungspolitik im westeuropäischen Vergleich*. Frankfurt a. M.-New York: Campus
- Merkel, Wolfgang, 1999. *The Third Ways of European Social Democracy at the End of the Twentieth Century*. Madrid: Unveröff. (Kézirat.)
- Meyer, Thomas, 1998. *Die Transformation der Sozialdemokratie*. Bonn: Dietz
- National Policy Forum Report (NPFR), 1999. <http://www.labour.org.uk>
- Neumann, Wolfgang, 1998. *Neue Wege aus der Beschäftigungskrise? Frankreichs Versuch, die Jugendarbeitslosigkeit zu halbieren*. Aktuelle Frankreich-Analyse des Deutsch-Französischen Instituts, 1998. december, Ludwigsburg
- OECD, 1996. *Historical Statistics 1960-1995*. Paris: OECD Publications
- OECD, 1998a. *Economic Survey United Kingdom*. Paris: OECD Publications
- OECD, 1998b. *OECD Employment Outlook*. Junius, Paris: OECD Publications
- OECD, 1998c. *Economic Survey Netherlands*. Paris: OECD Publications
- OECD, 1999. *Economic Survey France 1998-99*. Paris: OECD Publications
- Offe, Claus, 1984. *Contradictions of the Welfare State*. London ...: MIT-Press
- Pierson, Paul, 1996. The New Politics of the Welfare State. *World Politics* 2. sz. 143-149.
- Plant, Raymond, 1998. *The Third Way*. Working Paper der FES-London, 5. sz. London

- Putman, Robert, 1993. *Making Democracy Work*. Princeton: Princeton University Press
- Rawls, John, 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Rawls, John, 1975. *Eine Theorie der Gerechtigkeit*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Robinson, Peter, 1999. *Britain's Labour Government: A third way for social democracy?* Working Paper of Forum: Scholars for European Social Democracy
- Scharpf, Fritz, 1987. *Sozialdemokratische Krisenpolitik in Westeuropa*. Frankfurt a. M.-New York: Campus
- Scharpf, Fritz W., 1999. *Regieren in Europa*. Frankfurt a. M.-New York: Campus
- Schmid, Josef, 1996. *Wohlfahrtsstaaten im Vergleich: soziale Sicherungssysteme in Europa*. Opladen: Leske + Budrich
- Schmidt, Manfred G., 1987. The Politics of Labour Market Policy. Structural and Political Determinants of Rates of Unemployment in Industrial Nations. In: Francis G. Castles-Franz Lehner-Manfred G. Schmidt (szerk.): *Managing Mixed Economies*. Berlin-New York: de Gruyter, 4-53.
- Schmidt, Manfred G., 1990. Die Politik des mittleren Weges. Besonderheiten der Staatstätigkeit in der Bundesrepublik Deutschland. *Das Parlament*, 9-10. k. 23-31.
- Schmidt, Manfred G., 1998. *Sozialpolitik in Deutschland. Historische Entwicklung und internationaler Vergleich*. 2. kiadás, Opladen: Leske + Budrich
- Schmidt, Manfred G., 2000. Immer noch auf dem „mittleren Weg“? Deutschlands Politische Ökonomie am Ende des 20. Jahrhunderts. In: *Leviathan* (Sonderheft).
- Sozialistische Internationale, 1999. *Declaration of Paris. The Challenges of Globalisation*. <http://www.socialistinternational.org/5Congress/XXISI-CONGRESS/DeclParis-e.html>
- Strasser, Johano, 1999. *Wenn der Arbeitsgesellschaft die Arbeit ausgeht*. Zürich-München: Pendo-Verlag
- Szreter, Simon, 1998. *Social Capital, the Economy and the Third Way*. <http://www.netnexus.org/debates/3wayecon/library/socialcap>.
- Uterwedde, Henrik, 1998. Die Wirtschaftspolitik der Regierung Jospin – ein erfolgsträchtiges Konzept. In: Peter Scherrer és mások (szerk.), *Von den Nachbarn lernen: Wirtschafts- und Beschäftigungspolitik in Europa*. Marburg: Schürren, 226-234.
- Visser, Jelle-Anton Hemerijk, 1998. *Ein holländisches Wunder? Reform des Sozialstaates und Beschäftigungswachstum in den Niederlanden*. Frankfurt a. M.-New York: Campus.
- Wilensky, Harold L., 1975. *The Welfare State and Equality. Structural and Ideological Roots of Public Expenditures*. Berkeley: University of California Press

---

KÖZPOLITIKA

GULYÁS GYULA

A köztisztviselők elszámoltathatóságának paradoxonai

Felelősnek lenni annyit tesz, mint elszámoltathatónak lenni, aminek közelebbi jelentése: „kényszerítve” lenni arra, hogy válaszoljunk arra a kérdésre, hogy „Miért tetted ezt?”.¹ A kérdésre adott válaszban magyarázatot kell adni, a cselekedetet meg kell indokolni. Ily módon az elszámoltatás lényege az, hogy (1) megkérdezhetik tőlünk, hogy „Miért tetted ezt?”, (2) és nekünk kötelességünk erre válaszolni. Ez a felelősség objektív oldala, amit megkülönböztetvén az erkölcsi felelősségtől – a felelősség szubjektív oldalától – elszámoltatásnak fogok nevezni.

Az erkölcsi felelősség fogalma nem merül ki a felelősség eme „objektív” oldalában, egy jogi, politikai vagy szervezeti autoritás ama hatalmában, amely felteheti nekem a „Miért tetted ezt?” kérdését: vagyis az erkölcsi felelősség több mint bizonyos politikai, jogi vagy szervezeti normáknak való engedelmeskedés kötelessége. F. C. Mosher² különbséget tesz a felelősség objektív és szubjektív oldala között. Az objektív felelősség a személy vagy a csoport elszámoltathatóságát jelöli valaki másnak, valamely autoritásnak az irányában bizonyos dolog teljesítésével kapcsolatban. Ez gyakorlatilag azonos az elszámoltatás fenti fogalmával. Ha valaki nem teljesíti a törvényes útmutatásokat vagy a szervezeti normákat, az felelőtlenességgel vádolható és megbüntethető. A felelősség második jelentéséhez, a szubjektív vagy erkölcsi felelősséghez az elsőtől eltérő konnotációk társulnak: ezek természete szubjektív és pszichológiai. Ennek lényege nem az, hogy „objektíve” ki miért felelős a törvények vagy a szervezeti előírásoknak való meg és meg nem felelés értelmében, hanem az, hogy szubjektíve ki és miért érzi magát felelősnek. A felelősségnek ez a formája, vagy oldala olyan fo-

galmaknak a szinonimája, mint a lelkiismeret, a lojalitás, az identitás és az integritás. Ez az egyén szocializációjával, kulturális hátterével, szubjektív értékrendjével és informális kapcsolatrendszerével áll összefüggésben.

A felelősség objektív oldalának – az elszámoltatásnak – közelebbi meghatározottsága az, hogy mindig „valakinek” és „valamiért” vagyunk felelősek. A valakinek való elszámoltathatóság arról világosít fel, hogy milyen viszony áll fenn a cselekvő és a cselekvés számonkérője között, a valamiért való felelősségre vonatkozás pedig azt mutatja meg, hogy milyen kapcsolat a jellemző a cselekvés (cselekvő) és az azt értékelő, standard viselkedési normák között. Aaron Wildawsky³ egy egyszerű kétváltozós mátrix segítségével vázolta fel a felelősség „kulturális elméletét”, illetve azt a négy kultúrát, amelyben egymástól lényeges pontokon eltérően vetődnek fel a felelősség kérdései, mert mindegyikben másként alakul az egyéni cselekvőnek az elszámoltatóhoz, illetve a cselekvésnek a magatartást szabályozó normákhoz való viszonya. A mátrix egyik változója azon csoportok kiterjedtségének a kiterjedtsége, amelyekhez az egyén tartozik, a másik változó pedig azokat a normákat testesíti meg, amelyek az egyéni cselekvéseknek a mércéi.

A felelősség négy kulturális modellje

		Csoporthálózat kiterjedtsége	
		gyenge	erős
Erkölcsei normák számo ssága	számtalan inkonzisztens kevés konzisztens	apátia (fatalizmus)	hierarchia (kollektivizmus)
		verseny (individualizmus)	egyenlőség (egalitarianizmus)

Az individualisztikus kultúrákban kevés, hasonló és egymással konzisztens norma szabályozza a viselkedést, s az egyéneknek a társadalmi csoportokhoz való kötődése gyenge. Ezeknek a kultúráknak az „eszménye” az önszabályozás, előnyben részesítik a társadalmi interakciók nem politikai (piac, tárgyalás) úton való szabályozását, támogatják az „egyenlő esélyeket” és az egyének közötti versenyt. Az uralkodó felelősségforma az egyé-

ni felelősség. A hierarchikus kultúrákban a csoportnálózat ki-terjedtsége erős, azaz az egyén magatartását erőteljesen kontrollálják a különböző normákat megtestesítő társadalmi csoportok. Magát a hierarchiát a politikai hatalom intézményesíti. Ennek tagjai a társadalmi egyenlőtlenségeket azon az alapon igazolják, hogy a specializáció és a társadalmi munkamegosztás a garancia arra, hogy az emberek „harmóniában” éljenek egymással – a különböző hierarchikus szintek funkcionálisan a közjóra irányulnak – és ez biztosítja a hatékony kooperációt is. Az uralkodó felelősségforma itt a hierarchikus felelősség. Az egalitáriánus kultúrákban az egyén szintén erős csoportkontroll alatt áll, de a viselkedést szabályozó normák száma csekély és ezek az elvárások egymással konzisztensek. Az egalitáriánusok, akár csak a liberális-individualisták, tagadják, illetve ellenzik a politikai autoritást. Ez a kultúra a társadalmi feltételek nagyobb egyenlőségét, illetve a társadalmi igazságosságot vagy méltányosságot tekinti a társadalmi együttélés és kooperáció legfontosabb koordinációs mechanizmusának. Végezetül a fatalisztikus kultúráknak az a leglényegesebb meghatározottságuk, hogy az egyén csoportkötődése és csoport-hovatartozása gyenge, az életvezetést számtalan és egymásnak ellentmondó norma „vezérli”. A társadalmi kapcsolatoktól való eloldottság és a normák inkonzisztenciája együttesen elbizonytalanítja az egyént, teret enged a nyers ösztönöknek és a kollektív felelőtlenségnek.

Wildawsky modelljének – amint az a későbbiekben ki fog derülni – nemcsak történeti relevanciája van, hanem aktuális „érvényessége” is: a közszolgálatban „alkalmazott” felelősségmodellek ugyanis nagy vonalakban egybeesnek az általa meg-rajzolt tipológiával.

A felelősségre vonhatóságnak vagy elszámoltathatóságnak vannak bizonyos feltételei. Az egyik ilyen feltétel a cselekvő ama képessége, hogy bizonyos események vagy történések okává lehet, ami az ember „szabad akaratának” önkéntes „használatából” ered. Az emberek elvitathatatlanul „szerzői” saját cselekedeteiknek, amelyekért felelősséget kell vállalniuk. Cselekvés és felelősség fogalmilag egymás korrelatívumai. Ebből az evidenciából indul ki Niebuhr⁴ is, aki különbséget tesz a felelős ember két aspektusa: (1) az ember mint létrehozó (man the maker) és (2) az ember mint válaszoló, elszámoltatható (man the answerer) között. Az ember „normális esetben” a kettő egysége, aki sorsának ura és aki tetteiről köteles a közösségnek, azoknak az embereknek, akiket cselekvése érint, számot adni. Az ember felelősségét egy megszorítás korlátozza, nevezetesen az, hogy a cselekvőnek definíció szerint racionális és morális lénynek kell lennie, aki szellemileg és erkölcsileg egyaránt beszámítható. A személy, aki nincs szellemi és erkölcsi képességeinek birtokában, felelősségre sem vonható, mert noha esetleg

képes bizonyos, erkölcsileg releváns események okává válni, de ezt – ha szellemileg és morálisan nem beszámítható – nem szabad akaratából teszi, következésképp magatartásáért nem vonható kérdőre.

A valami okozójának lenni fogalmát P. French⁵ szerint kétféleképpen lehet érteni: (1) a szokványos események okozatisága (regular event causality) a történéseket a fizikai mozgások a priori terminusaiban írja le: „a fegyverek megölik az embereket”; (2) a cselekvő okozatisága (agent causality) a racionális cselekvő ama képességére vonatkozik, melynek révén az saját cselekedeteinek az okává képes válni: „az emberek megölik az embereket”. Kurt Baier⁶ hasonlóképpen tesz különbséget a dolgokkal kapcsolatos felelősség (thing responsibility) és a cselekvővel kapcsolatos felelősség (agent responsibility) között. A cselekvővel kapcsolatos felelősség tulajdonításában azzal számolnak, hogy a cselekvő képességeit céltudatosan használva hívott létre egy eseményt, beleértve ebbe a dologgal kapcsolatos felelősség aktiválását is, amelyért azután a cselekvő erkölcsileg felelőssé tehető; a dolgokkal kapcsolatos felelősség esetén pedig a dolgoknak mint bizonyos események okainak az azonosítása a cél.

A szándék, akárcsak az a képességünk, hogy egy cselekvés okává tudunk válni, fontos szerepet játszik az erkölcsileg felelős cselekvő leírásában. J. L. Mackie⁷ dolgozta ki a felelősség úgynevezett alapszabályának elméletét (stright rule of responsibility), amelynek fő gondolata az, hogy a cselekvő csak szándékos tetteiért felelős. Ez a feltevés összhangban áll azzal a jogi tradícióval, amely a mens rea-t – szó szerint a bűnös tudatot – tekinti a büntetőjogi felelősség alapvető feltételének. Az olyan cselekedet, amely nem szándékos, mert például fizikai kényszer idézi elő, valójában nem is a cselekvő cselekedete. Ő ebben csak eszköze valamely külső erőnek. Mackie azonban a szándék fogalmának a szerepét oly mértékig abszolutizálja felelősségelméletében, hogy annak alapján majdnem minden cselekvésre adható felmentés. Például úgy véli, hogy tetteimnek azok az összetevői, amelyek gondatlanságomból adódnak, vagy abból, hogy nem vagyok tökéletesen ura a cselekedeteimnek, bár maguk a tettek az én testemből származnak, nem nekem, mint tudatos cselekvőnek a tettei.

A szándék, a szabad akarat, illetve az egyén döntési szabadsága mint a morális cselekvés megítélési kritériumai korántsem egyértelmű, sokkal inkább cseppfolyós fogalmak. A szándék maga is ellentmondásos fogalom, mert mint azt Mackie is megjegyzi: egy ember szándékosnak tűnő cselekedete lehet, hogy a tudatalatti motivációk szempontjából nem szándékos, az lehet az ösztönkésztetések túlcsoordulása is, ami az „ellenállhatatlan késztetés” érzésében jelenik meg. Egy cselekvésről valóban nehéz eldönteni, hogy intencionális-e vagy sem: valóban

megkérdőjelezhető az, hogy a tudattalan impulzusok készítése alapján bekövetkezett cselekvések tekinthetőek-e szándékosaknak: mindazonáltal az ilyesfajta cselekedetek is az én cselekedeteim, nem pedig valaki más cselekedetei. A tudattalanomra nem mondhatom azt, hogy az nem én vagyok, hogy az valami „idegen” vagy külső dolog számomra: legfeljebb azt mondhatom, hogy az nem azonos a tudatos énemmel, de az énem nem azonos (1) sem a tudatos énnel, ahogyan azt a felvilágosodás tartotta; (2) sem pedig a tudattalan ösválmival, ahogyan azt a romantika gondolta. Énem inkább a kettő valamifajta egysége. Ha ez így van, akkor a tudattalanra való hivatkozás korántsem jelenthet automatikus felmentést a bűnös cselekedetekkel kapcsolatos felelősségrevonás alól, mert bizonyos tekintetben az ember felelős azért is, hogy tudatos énje milyen „viszonyt” alakít ki saját tudattalanjával.

Cselekedetem nemcsak tudattalanom okán lehet szándék nélküli, hanem egyéb okokból is. Kिलöttyinteni a kávéat vagy inzultálni a nagybácsit, ezt meg lehet tenni intencionálisan és nem intencionálisan is.⁸ Ha a kávéat úgy öntöm ki, hogy azt hiszem, hogy a csészében víz van, úgy ez az én cselekedetem ugyan, de eme tettem nem nevezhető szándékosnak, mert éppen azért öntöttem ki, mert azt hittem, hogy vizet öntök ki. Előfordulhat az is, hogy úgy öntöm ki a kávéat, hogy valaki meglöki a kezem: ebben az esetben a kávéat nem én öntöm ki, hanem az, aki meglökte a kezem.

Cselekedetem akkor sem minősíthető szándékosnak, ha valamit tévedésből teszek meg vagy mulasztok el: például félreolvasom a jelentést vagy félreértelmezem a felettesem rendelkezéseit és utasításait. „Ezek olyan dolgok, amelyeket szigorú értelemben nem tehetünk meg szándékosan. Hibázni a fent említett dolgokban azt jelenti, hogy nem azt tenni meg, amit az illető szándékozott és az ember nem képes... szándékosan hibázni. Ezek a tévedések nem intencionálisak: mindazonáltal cselekedetek.”⁹ A dolgot tovább bonyolítja az, hogy nehéz egyértelműen definiálni például a „félreértelmezés” hibáját vagy a tévedést. Létezik egyáltalán egy szövegnek, rendelkezésnek vagy iránymutatásnak „adekvát”, kitüntetett „normatív” értelmezése, vagy pusztán különböző „olvasatai” vannak? Ha nem létezik „normatív értelmezés”, bizonytalanná válik a „félreértés” fogalma: extrém esetben minden értelmezés félreértelmezés lehet.

A szándék kritériuma alapján ennél fogva meglehetősen nehéz a felelősséget megállapítani. Azt jelenti-e ez, hogy az ember cselekedeteinek túlnyomó többsége valamilyen formában, külső vagy belső tudattalan erők által definiált? A tiszta determinizmus azt válaszolná erre, hogy igen, és azzal érvelne, hogy a szándék vagy a szabad akarat maga sem más, mint a személyhez képest külső, fizikai vagy más okoknak a következménye.

Ennek folytán még ha lenne is valami értelme a felelősségnek, az nem a cselekvő személyt, hanem azokat a determinisztikus tényezőket illetné, amelyek döntését meghatározták. A determinizmus elismeri a dolgok felelősségét, de elutasítja a cselekvő felelősségét.

Az elszámoltathatóság egy következő feltételét az „alternatív lehetőségek elvében” szokás megjelölni. Közönségesen azt tartjuk, hogy a személy felelősségre vonható, ha másként is cselekedhetett volna, mint ahogyan cselekedett. Ha a cselekvés kényszer hatására történt, azaz a cselekvőnek nem állt rendelkezésére a másként való cselekvés opciója, akkor a cselekvőt nem terheli semmilyen erkölcsi felelősség. A probléma azonban nem ilyen egyszerű. H. G. Frankfurt¹⁰ amellett érvel, hogy a „másként is cselekedhetett volna” és a cselekvés külső tényezők általi determináltsága – például a kényszer alatti cselekvés – nem feltétlenül zárják ki egymást. A szokványos érvelés az, hogy a kényszer megfosztja az embert szabadságától és ily módon erkölcsi felelősségétől is, mert a kényszer fogalma szerint azt jelenti, hogy az illető nem tehetett másként, mint ahogyan cselekedett. De valóban pusztán ezt jelenti-e? Frankfurt egy példán keresztül illusztrálja azt, hogy a fenyegetettség vagy a kényszer korántsem ment fel minden esetben az erkölcsi felelősség alól. János saját jószántából elhatároz valamit, azután valaki keményen megfenyegeti – olyannyira keményen, hogy minden józan gondolkodású ember alávetné magát a fenyegető akaratának –, hogy tegye épp azt, amit János maga is meg akart tenni és János a cselekedetet végre is hajtja. Felelősnek tartjuk-e Jánost tettéért? Frankfurt azt gondolja, hogy ez attól függ, hogy milyenek tekintjük a saját elhatározás és a fenyegetés szerepét a cselekvéshez vezető folyamatban. Ha azt tesszük fel, hogy János egy makacs ember, aki bármi áron véghezviszi azt, amit egyszer elhatározott, akkor ebben az esetben a fenyegetés semmiféle hatást sem gyakorol rá: amikor cselekszik, ezt nem is veszi figyelembe. Ha ez a helyzet, akkor itt igazában nincsen szó kényszerről. Ebből következően a fenyegetés sem fosztja meg a másként cselekvés alternatív lehetőségétől, mert nem is akar másként cselekedni, noha elvileg ez az opció is rendelkezésére áll. Világos, hogy a fenyegetettség, a külső kényszer ez esetben semmilyen módon sem csökkenti János elszámoltathatóságának jogosságát. A második interpretációs lehetőség az, hogy János – nyúl szívű egyén – megretten és pánikba esik a fenyegetéstől. A fenyegetés miatt előzetes döntésétől függetlenül – ami a példa szerint ugyanaz, mint amit a kényszerítő kikényszerít – is engedett volna a fenyegetésnek: azt tette, amit követeltek tőle, mert megrettent a megtorlástól. Frankfurt úgy ítéli meg, hogy ebben az esetben tettéért Jánost nem lehet felelősségre vonni, mert a kényszer olyan mértékű volt, hogy másként nem cselekedhetett. El lehet

viszont ítélni korábbi elhatározása miatt, azaz erkölcsileg kifogásolható jelleme miatt.

Az a tény, hogy valakit megfenyegetnek, láthatóan nem feltétlenül jelenti azt, hogy az illető kényszer hatása alatt cselekszik. A kényszer alatt való cselekvés fogalmához az is hozzá tartozik, hogy a fenyegetés legyen a cselekvés és cselekedet valódi és kizárólagos oka. Általánosabban fogalmazva, a pusztá tény, hogy valaki adott szituációban másként is cselekedhetett volna, nem lehet alapja annak a feltételezésnek vagy állításnak, hogy az illető ezen opció birtokában valóban másként is cselekedett volna. Ez ugyanis a cselekvő jellemének a kérdése. Frankfurt azt javasolja, hogy a másként is cselekedhetett volna elvét az ellentmondások elkerülése végett a „másként nem cselekedhetett” elvével kellene felváltani, azaz szerinte felmentés a felelősség alól csak akkor képzelhető el, ha a cselekvés oka kizárólagosan és egyértelműen valamilyen külső kényszer.

Az „objektív felelősség” elméletei szerint tehát az egyén akkor vonható kérdőre valamely magatartás vagy mulasztás kapcsán, ha: (1) az egyén szellemileg és erkölcsileg beszámítható, (2) ha döntését szabad akaratából, szándékosan, senki által nem kényszerítetten hozta meg, (3) ha cselekvése normasértő.

A FELELŐSSÉGRE VONÁS FOLYAMATA: IGAZOLÁSOK, KIFOGÁSOK ÉS MENTSÉGEK

A „Miért tetted ezt?” kérdésre adott válaszokban a kérdés „jogosságát” három formában vonhatjuk kétségbe: a „te”, a „tett” és az „ezt” alapján,¹¹ amelyek a kérdő mondat alanyára, állítmányára és tárgyára utalnak. Meglehet, hogy a kérdés kontextusát illetően teljes mértékben helyénvaló, de helytelenül címezték nekem. Ebben az esetben a kérdéses dolgot nem én, hanem másvalaki követte el. Előfordulhat az is, hogy a kérdést helyesen címezték nekem, azaz valóban elkövettem az adott dolgot, de cselekedetem nem állt teljes mértékben hatalmamban, azaz a szóbanforgó tettnek csak részben vagy közvetve, esetleg szándéktalanul voltam az oka és létrehívója. A harmadik eset az, amikor a kérdést helyesen címezték, azaz én cselekedtem meg azt, amivel vádolnak, de nem azért, amiért kérdőre vonnak, amit nekem tulajdonítanak. Az első esetben a válaszom az lesz, hogy „ne engem kérdezz, mert nem én tettem: kérdezd meg őt”. A második esetben a kérdés jogossága kétségbevonásának az alapja az, hogy nem én voltam a cselekvés értelmi szerzője, hanem rajtam kívül álló ok, esemény vagy személy idézte azt elő. A harmadik esetben a kérdés jogosságát azon az alapon kérdőjelezzük meg, hogy nem azt a dolgot cselekedtük meg, amelyért kérdőre vonnak bennünket.

Az azzal kapcsolatos kérdések (illetve a válaszok indoklása és a mentségek), hogy valamely személy felelős-e egy adott dolog megtételéért vagy egy másik elmulasztásáért, azért bírnak a felelősségre vonásban fontossággal, mert megelőzik azt a kérdést, hogy az egyén szabadon cselekedett-e vagy sem. A mindennapi életben úgy okoskodunk, hogy csak azért az eseményért vagy mulasztásért tartozunk elszámolási kötelezettséggel, amelyet szabad elhatározásunkból tettünk vagy nem tettünk meg. Ez a felelősségre vonhatóságnak fontos kritériuma ugyan, de az elszámoltatás kezdeti szakaszában korántsem bizonyos, hogy a kérdőre vont személy szabadon döntött és cselekedett-e. Azt, hogy mi az igazság ebben az ügyben, pontosan a felelősségre vonás processzusában kell tisztázni és kideríteni. „Amikor azt tárjuk fel, hogy szabadon cselekedett-e valaki vagy sem, előbb meg kell győződnünk arról, hogy sikeres-e valamelyik, fizikai erőszakra, tévedésre, véletlen balesetre és hasonlókra hivatkozó mentegetőzése.”¹² Hogy adott esetben szabadon döntött-e az adott személy, az csak egy diskurzus, a felelősségre vonás processzusa végeredményeként tudható meg és annak lesz a függvénye, hogy a megvádolt személy védekezése, mentsége, kibúvója sikeres-e. A kibúvók olyan mentségek, indokok és érvek, amelyekkel a felelősségre vont személy azt igyekszik „bizonyítani”, hogy amit megtett vagy amit elmulasztott, az nem állt teljesen hatalmában, azaz nem volt teljesen szabad és ennél fogva nem is lehet felelős azért. A megvádolt személy a büntelenségét és/vagy ártatlanságát próbálja meg tehát igazolni.

A felelősségre vonás és a mentegetőzés diskurzusa az eseménynek vagy a nem cselekvésnek a rekonstruálására irányul, mert csak a „tények” feltárásának következményeképpen lehet megállapítani azt, hogy az illető szabadon cselekedett-e vagy sem, s ennek következtében felelős-e vagy sem. A diskurzus azonban – érvel Austin – a nyelv közegében zajlik, amelynek használata korántsem egyértelmű és pontos, mert pl. az emberek ugyanazon a kifejezésen különböző dolgokat érthetnek vagy ugyanazt az eseményt különböző kifejezésekkel jelölhetik. És ez nem pusztán formális nyelvészeti kérdés, hanem olyan probléma, amely komoly nehézséget támaszt a felelősséggel kapcsolatos „tények” és események pontos megrajzolásában. „Ha nyelvhasználatunk különböző, akkor ahol nálam Y van, ott nálad X lesz. Vagy ami még valószínűbb... a te fogalmi rendszered különbözik az enyémtől... Röviden, kiderülhet, hogy miért nem értünk egyet – te az osztályozás egyik módját választod, én a másikat. Ha alternatív leírásokat találunk, meglehetősen kétféleképpen is elmondhatjuk vagy »rekonstruálhatjuk« a szituációt.”¹³

Tovább bonyolítja a helyzetet az, hogy az emberi cselekedetek csak nagyon ritkán írhatóak le a helyes-helytelen, a jó és a rossz, fekete-fehér fogalmi kontextusában. Sokkal gyakoribbak

az olyan élethelyzetek és cselekedetek, amelyekben a felelősségre vont nem egyértelműen, azaz csak részben hibázatható, s ebből következően a feltett kérdésre sem lehet egyértelmű választ, indokot, igazolást vagy mentséget adni és találni. De ugyanez a kétértelműség jellemző a *felelősségre vonó* szerepére is, akinek csak ritkán – egyértelmű esetekben – van erkölcsi alapja feltenni a kérdést: „Miért tetted ezt?” kérdésnek a fel-tételére. A közhivatali gyakorlatban csakúgy, mint a mindennapi életben, könnyen találunk olyan érveket, amelyek a cselekvés mellett, és olyanokat is, amelyek a cselekvés ellen szólnak, és az sem ritka, hogy ezek az érvek egyensúlyban vannak. Az emberi ítéletek esendők, korántsem tévedhetetlenek, amit be kell kalkulálnunk, amikor mások fölött ítélkezünk és különösen ott, ahol a felelősségre vonás hierarchikus-hatalmi kontextusban valósul meg, ahol a „felek” nem egyenrangúak.

Austin a mentségek grammatikai elemzése kapcsán megfigyelte, hogy a mentegetőzéssel kapcsolatos kifejezések nagy százaléka *határozószó*: mint amilyen az öntudatlanul, ösztönösen, véletlenül, szándéktalanul stb. A mentségek nagy részében ugyanis az a döntő, hogy bár én tettem, de nem általában vagy szokványosan, hanem egy bizonyos módon, ami megköveteli az ige módosítását. A határozószavak mellett a mentség kifejezésére leggyakrabban az olyan *elvont főneveket* használnak, mint a félreértés, véletlen és a cél, illetve néhány *ígét*, mint amilyen a „nem segíthetett rajta”, „nem úgy értette”, „nem fogta fel”, „nem állt szándékában” stb.

A mentségekkel kapcsolatosan fontos odafigyelni a „cselekvés gépezetére”: hibák becsúszhatnak a cselekvés tervezési szakaszában csakúgy, mint a végrehajtás során. A figyelem hiánya (figyelmetlenség), a gondatlanság, a helyzetfelismerés vagy a taktika hibáihoz egyaránt társulhatnak mentségek. Némely hibák a cselekvés szerzőjének kognitív kapacitásával, a *korlátozott racionalitással* kapcsolatosak, mások a *rossz helyzetértékelésből* vagy a tények helytelen értelmezéséből adódnak, ismét mások *félreértések* következményei. Valamely cselekedet megtervezése és végrehajtása fölött sohasem gyakorolhatunk teljes ellenőrzést, mert racionalitásunk korlátozott. Ennélfogva egy normál cselekedet vagy magatartás esetében pusztán annyi várható el, hogy az elfogadhatóan körvonalazott „határok” (gondosság és figyelem) közé essen: hogy a korlátozott racionalitás és az ugyancsak korlátozott erkölcsi ítélőerő kritériumainak, a racionális és erkölcsi értelemben vett „elfogadhatóság” és „megelégedettség” kritériumának tegyen eleget. Az, hogy racionálisan és erkölcsileg mi elfogadható és mi nem, nem pusztán absztrakt normáknak és elveknek a kérdése, hanem annak a társadalmi kontextusnak a kérdése, amelyben az egyénnek döntenie kell. Hogy egy emberi cselekedet és magatartás racionális és erkölcsileg elfogadható-e, annak megíté-

lési alapja az, hogy a cselekvési szituáció milyen objektív lehetőségeket biztosított a döntéshozó egyén számára és hogy az egyén milyen módon élt ezekkel a lehetőségekkel.

TIPIKUS MENTSÉGEK A KÖZSZOLGÁLATBAN

Alternatív okok

A politikai vagy hivatali környezetben gyakori az olyan kifogás, amely az egyén magatartását alternatív okok léteével magyarázza.¹⁴ Az ilyen típusú kifogás legáltalánosabb formája a következő formula: „ha nem én tettem volna meg ezt, akkor megtette volna helyettem más”, vagy: „ha én nem teszem meg, akkor majd megteszi helyettem valaki más”. Az ilyenfajta mentség az erkölcsi felelősség áthárítása, amely egyébként annyira absztrakt, hogy szinte semmilyen empirikus összefüggéssel nem rendelkezik, s következetes „felgöngyölítése” szükségképpen paradoxonokhoz vezet. Ahhoz ugyanis, hogy egy személyt, A-t személyes felelőssége alól felmentsenek, az szükséges, hogy egy másik egyént B-t – a vélt alternatív okozati közreműködőt – vonják felelősségre. Ez azonban abszurdum, mert B nem követett el semmit, következésképpen hogyan is lehetne felelősségre vonható. De még ha a kifogás érvényes lenne is – amiről fölöttébb nehéz megbizonyosodni –, akkor sem felelős a szóban forgó tettért senki (ami ugyancsak paradox): A azért nem, mert magatartásának „oka” B várható viselkedése volt, B pedig azért nem felelős, mert ő nem követett el semmilyen vétséget. De ez a kifogás nem lehet érvényes egészen addig, amíg valaki ténylegesen nem felelős. B. Williams szerint a felelősség ilyenfajta el- és áthárítása, amelyet ő a haszonelvűséggel társít, megsemmisíti a személyes integritás értékét, és ezzel erodálja az egyén erkölcsi felelősségvállalását. Példázatában egy fiatal tudós, aki elítéli azokat a kutatásokat, amelyek célja vegyi és biológiai fegyverek létrehozása, „alternatív okokra” hivatkozva sem vállalhat állást egy olyan laboratóriumban, ahol ilyen természetű kutatások folynak: nem teheti ezt akkor sem, ha helyette más tudós vagy fiatal pályázó kapná meg az adott állást.

Nullaok: a tanácsadás

A kifogások következő típusát Thompson „nullaokból” eredő kifogásoknak nevezi.

Az ilyen kifogás általános formájában A hivatalnok a „novus actus interveniens” elvére hivatkozik, amely egy másik B

tisztviselő által majdan, a jövőben végrehajtandó cselekedetére vonatkozik, aki döntésében kapcsolódik az első köztisztviselő cselekedetéhez, de aki egyedül felelős a cselekedet minden következményéért. Ezt a kormányzatban működő tanácsadók szerepe illusztrálja a legjobban. Napjainkban szinte teljesen általános az a nézet, amely a „civil service”, a szakértők, tanácsadók felelősségét a döntés-előkészítésre korlátozza, az ezt követő döntésért ellenben a politikusok nyakába varrja a felelősséget. Az effajta okoskodásnak az az alapfeltevése, hogy a tanácsot kérő a tanácsadótól teljesen függetlenül cselekszik. De ha így lenne, akkor nem lenne szükség tanácskérésre. Egy tanácskérő felelősségét azonban éppúgy nem semmisíti meg a tanácsadó „okozati befolyása”, mint ahogyan a tanácsadó sem vonhatja ki önmagát a következmények hatása alól arra hivatkozván, hogy közvetlenül nem ő döntött.

A tanácsadók felelőssége megállapításának klasszikus forrása Hobbes klasszikus műve, a *Leviathán*. Hobbes mindenekelőtt a parancs és a tanács fogalmának összehasonlításából indul ki. Mindkettő közös mozzanata az, hogy mind a parancsoló, mind a tanácsadó a „tedd ezt” vagy a „ne tedd ezt” beszédformulát használja. A tanács és a parancs közötti különbséget a „tedd ezt”, illetve a „ne tedd ezt” beszédforma intenciójából magyarázza: abból, hogy mindez kinek a javát és érdekét szolgálja. A parancs mindig saját érdekét szolgál, a tanács viszont valaki másnak az érdekét akarja előmozdítani. Hobbes szerint az ideális tanácsadónak két kritériumnak kell eleget tennie, amelyek egyben hivatali kötelességei is: a tanácsadó „céljának és érdekeinek nem szabad ellentétben állnia annak céljával és érdekével, akinek tanácsot ad”, másrészt „egy cselekedet megfontolásánál a tanácsadónak kötelessége, hogy a cselekedet következményeit világosan felfedje, és ezzel a tanácskérő számára a helyes és egyértelmű tájékozódást lehetővé tegye, ezért a tanácsadónak a maga javaslatát olyan megfogalmazásban kell előadnia, amely az igazságot a lehető legvilágosabban feltárja, vagyis szigorú megfontolással és oly lényegre érítő világos és tömör nyelven, ahogy csak az indoklás megengedi.”¹⁵ A tanács értéke ily módon az „értelmi erénynek” (tapasztalat, szakértelem) és az önérdékről való lemondani tudás erényének az ötvözete. Amennyiben a hivatalnok a fentiek szellemében jár el, felelősségre semmilyen körülmények között sem vonható. Tisztességtelenné és felelősségre vonhatóvá akkor válik, ha vét a fenti két „erény” valamelyikében vagy mindkettőben: (1) ha tudatlanságból, vagy rossz szándékból törvénytelen cselekedet végrehajtását javasolja, vagy (2) ha nem tárja fel az általa tanácsolt cselekedet következményeit, vagy ha tanácsa nem a tanácskérő javát célozza. Kétséges azonban, hogy a szakértő birtokában van-e a feltételezett és elvárt tudományos objektivitásnak és pártatlásnak.

A tanácsadók gyakran jelentősen hozzájárulnak a tanácskérők végső döntéseihez. Az a mód, ahogyan behatárolják a lehetséges alternatívákat, ahogyan hangsúlyozzák az érveket és ellenérveket, ahogyan a nyelvet és az argumentációt használják, mind befolyásolja a végső döntést.

A jó szándék mentsége

A személyi felelősséggel kapcsolatos kifogások egy jellegzetes típusa abból a megfontolásból indul ki, hogy A köztisztviselő csak azokért a tettekért és következményekért felelős, amelyekhez akaratlagosan és szándékosan járult hozzá, de egyáltalán nem hibáztatható B közhivatalnok bűnös tettének ama következményeiért, amelyek neki, A-nak ugyan nem állt szándékában, de aminek bekövetkeztéhez ő maga paradox módon mégis hozzájárult, mégpedig egy olyan cselekedet révén, amely önmagában véve, a cselekvési szituáció kontextusától függetlenül szemlélve, erkölcsileg nem kifogásolható. Ez a kifogástípus a kanti etikában még elméleti igazolást is nyer. Kant egy helyen azt mondja, hogy az igazságot az embernek minden körülmények között, a várható következményekre való tekintet nélkül el kell mondania: hazudnom még annak a gyilkosnak sem szabad, aki meg akarja ölni rejtőzködő barátomat, és aki annak holléte felől érdeklődik nálam. Kant szerint az igazságot akkor sem szabad elhallgatnom, ha annak közvetve, egy, a hazugságnál jóval nagyobb bűn, egy ember megölése lesz a következménye és az ára. Ha a gyilkos kérdésére – aki világosan tudtomra adja, hogy meg fogja ölni a barátomat – az igazságot válaszolom – azaz felfedem barátom hollétét –, formálisan nem vagyok elmarasztalható erkölcsi vétségben, mert (1) nem hazudtam, és (2) mert igazmondásommal nem a barátom halálát szándékoztam előidézni, hanem egy erkölcsi normának megfelelően cselekedtem. Tartalmilag azonban nem lehet kétséges, hogy az absztraktnak helyesnek tekinthető magatartásommal közvetve mégis a barátom halálát „okoztam”, amire nincs mentségem. A kifogás mögött, mely szerint én sem abban nem vagyok vétkes, hogy rosszat akartam volna a barátomnak, sem abban, hogy megsértettem volna valamely erkölcsi előírást, (1) egyfelől az „erkölcsi széplélek” amorális erkölcsi egoizmusa húzódik; a büntelenség és ártatlanság bármilyen áron való megőrzésének a fikciója, (2) másfelől az a fikció, amely szerint az ember magatartásának és felelősségének az alapja az erkölcsi normáknak való engedelmességben áll, nem pedig a konkrét élethelyzetben lévő lehetőségeknek a mérlegelésében.

Felelősség a közszolgálatban: felelősségmodellek

A fent elemzett elszámoltatástól némileg eltérő módon vetődik fel a felelősség (elszámoltathatóság) kérdése a politikai-adminisztratív szférában, ahol (1) a sokszereplős cselekvés dilemmája¹⁶ megnehezíti, sőt sok esetben lehetetlenné teszi a felelősség egyértelmű megállapítását, az elszámoltatást. Egy politikai döntés végeredménye ugyanis több egymással ilyen vagy olyan kapcsolatban álló egyén vagy csoport közös műve, amihez nem, vagy csak feltételesen rendelhető hozzá az „egyértelmű” és „osztatlan” személyes felelősség. Másfelől (2) a közpolitikai döntések szereplői, legyenek azok intézmények – mint a parlament, a kormány, a bürokrácia, a nyomásgyakorló szervezetek és különböző bizottságok – vagy személyek – mint politikusok, miniszterek, magas és alacsonyabb ragú köztisztviselők vagy szakszervezeti bürokraták stb. –, egy bonyolult megbízatásos kapcsolatrendszer szereplői, akik, szemben a „természetes” személyekkel, sohasem a maguk nevében döntenek és cselekszenek, hanem valaki másnak a helyén állnak, akinek az érdekeit és intencióit „követik”, akit megbízottaként helyettesítenek, szolgálnak és képviselnek. A megbízatásos viszonyban a cselekvés értelmi szerzőjének (megbízó) és a cselekvés gyakorlati végrehajtójának (megbízott) egymástól különböző szerepekben való rögzülése, illetve a céltételezésnek és a gyakorlati cselekvésnek a szétválasztása szintén akadályokat gördít a felelős személy azonosításának az útjába.

A politikai-adminisztratív szféra gyakorlatát a felelősség és elszámoltathatóság szempontjából vizsgáló szakirodalom három modell segítségével próbálja meg az itt adódó problémákat és felelősségi kérdéseket magyarázni. Ezek a modellek a következők: (1) a hierarchikus felelősség; (2) a kollektív felelősség, és (3) az egyéni felelősség.

1. A HIERARCHIKUS FELELŐSSÉG

A felelősség hierarchikus felfogásának klasszikus elvét Max Weber fogalmazta meg, aki két dologból indult ki: (1) egyrészt abból, hogy a modern kormányzás rögzített törvénykezési területeket és hierarchiát feltételez, és ezen belül az alsóbb szintű hivatalnokokat a magasabb szintűek ellenőrzik; (2) másrészt Weber azt állítja, hogy éles különbség áll fenn a politika és az adminisztráció között: a politikus egyfajta politikai vállalkozó, a hivatalnok pedig szakemberként a politikai vállalkozás céljainak a végrehajtója. Politikusnak és közhivatalnoknak ebből a szétválasztásából vezeti le azután Weber azt, hogy a politikus és hivatalnok magatartására egymástól különböző, sőt egymással ellentétes felelősséggel vonatkozik: a politikus a fele-

lösségetika, a hivatalnok egyfajta engedelmségetika talaján áll. Weber értelmezésében a felelősségetika egy speciális cselekvésrendszernek, a politikának az etikája, amely szemben áll az emberbaráti és érületetika minden formájával. A politikus nem követheti ez utóbbiak szabályait, mert a politika „meghatározó közege az erőszak”, amelyet az érületetikának el kell utasítania mint olyan cselekvést, amely erkölcsileg kétes eszközkhöz folyamodik, nem beszélve arról, hogy a politikum „médiával” és „közvetlen céljával”, a hatalommal is ellenségesen áll szemben. A politika – mondja Weber – elválaszthatatlanul össze van kapcsolva a világi életfeltételekkel: azzal, hogy a világ erkölcsileg irracionális, hogy a jó és a rossz elválaszthatatlanok egymástól, hogy az emberek nem szentek, és hogy feloldhatatlan feszültség áll fenn a morális célok és az alkalmazott eszközök között. A politikusnak tekintetbe kell vennie azt a közeget, amelyben mozog – ez az erőszak és hatalom közege –, és ez kalkuláló (stratégiai) és hatékony magatartást követel meg tőle. A politika szenvedélyt, felelősségérzetet, arányérzéklet és az ügy iránti odaadás erényeit követeli meg. Ezek azonban politikai és nem erkölcsi erények: a politikusnak óvakodnia kell attól, hogy a politikát összekeverje az etikával. A politikus érték-választása és elkötelezettsége ennél fogva nem erkölcsi, hanem politikai érték-választás és elköteleződés. „A »kell« a politikában azt jelenti, hogy a felelősségetikának megfelelően kell cselekedni, de ez nem sajátosan morális vagy erkölcsi »kellés«. Ez sokkal inkább egy pragmatikus »kell«, amely nem erkölcselméleten alapszik, hanem azoknak a feltételeknek az elméletén, amelyek a sikeres politikai cselekvéshez vezetnek.”¹⁷ A bürokrata – szemben a politikussal – az engedelmség etikájának talaján áll. „Az igazi hivatalnoknak... voltaképpen hivatása szerint nem politizálnia, hanem »igazgatnia« kell, mégpedig mindenekelőtt pártatlanul... harag és részrehajlás nélkül kell gyakorolnia hivatalát. Vagyis éppen azt nem kell tennie, amit a politikusnak... mindig és szükségképpen tennie kell: harcolni... A hivatalnoknak becsületére válik a képesség, hogy amikor fellettes hatósága az ő elképzelése ellenére ragaszkodik valamilyen, az ő szemében tévesnek látszó parancshoz, akkor a parancsadó felelősségére lelkismeretesen mégis végrehajtsa azt, pontosan úgy, mintha megfelelné saját meggyőződésének: e legmagasabbrendű értelemben vett erkölcsi fegyelem és önmegtartózkodás nélkül szétesne az egész apparátus.”¹⁸

Szervezeti szempontból a politikának az adminisztrációtól való elválasztása azt jelenti, hogy a bürokrácia hierarchikusan alá van rendelve a választott köztisztviselőknek, a kormánynak, illetve a parlamentnek. A politikai akarat az a vonatkoztatási keret, amely alapként szolgál annak megítélésében, hogy a bürokrácia eleget tett-e a politikai intencióknak. A jogi és politikai szankciókkal kikényszeríthető hierarchikus felelősség lényegé-

ben az elszámoltatás szinonimája, amelynek két aspektusa van: (1) az egyik az, hogy a közhivatalnok egyáltalán teljesítette-e a politikai vagy intézményes autoritás direktíváit, (2) a másik pedig az, hogy hatékonyan tette-e ezt.

A hierarchikus felelősség nemcsak a politika és a bürokrácia viszonyában tart igényt érvényességre, hanem a közhivatalokon belül is. Ahol az alárendelt közhivatalnok felelős felettesének, ott a felettes tisztviselőt felelősnek tartjuk valamennyi beosztottjának döntéséért. A miniszteriális felelősség doktrínájának lényege az, hogy (1) a közhivatal valamennyi tagja felelős a miniszternek, (2) a miniszter hatályon kívül helyezheti részlegesen tagjainak bármely döntését, (3) a miniszterről azt tesszük fel, hogy az teljes mértékben kontrollálja minisztériumát és ennél fogva felelős minden olyan döntésért, amit a nevében hoztak; (4) a miniszter (illetve a kormány) a parlamentnek tartozik elszámolási kötelezettséggel, amely politikai ellenőrzést gyakorol a miniszter felett (parlamentari megkérdezés). „A miniszteriális felelősség doktrínája, miszerint a közhivatalnokok teljes mértékben a miniszter kontrollja alatt állnak és hogy a miniszter pedig a parlament hatékony ellenőrzése alatt, merő fikció”¹⁹ – állapítja meg Lucas. A parlamentari megkérdezések ugyanis az esetek többségében formálisak, mert a kormány a parlamentben rendszerint többségben van, másrészt aligha tehető fel, hogy a miniszter képes áttekinteni valamennyi beosztottja összes tevékenységét, mint ahogyan az sem hihető, hogy beosztottjai minden esetben az ő tudomásával és beleegyezésével cselekszenek.

Az elszámoltatás gyakorta „felelősségláncolat” formáját ölti: az alárendelt köztisztviselők felelősök feletteseiknek, azok is a saját főnökeiknek, egészen fel az autoritás legfelső szintjéig, amelynek felelőssége nem egyértelmű. Ez a bizonytalanság Weber elméletében is jelen van, aki a politikai felelősséggel kapcsolatosan felelősségetikáról, a politikai döntések következményeiről a vállalásáról beszél, de nem tudja megmondani, hogy ki számoltatja el a politikust, kinek tartozik az elszámolással. A legfelsőbb autoritás – éppen azért, mert a legfelsőbb – nem felelős senkinek. A legfelsőbb autoritásnak – a parlamentnek – vagy az általában vett uralkodónak sem a kötelezettsége, sem autoritása, következésképp felelőssége sincsen pontosan definiálva. Mindez nem jelenti azt, hogy a politikai döntések ne lennének kritizálhatók vagy problematizálhatók. A legfelsőbb autoritás döntései ugyan nyitottak az alkotmányos kritika számára, azonban az alkotmányossági kereteken belül a parlament olyan privilégiummal, „abszolút diszkrecionális joggal” rendelkezik, amely felmenti ama kötelezettség alól, hogy döntéseire magyarázatot, illetve indokot adjon. Ez kétségkívül ellentmondásokhoz vezethet, mert a legfelsőbb autoritás hozhat olyan döntéseket is, amelyek ugyan az alkotmányossági kereteken be-

lül maradnak, de amelyek sértik a megbízás intézményének erkölcsi normáit. Ez az az eset, amikor a parlament nem a társadalom vagy a közjó érdekében hoz meg bizonyos döntéseket, hanem önmaga, illetve szűk választói csoportok javára. De ebbe a kategóriába sorolhatók azok az esetek is, amikor a parlament – ugyancsak betartván az alkotmányossági szabályokat – olyan döntéseket hoz, amelyek sértik az erkölcs évezredek normáit vagy a fennálló és általánosan elfogadott erkölcsi elveket. A legfelsőbb autoritás „abszolút diszkrecionális joga”, mely szerint döntéseiről nem lehet felelősségre vonni, paradoxonokhoz vezet. A legfelsőbb autoritáson kívül azonban minden más közhivatali testülettől és közhivatalnoktól megkövetelhető a diszkrecionális jogok gyakorlásának a magyarázata, azaz az, hogy az így biztosított „törvényes szabadságjogok” használatával kapcsolatosan magyarázatot és indokot szolgáltatson. A diszkrecionális jog használatának megítélési kerete ez esetben mindig az, hogy a beosztott vagy alárendelt hivatal, vagy köztisztviselő a többség intencióinak és céljainak a megvalósítására használta-e e privilégiumát vagy sem.

A hierarchikus felelősség modellje és elszámoltatási rendszere lényeges pontokon analóg a vallási szervezetek elszámoltatási rendszerével, például a jezsuita rendével. A jezsuita rendben, akárcsak a minisztériumokban és más közhivatalokban, az egyének explicit szabályok által definiált keretek között kell követnie felettese utasításait és parancsait, amelyek megfellebbezhetetlenek. Loyolai Szent Ignác ezt írja: „Mindenki törekedjen az engedelmisséget a legnagyobb odaadással gyakorolni és benne kitűnni, mégpedig nemcsak kötelező dolgokban, hanem másban is, még ha csak jelét venné is az előljáró akaratának, minden egyenes parancsszó nélkül. ...Minden erőnkkel, minden idegszálunk megfeszítésével... az engedelmisség erényére törekedjünk... Nagy készséggel, lelki örömmel és állhatatosan teljesítsük, bármit is parancsoljanak nekünk. Győzzük meg magunkat arról, hogy a parancs mindenben helyes. Ellentétes elképzeléseinket vagy véleményünket bizonyos vak engedelmisséggel győzzük le.”²⁰

AZ ERKÖLCSI MUNKAMEGOSZTÁS DILEMMÁI A HIERARCHIKUS MODELLJEIN

Mint arra fentebb utaltam, H. R. Niebuhr a „felelősségteljes énről” adott leírásában a természetes személyt úgy jellemzi, hogy az két, egymással szembenálló, ám egymástól elválaszthatatlan „képzetben” testesül meg: (1) az ember egyfelől teremtő, cselekvő lény, aki „szerzője” cselekedeteinek. (2) A felelősségteljes személy cselekedeteiért felelősséggel tartozik közösségének. A hierarchikus megbízatásos viszonyban a cselekvés „szerzőisége” és a cselekvés tényleges végrehajtása

szétesik és különálló szerepekben objektiválódik: a politikus és a bürokrata, a főnök és a beosztott, a politikus és az állampolgár, a bürokrata és az állampolgár a megbízó és a megbízott szerepeiben viszonyulnak egymáshoz. Az a pusztán tény, hogy a megbízó – a cselekvés értelmi szerzője – és a megbízott – a megbízó által meghatározott cél végrehajtója – egymástól független társadalmi szerepekben rögzülnek, azt is jelenti, hogy a „cselekvés” is céltételezésre és a cél végrehajtására „esik szét”, ami a további következménnyel jár, hogy a cselekvés és a cselekvésért viselt felelősség és elszámolási kötelezettség sincsenek többé egyértelmű viszonyban egymással: azaz kétségessé és problematikusává válik az, hogy vajon a cselekvés értelmi szerzője (megbízó) vagy annak tényleges végrehajtója (megbízott) viseli-e a tett következményeit, vagy felelőségük valamilyen értelemben megosztott. A hierarchikus felelősségmodellnek az a megoldása, miszerint a politikusok a kiválasztott célokért, a bürokraták pedig az alkalmazott eszközökért tartoznak elszámolással, nem tartható, mert, amint Dewey megjegyzi: cél és eszköz nem állíthatók polarításokként egymással szembe, mert a valóságos cselekvésben kölcsönösen átcsúsznak egymásba: a rendelkezésre álló eszközök konstitutív elemei a célmeghatározásnak és fordítva. Ugyanez érvényes a politikus és a bürokrata egymáshoz való viszonyára is, azaz erősen megkérdőjelezhető az a tétel, mi szerint a politikusok csinálják a politikát, a bürokraták pedig végrehajtják azt. A modern szakbürokráciák ugyanis a szakértelem és a tekintély, az elosztandó javak, valamint saját bürokratikus struktúrájuk és eljárásaik fölötti kontroll összekapcsolása folytán egyenrangú partnerei a politikai vezetésnek. A bürokrácia nemcsak a készen kapott politikai döntéseknek a végrehajtója, hanem szaktudásának nélkülözhetetlensége folytán e döntések konstitutív „része” is. Egy politikai célt vagy döntést le kell fordítani a bürokrácia nyelvére, s az igazgatási technikák – éppen a megvalósíthatóság szempontjait szem előtt tartva – óhatatlanul módosítják, árnyalják, esetleg lényeges pontokon meg is változtatják az eredeti politikai célkitűzéseket.

A megbízónak és a megbízottnak, a cselekvés értelmi szerzőjének és a cselekvés végrehajtójának az egymástól való elválasztása az elszámoltatás hierarchikus modelljében feloldhatatlan erkölcsi dilemmákhoz vezet,²¹ mert abban a közhivatalnokokat pusztán annak alapján tartják elszámoltathatóknak, hogy azok megvalósították-e a mások (megbízók, főnökeik) által meghatározott célokat, s ezzel megtagadják tőlük a személyes felelősséget. Ezzel szemben, ha személyes felelősségüket tételezzük, ez aláássa elszámoltathatóságuk jogi-politikai bázisát. Az elszámoltatás tehát paradoxonokhoz vezet: ha a közhivatalnokokat pusztán azért számoltathatók el, hogy hatékonyan ültették-e át a gyakorlatba a politikai iniciatívákat – azaz, ha a po-

litikai hatalom pusztá eszközei –, akkor nem viselnek személyes felelősséget cselekedeteik következményeiért, mert magatartásuk nem annak az erkölcsi személynek a magatartása, aki saját cselekedeteinek a „szerzője”, hanem a megbízotté, aki intézményesszerep-kötelezettségeinek megfelelően, mindössze egy olyan politikai célt, parancsot vagy utasítást teljesít, amelynek meghatározásában nem játszott konstitutív szerepet. Ha viszont a közhivatalnok aktívan részt vesz a közösségi célok definiálásában, akkor hierarchikus elszámoltathatósága kérdőjeleződik meg, mert ebben az esetben a politikushoz, vagy hivatali előjárójához való viszonya nem a megbízottnak a megbízóhoz való viszonya, amelyen belül a cselekvés értelmi szerzőisége és ennek megvalósítása világosan elkülöníthetőek egymástól.

Ha a megbízatás hierarchikus intézményét a választók és a parlament, a parlament és a kormány viszonyára alkalmazzuk, ahol az előbbiek játszik a megbízó, az utóbbiak pedig a megbízott szerepét, akkor is azokba a dilemmákba ütközünk, amelyeket a fentiekben próbáltunk felvázolni.

2. A KOLLEKTÍV FELELŐSSÉGMODELLEL

Szemben a hierarchikus felelősségmodellel, amely a felelősség elemzésekor nem, vagy alig vesz tudomást a sokszereplős cselekvés dilemmáiról, a kollektív felelősségmodell alapja e ténynek a „rögzítése”. Azaz: mivel a politikai döntések végeredménye több különböző státusú egyén vagy csoport együttes tevékenységének a következménye, ezért biztosan nem különíthető el egymástól az, hogy az egyes egyének milyen mértékben és milyen súllyal járultak hozzá a kollektív tevékenységük következményeihez. A második tétel annak a kijelentése, hogy egyetlen egyént sem lehet mint személyt felelősségre vonni azokért a következményekért, amelyeknek ő csak részben, töredékesen oka, s e felelősségnek a mértéke egyébként sem állapítható meg pontosan.

Bizonyos negatív következményekért és mulasztásokért gyakran teszünk felelőssé nemzeteket, szervezeteket, olyan politikai testületeket mint a kormány vagy a parlament, vagy éppen a bürokrácia. Van-e valami értelme és tartalma a kollektív felelősség tulajdonításának, s nem vonja-e kétségbe a felelősség hagyományos fogalmát: azaz nem arról van-e szó, hogy ennek kapcsán az egyik embert tesszük felelőssé a másik cselekedetért? Másként fogalmazva: ha a felelősség megoszlik a csoport tagjai között, illetve ha minden csoporttagra kiterjed, akkor nem tűnnek-e el az azon egyéni cselekedetek közötti különbségek, amelyek a kollektív cselekvés végeredményéhez hozzájárultak? H. D. Lewis²² a kollektív felelősség kritikája kapcsán úgy vélekedik, hogy ha elfogadjuk a kollektív felelősség elvét,

akkor minden tett egyformán lesz jó, illetve rossz: csupán megítélés kérdése ennek eldöntése. Ugyanis közvetlenül részévé válunk egymás tetteinek, így az azokat érő dicséret vagy bírálat óhatatlanul bennünket is illet és mindenkit egyformán. Lewis végső konklúziója az, hogy a csoportos felelősségmodell használata szükségképpen a személyes felelősség „elhalásához” vezet. Szerinte a kollektív felelősség elve olyan barbár, törzsi vonás, amely ellentmond a Nyugat erkölcsi tradíciójának és ezentúl kártékony módon paradox is, mert ahol mindenki felelős, ott senki sem felelős semmiért: ez pedig a felelősség szubsztantív tartalmának a kiüresítése.

A kérdés az, hogy mit értünk a kollektív, csoport vagy korporatív felelősség fogalmán? Itt több lehetőség kínálkozik az értelmezés számára: (1) értelmezhetjük úgy, hogy a kollektív felelősség kifejezésének használata csak metaforikus értelemben veendő, azaz a „felelős” szó nem egészen pontos használatából ered, mert erkölcsi felelősséggel csak az egyének tartoznak tetteikért, a formális csoportok csak képletesen; (2) állíthatjuk azt – ez a módszertani individualizmus pozíciója –, hogy csoport felelősség nem létezik, mert a csoport vagy szervezet nem „kollektív szubjektum”, amely (vagy aki) képes lenne kielégíteni a metafizikai személy két kritériumát, a szellemi és erkölcsi beszámíthatóságot. Ennek megfelelően a felelősség mindig individuális. (3) Érvelhetünk úgy is, hogy a kollektív felelősség autonóm felelősségforma, amely nem azonosítható a formális csoport egyik vagy másik pozícióját betöltő személynek (vagy személyeknek) a felelősségével és nem a szervezetet alkotó egyének felelősségeinek számszerű összegére.

A csoportfelelősség mellett látszik szólni az a tény, hogy ha az emberek erről beszélnek, csak a legritkábban képesek explicit módon megnevezni a felelős személyt vagy személyeket a csoporton belül, ami nyilván azért van így, mert a csoport nem vezethető vissza az őt alkotó egyének összességére: a csoportnak saját identitása van. A helyi teniszklub – mondja Cooper²³ – ugyanaz a klub, mint tavaly volt, annak ellenére, hogy új tagok is beléphettek és a régiek közül többen távozhattak. Ha például a teniszklubot érdeklődés hiányában bezárják, akkor a bezárást joggal okolhatjuk magát a közösséget mint olyat, mert a bezárásnak nem ez vagy az a klubtag az oka, hanem mondjuk az általános érdektelenség. Ebben az esetben az ok és a felelősség is feloszthatatlan az egyes tagok között.

A kollektív felelősséggel kapcsolatosan felmerül a kérdés, hogy miként lehet a csoporton belül a felelősséget a csoporttagok között megosztani. (1) Az egyik értelmezési lehetőség szerint, hogy a csoporthoz tartozó egyes egyének felelősségét csökkenti az a tény, hogy a dologban több személy érintett. Az ilyen logika, amit pl. Cohen is képvisel, ahhoz vezet, hogy minél nagyobb a felelősségre vont csoport, annál kisebb

„felelősséggyűlés” jut az egyes tagokra. Cohen azt mondja, hogy ahol 100 ember hagyja, hogy egyvalaki meghaljon és önmagában egyik egyén sem lett volna képes a halált megelőzni, ott a felelősség számtani megosztásáról lehet és kell beszélni. A konkrét példában minden egyén $1/100$ -nyi felelősséget visel az illető haláláért. (2) A másik megoldási lehetőséget Kipling képviseli, aki egyhelyütt azt mondja, hogy a kettesével elkövetett bűnökért egyesével kell felelni, tehát a csoportosan elkövetett bűnökért vagy mulasztásokért valamennyi résztvevő ugyanolyan mértékben felelős, mintha az adott cselekedetet egyetlen személy követte volna el. (3) Egy következő válasz a felelősség csoporton belüli elosztására az, hogy a kollektív cselekvés következményeit illetően, valamennyi, az adott következményhez így vagy úgy előidézhető személyt csak azonos mértékben lehet és kell felelősségre vonni, mert az egyes csoporttagoknak a cselekvéshez való hozzájárulása pontosan nem állapítható meg, így méltánytalan és alaptalan lenne a csoporttagok differenciált felelősségre vonása. (4) A negyedik megoldás az, hogy csak a kollektívát szabad terhelni, az egyes egyént ki kell vonni a felelősség súlya alól, mert a csoportos vagy kollektív cselekvés esetében nem az egyes csoporttagok cselekszenek, hanem a csoport mint olyan, amely több mint tagjainak egyszerű számtani összege, s ennél fogva a csoportcselekvés sem azonosítható a tagok cselekedeteinek az összegével.

Mindebből kiviláglik, hogy a kollektív felelősségmodell e négy megoldási kísérlete erkölcsileg hamis alternatívát jelent, mert mind a négy igazságtalan: méltánytalan az is, ha egy csoportot csoportként büntetnek, s a csoportra bízzák azt, hogy az „osztó” vagy „megtorló igazságosság” kritériumrendszerében ossza szét a tagok között a „megfelelő felelősségadagot” (ez gyakorta vezet bűnbakkeresésre), és igazságtalan az is, ha mindenkét egyformán büntetnek, mert ebben az esetben olyanokat is felelősségre vonnak, akik az adott ügyben „ártatlanok”. Az is megkérdőjelezhető továbbá, hogy a csoporttagok a csoport számosságának arányában viselik-e a felelősséget, mert a formalizált csoportokon belül az egyének hatalmukat, jogkörüket és erőforrásaikat tekintve nem egyenlők. Végezetül a Kipling névéhez kapcsolódó érvelés azért tarthatatlan, mert eltekint attól, hogy a csoportban hozott döntések és a kollektív cselekvés befolyásolja az egyén csoporton belüli magatartását, hogy az egyén egyénként nem biztos hogy úgy cselekszik mint egy közösségben. Másfelől a felelősség tulajdonításának ez a formája igazságtalan is, mert teljes felelősséget ró az egyénre, noha ő csak részben oka valamely negatív következménynek.

A kollektív felelősség modellje fenti variációinak a politikai-adminisztratív szférára való alkalmazása nem kecsegtet sok sikerrel, amit H. Kaufman kísérlete is elárul, aki a bürokrácia negatív társadalmi következményeiért nem csupán a bürok-

ráciát és a bürokratákat hibáztatja, hanem a társadalom egészét, valamennyi állampolgárt is. „Nem lenne meglepő számomra..., ha a köztisztviselők és az alkalmazottak csupán bűnbakok lennének. Azért vádoljuk őket, mert a valóságos okkal kapcsolatos felelősséget ösztönösen el szeretnénk hárítani, és mert ez az ok mi magunk vagyunk. A népesség egyik eleme sem felelős önmagában a bürokráciáért vagy annak nagy részéért – mi valamennyien benne vagyunk.”²⁴

A felelősség ilyen mérvű és ehhez hasonló kitágítása adott esetben nem értelmetlen általánosítás ugyan, de gyakorlatilag kevésbé használható szempont a felelősség megállapítására. A felelősség alanyaként a „kollektív szubjektum” olyan formái, mint a társadalom vagy az emberiség, a felelősségre vonhatóság szempontjából egyrészt nehezen „hozzáférhetőek”, másrészt, mert a társadalom vagy az emberiség nem büntetheti önmagát, hiszen a felelősségre vonás feltételezi a vétségelkövető és a felelősségre vonó egyének szerepeinek különválasztását. Emellett a kollektív felelősségmodellnek ez a változata nem számol azokkal a lényeges egyéni magatartásbeli differenciákkal, amelyeket a „morális jóízlés” komolyan vesz akkor, amikor valamely szervezet vagy intézmény elszámoltatásáról van szó. Az erkölcsileg ép ítélőerő ilyenkor azt mondja, hogy egy szervezeten belül azok az egyének, akik lojálisak voltak, akik nem tiltakoztak és nem léptek fel például egy jogtalan politikai döntést meghozó hatalommal szemben, sokkal inkább hibáztathatók, mint azok, akik egyet nem értésük jeleként hangot adtak tiltakozásuknak, akár szóban, akár tetteikkel. A lojális magatartást választók körén belül nagyobb felelősséggel tartoznak azok, akik komoly „erőforrásokkal” rendelkeztek az adott politika vagy döntés befolyásolására, mint azok, akiknek erőforrásaik szűkössége okán kevésbé volt módjuk az eseményeket befolyásolni.

A kollektív felelősségmodell erényének tudható be, hogy szembenéz a sokszereplős cselekvés erkölcsi dilemmáival, azonban ezekre nem tud meg- és feloldást találni.

3. AZ EGYÉNI FELELŐSSÉG

Egyéni felelősségről akkor beszélünk, ha a felelősséget a köztisztviselőkre mint egyénekre „ruházzuk rá”, ahelyett, hogy azt egyszerűen egy bizonyos hivatali pozíció betöltéséhez (hierarchikus felelősség) vagy egy intézményi közösség tagságához kötnénk (kollektív felelősség). Ebben az értelemben a köztisztviselő egy társadalmi-politikai következményért csak akkor felelős, ha tettével vagy mulasztásával ezt előidézte, vagy ha másként is cselekedhetett volna, s ezzel a negatív esemény elkerülhető lett volna. A közszolgálat felelősségi kérdéseivel foglalkozó szakirodalom²⁵ az első esetet okozati (causal), a má-

sodikat akaratos (volitional) felelősségnek nevezi és mindkettőt az egyéni felelősség megjelenési formájának tekinti. Az elsőben a következményetika, a másodikban inkább a szándéketika nézőpontja dominál.

(1) Okozati felelősség azt jelenti, hogy egy személy egy társadalmi-politikai következmény okának (okozójának) minősül akkor, ha az adott következmény nem jöhetett volna létre az ő cselekedete vagy mulasztása nélkül. Egy személy csak kivételes esetekben lehet „ok”, illetve „okozó”, amikor kétséget kizáróan megállapítható, hogy az adott cselekedet vagy mulasztás nélkül a negatív politikai következmény nem állhatott volna elő és semmilyen más cselekedet sem lett volna képes ennek létrehívására. E ritka esetektől eltekintve, az okozati felelősség megállapítása beleütközik a sokszereplős cselekvés dilemmájába. De ha eltekintünk is ettől a nehézségtől, az okozati felelősség megállapítása, valamely konkrét egyén okozóként való azonosítása, akkor is nehézségekbe ütközik, mert ez függ többek között attól, hogy hogyan definiálják és írják le magát a következményt. Ha a következményt túl általánosan határozzák meg, akkor kicsi annak a valószínűsége, hogy sikerül egyetlen személyt okozóként megjelölni. Általánosságban elmondható, hogy a következmény jellemzésének általánossági foka és a felelős személy kiválasztásának lehetősége fordított arányban áll egymással.

(2) Az akaratos felelősség kritériuma legáltalánosabb formájában azt mondja ki, hogy egy személy negatív társadalmi-politikai következményekért annyiban felelős, amennyiben ő az adott szituációban másként is cselekedhetett volna, függetlenül attól, hogy döntésére nehezedett-e külső nyomás vagy kényszer. Ebben az esetben nem az így vagy úgy definiált következményekhez keresik az okokat – mint az okozati felelősség esetében –, hanem az egyén magatartásának és a cselekvés körülményeinek a megértése és értelmezése után próbálják megválaszolni azt a kérdést, hogy az egyén cselekedetének oka a kényszer volt-e (másként nem cselekedhetett), illetve hogy döntésének voltak-e reális alternatívái.

Feltehető a kérdés, hogy mennyire adekvát az egyéni felelősség fenti leírása? Az egyéni felelősség megállapítása, történjék akár az okozati, akár az akaratos felelősségen alapján, számos ponton korlátokba ütközik, és mint felelősségen és -mérce, maga is problematikus és korlátozott érvényességű. (1) Az egyéni felelősség elve csak olyan esetekben alkalmazható, amelyekben a felelősség „osztatlan” és „teljes”, azaz amikor egyértelműen megjelölhető az a személy, aki tettével vagy mulasztásával a nem kívánatos következményt létrehívta, vagy akiről bebizonyosodik, hogy másként is cselekedhetett volna, és úgy a nem kívánatos esemény elkerülhető lett volna. (2) Az egyéni felelősség elve alapján nem tudunk mit kezdeni az olyan káros társadalmi-politikai következményekkel, amelyeknek lét-

rehívója nem egyetlen személy, s amelyekhez így csak az „osztott felelősség” valamely formája rendelhető. (3) Az egyéni felelősséggel azonban a maga szűk érvényességi területén igazságosabb felelősséggelnek tűnik a másik kettőnél, mert az egyéntől csak azt kéri számon, amit az elkövetett vagy elmulasztott – szemben a hierarchikus felelősségmodellel, amely megengedi a felelősség áthárítását és átvállalását, és szemben a kollektív felelősség-modellel, amely differenciálatlanul bünteti a csoporttagokat.

Van azonban még egy ellenvetés az egyéni felelősség fenti értelmezésével szemben: megkérdőjelezhető ugyanis az az implicit előfeltevés, mi szerint a racionális és normakövető magatartással elkerülhetőek a cselekvések káros következményei. Az egyéni felelősségmodell implicit módon azzal az előfeltevéssel él, hogy a cselekvő racionalitása nem korlátozott, illetve hogy a döntés és cselekvés a tudás vagy a tudomány által „megalapozható”. Ha a döntések a tudás vagy a normák által teljes mértékben megalapozhatók lennének, ha tudnánk azt, hogy mit kell tennünk a döntés előtt, akkor a döntés nem volna döntés. „Ez egyszerűen a szabályok alkalmazása volna, a premisszákat következménye és akkor nem lenne semmi probléma, mert nem lenne döntés sem.”²⁶ A döntés struktúrája ezzel szemben a Gadamer által leírt kérdés és kérdésés szerkezetével mutat hasonlóságot. A kérdezni tudás feltételez bizonyos ismereteket, mert a teljes tudatlanság állapotában nem tudunk kérdéseket megfogalmazni, azonban ezek az ismeretek nem a tökéletes tudás megjelenítői, mert az fölöslegessé tenné a kérdést. Amikor kérdéseket fogalmazunk meg, akkor a tudás és nem tudás határán állunk. „Minden kérdésés és tudni akarás előfeltétele a nemtudás tudása – mégpedig úgy, hogy meghatározott kérdéshez meghatározott nemtudás vezet.”²⁷ Ugyanez érvényes az emberi döntésekre is. A döntési szituációban is a „mit kell tennünk a nemtudása” fejeződik ki, de „ez nem jelenti azt, hogy a tudatlanságra kellene bízni magunkat és hogy fel kellene hagynunk a tudással és a lelkiismerettel. A döntést természetesen – amennyire az csak lehetséges – az elérhető tudás, információ és végtelen sok elemzés által elő kell készíteni. Egy bizonyos pontnál azonban, ahol a döntést meg kell hozni, túl kell mennünk a tudáson és valami olyasmit kell tennünk, amit nem tudunk, ami nem tartozik a tudáshoz vagy túl van a tudás szféráján.”²⁸ A döntési szituáció mindig problémaszituáció, vagyis egy-egy kérdésre két vagy több megoldás is adható, és mindegyik döntési alternatíva mellett lehet érvelni: a potenciális döntések között nem állítható fel értéksorrend. A döntés ebből következően a „döntésképtelenség” megtapasztalása, ami egyszerre „tragikus”, „szörnyű” és „botrányos” – állapítja meg Derrida. A döntésképtelenségre „alapozott” döntés paradox, mert ha nem tudok dönteni és mégis döntenem kell, akkor kér-

décssé válik az is, hogy valójában én döntök-e, vagy – ahogyan Derrida mondja – „én soha nem döntök a saját nevemben”, „én passzív vagyok a döntésben, mert amint aktívvá válok, amint tudatában vagyok annak, hogy mit kell tennem és minden dolog a tudásomon alapszik, az eltörli a döntést”.²⁹ A döntést mégis fel kell vállalni – és az érte való felelősséget is –, ami ugyancsak paradox, mert hogyan is lehetnék felelős azért, aminek nem én vagyok a kizárólagos oka. A felelősség épp ezért soha sem lehet teljes, hanem csak részleges, ami két dolgot foglal magában: egyfelől azt, hogy tiszta lelkiismeretem szerint döntöttem-e, illetve azt, hogy megtettem-e mindent a szituáció megértésének és elemzésének érdekében, törekedtem-e az elérhető tudás és információ megszerzésére.

Igazságos versus hatékony elszámoltatás

A felelősség meg-, illetve elosztása egy kollektív entitás keretein belül felveti az igazságosság problémáját, azt a kérdést, hogy milyen elv szerint lehet a „felelősségporciókat” a csoporttagok, a hierarchia különböző szintjei vagy a megbízatásos viszony különböző szereplői között elosztani: a hierarchikus, kollektív és egyéni felelősség modelljei az erre a kérdésre adott válaszok. A kérdés a büntetés igazságossága és az igazságos büntetés körül forog. A büntetés és elszámoltatás igazságossága arra vonatkozik, hogy az elszámoltatás milyen felelősségmodellben történik: esetünkben ez a hierarchikus, a kollektív és az egyéni felelősségmodelleket jelenti. Ezek a modellek egymással nem összevethetők, azaz köztük nem állítható fel valódi sorrend, és nem is dönthető el egyértelműen, hogy melyik használhatóbb vagy értékesebb a másiknál. Igazságos elszámoltatásnak az tekinthető, ha az érvényes felelősségmodell elveit részrehajlás nélkül alkalmazzuk a szóban forgó csoport, szervezet vagy megbízatásos viszony minden egyes tagjára. Ha pl. az elfogadott és érvényes felelősségmodell a kollektív felelősségnek az az elve, amely kimondja, hogy a csoporttagokat egyformán kell elszámoltatni, akkor az igazságos felelősségre vonás megköveteli, hogy ezt az elvet pártatlanul kell alkalmazni valamennyi csoporttagra, függetlenül a tagok csoporton belüli státusától, fajtától, nemétől, vallásától stb.

Az igazságos büntetés, illetve felelősségre vonás és a büntetés igazságossága kérdését Rawls kétféle szabályról alkotott elméletével világíthatjuk meg. Rawls különbséget tesz egy „gyakorlati eljárás” vagy szabály igazolása és az ennek a körébe eső konkrét cselekedetek igazolása között. „A gyakorlat szót terminus technicusként használom egy szabályrendszer által specializált tevékenységi forma jelölésére. Az így értelmezett gyakorlat hivatalokat, szerepeket, intézkedéseket, büntetéseket, véde-

kezési formákat stb. határoz meg és strukturálja a tevékenységet. Gondoljunk például a játékokra és a szertartásokra, a bírósági tárgyalásokra és a parlamentekre.”³⁰ A gyakorlat olyan szabályokat tartalmaz, „amelyek hivatalokat hoznak létre és meghatározzák a különböző hivatalok megfelelő cselekvési formáit, büntetéseket állapítanak meg a szabályok megszegéséért. Egy adott gyakorlat szabályait hivatalok, intézkedések és vétségek meghatározóiként foghatjuk fel.”³¹ Szabály, gyakorlat és intézmény egymás korrelatívumai, vagy még inkább ugyanazon dolog különböző aspektusai. A gyakorlatot meghatározó szabályok egy intézményen belül általánosan ismertek és elfogadottak, s fontos szerepük van a gyakorlati szabályoknak ellentmondó cselekedetek és magatartások korrekciójában, illetve a kockázati tényező csökkentésében, mivel az egyének viselkedését kiszámíthatóvá és előrejelezhetővé teszik. A gyakorlati szabályok áthágását követő felelősségre vonás, büntetés és megtorlás minden esetben a szabályokra való hivatkozással történik. Rawls állításából az következik, hogy a felelősség, illetve a büntetés megállapítása egy intézményen vagy szervezetben belül akkor „helyes” vagy igazságos, ha az azonos cselekedetekre ugyanazokat a normákat alkalmazzák. A szabályok pártatlan és igazságos érvényesítése kizárja a kettős mérce alkalmazását. Ugyanazon cselekedetekre ugyanazon normákat és minden személyre ugyanazt az elvet kell alkalmazni a felelősségre vonásban és az elszámoltatásban. Általánosabban fogalmazva: a konkrét szabályok konkrét eseményekre és személyekre való alkalmazása a szigorú deontologizmus szellemében kell történnék, amely kizár minden utilitarista megfontolást, amely az intézmény érdekeire vagy a közjóra való hivatkozással vonhatna ki vagy menthetne fel bizonyos személyeket a felelősségre vonás alól. Például a büntetőjogi felelősségre vonás a retributív igazságosság mércéje alapján történik, amely „a megtorlás gondolatán alapuló érvekkel igazolandó” és amely azt mondja ki, hogy a büntetésnek, illetve a felelősségre vonás mértékének arányban kell állnia az elkövetett vétség nagyságával.

Elteltekintve attól a nehézségtől, hogy miként lehet ezt a mértéket a bírói gyakorlatban egzakt módon eltalálni, a deontikus retributív igazságosság emellett számos egyéb nehézséget is felvet. Ezekre a nehézségekre világít rá maga a bírói gyakorlat is, amikor számos konkrét esetben eltér – és sokszor tudatosan – a retributív igazságosság arányosságelvétől. A retributív igazságosság megsértésének két formája ismeretes és mindkettő utilitarista, hasznossági elvekben keresi saját igazolását. Az eltérés egyik formája az elrettentés, amikor az adott cselekmény társadalmi veszélyességére hivatkozva a büntetés súlyosabb, mint amit maga a tett megkövetelne. A másik eset az, amikor nevelő szándékkal kisebb büntetést mérnek ki, mint amit az eset pártatlan mérlegelése megkívánna. Az utilitarista szem-

pontok és meggondolások, amelyeket kidobtunk az ajtón, visszajönnek az ablakon. Egy cselekedetnek a jogszerű és erkölcsi megítélése, illetve a cselekvő elszámoltatása és megbüntetése konfliktusba kerülhet annak társadalmi vagy intézményi hasznosságával. G. J. Becker³² – Rawls deontikus megközelítésével ellentétben - a bűnözés és szabálysértés teleologikus megközelítését javasolja. Okfejtésének lényege az, hogy a bűnözést a társadalmi jólét maximálása, illetve a társadalmi veszteségek minimalizálása szempontjából kellene megközelíteni és kezelni. A törvénysértők büntetése, illetve börtönbe zárása ugyanis nemcsak a bűnözés forrásait apasztja el: a börtönök fenntartása kapcsán társadalmi költségekkel is jár. A delikvenszeknek a termelésből való kivonása ugyancsak társadalmi veszteségként könyvelhető el. A magas termelékenységű és jövedelmű bűnözők tömeges bebörtönzése csökkenti a GNP-t és az adókiadás folytán az államkincstár bevételeit is. Becker azt javasolja, hogy a társadalmi költségekkel és veszteségekkel járó börtönbüntetéseket pénzbüntetésekkel kellene felváltani, ami az elítéltek számára lehetővé tenné a termelésbe való visszatérést, azzal a megszorítással, hogy tevékenységük a társadalom többi tagja számára is hasznos. Becker érvelése a gyakorlati szabálynak azt a formáját kérdőjelezi meg, amely a retributív igazságosságban testesül meg, s helyette a közjó utilitarista elvén alapuló gyakorlati szabályt ajánl.

Becker javaslatával azonban van még egy probléma: annak az egyes esetekre és cselekményekre való alkalmazása sem különbölné ki az utilitarista és deontikus elv közötti ellentmondást és ugyanúgy nem lehetne következetesen utilitarista, mint ahogyan a retributív igazságosságelv sem érvényesülhet konzekvensen a valóságban. Egyfelől: ha az egyes cselekményekért való felelősségre vonást a társadalmi hasznosság szempontjából végeznénk is el, az óhatatlanul azzal a következménnyel járna, hogy azokat a normaszegőket mentenénk fel, akiknek munkája társadalmilag hasznos, azokat, akiké nem. Ez a nyilvánvaló igazságtalanság nem mond ugyan ellent Becker hasznosságelvének, de Beckernek meg kellene tudnia mondani azt, hogy mik a kritériumai a közjó szempontjából hasznos tevékenységeknek, valamint azt is, hogy miért hasznosabbak egyes tevékenységek más tevékenységeknél vagy foglalkozásoknál. Ilyen kritérium azonban nincsen, mert a hasznosságok egymással nem összehasonlíthatók, és így az egyes tevékenységfajták közötti társadalmi hasznossági sorrend nem felállítható: következésképpen az egyes tevékenységek hasznosságai nem is aggregálhatók a közjó általános fogalmába.

„...legalább három kognitív akadály emelkedik elénk, amikor cselekedeteink következményeiként fellépő általános jót – a közjót – szeretnénk kialakítani: hiányoznak azok az információk, amelyek szükségesek lennének ahhoz, hogy ezt megvalósít-

hassuk. Hiányoznak a cselekvéseinket magukban foglaló releváns oksági elméletek. Egyetlen esetben sem tudunk szükség-szerű kalkulációkat elvégezni, mert gondolkodási képességünk korlátozott ...értékelmélletünkben is van két nehézség: az örö-mök és előnyök nem összegezhetőek sem az individuumokon belül, sem az egyének között."³³

Becker álláspontja tehát, miszerint a gyakorlati szabályoknak a közjó utilitarista fogalmán kellene alapulniuk, nem védhető és ennek további komoly következményei vannak. Ha ugyanis a közjó vonatkoztatási keretében nem lehet az egyes munkafajták elsőbbségét megállapítani, akkor csak egyetlen választásunk marad: a valószínűség vagy az önkény alapján való döntés, ami nagyobb igazságtalanság lenne az elszámoltatásban és bünte-tésben, mint az, amely akkor jelenne meg, ha az elmélet érvé-nyes volna.

A felelősségre vonás igazságossága és annak a társadalmi jó-létre tett hatása (hatékonyság) tehát ellentmondásban állhatnak egymással: bármelyik szabályt (igazságosság vs. hatékonyság) kövessük is a büntetőjogi felelősségre vonásban, az nyereségek-kel és veszteségekkel fog járni. Ha az igazságosságelv képezi az elszámoltatás alapját, az hatékonysági (összjóléti) veszteségek-hez vezet, ha pedig a költség-haszon-kalkulus, az erkölcsi vesz-teségeket eredményez. A költségek és hasznok, nyereségek és veszteségek azonban nemcsak a büntetőjogi felelősségre vonás-ban merülnek fel, hanem a politikai elszámoltatás kontextusá-ban is.

Elszámoltathatónak tartani (ami a megbízó privilégiuma) vagy elszámoltathatónak lenni (ami a megbízott kötelezettsége) a politikai-adminisztratív szférán belül szintén nyereségekkel és veszteségekkel jár. Az elszámoltatás a politikai-adminisztratív szférában – történjék az a hierarchikus, a kollektív vagy az egyéni felelősség modelljeiben – a megbízott szakértelme (a köztisztviselő alkalmassága) és erkölcsi tisztessége (a köztisztviselő mindenben megbízója intencióit és érdekeit köve-ti) körül forog. Ha a megbízott szakértelmét és erkölcsi tisztessé-gét független változókként kezeljük, ezek segítségével meg-alkothatunk egy olyan egyszerű mátrixot, amely a megbízottak négy alaptípusát rajzolja ki.

A megbízottak négy alaptípusa

		Szakértelem	
		magas	alacsony
erkölcsi tisztesség	magas	ideális	kétes
	alacsony	kétes	elfogadhatatlan

Az ábra bal felső rubrikájában található az ideális megbízott, akinek szakértelme és erkölcsi tisztessége is „magas”, aki hatékonyan ülteti át a megbízó céljait és iniciatíváit a gyakorlatba, s aki tökéletes helyettesítője a megbízónak, mert a megbízatás intézményét nem saját törekvéseinek a szolgálatába állítja, hanem mindenben a megbízó érdekeit és javának előmozdítását követi. Az ideális megbízóval átlósan ellentétes rubrika a megbízó számára elfogadhatatlan megbízottat „mutatja”, akinek inkompetenciája és erkölcsileg megkérdőjelezhető magatartása alapvetően sérti a megbízó érdekeit. Az elfogadhatatlan megbízott fölötti és az ideális megbízott melletti rubrikában elhelyezkedő megbízott kétes a megbízó szempontjából, mert noha mindenben a megbízó érdekeit követi, de szakmai hozzáértése alacsony, ami rontja hatékonyságát. Végezetül az utolsó rubrikában az a megbízott foglal helyet, akinek kompetenciája „magas”, de erkölcsi tisztessége „alacsony”. Ez a típusú megbízott is kétes a megbízó szempontjából, mert erkölcsileg hibázatható, opportunus magatartása a megbízó érdekeivel szemben áll.

(1) A megbízónak, legyen szó az állampolgárokról (akiknek a politikusok a megbízottjai), a parlamentről (amelynek a kormány a megbízottja), vagy a kormányról (amelynek a bürokrácia a megbízottja) nyilvánvalóan előnyére szolgál az, ha a szóbanforgó köztisztviselői funkcióra olyan közhivatalnokot (megbízottat) talál, aki szakmailag kompetens és erkölcsileg feddhetetlen (ideális megbízott). (2) Az sem kérdéses, hogy a fenti megbízók előnyhöz jutnak akkor, ha elbocsájtják azokat a köztisztviselőket, akik szakmailag inkompetensek és erkölcsileg opportunisták haszonmaximálók (elfogadhatatlan megbízott): az állampolgárok haszonhoz jutnak, ha nem választják újjá az alkalmatlan és korrupt politikusokat, a parlament előnyét szolgálja, ha megbuktatja a hozzá nem értő és a megbízatás erkölcsi elveit semmibe vevő kormányt vagy annak valamely miniszterét, a kormány költségeket takarít meg és erkölcsi tőkét kovácsolhat abból, ha elbocsátja a szakmailag alkalmatlan és tisztességtelen bürokratákat.

Az ideális megbízott esetében az elszámoltatás és a nyomában járó büntetés igazságosságának és hatékonyságának a kérdése nem merül fel. Nem kétséges az sem, hogy a hozzá nem értő és erkölcstelen közhivatalnok megbüntetésére és/vagy elbocsátására a megbízó nézőpontjából igazságos is és hasznos is. Nem ilyen egyértelmű a helyzet az olyan esetben, amikor a megbízott szakmai alkalmatlansága vagy erkölcsi megbízhatatlansága folytán kétes személynek bizonyul a megbízó szemében. A problémát az okozza, hogy a megbízott ebben a két esetben ellentmondásosan teljesíti megbízatása kötelezettségeit, azaz magatartása egyszerre jelent költséget és nyereséget a megbízónak: a tisztességtelen, de szakmailag alkalmas megbízott

erkölcstelenségénél fogva kárt okoz a megbízónak, magas szakmai hozzáértése folytán viszont hasznot; és fordított értelemben ugyanez igaz a becsületes, de szakmailag alkalmatlan köztisztviselőre. Az igazságos elszámoltatás azt követelné meg, hogy mindkettőt „arányosan”, az általuk okozott kárnak megfelelően büntessék meg. Miután a megbízatásos viszonyon belül a szakmai alkalmasság és az erkölcsi megbízhatóság között nem állítható fel fontossági sorrend (mindkettő ugyanolyan mértékben fontos), ezért az igazságos elszámoltatás elve alapján az erkölcstelen és a szakmailag alkalmatlan megbízottat ugyanolyan mértékben kellene büntetni. A költség–haszon elvet érvényesítő elszámoltatás ezzel szemben azt javasolná, hogy a felelősségre vonásban és az ezt követő büntetésben tekintetbe kell venni azokat a nyereségeket és veszteségeket, amelyekkel az jár. Ennek a logikának az alapján ha a megbízónak aközött kellene választania, hogy a tisztességtelen, de szakmailag alkalmas köztisztviselőt bocsássa-e el, vagy azt, amelyik szakmailag alkalmatlan, de becsületes, akkor a megbízónak annak alapján kellene döntenie, hogy melyikük magatartása jár a megbízatás szempontjából kisebb veszteséggel.

A megbízó a kétes megbízottak esetében tehát csapdahelyzetbe kerül: ha az igazságos elszámoltatás elvét alkalmazza, azaz ha egyformán bünteti az inkompetenciát és a tisztességtelenséget, ezzel megsérti a megbízatás intézményének hatékonyságát (mert a hatékonyságkritérium alapján azt a köztisztviselőt kell elküldenie, amelyik nagyobb kárt, illetve kisebb nyereséget jelent a megbízatás szempontjából), ha a költség–haszon elv alapján kalkulál, akkor az igazságos elszámoltatás sérti, mert a nyereségek és veszteségek függvényében vagy az inkompetencia vagy a tisztességtelenség fölött fog szemet hunyni: az igazságos elszámoltatás szerint azonban a szakmai alkalmatlanság és a tisztességtelenség egyaránt büntetendő.

Bonyolítja a helyzetet az, hogy a felelősségre vonás tényleges gyakorlatát a fentiekén túl olyan tényezők is befolyásolják, mint a kérdőre vont köztisztviselő elbocsátás esetén való helyettesíthetősége. Fentebb azt mondtuk, hogy a tisztességtelen és szakmailag inkompetens megbízott elbocsátása a megbízó javát szolgálja, és hogy elbocsátása igazságos és hatékony is. (1) Ha azonban a köztisztviselő csak egy másik tisztességtelen és hozzá nem értő köztisztviselővel helyettesíthető, akkor a megbízó csapdahelyzetbe kerül: (a) mert ha az igazságos elszámoltatás elvét alkalmazza és elbocsátja a megbízottat, ezzel megsérti a hatékony elszámoltatás elvét, mert az ugyancsak tisztességtelen és hozzá nem értő „új” megbízott alkalmazásával a problémát nemcsak hogy nem oldja meg, hanem a kilépéssel és a belépéssel újabb költségeket vesz a nyakába. (b) Ha a költség–haszon elv alapján dönt, azaz továbbra is alkalmazza a tisztességtelen és szakmailag inkompetens köztisztviselőt, az-

zal megsérti az igazságos elszámoltatás elvét, mert ebben az esetben az arányos felelősségre vonás vagy elmarad (mert az elbocsátás költségekkel jár), illetve nem lesz arányos a tett negatív következményeivel, pl. ha a büntetés kimerül a prémium-elvonásban, vagy alacsonyabb pozícióba való helyezésben. (2) Ha a szakmailag alkalmatlan és tisztességtelen köztisztviselő a megbízó szempontjából olyan kétes megbízottal helyettesíthető, aki (a) szakmailag alkalmatlan, de erkölcsileg nem feddhetetlen, vagy (b) olyannal, aki hozzá nem értő, de becsületes, ez arra fogja ösztönözni a megbízót, hogy bocsássa el a hivatalban lévő köztisztviselőt és személyes „izlésére”, illetve önkényére lesz bízva, hogy a kettő közül melyiket választja.

A megbízónak a fenti paradoxonok mellett bizonyos pszichológiai dilemmákkal is szembe kell néznie, amelyek szintén befolyásolják az elszámoltatás mechanizmusát. Elster szerint a megbízó pszichológiai és erkölcsi veszteségeket szenvedhet, ha az alkalmatlan és tisztességtelen köztisztviselőt ő maga választotta ki posztjára, azaz ha az nem sorsolással került hivatalába, vagy ha nem más hivatal vagy személy nevezte ki. „A megbízó számára annak az elbocsátása, akit ő maga választott ki politikájára végrehajtására, egyenlő annak a bevallásával, hogy tévedett. A politikában a hibák bevallása azonban mindig költséges. Tegyük fel, hogy olyasvalakire szavaztam, akiről kiderül, hogy rosszul teljesít. Ha a következő alkalommal ellene szavazok, ez annak a bevallása, hogy tévedtem. Még ha ezt csak magamnak vallom is be, akkor is kellemetlen. A kognitív disszonancia elkerülése végett meggyőzhetem magam arról, hogy végül is nem is teljesített olyan rosszul és megszavazom újraválasztását.”³⁴

A pszichológiai veszteségektől való félelem az elszámoltató oldalán ugyanolyan komoly hatással lehet az elszámoltatásra, mint a megbízó helyettesíthetősége, és extrém esetben ez is ugyanúgy eredményezheti az elszámoltatás elmaradását, mint az utóbbi.

Elszámoltatás versus erkölcsi felelősség

Az elemzett három felelősségmodell (hierarchikus, kollektív és egyéni) közös vonása, hogy azok a felelősséget azonosítják az elszámoltatással, azt a személyhez képest valami külsőként tételezik. A felelősségnek valóban van egy külső, intézményes és objektív aspektusa: ez az, amit politikai, jogi és intézményes felelősségnek nevezünk. A felelősségnek ez a dimenziója „objektív” abban az értelemben, hogy ez egy olyan „valóságra” vonatkozik, amely az egyén szempontjából valami „külső”. Az intézményes, szervezeti vagy a megbízott viszony normáinak való megfelelés vagy meg nem felelés számonkérése az elszámoltatás. Az elszámoltatás során mindig a szervezeti és szerep-

cselekvés adekvátságát, illetve az intézményhez vagy a megbízatásos viszonyhoz kapcsolódó pozicionális kötelezettségek teljesítését kéri számon az egyéntől és sohasem annak személyes cselekvését ítélik meg, minthogy az intézményi életben és a megbízatásos viszonyban az egyén cselekvése nem személyes, hanem pozicionális szerepcselekvés. A pozicionális kötelezettségek teljesítésében a „személy nincs jelen”, ezért a pozicionális kötelezettségeknek bizonyos határokon belül nincsen erkölcsi aspektusa: az egyén erkölcsileg csak intézményes kötelezettségei teljesítésében terhelt – erre az általa megkötött szerződés kötelezi –, de az már nem az ő személyes ügye, hogy a számára előírt kötelezettségek erkölcsileg vagy egyéb más szempontból helyénvalók-e vagy sem. Mindez azt jelenti, hogy az egyén azon túl, hogy pozicionális kötelezettségeit teljesíti, szubjektíve nem fog felelősséget érezni az iránt, ami szervezeti környezetében történik: azaz felelőssége pozicionális felelősség lesz és nem személyes, erkölcsi felelősség. A megbízatásos viszonyban a megbízott, legyen ez személy vagy intézmény, nem fog szubjektív felelősséget vállalni azért, hogy a megbízó céljai erkölcsileg helyesek-e vagy helytelenek, mert például ezeket a célokat nem ő fogalmazta meg. Az erkölcsi élet felszeletelése, a céltételezőnek és a cselekvőnek, a cselekvés szerzőjének és megvalósítójának a szétválasztása esetén a megbízott – legyen szó személyről vagy intézményről – le van választva azokról a közvetlen hatásokról, érzelmekről és tapasztalásról, amelyek a morális élet forrásai. Ennek következtében a bürokratikus intézményekben és a megbízatásos viszonyban a „szerepjátékosok” pszichológiailag és emocionálisan nem élék meg azt, hogy ők szubjektíve valamilyen értelemben felelősek lennének a szervezeti vagy intézményi magatartás következményeiernt (mert szerepcselekvőkként vagy pusztán értelmi szerzői a magatartásnak vagy csupán végrehajtói annak, de sohasem diszponálnak egyidejűleg mindkettő fölött: Pontius Pilátus-i érzelmeik vannak, ahogyan azt Eichman frappánsan megfogalmazta). Erkölcsileg a szerepcselekvők a kollektív cselekvés (M. Olson), illetve a nagycsoportos dilemma (J. Buchanan) foglyai, mert úgy érzik, hogy (1) nem áll elégséges információ a rendelkezésükre, hogy meg lehessenek arról győződve, hogy olyan helyzetben vannak, amely lehetővé teszi számukra a hatékony erkölcsi mérlegelést; (2) másfelől úgy vélik, hogy személyes erőfeszítéseik túlságosan is csekélyek ahhoz, hogy magatartásukkal a csoport, az intézmény vagy a megbízatásos viszony működésének egészére komoly befolyást tudjanak gyakorolni. Mindez együtt egyfajta erkölcsi resentimenthez, az erkölcsi tudat egyfajta eldologiasulásához vezet. Az eredmény bizonyos típusú kollektív felelőtlenység lesz, mert ahol az erkölcsi cselekvés a szervezeti hatalmi lánc mentén van szétválasztva, vagy ahol az egyén a csoportban feloldódva, annak pusztá elemeként vagy

mozzanataként cselekszik, vagy ahol az egyén megbízottként ki van rekesztve a célok megfogalmazásával kapcsolatos érvelésből, ott a cselekvő cinikusan vagy rezignáltan, de lemond az erkölcsi felelősségről. Másként fogalmazva: a hierarchikus szervezetekben, a kollektívákban és a megbízatásos viszonyban tagadva van a személy erkölcsi integritása. A személy erkölcsi integritásának ez a tagadása tükröződik a hierarchikus, a kollektív és az egyéni felelősség modelljeiben is, mert a felelősség egyik esetben sem a személyre háramlik vissza, hanem (1) a hierarchikus struktúrában elfoglalt pozícióra vagy rangra, (2) a csoport- vagy szervezeti tagságra, vagy (3) az egyénre, abban az értelemben, hogy az magatartásában objektíve normakövető-e vagy sem. A szubjektív és az objektív felelősségnek, valamint az alapjukat képező személyes és intézményes cselekvésnek polaritásokként való szembeállítás és „szembeállítódása” súlyos helyzetekhez vezethet. Pl. Eichmann groteszk módon tagadta saját személyes felelősségét, mert élesen elválasztotta egymástól a személyes és az intézményes cselekvést, a személyes erkölcsöt és az intézményes elvárásokat. Eichmann esete azt példázta, hogy az erkölcsi integritás tagadása, a megbízatás céljainak vagy a felsőbbség rendelkezéseinek erkölcsi mérlegelés nélküli elfogadása extrém esetekben – mint amilyen az Eichmané – magának az intézményes vagy megbízatásos viszonynak az erkölcsi létjogosultságát kérdőjelezi meg.

Annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a felelősség objektív és szubjektív oldala, az elszámoltatás és az erkölcsi felelősség s a köztük lévő ellentmondás integrálható-e egy olyan általános felelősségelméletbe, amely nemcsak szembenállásukat, hanem kölcsönös feltételezettségüket is feltételezi, már túlmutat e tanulmány keretén.

JEGYZETEK

- ¹ V. ö. J. R. Lucas, 1995. *Responsibility*. Clarendon Press. Oxford, 5–6.
- ² V. ö. Frederick C. Mosher, 1982. *Democracy and the Public Service*. Oxford University Press, New York, 8–11.
- ³ V. ö. Aaron Wildavsky, 1987. *A Cultural Theory of Responsibility*. In: J. E. Lane (szerk.): *Bureaucracy and Public Choice*. London: SAGE, 283–285.
- ⁴ V. ö. Reinhold Niebuhr, 1949. *Moral Man and Immoral Society*. Charles Scribner's Sons, New York, London.
- ⁵ V. ö. Peter French, 1991. *A World without Responsibility*. In: *The Spectrum of Responsibility*. Szerk.: Peter French, St. Martin's Press, New York, 1–19.
- ⁶ V. ö. Kurt Baier, 1995. *The Rational and the Moral Order*. Open Court, Chicago-La Salle, Illinois, 318–326.
- ⁷ V. ö. J. L. Mackie, 1977. *Ethics: Inventing Right and Wrong*. Penguin Books.
- ⁸ Donald Davidson, Agency, 1980. In: *Essays on Actions and Events*. Clarendon Press, Oxford, 45.
- ⁹ Uo.
- ¹⁰ V. ö. Harry G. Frankfurt, 1969. *Alternate Possibilities and Moral Responsibility*. *Journal of Philosophy*, 1969. december 4.): 828–839.

- ¹¹ V. ö. J. R. Lucas, i. m., 6-9.
- ¹² J. L. Austin, 1970. *Three Ways of Spilling Ink*. In: *Philosophical Papers*. Szerk.: J. O. Urmson-J. Warnock, Oxford University Press, Oxford, 279.
- ¹³ John L. Austin, 1991. *A Plea for Excuses*. In: *The Spectrum of Responsibility*. Szerk.: Peter French, St. Martin's Press New York, 42.
- ¹⁴ V. ö. Dennis F. Thompson, 1987. *Political Ethics and Public Office*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London
- ¹⁵ Thomas Hobbes, 1970. *Leviathan*. Magyar Helikon, 221.
- ¹⁶ V. ö. Dennis F. Thompson, 1997. A sokszereplős cselekvés erkölcsi felelőssége. In: *Közszolgálat és etika*. (Vál.: Gulyás Gyula.) Helikon Kiadó, 117-126.
- ¹⁷ Roger Brubaker, 1984. *The Limits of Rationality*. Routledge, London-New York 71.
- ¹⁸ Max Weber, 1989. A politika mint hivatás, *Medvetánc Füzetek*, 34.
- ¹⁹ J. R. Lucas, 1985. *Accountability and Control*. In: *The Principle of Politics*. Clarendon Press, Oxford 215.
- ²⁰ Loyolai Szent Ignác, 1997. Jézus Társaságának rendalkotmánya. In: *Jézus Társaságának rendalkotmánya*. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, 547. sz. 159-160.
- ²¹ V. ö. Michael M. Harmon, 1995. *Responsibility as Paradox*. SAGE, Thousand Oaks, London, New Delhi
- ²² H. D. Lewis, 1971. *The Non-Moral Notion of Collective Responsibility*. In: P. A. French: *Individual and Collective Responsibility*. Cambridge, MA, 122.
- ²³ V. ö. D. E. Cooper, 1991. *Collective Responsibility*. In: *The Spectrum of Responsibility*. Szerk.: Peter French. St. Martin's Press, New York, 255-265.
- ²⁴ Herbert Kaufman, 1977. *Red Tape*. Washington D. C., Brookings Institution, 27.
- ²⁵ V. ö. Dennis F. Thompson, 1987. *Political Ethics and Public Office*. Harvard University Press, Cambridge, 70-83.
- ²⁶ Jacques Derrida, 1999. *Hospitality, Justice and Responsibility*. In: *Questioning Ethics Contemporary Debates in Philosophy*. Szerk.: Richard Kearney-Mark Dooley. Routledge, London-New York, 65.
- ²⁷ Hans-Georg Gadamer, 1984. *Igazság és módszer*. Gondolat, 256.
- ²⁸ Uo. 66.
- ²⁹ Uo. 67.
- ³⁰ J. Rawls, 1981. *Kétféle szabályfogalom*. In: *Tények és értékek*. Gondolat Kiadó, 401.
- ³¹ Uo. 390-391.
- ³² V. ö. G. J. Becker, 1974. *A Theory of Interactions*. *Journal of Political Economy*, 82. sz. 1063-1093.
- ³³ Russel Hardin, 1988. *Morality within the Limits of Reason*. The University of Chicago Press, Chicago-London, 8-9.
- ³⁴ Jon Elster, 1999. *Accountability in Athenian Politics*. In: *Democracy, Accountability, and Representation*. Szerk.: Adam Przeworski, Susan C. Stokes, Bernard Mawin. Cambridge University Press, 258-259.

SZÓDA ESZTER

Fontos „kérdés”?!

A kérdés mint vitaparlamenti műfaj vizsgálata a Magyar Köztársaság Országgyűlése első két ciklusa alapján

Dolgozatom témája a Magyar Köztársaság Országgyűlésében 1990. május 2. és 1998. március 16. között, tehát az első két ciklusban elhangzott kérdés típusú parlamenti aktusok vizsgálata. Választásom azért esett erre a „kérdésre”, mert érdekelt, hogy ennek a felületesen szemlélve kevésbé izgalmas és fontos műfajnak valójában mi a jelentősége, milyen funkciói miatt szükséges mégis a jelenléte a vitaparlamenti eszközök között.

E terület feldolgozásához az a felismerés vezetett, hogy a parlamenti munka általában, annak ez a része pedig szinte teljesen kívül esett az eddigi közpolitikai vizsgálódások körén, tehát az *terra incognita*, „fehér folt” a rendszerváltozást követő évtized politológiai kutatásai számára. A vizsgált időszakban jobbra jogi-statisztikai vizsgálatoknak vetették alá a parlamenti vitaműfajokat (l. a politikai évkönyvek), de tartalmi (közpolitikai) vizsgálat eddig még nem akadt. E hiány pótlására teszek most kísérletet. E munkám elkészítésének érdekességét és egyben nehézségét is jelentette, hogy – kis túlzással – a vizsgálódás *módszertanát* is magamnak kellett megalkotnom.¹ (Az általam – általam is – kigondolt kutatási módszertant a későbbiekben bővebben is kifejtem.)

Dolgozatom alapját saját kutatómunkám képezi, melyben a Parlamenti Naplót² mint forrást felhasználva elemeztem és rendszereztem az első két parlamenti ciklusban elhangzott kérdéseket. A fentebb leírtakból adódóan viszonylag kevés publi-

kációt használhattam fel forrásként, azokat is elsősorban az elméleti kérdések elemzésekor; leginkább csak a már említett vizsgálódásom eredményeire támaszkodhattam.

Munkámban először röviden áttekintem a végrehajtói hatá-
lom ellenőrzése parlamentáris eszközeinek – ezen belül a kér-
déseknél – alapvető funkcióit, jellegzetességeit, majd áttérek a ma-
gyar helyzet vizsgálatára. Bemutatom e műfaj hazai szabá-
lyozását, elkülönítem a hasonló funkciót betöltő interpellációtól
és azonnali kérdéstől, majd, miután konkrét tér- és
idődimenzióba helyeztem vizsgálatom tárgyát, rátérek a fent
említett két ciklus kérdéseinek konkrét elemzésére.

Munkám témájának időbeli behatárolásakor az a megfontolás
vezetett, hogy igyekeztem elkerülni a jelenkori napi politikai
csatározásokat, és már lezárt, bizonyos szempontból „történel-
mi távlatba” került, így a pártatlan feldolgozásra jobb
lehetőséget biztosító időszakokkal kívántam csak foglalkozni. Tu-
datosan törekedtem mindenféle politikai meggyőződéstől, ezért
előítéllettől, prekonceptiótól mentesen, csak a tények számba-
vételével és lehetőleg objektív feldolgozásával foglalkozni, bár
ez több alkalommal is nehézségeket okozott. Hiszen például az
egyes kérdéstípusok általam felállított kategóriái és különösen
az e kategóriákba való besorolás – lévén sokszor határterülete-
ken lévőnek, több kategóriába is tartozónak minősíthetők az
egyes konkrét képviselői problémafelvetések – objektív megíté-
lése igen sok nehézségbe ütközött.

Munkám elején fontosnak tartom megemlíteni, hogy a kutató-
somban használt, általam bevezetett osztályozási kategóriák
(pl. „provokáló kérdés”, „alájátszó kérdés” stb.) nem jelentenek
egyben minőségi értékelést is, csupán a kérdezőnek a kérdés
tárgyához való viszonyát igyekeztem így megfogalmazni.

Végezetül azt is fontosnak tartom megjegyezni, hogy dolgoza-
tom témája, tehát a „kérdések” kiemelése a parlament egész
tevékenységéből mesterséges, és óhatatlanul bizonyos egyolda-
lúsághoz vezet. Azzal, hogy a rokon műfajoktól, tehát az „inter-
pellációktól” és az „azonnali kérdésektől” elszakítom, összetar-
tozó folyamatokat szabdlok darabokra, de nem tehettem más-
ként, hiszen a választott témám önmagában is embert próbáló
feladat elé állított. (Természetesen bizonyos esetekben elkerül-
hetetlen az összehasonlítás a fentebb megnevezett rokon mű-
fajokkal, de részletesen elemezni csak a kérdéseket szándéko-
zom.)

Ugyancsak egyoldalúvá teszi munkámat, hogy a „kérdést” el-
választom a rá adott „választól” (csak a válaszadó személyét,
illetőleg azt vizsgálom, hogy kinek tették fel a kérdést), de a
fent már említett okok miatt itt is tudomásul kellett vennem
lehetőségeim határait, s ezzel le kellett mondanom a még vi-
szonylagos teljességre való törekvésről is.

A PARLAMENT ALAPVETŐ FUNKCIÓI

A parlamenti funkciók talán legklasszikusabb meghatározása Walter Bagehot XIX. századi politikai író és újságíró nevéhez fűződik. Szerinte az angol parlament fő funkciói: választási (elective), érdekkifejező (expressive), tanító (teaching), törvényhozó (legislation) funkció.³

A XX. századi politológusok és jogászok többnyire Bagehot definíciójából indulnak ki, de kiemelik egy olyan funkció fontosságát, melyről Bagehot még nem szólt: ez pedig a végrehajtó hatalom ellenőrzése. Egy mára már széles körben elfogadott meghatározás szerint a parlament legfőbb közjogi funkciói a törvényhozás és a végrehajtói hatalom ellenőrzése.

Az hogy milyen kiemelt szerepet játszik a parlamenti feladatok között a kormány ellenőrzése, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy több európai alkotmány is külön rendelkezik erről. A svéd alkotmányt idézve: „a Riksdag hozza a törvényeket, dönt az adókról, és meghatározza, miként kell felhasználni a közpénzeket. A Riksdag ellenőrzi az ország kormányzását és igazgatását.”⁴ Vagy vegyünk egy másik példát, az 1978-as spanyol alkotmányt: (a Cortes) „gyakorolja az állam törvényhozó hatalmát, ellenőrzi a kormány tevékenységét.”⁵ A mi alkotmányunk az előzőekhez képest burkoltabban, de ugyancsak tartalmazza a végrehajtó hatalom ellenőrzésének parlamenti feladatát: „39. § (1) Működéséért a kormány az Országgyűlésnek felelős. Munkájáról az Országgyűlésnek rendszeresen köteles beszámolni. (2) A kormány tagjai a kormánynak és az Országgyűlésnek felelősek, tevékenységükről kötelesek a kormánynak és az Országgyűlésnek beszámolni.”⁶

A kormány parlamenti ellenőrzése széles körben értelmezett fogalom, hiszen minden olyan parlamenti eljárást ide sorolhatunk, mely a kormány és a közigazgatás tevékenységének megismerésére, megítélésére és felelősségre vonására vonatkozik. Ennek a tevékenységnek csak kis szeletét adják az információszerzés intézményes formái. Ezen formák közül jelen dolgozat témája szempontjából kettőt érdemes kiemelni, a kérdést és az interpellációt.

A KÉRDÉS MINT VITAPARLAMENTI MŰFAJ

A magyar parlamenti joggyakorlatban 1989-től mind a kérdés, mind az interpelláció meghonosodott, 1994-ben pedig az új házszabály értelmében az információszerzés új formájaként megjelent az azonnali kérdés.

– Kérdés: szövegét az ülésnapot megelőző munkanapon 12 óráig írásban be kell nyújtani, mind a kérdés mind a válasz

ideje két percben korlátozott; viszontválaszra nincs mód; az Országgyűlés a válasz elfogadásáról nem határoz.

- *Interpelláció*: az ülésnapot legalább négy nappal megelőző munkanapon déli 12 óráig írásban be kell nyújtani; a kérdés elmondására 3 perc áll rendelkezésre; a szóbeli válasz ideje 4 perc. A kérdező dönt, hogy elfogadja-e a választ, ha nem, a plénum szavaz erről. Ha a parlament nem fogadja el a választ, az ügyet a hatáskörrel rendelkező bizottságnak kell kiadni.
- *Azonnali kérdések (és válaszok)*: A kérdés tárgyának fel-tüntetésével az ülésnap megnyitása előtt egy órával bármely képviselőcsoport vezetője kérheti. A kérdés elmondására és a válaszadásra két-két perc áll rendelkezésre; a képviselőnek és a megkérdezettnek egy-egy perce van a viszontválaszra.

Míg a kérdés és az azonnali kérdés alapvetően vitaparlamenti műfaj, jellemzőikben fontos eltérést találunk. Az utóbbi lényegesen rugalmasabb, sokkal inkább teret enged a vélemények ütköztetésének, az egymás közti vita és párbeszéd kialakulásának, így sokkal inkább interaktív. Továbbá a kérdés szövegét előre írásban le kell adni, s így abból a megszólítottnak van ideje és módja felkészülnie. Az azonnali kérdésnek ellenben csak a tárgyat kell előre közölni, ebből következik, hogy az azonnali kérdés sokkal életszerűbb, s a kormány tagjaira nézve kockázatosabb műfaj, míg a kérdés merevebb, kevesebb lehetőséget ad stratégiai manőverekre. Így e két műfaj különböző alkatú szereplőket követel meg. (Természetesen a képviselők igyekeznek a műfaj kötöttségeit tágítani, ilyenkor az elnök feladata, hogy érvényt szerezzen a házszabálynak.)

Többféle módja van a kérdés körüli taktikázásnak, pl. a képviselő megváltoztatja az írásban beadott szöveget. Erre példa, hogy 1996. február 13-án dr. K. Csontos Miklós kérdésére dr. Soós Károly Attila államtitkár így reagál: *„Tisztelt Képviselő Úr! Ön némiképp megváltoztatta a kérdését ahhoz képest, ami írásban be volt adva. Ez engem nem zavar, csak a tényt szeretném jelezni, egyébként a házszabály nem kifejezetten engedi ezt a gyakorlatot.”* Idetartozónak gondolom azt is, hogy igen sokszor túllépik a rendelkezésre álló időt a képviselők. Erre nem szükséges példát írnom, hiszen szinte minden kérdésnél az elnöknek jeleznie kell a kiszabott idő elmúltát. Rafináltabb módja a házszabály „illegális” bővítésének, hogy több képviselő már a kérdésében előrejelzi, milyen választ nem fogad el, tehát már előre mintegy elmondja a „viszontválaszát”. (1993. március 30-án Kósáné Kovács Magda képviselő a munkaügyi miniszterhez intézett kérdésében ezt mondta: *„Tisztelt Miniszter Úr! Azt kérem azonban, hogy válaszában – ha lehet – a társadalombiztosítási törvény 39. §-ának (4)–(5) bekez-*

désére ne hivatkozzék, mert meggyőződésem szerint ez nem érinti az általam hivatkozott, hátrányos helyzetbe került nőket...")

A kérdés és az interpelláció közti különbség megragadása a fentieknél még egyszerűbb. A különbség abban mutatkozik meg, hogy az interpellációra adott választ (mint már utaltunk rá) el kell fogadnia a kérdezőnek, s ha ez nem következik be, akkor erről a Tisztelt Ház szavaz. Ilyen eljárás a kérdés elhangzását nem követi. Tehát az interpelláció politikailag fajsúlyosabb, a kormány. oldalára nézve nagyobb veszélyeket rejt, bár ezt tompítja hazánkban a konstruktív bizalmatlanság intézménye, mely alapján az interpellációk el nem fogadása nem jár radikális következményekkel. Továbbá, ha a kormánykoalíció többségben van a szavazásnál, elvileg garantált a válasz elfogadása. Ez azonban – különösen kis többség esetén – nagy részvételi és szavazási fegyelmet követel meg a kormánypártok képviselőitől.

A fent említettekből kitűnik, hogy a kérdés a kormányzati ellenőrzés meglehetősen „puha” eszköze, azonban éppen a felsorolt sajátos jellemzői miatt olyan speciális funkciókat is be tud tölteni, mint az információszerezés vagy a lobbizás. (Például dr. Török Sándor 1992. június 9-én az igazságügyi miniszterhez intézett kérdését így kezdte: *„Előjáróban annyit szeretnék csak mondani, hogy kérdésemet szívesebben tettem volna fel interpellációként, mert egyetérték azzal az általános ellenzéki véleménnyel, hogy viszontválasz lehetősége híján a kérdés olyan műfaj, amelyben a kormány megszólított tagjai frappáns válaszokat adhatnak, és cáfolatukra a plenáris ülésen nincsen mód. Vagy nem a kérdésre válaszolnak.”* Még jellemzőbb az, ami 1994. március 22-én dr. Török Ferenc kérdése során történt. A miniszterelnökhöz intézett megszólalásában ezt mondta: *„Tegnap zárta le a ház a termőföldről szóló törvényjavaslat részletes vitáját. Kértem a földművelésügyi miniszter urat, nyilatkozzék, hogy tudják-e, felmerült-e a törvényjavaslat előkészítése során az általam felvetett kérdés? Miután a miniszter úr akkor sem, és azóta még csak nem is reagált az általam felvetett kérdésre, ezért az ügy fontosságára és politikai súlyára való tekintettel, most már a kormány vezetőjét, a miniszterelnök urat kérdezem...”* A miniszterelnök megbízásából ismét az idézett miniszter válaszolt, ami után dr. Török Ferenc ügyrendi felszólalásban kérte az Országgyűlés elnökét: *„Tessék szíves lenni megkérni a minisztert, hogy válaszoljon a kérdésre...”* A „kérdés” műfaj gyenge voltának másik okára világít rá az elnök válasza: *„...a miniszter úrnak jogában áll meghatározni, hogy milyen választ ad az elhangzott kérdésekre”.*

Most nézzük meg a másik oldalt is, vessük össze az Országgyűlésen elhangzó egyéb képviselői megszólalásokkal (napirend előtti, utáni hozzászólás, tárgykörhöz való hozzászólás

stb.). Ezekhez képest a kérdés a kisebb, konkrét témákat, és csakis ezeket tekintve mindenképpen hatékonyabb eszköz az ellenzék kezében (bár az 1995. január 31-én a kérdéseket bevezető elnöki megjegyzés az „azonnali kérdésekre” vonatkozott, minden gond nélkül igaznak fogadhatjuk el a „kérdések” műfajára is: *„Mielőtt elkezdenénk a kérdéseket, azt gondolom, figyelmükbe ajánlhatom, hogy a mai azonnali kérdések órájában elhangzott kérdéseket talán nem ártana átgondolni, mert talán nem mindegyik tartozik az azonnali kérdések és órák kategóriájába. Azt gondolom, hogy javítana az Országgyűlés teljesítményén, ha minden kérdés abban a körben hangozna el, ahová valóban való. (Kiemelés tőlem – Sz. E.), hiszen itt „válaszadási kényszer” van. Még egy előnyét mindenképpen meg kell említeni, ami miatt sok képviselő választja mégis a kérdést, ez pedig a viszonylag gyors átfutási idő. (Dr. Török Ferenc képviselő fentebb idézett kérdését így folytatta: „Miután az ismert körülmények miatt nem látok arra reményt, hogy a nyári szünet előtt az interpellációra sor kerülhessen, ezért az ügy sürgőssége miatt kénytelen vagyok kérdésként elmondani”).) Azonban a gyors átfutási idő is csak megszorításokkal igaz, hiszen egyes időszakokban a sima kérdésekre is hosszabb ideig kell várni. (1997. április 22-én dr. Győriványi Sándor, az FKgP képviselője a belügyminiszterhez intézett kérdését így kezdte: *„Nagyon szomorú dolog, hogy múlt év októbere óta – akkor adtam be ezt a kérdést – már tizenegy újabb diplomot gyaláztak meg...”*)*

Más gond is felmerül a kérdés műfajának szabályozása körül: a függetlenek – mivel ők nem alkotnak frakciót – szinte csak akkor juthatnak kérdéshez, ha a pártképviselek nem kívánnak kérdezni. (1997. március 25-én mondta Aszódi Ilona Katalin: *„Az alkotmány rendelkezik arról, hogy minden országgyűlési képviselő keddenként interpellációt és kérdést intézhet. Ezt a házszabály úgy szabályozza, hogy minden kedden minden frakció egy-egy képviselőjének lehetőséget ad, illetve az szót kap. A függetlenek ez alól kivételek. A független képviselők – most már negyedik hete vagyok itt – ez alatt az idő alatt nem kaptunk szót sem az interpellációk, sem a kérdések során.”*) Ezek után vizsgáljuk meg, történt-e radikális változás a kérdés műfaj szerepében a vizsgált nyolc évben, mennyire alakult át a szerepköre az azonnali kérdések megjelenésével. Kutatásom megkezdésekor előzetes hipotézisem az volt, hogy ezen új műfaj bevezetésével lényegesen csökkeni fog az elhangzó kérdések száma.

Az adatok azonban rácsáfoltak ezen vélekedésemre. A kérdések száma ugyanis még valamelyest emelkedett is.⁸ Ha tehát a kérdésekhez hozzászámoljuk az azonnali kérdéseket is, megállapíthatjuk: a képviselők kérdezési jogukkal kb. kétszer olyan sűrűn éltek, tehát e vitaparlamenti forma jelentősége nagyon

megnőtt. Erre részben az is magyarázatul szolgálhat, hogy míg a rendszerváltást közvetlenül követő időszakra a törvénykezési kényszer volt a jellemző (az első ciklusban világviszonylatban is sok törvényt fogadott el a T. Ház), addig az időszak második felére a parlament „törvénygyár” jellege némileg csökkent, így lehetőség nyílt arra, hogy a vitaparlamentari műfajoknak is több időt szenteljenek.⁹

AZ ORSZÁGGYŰLÉSI KÉRDÉSEK VIZSGÁLATÁNAK RENDSZERE

A két ciklus alatt elhangzó kérdéseket a következő szempontok szerint vizsgálok, illetve az alábbi kategóriákba sorolom:

A kérdező

- A kérdező személye (ezzel önmagában csak ritkán foglalkozom).
- A kérdező frakciótagsága: a parlamenti ülészek alatti sok változás nehezen volt követhető, alapvetően a Parlamenti Napló frakciómegjelölésére hagyatkoztam, kivéve az FKgP-t: itt azonban az első ciklus alatt bekövetkezett szakadás miatti új helyzetre a jegyzőkönyvből nem lehetett egyértelműen következtetni, pedig alapvetően fontos változás történt, hiszen az addigi kormánypárti koalíciós párt egy része ellenzékbe vonult. A vizsgálati adatokat végül sikerült beszerezni az Országgyűlési Könyvtárból.¹⁰

Többes kérdések esetén, ha a kérdező frakciótagságát vizsgálom, minden olyan kérdezőt, aki nem egy frakció tagja, figyelembe veszek, míg akkor, amikor a kérdések szakpolitikai jellegzetességeit veszem sorra, egy-egy kérdés természetesen csak egyszer szerepel, így a két adat nem egyezik meg egymással.

A megkérdezett

- Vizsgáltam, kihez (miniszterelnök, miniszter, egyéb országos vezető) intézték a kérdést. (Különösen az első ciklusban gyakran fordult elő, hogy egy-egy kérdést egyszerre több miniszterhez intézték; összesítésben az összes megkérdezett szerepel, így ezek száma nem fog egyezni a feltett kérdések számával. A megkérdezettek beosztását, tárca nélküli minisztereknél az azonosítás pontossága érdekében a beosztását és nevét is pontosan kiírtam az összesítő táblázatban.)

- Külön foglalkoztam a kérdésre választ adó személyével. Feltevésem az volt, hogy valószínűleg az idő előrehaladtával – a kérdés viszonylagos „gyenge” voltával kapcsolatban, s az *azonnali kérdések órája* bevezetésével – tendenciaként kimutatható lesz, hogy általában a megkérdezettek helyett más, például az államtitkár adja meg a választ. A tények ismeretében ez a tendencia ennyire egyértelműen nem mutatható ki, de néhány érdekes következtetés mégis levonható ebből az összevetésből. (A válaszadókat rövidítve közlöm a táblázatban. Abban az esetben, ha több miniszterhez szól a kérdés, és a megszólítottak közül csak az egyik is válaszol a kérdésre, úgy vettem, hogy a megkérdezett adta meg a választ.)

A kérdés tartalma

A kérdések tartalmát – kissé talán önkényesen – három szempont szerint igyekeztem csoportosítani:

A kérdések közpolitikai tartalmuk szerint

A kérdéseket általános közpolitikai tartalmuk szerint 20 nagy terület, ezen belül összesen 62 részterület szerint igyekeztem csoportosítani. Minden kérdést csak egy témakörnél tüntettem fel annak érdekében, hogy az arányok ne torzuljanak el. (Jellemző pl. az, mikor egyszerre több miniszterhez intéztek kérdést, tehát biztosan több részterülethez is kapcsolódtak azok, mégis – az arányok megtartása érdekében – csak egy kategóriában, az általam dominánsnak ítéltben szerepeltetem.) Mivel ez a besorolás szinte teljesen megegyezik az egyetem Politikatudományi Tanszéke közpolitikai kutatócsoportjának a parlament 8 évét teljesen átfogó kutatás kategóriáival, alapvetőnek tartom az összefoglaló táblázatot dolgozatomban közölni, ahol olvashatóak lesznek a fő- és alkérdések, illetőleg azok később használt rövidítései.

Témakörök	Röv.	1990–1994	1994–1998
Általános politikai vita	ÁLT	2	0
Jogpolitika	JOG	8	14
közjog	JOG/1	14	1
igazságszolgáltatás	JOG/2	11	12
belügyi kérdések	JOG/3	4	4
büntetőpolitika	JOG/4	2	1

Témakörök	Röv.	1990-1994	1994-1998
közélet tisztasága	JOG/5	24	29
közbiztonság	JOG/6	11	25
közigazgatás	JOG/7	16	31
Külpolitika	KÜL	5	16
európai integráció	KÜL/1	3	1
Honvédelem	HON	7	11
NATO	HON/1	1	0
Gazdaságpolitika	GAZ	9	8
piacvédelem	GAZ/1	9	6
külföldi befektetések	GAZ/2	5	4
privatizáció	GAZ/3	37	31
adópolitika	GAZ/4	12	14
bankrendszer	GAZ/5	8	16
iparpolitika	GAZ/6	14	8
költségvetés	GAZ/7	14	10
jövedelempolitika	GAZ/8	9	9
fogyasztóvédelem	GAZ/9	23	11
energetika	GAZ/ 10	6	2
Agrárpolitika	AGR	65	45
Önkormányzati politika	ÖNK	8	22
területfejlesztés	ÖNK/1	10	14
Oktatáspolitika	OKT	5	1
közoktatás	OKT/1	1	15
gyermek- és diákjogok	OKT/2	1	2
tudománypolitika	OKT/3	0	0
ifjúságpolitika	OKT/4	3	3
kutatás-fejlesztés	OKT/5	1	3
felsőoktatás	OKT/6	8	14
Sportpolitika	SPO	0	6
Kulturpolitika	KUL	6	20
média	KUL/1	7	6
egyházpolitika	KUL/2	4	0

Témakörök	Röv.	1990-1994	1994-1998
Kisebbségi politika	KIS	0	0
határon túli kisebbségek	KIS/1	5	7
nemzeti kisebbségek	KIS/2	4	2
Emberi jogi politika	EMB	1	1
roma-politika	EMB/1	2	1
nőpolitika	EMB/2	0	1
Szociálpolitika	SZO	26	34
társadalombiztosítás	SZO/1	3	4
nyugdíjasok	SZO/2	11	14
lakáspolitikai	SZO/3	16	13
fogyatékosok	SZO/4	9	5
Egészségügyi politika	EGÉ	16	83
közgyógyellátás	EGÉ/1	1	0
Környezetvédelem	KÖR	45	50
Foglalkoztatáspolitikai	FOG	29	14
Infrastruktúrapolitika	INF	3	2
vízügy	INF/1	8	9
közlekedés	INF/2	26	52
idegenforgalom	INF/3	11	7
információs társadalom	INF/4	1	5
hírközlés	INF/5	7	1
Nemzetbiztonság	NEM	3	4
Érdekegyeztetés	ÉRD	6	3
Kárpótlás	KÁR	32	24

A kérdések „hatókörük” szerint

Ezzel a kategóriával kapcsolatban maradt meg a legtöbb kétségem, hiszen az előzetesen várt, izgalmas következtetésekre alkalmas arányszámok alapján végül is, tendenciákat kevéssé lehet „megfogalmazni”. Sok fejtörést okozott az is, hogy e címszó alatt nem azonos alapról kiindulva osztom fel a kérdéseket, ugyanakkor egyes feltételezéseim – például az általam várt ún.

„országrészt érintő kérdések” – nem valósultak meg, az említett kérdéstípus valószínűleg „felolvadt” a regionális és az országos kérdéstípusokban.

Ugyanakkor a kérdéskör egészét mégis megtartottam, mert gondoljaival együtt olyan aspektusokat mutat meg, melyekre más megközelítésből nem volna mód.

Földrajzi alapon megközelíthető kérdések

A kérdések egy jelentékeny része valamilyen módon közvetlenül kötődik Magyarország földrajzi struktúrájához, ezért dolgozatomban ezen a területen a következő kategóriákat állítottam fel:

- Lokális, helyi, kistérségi érdekeket, gondokat, eredményeket és hiányosságokat kifejező kérdések (rövidítése: LO).
- Regionális, nagyobb, összefüggő térségek érdekeit stb. kifejező kérdések (rövidítése: Re).
- Egész országrészekkel foglalkozó kérdések (rövidítése: Orsz.r). Mint már említettem, ez a kérdéstípus nem volt jellemző a parlament 8 évére.
- Az ország egészét mint földrajzi egységet érintő kérdések (rövidítése: ORSZ).

Nem földrajzi alapon meghatározható kérdések

- Speciális kérdések (rövidítése: Sp). Tudom, hogy ez a kategória afféle „gyűjtőzsák”, amelybe egymástól nagyon is különböző kérdések beleférnek s nagy jelentőségű és apróságokról szóló megkérdézt is tartalmaz ez a gyűjtőfogalom; mégis hordoznak közös tartalmakat, s ezért indokoltnak vélem a kategória bevezetését legalábbis jelen dolgozatomban. Ez természetesen együtt jár azzal is, hogy ez a kérdéstípus igen magasan reprezentált lesz az összesítésben.
- Tisztán politikainak minősíthető kérdések (rövidítése: Pol.). Találkoztam olyan kérdésekkel is, melyek a fenti kategóriák valamelyikébe talán beleyömmöszölhetők lettek volna, mégis szerencsésebbnek tartottam, ha külön kategóriába sorolom őket. Tettem ezt azon megfontolásból, hogy ezek a kérdések a politikáról mint olyanról szóltak.

Kérdések a kérdező feltételezett szándéka szerint

A cím alapján ez a kategória tűnik a legszubjektívebbnek, mégis úgy vélem, az alább felsorolt alkérdések eléggé objektíven elkülöníthetők egymástól. E kérdéscsoport létrehozásakor azt

vizsgáltam, hogyan lehet a kérdező és a kérdés tartalmának viszonya alapján csoportosítani a kérdéseket. Így születtek meg a következő csoportok:

- Alájátszó kérdések (rövidítve: Al). Tipikusan kormánypárti kérdés. Módot ad arra, hogy a megkérdezett bizonyos kérdésekben, melyekre a napirend szorítása miatt nem volna módja, kifejtse véleményét, beszámolhasson a kormányzás sikereiről stb., vagy módot adjon az ellenzék valamely ténykedésének – ismét csak a napirendet mellőző – bírálatára. Lényege, hogy a kérdező tudja a kérdésre a választ, s fontosnak tartja, hogy az az Országgyűlésben elhangozzék.
- Provokáló kérdések (rövidítve: Pr). Az ellenzék fegyvere. A kérdező itt is tudja a választ, amely többnyire a kormány, a kormánypártok által elkövetett feltételezett hiba, jogsértés stb., és – megint csak a napirend szorossága ellenében – szembesíteni akarja azzal a kormányzatot, illetőleg fel akarja rá hívni a közvélemény figyelmét. Látható tehát, hogy ez a kérdéstípus, neve ellenére, nem eleve pejoratív, az ellenzék leghatékonyabb lehetősége a kormányzati munka ellenőrzésére a kérdés műfajában.
- Személyeskedő kérdések (Rövidítve: Szem). A „provokáló kérdésektől” elsősorban hangnemében, s abban különbözik, hogy nem egyes intézkedésekre, rendelkezésekre vagy eseményekre, hanem az ezekben közreműködő személyekre irányul. Ez a kérdéstípus együtt jár azzal, hogy a kérdező az egyes feltételezett hibákat, jogsértéseket, mulasztásokat akár retorikai eszközökkel is erősen felnagyítja, s azokat mint személyek által elkövetett bűnöket aposztrofálja. A politikai kultúra fejlődésével – reményeim szerint – szerepe csökkenni fog.
- Lobbizó kérdések (rövidítve: Lo). Elsősorban az egyéni választóköri körzetekből bejutott, vagy valamilyen ok miatt egyes foglalkozási ágakhoz kötődő képviselők „gyakorolják”, hiszen egyrészt így kívánják választóköri körzetük, szakmatársaik, egyes intézmények fejlődését elősegíteni, másrészt volt és leendő választóik előtt legitimálni magukat. Nem szignifikáns a különbség az ellenzéki és a kormánypárti kérdezők között e kérdéscsoportban, hiszen a nyilvános érdekérvényesítési kísérlet legitimációs hatása minden képviselőnek fontos. E kérdéscsoportban szélsőségesen különböző súlyú kérdések találhatók, egy apró közösség apró problémájától egész országgrészek, nagy népességcsoportok alapvető problémáig. Ebből fakad, hogy ez a kérdéstípus sem eleve „jó” vagy „rossz”, „parlamentbe illő” vagy „provinciális”, s nekem nem is dolgom az ilyen minősítés.
- Figyelemfelhívó, problémára orientáló kérdések (rövidítve: Ff). Közeli rokona a „provokáló”, valamint a „lobbizó” kérdésnek, de véleményem szerint mégis jól elkülönül ezektől.

Elsősorban az ún. „konstruktív ellenzék” kérdéstípusának tűnik, s abban különbözik a „provokáló” kérdéstől, hogy bár ez is jelentkező problémára hívja fel a figyelmet, a kérdező nem tudja – vagy úgy tesz, mintha nem tudná – a választ. Így kormánypárti kérdés is lehet, hiszen ha nem tudom a kérdésre a választ, nem biztos, hogy annak felvetésével „alájátszom” a megkérdezettnek.

- Konstruktív, javító szándékú kérdések (rövidítve: Ks). A leginkább konstruktív kérdéstípus, s mint ilyen, elsősorban a kormánypárti képviselők élnek vele. A felvetett kérdésre megoldást is javasol. Természetesen ezek között is lehet ellenzéki, esetleg a kormányzat szaktudását lebecsülő vagy megvalósíthatatlan megoldást javasló kérdés, de ennek megítélése túlmutat jelen dolgozatom határain.
- Problémát, botrányt stb. ébren tartó kérdések (rövidítve: Ét). A címből is látható, hogy eléggé ellentmondásos kérdéstípus, igazán az a közös az idetartozó különböző indítottáshoz vezető megközelítésekben, hogy már legalább egyszer, de inkább többször, az Országgyűlés valamelyik fórumán hangot kapott kérdéstről szól újra. (Esetleg újra meg újra.) Ez a kérdéstípus is Janus-arcú, hiszen ébren tarthat fontos ügyeket éppúgy, mint egy-egy botrányt stb.

Természetesen ezen kategóriákba való besorolás – mint minden besorolás – meglehetősen szubjektív, bár előre le kell szögezni, hogy e típusok elnevezésük ellenére nem tartalmaznak értékítéletet. Például a „provokáló kérdések” mint kategória kapcsán nem kell feltétlenül pejoratív jelentésvilágra asszociálni. (Például 1991. április 30-án az SZDSZ frakciójából általam „provokálónak” besorolt kérdést tettem fel a belügyminiszternek „A határ menti illegális állatkereskedelem tárgyában”, hiszen a kérdező tudta a kérdésre a választ, hogy tudniillik kevés a megtett intézkedés, de célja elsősorban mégis a figyelemnek a problémára való irányítása volt, s így egyáltalán nem minősíthető negatív szándékúnak.)

AZ ÉRINTETT TÉMAKÖRÖK VIZSGÁLATA¹¹

A következőkben azt fogom megvizsgálni, hogy a különböző közpolitikai témákat a képviselők milyen gyakran érintették, s melyek azok a problémakörök, melyeket különösen gyakran említettek.

Megfigyelhető, hogy az alapvető csomópontok nem sokat változtak a nyolc év alatt. Az első parlamenti ciklus legkedveltebb témája az agrárpolitika (65), a környezetvédelem (45), a kárpótlás (32), a foglalkoztatáspolitikai (29), a jogpolitikai kérdéskörök

közül a közélet tisztasága (24), a gazdaságpolitikán belül pedig természetesen a privatizáció (37) volt. A második ciklusban ez a kép csak annyiban módosult, hogy az agrárpolitika (45) és a foglalkoztatáspolitika (14) jelentősége csökken. Nőtt viszont az önkormányzat-politikai, a közigazgatással foglalkozó és a közlekedéssel kapcsolatos kérdések száma; s ami már önmagában is jelzésértékű: több mint duplájára ugrik a közbiztonságot forszírozó kérdések száma (11 – 25).

A fenti jelenség magyarázatára több okot is véltem találni. Egyrészt azt, hogy – ha nem is teljes megelégedésre, de – befejezéséhez közeledett a földvagyon kárpótlása; ugyanakkor az nehezen érthető, hogy növekvő munkanélküliségi ráta mellett csökkent az érdeklődés e kérdés iránt. Talán más témakörökben – szociálpolitika, iparpolitika stb. – megtalálhatjuk rejtetten a képviselők aggodását a munkanélküliség miatt. Másrészt az első ciklus alatt kiépült hazánkban az önkormányzati rendszer, s az önkormányzatok képviselő-testületeinek összetétele jelentős eltérést mutatott – mindkét ciklusban – a parlament összetételéhez képest. Ez lehetett a választók ösztönös, „erőkiegyenlítő” akarata miatt is, de lehetett az aktuálisan kormányzó erők kritikája is; ennek eldöntése nem a feladatomban. Úgy tűnik azonban, hogy a parlament fokozódó érdeklődése a helyi közigazgatás iránt táplálkozhat abból is, hogy ezekben a testületekben nagyobb volt az ellenzéki, s főleg a független képviselők jelenléte – s ezekkel a kérdésekkel erősítették saját pozíciójukat a honatyák. Harmadrészt 1994 után, a nyilvánvalóvá váló gazdasági krízishelyzetben, a kormányzat az önkormányzati pénzeszközök egy részét is elvonta, illetőleg a nekik juttatott központi támogatás növekedése messze elmaradt az aktuális pénzromlástól, s ez a gond artikulálódik a kérdés műfajában is. Végül a rendszerváltás egyik leginkább feltűnő kísérő jelensége a bűnözési hullám megindulása volt. Új típusú bűncselekmények (bandaháborúk, leszámolások, védelmi pénzek szedése, pénzbehajtás stb.) jelennek meg, s az elkövetés módja is durvábbá, erőszakosabbá válik. Ez önmagában is elegendő ok volna arra, hogy a parlamentben is sokasodjanak az ezzel a problémával foglalkozó kérdések. Ezt még fokozza, hogy az ellenzék – teljesen természetes módon – itt támadhatja legkönnyebben a kormány munkáját, hiszen a lakosság minden napjaiban érzi a közbiztonság romlását.

A 94–98 közötti időszakban a honatyák még egy területet érintenek feltűnően szívesen, ez pedig a közlekedés (26 – 52). Van azonban olyan problémakörök, melyek teljesen kívül esnek a képviselők érdeklődésén. Ezek közé tartozik az első ciklusban a külpolitika (a nyolc év alatt is mindössze 4 kérdés foglalkozik az európai integrációval); a sport (az első ciklusban nem is hangzott el kérdés e témában); a honvédelem, illetve a nemzetbiztonság; a kisebbségi és emberjogi politika témaköre. Továb-

bá ide sorolható részben az oktatáspolitikai is, bár ennek jelentősége a második négy évben valamelyest nőtt.

Első látásra meghökkentő, hogy az olyan – infrastruktúrával összefüggő – időszerű témák, mint az információs társadalom (1 – 5) vagy az idegenforgalom (11 – 7), milyen kevés szerephez bukkannak fel; illetve az, hogy a gazdaságpolitika fontos területei közül az energetika (6 – 2) és a jövedelempolitika (9 – 9) milyen csekély népszerűségnek örvend. Ez a látszólagos érdektelenség magyarázható persze azzal, hogy valószínűleg ezek a területek inkább más kérdésműfajokban jelennek meg, de a számokból kiolvasható mentalitás mégis elgondolkodtató.

Nézzük meg ezek után, hogy a nagyobb gyűjtőfogalmakon belül, mint amilyen például a jogpolitika vagy a gazdaságpolitika, milyen az egyes részterületek aránya!

A *jogpolitikán* belül a kérdezők körében a legnépszerűbb téma az első négy évben kétségtelenül a közélet tisztasága volt (24), ezt követte a közigazgatás (16) és a közjog (14). A közélet tisztaságának, a közjognak és közigazgatásnak ilyen fokú jelenléte a kérdésekben (is) természetesen következik a rendszerváltás tényéből, hiszen Magyarország társadalmi berendezkedése alapvetően megváltozott. Erre az időszakra esik az átmenet a – bár puha, de mégiscsak létező – diktatúrából a formálódó polgári demokráciába. Ez gazdasági téren együtt járt az ún. szocialista tervutasításos gazdálkodás lebontásával és a szabad versenyen alapuló gazdálkodás intézményi, jogi, gazdaságpolitikai stb. megteremtésével. A második ciklusban a „helyezések” megváltoznak. A közélet tisztasága kérdéskör változatlanul népszerű (29), de ennél több kérdés foglalkozott a közigazgatással (31). A konkrét kérdések ismeretében valószínűsíthető, hogy a „közélet tisztasága” kérdéscsoport most már inkább egyrészt a rendszerváltás során megtörtént, megtörténni vélelmezett jogsértéseket (privatizáció, klientúra kiépítése, gazdasági kérdésekben politikai döntések stb.) tárja fel, másrészt az ellenzékbe került volt kormánypártok az új hatalom gyakorlatában felismerni gondolt hasonló cselekményeket igyekeztek – természetes módon – politikai céljaik érdekében nyilvánosságra hozni. A közigazgatással kapcsolatos kérdések előretörésére már a fentiekben próbáltam magyarázatot adni. Látható azonban, hogy radikális átrendeződés nem történt.

A *gazdaságpolitika* kérdéscsoportjának „slágere” mindkét időszakban a privatizáció (37 – 31) volt. Ennek a jelenségnek a magyarázata is hasonló lehet, mint amit a jogi kérdések tárgyalásánál leírtam:

- a rendszerváltás alapvető gazdaságpolitikai változása az állami, illetve ún. közösségi tulajdonok átalakítása magántulajdonná: a privatizáció – jogos tehát, hogy ez kapja a legnagyobb hangsúlyt a kérdéskörön belül;

- a „magánosítás” – természetéből fakadóan – nehezen átlátható lépések szövevényeként valósul meg, s ebben a nehezen átlátható eseménysorban nő a törvénytelen vagy annak tűnő lépések gyakorisága;
- mivel olyannyira nehezen követhető a kérdéskörben megfogalmazott eseménysor, alkalmassá válik valós vagy vélt sértések miatti politikai támadások megfogalmazására.

Az első ciklusban a második legtöbb gazdaságpolitikai kérdés a fogyasztók védelmében (23) hangzott el. Valószínűleg ez abból következik, hogy az addigi elosztás helyére – többé-kevésbé konzekvensen – a piac került, a maga élesebb versenyhelyzetével, s ez jobban preferálja a minőséget, a fogyasztó hibátlan kiszolgálását. Bár a számuk alapján a harmadik helyre kerültek a költségvetéssel (14 – 10) kapcsolatos kérdések, ezt az érdeklődést relatívan mégis kicsinek ítélem a téma fontosságához képest. Valószínűsítem, hogy azért csak ennyi a kérdés ebben a témában, mert egyrészt jelentős időt fordít a parlament minden évben a költségvetés megvitatására, majd az esetleges pótköltségvetések megtárgyalására, s jut figyelem bőven az előző évi költségvetés teljesítésének parlamenti megvitatására is; másrészt ez a téma inkább igényli a valódi vitát, az interaktív tárgyalási módot, amire a kérdés kevésbé alkalmas. Majdnem ugyanennyi kérdés hangzott el az adópolitikával (12 – 14) kapcsolatban is, s ezt természetesnek tekintem, hiszen az adózás mikéntje szinte minden magyar állampolgárt érint, így okszerű a magas érdeklődés.

Ha a legkevesebbszer kérdezett területeket vesszük számba, meglepő képet kapunk.

Az első ciklusban igen keveset szerepelt napirenden általában a külpolitika (5), az európai integráció (3), egy kérdés hangzott el a NATO-csatlakozással kapcsolatban. Ha összeadjuk az oktatáspolitikával kapcsolatos kérdéseket akkor azt látjuk: a képviselők csak 33 alkalommal kértek szót ebben a fontos témakörben. Ez valószínűtlenül kevésnek tűnik, hiszen egyebek mellett ide tartozik a közoktatás, a tudománypolitika, az ifjúsáspolitikai (3 kérdés), a felsőoktatás is. A második ciklusban is csak 38-ra emelkedett ezen kérdések száma. Bár a közoktatás (15) iránti érdeklődés, valószínűleg az iskolarendszer átalakításának terve, és a NAT bevezetése okán is, jelentősen nőtt, szinte a minimális szintre esett vissza a kutatás-fejlesztést érintő kérdések száma (3), ami annál is inkább meglepő, hiszen a programok szintjén minden politikai erő a „modern Magyarország megteremtésének” alapfeltételeként említi az általános és szakirányú műveltség társadalom” kérdéskörének már idézett alulreprezentáltságával, megdöbbentő eredményt kapunk: 1994–98 között összesen csak 8 kérdést tettek fel e két témáról.

Sok, másfajta következtetést le lehetne vonni abból, hogy bizonyos területekkel miért foglalkoznak, illetve miért nem foglalkoznak az érintett kérdésekben. Gondolhatnánk például arra, hogy a hanyagolt területek kívül esnek a közérdeklődésen, vagy e területek hibátlanul „működnek”, s így nincs mit kifogásolni rajta. Lehet, hogy a kérdés műfaji jellemzői nem teszik lehetővé a témakör érintését (például komplexitása miatt lehetetlen róla két percben nyilatkozni), esetleg a kérdés hiányának mindössze annyi az oka, hogy az ellenzék híján van megfelelő szakembereknek.

KÉTPÓLUSÚ SZEREPKÖRÖK

Előzetes hipotézisek

A kérdés mint a parlamenti ellenőrző funkciók konkrét megvalósulásának egy fajtája alapvetően ellenzéki műfaj, hiszen a kormányzat a parlamenti nyilvánosság előtt nem túlságosan szereti ellenőriztetni saját magát. A parlamenti többség esetén e kontroll pártok, esetleg frakción belül zajlik.¹²

Előzetesen tehát azt várjuk, hogy kormánypárti oldalról gyakran „feladott”, „alájátszó” kérdések, a kabinet indítványait üdvözlő „dicshimnuszok” hangzottak el, míg az ellenzék ilyen módon is kritizálta a kormányt.

A következőkben azt kívánom megvizsgálni, hogy megfigyelhetők és elkülöníthetők-e tipikusan kormánypárti és ellenzéki eszközök a kérdésfelvetésben. Kíváncsi vagyok továbbá arra, hogy van-e szignifikáns különbség a kérdés valószínűsíthető célja, területi érintettsége és a megkérdezetthez való viszonyulása tekintetében.

Először is megvizsgáltam, hogy mennyire jellemző a pártokon túlnyúló együttműködés ebben a parlamenti műfajban. Első lépésben az összes közösen – tehát minimum két képviselő által – feltett kérdések számát néztem meg, majd ebből kiszűrtem azokat, melyeket azonos frakcióban lévők tettek fel.

Az első két ciklusban összesen 34 olyan kérdés hangzott el, melyet nem egy képviselő fogalmazott.¹³ Ebből a túlnyomó többség, szám szerint 29 az első négy évben született. Ebből a frakción belüli kooperációk száma 28.¹⁴ S végül, ha csak azt tekintjük, hogy ellenzéki és kormánypárti politikus hány alkalommal intézett közös kérdést a Tisztelt Házban, akkor azt látjuk, hogy míg az első ciklusban találunk erre szórványosan példát, 1994 és 1998 között már egyet sem.¹⁵

A következő lépésben azt kívánom megvizsgálni, hogy van-e jelentős eltérés a kérdés valószínűsíthető célját illetően a mindenkori koalíciós és ellenzéki pártok között, illetve megfigyelhető-e változás e téren az idődimenziót figyelembe véve.

Ha a fenti besorolást vesszük alapul, akkor megállapítható, hogy egy hagyományokkal rendelkező parlamentáris demokráciában a koalíciós felek inkább az alájátszó és konstruktív, míg az ellenzéki honatyák a provokáló és figyelemfelhívó célzatú kérdésekkel élnek. Ezek után vizsgáljuk meg a fentieket az 1990–1998 közötti Magyarországra vonatkoztatva! A vizsgált két ciklusban 29, illetve 31 alájátszó; 168, ill. 238 provokáló; 8, ill. 18 személyeskedő; 116, ill. 105 lobbizó; 261, ill. 284 figyelemfelhívó; 20, ill. 3 konstruktív; 67, ill. 81 problémát ébren tartó kérdés hangzott el. Ha ezek kormánypárti–ellenzéki arányát tekintjük, akkor a következőt tapasztaljuk:

Első ciklus

Kérdés	Kormány- pártok	Ellenzék	Független	Összesen
Al	25	4	0	29
Ét	18	38	11	67
Ff	100	144	19	263
Ks	10	9	1	20
Lo	61	54	1	116
Pro	14	135	18	167
Szem	4	4	0	8

Második ciklus

Kérdés	Kormány- pártok	Ellenzék	Független	Összesen
Al	31	0	0	31
Ét	9	65	7	81
Ff	124	152	7	283
Ks	1	1	1	3
Lo	49	55	1	105
Pro	4	229	5	238
Szem	1	17	0	18

Mindezek alapján megállapíthatjuk: a fejlett demokráciákban kialakult és megszilárdult tipikus kormánypárti és ellenzéki szerepkörök hazánkban – főleg a rendszerváltást követő néhány évben – még nem teljesen különültek el. Ilyen kezdeti szerepvárnak tekinthető vizsgált műfajunkra vetítve a koalíció–ellenzéki felálláson túlmutató együttműködések; a tisztán pártpolitikai céloktól való gyakori eltérés, a kormánypárti képviselők saját miniszterükkel szemben gyakran megfogalmazott bírálata, illetve az, hogy főként az első ciklusban nincs igazán markáns különbség a két fél témaválasztásában, kérdéseinek vélhető indítatásában. Ennek oka a magyar politikai kultúra hagyományainak hiányában s kiforratlanságában keresendő. Az azonban mindenképpen megfigyelhető, hogy az idő előrehaladtával egyre tisztábban körvonalazódik e két elkülönült szerep, s a kezdeti diszfunkciók fokozatosan megszűnnek.

A KÉRDÉSEK FUNKCIÓI

Kormányellenőrző szerep. Mindenekelőtt itt is utalnom kell a kérdés műfaji kötöttségeinek néhány következményére. Ez alatt értem viszonylag rövid terjedelmét, a viszontválasz lehetőségének hiányát, illetve azt, hogy elhangzásának nincsenek közjogi következményei, hiszen nem szavaz a parlament a válasz elfogadásáról. Mindezek miatt a kérdés a többi hasonló műfajhoz képest kevésbé kockázatos, sokkal veszélytelenebb a kormányra nézve; mivel nem jár igazi következményekkel, politikai fajsúlya, így ellenőrző szerepe is kisebb; tulajdonságainál fogva alkalmasabb viszont arra, hogy az információszerzés parlamenti eszköze legyen.

E bevezető gondolatok után vizsgáljuk meg a kormánypárti és ellenzéki kérdések arányát! Az első parlamenti ciklusban ez a megoszlás meglehetősen kiegyenlített (ellenzék: 60%; kormánykoalíció: 33%; függetlenek: 7%), míg az MSZP–SZDSZ kormány alatt teljesen eltolódik az ellenzék javára (ellenzék: 68,49%; kormánykoalíció: 28,76%; függetlenek: 2,75%). Ha ezeket az adatokat a parlamenti frakciók nagysága szerint súlyozottan számoljuk, a következő viszonyszámokat kapjuk.¹⁶

	Első ciklus:	Második ciklus:
Ellenzék:	1071,3	1890,3
Kormánypárt:	379,3	305,5

(A fenti arányszámok csak tendencijellegűek, mert mindkét ciklusban az induló frakciólétszámokat vettem számítási alapul, kivéve az FKgP-t, ahol a pártszakadást követő időszakban a „Kisgazda Tizenketek” nevű pártrészt 1991. november 25-től

az ellenzékhez számítottam, de a hozzáférhetőség miatt az 1992. október 31-ét tükröző adatokkal számoltam.¹⁷ Minden kisgazda képviselőt oda soroltam, ahol 1992. október 31-én ült. Más esetekben a sorozatos frakcióelhagyásokat, átüléseket nem állt módomban figyelembe venni. Ugyanezért nem tüntettem fel a függetlenek kérdésarányszámát sem.)

Véleményem szerint az utóbbi arány az ideálisabb a műfaj alapvető funkcióinak érvényesülése szempontjából. (Már amennyiben egy ilyen témában egyáltalán lehetséges „ideális arányt” megállapítani.) Fentebb már részletesen foglalkoztam azzal, hogy miért gondolom a kérdést inkább ellenzéki, mint kormánypárti műfajnak, s ennek alapján vélem úgy, hogy a műfajunkban megmutatkozó erősebb ellenzéki jelenlét a politikai szerepeknek megfelelő, s ez tükrözi a „parlamentáris demokrácia játékszabályainak” elsajátítását, tehát a politikai kultúra fejlődését. (Bár az egyes képviselői megszólalások hangneme sok esetben ennek ellentmondani látszik.) Az arányszámokban bekövetkező drasztikus változás ugyancsak a politikai kultúra megszilárdulásának, a hatalommegosztásban elfoglalt pozícióknak megfelelő szerepek kialakulásának következménye. Ez alapján a parlamenti többség elismerte a kormány ellenőrzését mint alapvetően ellenzéki jogot, s így többek között a kérdés lehetőségét is nagyrészt átengedte a kisebbségnek. (Amivel az – természetesen – élt is.)

Természetesen ahhoz, hogy e törvény garantálta kontroll-lehetőség reálisan szóba jöhető alternatíva legyen, ezt mindkét félnek komolyan kell vennie. Ennek a kormánykoalíció oldaláról az indikátora az, hogy milyen magas rangú tisztviselő felel az elhangzott kérdésre, illetve, hogy hányszor válaszol maga a megszólított.

Ennek megválaszolásához a következő kategóriákba soroltam a válaszadókat:

- A megkérdezett felel (391, 361).
- Helyette: miniszter (47, 27);
    államtitkár (231, 371);
    egyéb tisztségviselő válaszol (2, 2).

A kategóriatípusok mellett zárójelben sorrendben a két ciklus oda sorolható kérdéseinek számát tüntettem fel. A fenti számadatokból kitűnik, hogy a miniszterek, magas rangú állami tisztviselők általában tiszteletben tartották e műfajt, s elég nagy figyelemmel adóztak neki, hiszen az esetek több mint felében maga a megszólított reflektált a kérdésre. Megfigyelhető, hogy ez az arány csökkent az évek folyamán. A következőkben néhány példával illusztrálom a fentebb leírtakat. Az adatok csak az egy-egy megkérdezetthez intézett kérdésekre vonatkoznak, a több megszólítotthoz intézett kérdéseket most figyelmen kívül hagytam, hiszen elsősorban a tendenciákat kívánom kimutatni.

Válaszadó az 1. ciklusban:

Megkérdezett	A kérdezett	Államtitkár, egyéb vezető	Más miniszter
miniszterelnök	5	11	27
pénzügymin.	39	26	2
földművelésügyi min.	55	14	3
népjóléti min.	31	26	1
honvédelmi min.	3	14	0
környezetvédelmi min.	16	21	0
külügymin.	2	5	1
művelődésügyi min.	13	21	0
népjóléti min.	31	26	1
legfőbb ügyész	0	1	0

Válaszadó a 2. ciklusban:

Megkérdezett	A kérdezett	Államtitkár, egyéb vezető	Más miniszter
miniszterelnök	5	27	14
pénzügymin.	20	62	1
földművelésügyi min.	43	28	3
népjóléti min.	58	53	1
honvédelmi min.	3	9	0
környezetvédelmi min.	39	10	0
külügymin.	7	8	0
művelődésügyi min.	12	40	0
népjóléti min.	58	53	1
legfőbb ügyész	10	0	0
az MNB elnöke	3	1	0

Ugyanakkor főleg az évtized elején több példa található arra, hogy a képviselők nehezményezték a miniszteri távolmaradásokat, s elvárták, hogy lehetőleg maga a megszólított reagáljon az

elhangzott problémára. (Például dr. Szájer József FIDESZ-képviselő 1990-ben a honvédelmi miniszterhez intézett kérdésében ezzel kapcsolatban a következőket mondta: *„Ha a Tisztelt Ház megengedi, egy ügyrendi megjegyzést is tennék, amely... az alkotmányos joghoz kapcsolódik: ez pedig a kérdések, illetőleg interpellációk feltételeinek és az ezekre való válaszadásoknak a módja. ...az elmúlt hetek során egyre jobban terjed az a gyakorlat, hogy nem az illető miniszterek válaszolnak a kérdésekre. Erre jogi lehetőségük megvan, azonban éppen azért, mivel alkotmányos szokás jelentősége van, és azért, hogy ezeknek a kérdéseknek a rangját éppen a miniszteri pozícióval is megerősíthessük, illetőleg ezeknek a politikai jelentőségét növeljük, hasznos lenne kialakítani e Ház keretei között is az Európában bevett szokást.”*)

A másik, az ellenzéki oldalt szemlélve a műfaj elfogadottságát mi sem bizonyítja jobban, mint a feltett kérdések nagy száma.

Utalnom kell azonban két olyan körülményre, amelyek az eddig elhangzottakat valamelyest árnyalják. Egyrészt, mint már említettem, egy idő után a kérdések politikai jelentősége csökken azáltal, hogy elhangzásukra általában azokban az időszakokban kerül sor, amikor az Országgyűlés nem határozatképes, s így nem lehet az interpellációkat tárgyalni. Talán nem túlzott a következtetés, hogy így a parlamenti kérdés műfaja kissé a „holt időt kitöltő, kevésbé fontos” kategóriába látszik átcsúszni. (Néhány példa csak, találomra: 1992. május 5., 12., 26. Elnök: *„Az Országgyűlés nem határozatképes, kérdésekkel folytatjuk munkánkat.”*) A kérdések bizonyos fokú leértékelődése látszik abban is, hogy amikor ezek elhangzására kerül sor, szinte kiürül a parlamenti tárgyalóterem. A sok közül elegendő csak egy példát idézni. (1996. február 20. Elnök: *„Tisztelt Országgyűlés! Áttérünk a kérdések elmondására. Sok képviselő feláll, távozni készül. – Zaj és mozgás. – Rövid szünet. Megkérem képviselőtársaimat, hogy vagy üljenek le, vagy hagyják el a termet!”*) Másrészt a szinte provinciálisnak érzett, mondhatnám, a parlament hatóköréhez képest „jelentéktelen” ügyek taglalása is némiképp eltéríti ezt a műfajt attól, hogy igazán hathatós ellenőrző eszköz legyen. (1997. április 29-én Izsó Mihály, az FKGP képviselője a következő címmel intézett kérdést a földművelésügyi miniszterhez: *„Hód helyett petyerákok az erdőben?”* A „petyerákok” állítólag fatolvajok, de a miniszteri válasz szerint sintér jelentése ismert csak.)

A „kérdés” műfajának egyéb funkciói. Dolgozatomban eddig a „kérdés” tisztán közpolitikai funkcióiról írtam. Kutatásom során azonban fel kellett ismernem, hogy ez a műfaj – mint valószínűleg más parlamenti műfajok – egyéb funkciókat is hordoz. Ezek nem pontosan sorolhatók be a közpolitika rendszerébe, mégis (pl. lásd a „lobbizó” kérdések nagy számát) jelen vannak a parlament munkájában.

Ezek a funkciók főleg az általam „a kérdés viszonya a kérdezőhöz” tipizálási szempont szerinti felosztásban érhetőek tetten. Az előbbieket alapján a következő funkciókat véltem még felismerni:

Lobbizó funkció. Mint már a „lobbizó típusú kérdéscsoport” meghatározásánál megállapítottam, ezt a funkciót elsősorban az egyéni választókeretektől bejutott és valamelyik szakmához kötődő képviselők használják ki. Természetesen – s erről is szóltam már – önmagában ez a funkció sem hordoz értéktartalmat, egyes esetekben dőlhet csak el, hogy a kérdések lobbizásra módot adó voltával élő képviselő szűk csoport érdekeit a többség elé helyezve akar-e előnyt szerezni, vagy a társadalom egy csoportjának valóban meglévő és jogos igényének kielégítését, nem más csoportok kárára kívánja „kieszközölni”.

Alapvetően tehát a lobbizó funkcióra általában a következő jellemző:

- A közhatalmat gyakorló képviselő – jelen esetben kérdéssel – az Országgyűlés nyilvánosságát kívánja felhasználni egy-egy érdekcsoport kívánsága teljesítésének elősegítésére. Azzal, hogy a kérdés a plenáris ülésen hangzik el, a lobbikérdés „érdekkijáró” szerepéből fakadó pejoratív megítélése kissé csökken. A nyilvánosság miatt mód van az ellenőrizhetőségre, s eltűnik az érdekérvényesítés negatív megítélésének egyik fontos kritériuma, a személyes ismeretségen, esetleg összefonódáson alapuló, s ezért titokban tartott volta.
- Mivel konkrét érdekcsoportok (egy területen lakók, azonos foglalkozásúak, hasonló hátrányokat szenvedők stb.) érdekében szólal fel a képviselő, pártállástól függetlenül népszerűségeiért azok között, akiknek az érdekeit megszólaltatja. Ezen a népszerűsítő lehetőségen sokat csökkent azonban, hogy a plenáris ülésnek ezt a részét már nem közvetíti a televízió. Ezt természetesen a képviselő vagy a pártja jó propagandával ellensúlyozni tudja.
- A lobbizás is kétélű fegyver, hiszen mindazok körében, akik nem tartoznak az előnyben részesíteni akart érdekcsoportba – különösen, ha nem eléggé megfontolt, esetleg mások érdekeit sértő a kérés –, antipátiát válthat ki az érdekkijárással. Ezért megfontolandó, ki, mikor és milyen érdekek szószólója lesz a parlamentben, s a kérdés jogosságáról mennyire tudja meggyőzni a közvéleményt, hiszen a valóban jogos igényekért szót emelő képviselő megítélése általában is javul.
- A lobbizó kérdés funkciójának megítéléséhez tartozik véleményem szerint az a felismerés is, hogy – mivel általában a költségvetést is érinti a felvetett probléma – annak jogossága esetén is, éppen a költségvetés behatárolt és mindig szűk keretei miatt, a kormányzati szándékkal többnyire ellenté-

tes, vagy legalábbis abba nehezen beilleszthető, az abban felvetettek megvalósítása. Ez egyrészt óhatatlanul a „jó képviselő” – „gonosz kormány” (vagy pénzügyminiszter) szembeállításához vezet, másrészt – ha ezt a képviselő felismeri – bár jogos, de megvalósíthatatlan lobbikérdésekkel önmaga elfogadtatását és a kormányzat negatívabb minősítését érheti el. Ezért ezzel a fegyverrel inkább az ellenzéki képviselők élnek, bár az első ciklusban ez a felismerés még nem volt általános, s a lobbikérdések sem differenciálódtak a fentiek szerint.

- Természetesen kormánypárti képviselő is lobbizik, hiszen neki is szüksége van az ezzel megszerezhető népszerűség-növekedésre, de ilyenkor legalábbis feltételezhető, hogy előzetes egyeztetés folyt a képviselő és a kormányzat szakmailag illetékes szerve között, ellenkező esetben, a fenti okfejtés alapján, a kérdés a kormány népszerűségének negatív befolyásolására is alkalmas lehetne. Míg, ha egy képviselői kérdésre a kormány „nagyvonalú” gesztust tesz, nőhet a szimpátia iránta. (Tehát ebben a műfajban sem ismeretlen az „alájátszás”, illetőleg az „alálobbizás”).
- Végezetül még egy aspektust véltem felismerni a kérdés lobbifunkciója kapcsán: ha ugyanabban a kérdésben többször is megszólíttatnak az illetékesek, még akkor is, ha nem is történt semmiféle változás, könnyen kialakul a „már megint ezek kérnek, pedig most kaptak” effektus.

Összességében a parlament első nyolc évében valószínűleg e kívánatosnál erősebben volt jelen a lobbizó funkció, bár a mérték megítélése rendkívül nehéz. Valószínűleg az volna az egészségesebb megoldás, ha a lobbizó kérdések – a közvélemény ellenőrző funkcióját nem kizárva – zömében a plenáris üléseken kívülre kerülnének, s az Országgyűlés előtt már mint bizottsági vagy kormányzati döntések jelennének meg.

Információs funkció

- A „parlamentari kérdések” műfaja alkalmas arra, hogy az ország, egyes régiók, gazdasági, infrastrukturális területek stb. helyzetéről információkhoz jussanak a képviselők. Ez segítheti az általános parlamenti munkájukat, választókerületük megismerését, de támasza lehet a sikeres lobbizásnak is.
- Ugyancsak alkalmas a műfaj a kormányzati szándékok ki-puhatolására, egyes, előkészítés előtt álló döntések fő szempontjainak megismerésére, s ezzel esetleg azok időben történő befolyásolására.
- Számomra úgy tűnik, hogy természetesen a kormánypárti képviselők jobban tájékozottak (közelebb vannak az infor-

mációforrásokhoz, esetleg részt is vesznek a kormányzati tervek kimunkálásában), míg ellenzéki társaik „kiváncsibak”, szeretnének ők is hozzájutni az előlük időlegesen elzárt információkhoz.

- A kormányzat igyekszik a döntés előkészítésének fázisában a lehető legkevesebb információt „kiszivároztatni”. Ez önmagában helyes törekvés, csak – mint általában a politikában – a megfelelő egyensúly kialakítása és megtartása okozhat gondot. A túl sokáig tartogatott „titok”, a közvélemény indokolatlan esetben történő kizárása és a döntések utáni titkolózás nem a struktúrából, hanem a struktúra diszfunkciós használatából fakad. Látnunk kell, hogy itt is a kormánypártok és az ellenzék közötti „harc” kényes egyensúly szolgálhatja legjobban a parlamentáris demokráciát.

BEFEJEZÉS

Jelen dolgozatomban igyekeztem új aspektusból vizsgálni a „parlamentari kérdések” műfaját. Tanulságos volt, hogy egy ilyen, első látásra talán súlytalannak látszó műfaj milyen sajátos funkciókkal bír, s hogyan jelennek meg a kérdések között a napi és pártpolitika aktuális témái. Hatalmas anyagot kellett áttekintennem, és maga a vizsgált műfaj is oly sok ponton érintkezik más vitaparlamenti műfajokkal, hogy nagy nehézséget okozott a szűken vett témámra koncentrálnom. Munkám végén látom, igazam volt, mikor azt írtam, szükség volna a közpolitikai tartalmi vizsgálatra más parlamenti műfajok esetében is. Így összevethető, a közös tendenciákat kiemelő, az ellentmondásokat feltáró és annak okára magyarázatot adó, teljességre törekvőbb munkát lehetne írni. Ez a munka azonban meghaladja egy-egy kutató erejét, ezt csak hatékony és egységes alapelvekkel dolgozó, jól organizált csoport tudná elvégezni.

Melléklet

A KÉRDÉS PARLAMENTI MŰFAJ TÖRVÉNYI SZABÁLYOZÁSÁNAK VÁLTOZÁSA 1989-TŐL 1998-IG¹⁸

A parlament 1989-ben a rendszerváltás jogi előkészítésekor elfogadta a majdani demokratikusan megválasztott, többpárti parlament munkájának útmutatást nyújtó ideiglenes házszabályt. Ebben először fogalmazta meg a dolgozatom tárgyához tartozó parlamenti műfaj szabályait is. (A későbbi módosításoknál az új szövegrészeket dőlt betűvel kiemeltem.)

AZ ORSZÁGGYŰLÉS 8/1989. (VI.) OGY-HATÁROZATA 60. §

(1) A képviselők az 55. § (1) bekezdésben meghatározott szervektől és képviselőktől¹⁹ az Országgyűlés ülésén közérdekű ügyben felvilágosítást kérhetnek (kérdés).

(2) A kérdést írásban az ülésnap tárgysorozatának megállapításáig az Országgyűlés elnökének kell benyújtani. Az elnök a benyújtott kérdést az ülés elején az Országgyűlésnek bejelenti.

(3) A kérdezőt a folyó ülésnapon köteles felvilágosítást adni. A képviselő viszontválaszra nem jogosult, az Országgyűlés az adott felvilágosítás felett nem szavaz.

AZ ORSZÁGGYŰLÉS 31/1990. (III. 25.) OGY-HATÁROZATA 42. §

A Házszabály 60. §-a helyére a következő rendelkezések lépnek:

(1) Az Országgyűlés tagjai a köztársasági elnökhöz, az állampolgári jogok országgyűlési biztosához, az állami számvevőszék elnökéhez, a Magyar Nemzeti Bank elnökéhez, valamint az 57. § (1) bekezdésében meghatározott szervekhez és tisztségviselőkhöz²⁰ kérdést intézhetnek a feladatkörükbe tartozó minden ügyben.

(2) A kérdést írásban az ülésnap tárgysorozatának megállapításáig az Országgyűlés elnökének kell benyújtani. Az elnök a benyújtott kérdést az ülésnap elején az Országgyűlésnek bejelenti.

(4) A kérdezőt a *folyó ülésen* köteles felvilágosítást adni. A képviselő viszontválaszra nem jogosult, az Országgyűlés az adott felvilágosítás felett nem szavaz.

AZ ORSZÁGGYŰLÉS 25/1991. (IV. 20.) OGY HATÁROZATA

c) 60. §-ának (1) bekezdésében „a köztársasági elnökhöz” szövegrész hatályát veszti és az „állampolgári jogok országgyűlési biztosa” szövegrész helyébe „az állampolgári jogok országgyűlési biztosa, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa” szövegrész lép.

AZ ORSZÁGGYŰLÉS 46/1994. (IX. 30.) OGY-HATÁROZATA

A kérdés

91. §

(1) Az országgyűlési képviselő az alkotmányban meghatározottakhoz – a feladatkörükbe tartozó minden ügyben – felvilágosítás kérése céljából kérdést nyújthat be.

(2) A kérdés tárgyát címszerűen meg kell jelölni, és utalni kell arra is, hogy a kérdező a választ az Országgyűlés ülésén szóban vagy az ülésen kívül, írásban kéri a 90. § (3)–(4) bekezdés²¹ rendelkezéseit a kérdés esetében is alkalmazni kell.

Az interpelláció és a kérdés tárgyalása

115. §

(1) Akihez az alkotmány szerint interpelláció vagy kérdés intézhető, köteles az interpellációt vagy kérdést személyesen, kivételesen helyettese útján megválaszolni.

(2) Az Országgyűlés ülésének napirendjében feltüntetett időpontban az interpelláció és kérdés tárgyalására hetente legalább kilencven percet kell biztosítani. Az interpellációkat és kérdéseket benyújtásuk idősorrendjében kell napirendre tűzni. Valamennyi képviselőcsoport számára lehetővé kell tenni, hogy legalább egy – általa benyújtott – interpelláció és kérdés tárgyalására sor kerüljön.

118. §

(1) A kérdés benyújtására és megválaszolásának elintézésére a 115. § és a 117. § rendelkezéseit a következő eltérésekkel kell alkalmazni:

a) csak az a kérdés tárgyalható, amelyet az ülésnapot megelőző munkanapon déli 12 óráig benyújtottak;

b) a kérdés elmondására és a válaszra egyaránt két perc áll rendelkezésre;

c) kérdés esetében a képviselőnek viszontválaszra nincs joga, és az Országgyűlés a válasz elfogadásáról nem határoz;

(2) Az (1) bekezdés b) pontja szerinti idő túllépésekor az elnök megvonja a szót.

JEGYZETEK

- ¹ Munkámban segítségemre volt a BKÁE közpolitikai kutatócsoportja.
- ² ORSZÁGGYŰLÉSI NAPLÓ a plenáris ülések jegyzőkönyveinek teljes szövegű adatbázisa (1990–1994, 1994–1998).
- ³ Walter Bagehot: *The English Constitution*. London–Glasgow, Collins/Fontana, 1971.
- ⁴ Szente Zoltán: *Bevezetés a parlamenti jogba*, Atlantisz, 1998.
- ⁵ Uo.
- ⁶ A Magyar Köztársaság alkotmánya (A paragrafus szövegének utolsó módosítási időpontja: 1990. VI. 25.)
- ⁷ Az Országgyűlés tisztségviselőinek és tagjainak megszólalását az Országgyűlési Naplóból idézzük, ezt a továbbiakban nem fogjuk külön jelölni.
- ⁸ Az első két parlamenti ciklusban (1990–1998 között) elhangzott kérdések száma éves bontásban, időrendi sorrendben a következő: 86, 101, 154, 246, 151, 197, 224, 233, 42.
- ⁹ Kukorelli István: *Az alkotmányozás évtizede*. Korona Kiadó, Budapest, 1995. 127–133.
- ¹⁰ Országgyűlés Almanchja 603–605.
- ¹¹ Az ezután idézett adatok forrása a fenti táblázat és a mellékletek, ezt a későbbiekben nem jelölöm.
- ¹² Kukorelli im., 150.
- ¹³ Évenkénti beosztásban: 1990: 1; 1991: 6; 1992: 9; 1993: 8; 1994: 5 (mindegyik a választások előtt); 1995: 1; 1996: 2; 1997: 0; 1998: 2.
- ¹⁴ Éves lebontásban: 0, 3, 8, 7, 5, 1, 2, 0, 2.
- ¹⁵ Az első ciklusban a 29 ebbe a kategóriába tartozó kérdés közül 4 ilyen.
- ¹⁶ Számítási mód: kérdésszám: a frakció létszámával x a parlament létszámával.
- ¹⁷ Országgyűlés Almanachja, 603–605. oldal
- ¹⁸ Az Országgyűlés házszabálya (1989/36. szám, 1990/26. szám, 1991/42. szám, 1994/96. szám).
- ¹⁹ A hivatkozott hely megjelölése hibás. Helyesen: „57. § (1) Az Elnöki Tanácshoz, a Minisztertanácshoz, a Minisztertanács bármely tagjához, az államtitkárokhoz, a Legfelsőbb Bíróság elnökéhez és a legfőbb ügyészhez a feladatkörükbe tartozó minden ügyben bármelyik képviselő interpellációt intézhet.”
- ²⁰ „Az Országgyűlés tagjai a Minisztertanácshoz, a Minisztertanács bármely tagjához és a legfőbb ügyészhez interpellációt intézhetnek, a feladatkörükbe tartozó minden ügyben.”
- ²¹ „(3) Az interpellációban meg kell jelölni a címzettet és azt, hogy miért a címzett illetékes a válaszadásra. (4) Az Országgyűlés elnöke visszautasítja azt az interpellációt, amelyet nem az (1)–(3) bekezdés szerint nyújtottak be. Erről az Országgyűlést a soron következő ülésnapon tájékoztatja.”

IRODALOM

- Kukorelli István, 1995. *Az alkotmányozás évtizede*. Közjogi, politikai tanulmányok, parlamenti jegyzetek. Korona Kiadó
- Soltész István, 1994. *A kormányzat parlamenti ellenőrzése*. *Magyar Közigazgatás*, 1994/5. sz. 279–290.
- Szente Zoltán, 1998. *Bevezetés a parlamenti jogba*. Atlantisz Kiadó
- Bagehot, Walter, 1971. *The English Constitution*. London and Glasgow, Collins/Fontana

Országgyűlés Almanachja. Kézirat, Országgyűlési Könyvtár, Budapest
Országgyűlési Napló. A plenáris ülések jegyzőkönyveinek teljes szövegű adat-
bázisa 1990-1994, 1994-1998 (CD).

Magyar Közlöny, 1989/36. szám, 1990/26. szám, 1991/42. szám, 1994/96. szám

G. FODOR GÁBOR

Lehet-e a politika tudomány?

(Reflexiók Szabó Márton *Publicisztikai politológia Magyarországon a kilencvenes években* című tanulmányára)

Szabó Márton dolgozatában amellet érvelt, hogy a hazai politikatudomány számos képviselője az *akadémiai politikatudomány* gyakorlása mellett a nyilvánosság szférájában, „egy sajátos, a tudományosságot a közérthetőséggel vegyítő műfajban” (Jobbágy, 2000: 253.), a *publicisztikai politológiában* is teret ad gondolatainak. A fentiek megállapítása arra készítette Szabót, hogy különbséget tegyen a *politika* nyelve és a *politizálás* nyelve között. Véleménye szerint az előbbit elsősorban a politikusok és az újságírók képviselik, az utóbbit a közélet más megszólalói. A politika nyelvének legfőbb jellemzője, „hogyan közel van hozzá a hatalom és a politikai cselekvés lehetősége” (Szabó, 1999: 85.), azaz, aki a politika nyelvét beszéli, az a „cselekvés nyelvét” beszéli. A tudósok publicisztikája viszont a politizáláshoz tartozik, ahol rajtuk kívül más szereplők is vannak: közemberek, művészek stb. „A politizálási szerepek azonban nem intézményt vagy foglalkozást jelölnek, hanem a nyilvános megszólalás stílusát és politikai világgképét, amelyek maguk is tovább tagolódhatnak. A publicisztikai politikatudomány saját szerepét Magyarországon küldetesként, küzdelemként, elemzésként és tanításként tagolta és specifikálta, és a rendszerváltás utáni évtized politizálásának egyik meghatározó eleme, a *politikai nyelv* egyik alakítója volt” (Szabó, 1999: 82.).

Szabó Márton tanulmányát érintő reflexióm, úgy tűnik, messziről indul, amikor annak a kérdésnek a tárgyalására vállalkozik, hogy vajon „lehet-e a politika tudomány”. Első pillantásra úgy látszik, a jelen írás szerzője Szabó cikke ürügyén más kérdésre szeretne válaszolni, mint amit az eredeti tanulmány

írója – akár provokatív jelleggel, akár nem – feszegetni akart. Hozzászólásomban amellett kívánok érveket felhozni, hogy az általam feltett kérdésre adható válaszok (a kérdésfeltevésből és a lehetséges válaszokból fakadó dilemmák) csökkentik annak a feszültségnek az élet, amely a *publicisztikai politológia* vs. *akadémiai politikatudomány* esetleges székértáborai között húzódik.

Továbbá szeretném előre jelezni – ez nyilván a címadásból is kiderült –, hogy más nyomvonalon kívánok haladni, mint a vita eddigi hozzászólói. Jelezném azt is, hogy a feltett kérdésre nem tudok határozott és egyértelmű feleletet adni, igaz nem is áll szándékomban. Elsősorban a *politikai megismerésének* problémája az, amely a jelen kérdés kapcsán foglalkoztat, de úgy gondolom – bizonyos szempontból – nem feltétlenül jelent más kérdést a *politikai tér/mező* alakítása és a *politikai megismerésének* problémája.

1. AZ ISMERETELMÉLETI PROBLÉMA

A címben exponált kérdés nem újkeletű probléma léteire világít rá. Filozófusok és politikai gondolkodók nagy része kísérelte megválaszolni valamilyen módon ezt a kérdést. Ahhoz, hogy meg tudjak felelni eredeti szándékaimnak, kérdésfeltevésem módosításával kell kezdenem: az elkövetkezendőkben amellett próbálok érvelni, hogy a „lehet-e a politika tudomány” kérdésfeltevése nem feltétlenül visz közelebb minket ahhoz az általam átfogóbbnak tartott kérdéshez, hogy „lehetséges-e tudásunk a politikáról”, és amennyiben lehetséges, „milyen ez a tudás”.

Egy klasszikus. Mannheim Károly az *Ideológia és utópia* című könyvének harmadik fejezetét annak a kérdésnek a vizsgálatára szánta, hogy vajon lehet-e a politika tudomány (Mannheim, 1996: 129–221.). Mannheim fő kérdése arra vonatkozott, hogy vajon miért éppen a politikából nem lett még tudomány, hiszen a modern kor megkülönböztető vonása, hogy a világ következetes racionalizálását tűzte ki célként maga elé. A modernségben csaknem mindenről vannak ismereteink, s a tudás minden területén kialakultak a közlés és a szellemi átvitel módszerei. S ilyen körülmények között „lehetséges volna, hogy épp ez a terep, amelynek uralásától valamennyiünk sorsa függ, oly rideg, hogy megörzi titkát a kutatással szemben?”

Mannheim szerint két lehetőség van. Lehet, hogy ez egy „még nem”, egy történetileg idő előtt megfogalmazódó kérdés, vagy pedig lehetséges, hogy „a tudható dolgok egyszer és mindenkorra áthághatatlan határáról” van szó. Az első feltevés mellett szól az a tény, hogy a társadalomtudományok a legfiatalabb tudományok. Vagyis ezen tudományág kiforratlanságát az alap-

kutatás kiforratlansága magyarázhatná. Ez esetben egy idővel minden további nélkül leküzdhető elmaradottságról van szó. Mindössze további kutatómunkára volna szükség ahhoz, hogy a társadalmat a természethez hasonlóan uralható tárggyá változtassuk. A második feltevés mellett szól viszont az a *meghatározatlan érzésünk*, írja Mannheim, hogy a politikum a létezés egészen más jellegű területe, amelynek tisztán racionális kutatását a megszokottól eltérő nehézségek gátolják. Ebben az esetben pedig a létezés ezen terepének különös sajátossága hiúsítaná meg a tudományos próbálkozást.

A meghatározatlan érzés. Lehet-e a politika tudomány? Nekem is van egy olyan *meghatározatlan érzésem*, hogy a politika a létezés különös sajátosságokat felmutató terepe. A politika emberek közötti viszony, amely a cselekvésre irányul, s éppen ezért érdekközösségek és érdek-összeütközések hálózata. Ezek az érdekközösségek és érdek-összeütközések rendkívül bonyolult, átláthatatlan politikai valóságot képeznek, amelyben eligazodni meglehetősen nehéz. Ennek pedig az a legfőbb oka, hogy az ember, mint folytonos változásoknak alávetett, cselekvő, érző és gondolkodó lény kiiktathatatlan eleme a politika világának.

A politikát más logika mozgatja, mint a tudományt. A politika az emberi akaratokból, vágyakból, törekvésekből, értékekből és célokból szerveződik, és nem a tudomány eredményei, megállapításai konstruálják. A politika spontán módon létrejött és nem konstruált valóság. A spontaneitás annyit tesz, hogy közvetlen – a megőrzésre vagy változtatásra irányuló – emberi akaratok és értékek alapján formált, és nem statikus, tudományos formulákban rögzíthető törvényszerűségek által alakítható valóság.

Szabó azt írja, hogy „az akadémiai tudomány értelmét és célját saját gyakorlásában leli meg: művelése a világ tudományosságának recepciója, fejlesztése válasz a saját magának feltett kérdésekre, terjesztése az adott szakmára készülő egyetemi ifjúság tanítása. De mire való a publicisztikai politológia, mire való a politizálás, ha akadémiai tudós műveli?” (Szabó, 1999: 86.) A politikai mező alakításának ezernyi módja, eszköze és formája lehet. Természetesen a *politológiai publicisztika* is lehet a politikaalakítás eszköze, de, úgy vélem, a megismerés formája is.

A megismerés problémája. Ha lehetséges a politikai valóságra vonatkozóan kérdéseket feltennünk, akkor ésszerű hinnünk abban, hogy dilemmáinkra válaszokat is találunk. Kérdésünket tehát módosítanunk kell: a „lehetséges-e a politika tudományos megismerése” úgy tűnik más problémára kérdez rá, mint a „lehet-e a politika tudomány” kérdésfeltevése. Másra és mégsem feltétlenül teljesen másra. A megismerés nem lehet független a megismerendőtől. Nyilván értelmes dolog feltenni, hogy létezik olyasmi, mint politikai tudás. De milyen természetű ez a politikai tudás? Lehetséges, hogy amit politikai tudásnak nevezünk,

annak kevés köze van ahhoz a tudáshoz, amelyet a mai tudományos kritériumok alapján nyilvánítanak tudásnak.

Ila van politikai tudás, akkor ismeretelméleti alapja is van (Lánczi, 2000). Ha a politikai megismerés nehézségeit akarjuk számba venni, figyelmünket a múlt filozófiai tradíciói felé kell fordítanunk. Az európai politikai gondolkodás hagyományában a vélemény és a tudás megkülönböztetése axiomatikus kiindulópont. A megkülönböztetés alapja a lényeg és jelenség szembeállítás. A lényeg a jelenségeken keresztül mutatkozik meg, így a tudás a lényeg megismerése a jelenségek által. Mint közismert, a huszadik század elején a neopozitívista tudományeszmény elutasította e kettős tudományos voltát, ennek következtében a tudományosság új mércéi alakultak ki: a társadalmi folyamatok és jelenségek megismerésének mérésen, adatgyűjtésen, az adatok logikai elrendezésén, matematikai és statisztikai műveletek elvégzésén kell alapulnia. A kérdés az, vizsgálható-e ilyen eszközökkel és ilyen szempontok szerint a politika? Azaz lehetséges-e ilyen értelemben a politika tudományos megismerése? Lehet-e beszélni a politika empirikus vizsgálatáról? A válasz nyilván nem lep meg senkit: miért ne lehetne? Az ilyesfajta megismerést aztán „tudományos” megismerésnek is nevezhetjük akár, de vajon közelebb kerülünk-e a „politikai” lényegéhez. Csak jelezve, hogy nyilvánvalóan a politikai valóság empirikus jellegű megismerése nem tarthat igényt kizárólagosságra, hiszen ha ez így lenne, akkor bizonyíthatóan léteznie kellene tiszta empirikus tudásnak, a kérdést nyitva hagyom. Ehelyett inkább egy termékenyebb megközelítést javaslok.

Móduszok/diskurzusok. Úgy gondolom, létezik valami olyasmi, amit Szabó Márton korábbi írásaiban úgy fogalmaz meg, hogy a politika *diszkurzív valóság* – a politika diszkurzív térben, beszélve létezik. Látnunk kell azonban e megközelítés korlátait is: a politika nem azonos az összes benne előforduló megnevezés és megjelölés, dialógus, diskurzus és vita összegével, és nem oldódik fel azokban a fogalmakban sem, amelyekben felfogják és értelmezik a politikai valóság elemeit. A megközelítés korlátait méltányolva azonban azt mondhatjuk, hogy a politika mégis elválaszthatatlan valamiféle artikulációtól.

Ezt az „artikulációt” tekinthetjük akár móduszok összességének, ahogy Oakeshott gondolja (Oakeshott, 1933; Lánczi, 2000/a: 93–96., 144–149.). Miszerint a valóság megtapasztalása elvileg végtelen számú móduszok formájában mehet végbe. Egy módusz lényegében a világ látásának/megragadásának egy sajátos és következetes módja. A móduszok valójában nyelvezetek. A móduszok pluralitása ellenére egyetlen igazság van, a tapasztalat, amely maga a filozófia, és amely ebből adódóan nem módusz. A filozófia feladata az absztrakciók leleplezése és megsemmisítése, de mivel a móduszok maguk is absztrakciók, az

absztrakció teljesen soha sem szüntethető meg – vagyis a filozófia belső ellentmondással küszködik.

Hasonló jelenségre utal, ha ezt az „artikulációt” – Foucaultot követve – diskurzusok összességének tekintjük. Foucaultnál a diskurzusok elválaszthatatlanok a dolgoktól, amiről szólnak, és a szubjektumtól, aki beszél. A diskurzusok egyetlen realitásban, a diskurzusrealitásban oldódnak fel. Ez nem azt jelenti, hogy egyetlen hierarchikus diskurzus létezik, hanem azt, hogy diskurzusok sokasága van jelen, amelyek mintegy egymást szabályozzák, meghatározva a jelentéstulajdonítások módjait. S végül ezek a diskurzusok nem semlegesek, hanem a hatalmi küzdelem eszközei és egyben tétjei.

Foucault *A szexualitás története. A tudás akarása* című írásában többek között lefekteti a diskurzusok taktikai többértékűségének szabályát. Ennek keretében arról beszél, hogy a hatalom és a tudás a nyelvi közlésben illeszkedik egymásba, éppen ezért a diskurzust meg-megszakadó szegmentumsorozatként kell felfognunk, amelynek taktikai funkciója se nem egységes, se nem stabil. Ezért nem úgy kell elképzelni a diskurzus világot, mintha azt két részre osztaná az elfogadott és kirekesztett, illetve a domináns és az elnyomott nyelvi közlés, a diskurzus világot a különféle stratégiákban szerepet játszó diszkurzív elemek sokféleségének kell tekintenünk. „Ezt az eloszlást kell tehát rekonstruálnunk, mindazzal együtt, ami ki van mondva, és mindazzal együtt, ami el van rejtve benne, azzal a tartalommal együtt, amelyet megkövetelnek vagy némaságra kárhozhatnak benne, mindazokkal a változatokkal együtt, amelyek jelentőségét az határozza meg, hogy éppen ki beszél, hogy a beszélőnek mi a hatalmi pozíciója, s milyen intézményes kontextusban helyezkedik el”. (Foucault, 1996: 102.).

Úgy gondolom, értelmes dolog vagy legalábbis lehetséges módusok/diskurzusok pluralitását feltételeznünk a politikai valóság megismerése esetén. S talán megkockáztathatjuk annak kijelentését, hogy ahogyan ezek a módusok vagy diskurzusok lehetnek a politikai megismerés *módjai*, úgy lehetnek egyben a *tárgyai* is. A módusok/diskurzusok pluralitásának feltételezésével (mint a politikai mező „kötdanyaga” és egyben megismerési módja) megszabadulunk attól a mesterkéltnek tűnő megoldástól, amely a *politika* nyelvét a *politika* és a *politizálás* nyelvére kívánja osztani. Nem vitatom természetesen, hogy e javaslat tolerálásához megkívánatik, hogy a politika világára ne úgy gondoljunk, mintha az egy tőlünk távol fekvő „mesterséges csirfálmány” lenne, hanem valami olyan entitásként gondoljuk el, mint amely emberi mivoltunk szerves alkotóeleme.

Függelék I.: Tudomány vagy publicisztika. Ha kellően megértőnek mutatkozunk a fenti meglátásokkal szemben, akkor enyhül az artikuláció módjára vonatkozó azon – kegyetlennek tűnő: hiszen kiszorít, stigmatizál – dilemmánk, hogy miként be-

szeljük a politikáról, „tudományosan” vagy esetleg politikai publicisztika formájában.

Alapvetésünk értelmében a „tudomány” és a „publicisztika” is elfogadott módja lehet a politikai valóság megismerését célzó kísérleteknek, és ez a megközelítés a lehetséges válaszok pluralitásának igenlése mellett fenntartja számunkra annak lehetőségét, hogy ne feledkezünk el a politikai tudás problémájáról.

Egy érdekes adalék: a százegy évvel ezelőtt elindult *Huszadik Század* című folyóirat a tudományos politika jelszavát tüzte zászlajára. Jászi a lap programadó cikkében hangsúlyozza, hogy a folyóirat „tudományos publicisztikára” törekszik. De mit jelent ez a „tudományos publicisztika”? Jászi szerint csak tudományos gondolkodás révén lehet az igazság reményeivel biztató eredményekre jutni. A tudományos gondolkodás kiindulópontjai, módszerei pedig a természettudományban fejlődtek ki, „melynek eredményei oly megingathatatlanok, hogy alaptételei a köztudatban össze vannak forrva az örök igazság, a valóság, a törvény fogalmával”. Jászi szerint a természettudományokhoz hasonlóan lehetséges a társadalom tudományos vizsgálata is: „A természettudományi kutatás trainingje alatt kifejlődött alapsajátosságai az emberi szellemnek az általános causalitásról való szilárd meggyőződés, a szigorú megfigyelés, mely a tekintély szavára nem ad, vegyen az bár magára égi, ceremóniális, kormányzati, katonai vagy egyéb alakot, a szenvedélytelen kutatás, a türelem és a mások jóhiszemű és tudományos alapon álló meggyőzésének tiszteletben tartása, az önerejébe vetett bizalom, transcendentalis sanctiókat és célokat el nem ismerve, a lehető legnagyobb egyéni s társadalmi földi boldogság megvalósítása iránti érzék és törekvés stb., melyeket egy szóval tudományosnak nevezhetünk, bizonyára nem kevésbé mozdították elő az emberi faj fejlődését, mint a természettudomány pozitív eredményei: azon törvények és eljárások felfedezései, melyek a civilisatio legnagyobb kincsei.” (Jászi, 1900: 7.) Jásziék hittek abban, hogy léteznek társadalmi törvényszerűségek, amelyek meghatározzák a társadalmi fejlődés menetét. S ezek a társadalmi törvényszerűségek megismerhetőek és leírhatók. Ennek ellenére erős hitük mélyén fel-felbukkant a kétely. Például Somló Bódog – miközben leszögezi, hogy a fejlődés elve a legnyilvánvalóbb társadalmi törvényszerűség – kifejti, hogy a társadalomtudomány eddig igazából még nem válhatott valódi tudománnyá: „A legújabbkori társadalomtudomány kétségbeeséssel tekint a saját maga múltjára és nem minden ok nélkül. Míg más tudományok művelői századok során hatalmas dómokat alkottak generációk következetes együttműködésének eredményeképpen, addig a társadalomtudományok nagyjai csaknem kivétel nélkül egymaguk alkották meg vakmerő koncepcióval mesterműveiket.” (Somló, 1903: 397.) Ez rányomta a

bélyegét a társadalomtudományi munkák minőségére: a társadalomtudomány története Platóntól egészen a legújabb időkig inkább a „többé-kevésbé nagyszerű aberációk történelme és csak igen csekély részben az igazságok történelme”.

A dilemmákkal tehát Jásziéknak is szembe kellett nézniük, s ezt meg is tették – saját megítélésük szerint „tudományos *publicisztika*” formájában.

Más kérdés, hogy tudományos publicisztikájukkal nem csupán a politikai valóság tudományos megismerése volt a céljuk, hanem elsősorban a politikaformálás, a mozgósítás, a cselekvésre hívás. A tudomány eszköz volt a kezükben politikai koncepcióik érvényre juttatásához, azok legitimálásához. A tudományt fel akarták használni az „új Magyarország” programjának megvalósításához. A tudományos politika programja nem azt jelentette – még ha ezt talán önmaguk el is hitték –, hogy a politikai valóság tudományos módszer révén megállapítható törvényszerűségeit leírják, hanem azt írták le, amit látni akartak, hogy politikai koncepcióik átültethetővé váljanak a gyakorlatba. – Ettől függetlenül ez is a politikai valóság megismerésének egy módja.

2. AZ ETIKAI PROBLÉMA

Felteszem, hogy létezik valami olyasmi, amit a *politikai* elnevezéssel illethetünk. Sok kutató tekintette feladatának – köztük Szabó Márton is –, hogy értelmezze, mit is jelent Carl Schmitt *das Politische* terminusa (Schmitt, 1932). A jelen írás keretében nem állhatok be az értelmezők meglehetősen hosszú sorába. Csak jelezni kívánom, hogy amikor Schmitt a politikait a barát-ellenség fogalompárjaként határozza meg, aláhúзва, hogy a politikai ezen meghatározásával az egységesülés és felbomlás intenzitási fokát kívánja jelölni, és e megkülönböztetés nem metafora, nem szimbólum, hanem szigorúan egzisztenciális síkon értelmezendő, akkor valójában arra utal, hogy a *politikai* központi kérdése az emberi probléma feloldása.

Az emberi lény mint etikai probléma. A politikának meggyőződésem szerint központi kérdését alkotja az a probléma, hogy mit jelent embernek lenni. Még pontosabban a politikát az emberre feltehető kérdések mozgatják. Az a fogalmiság, ahogy megragadjuk a politikát, azok az elképzelések, amelyekkel a politikai valóságot illetően rendelkezünk, emberi mivoltunk részei. Hogyan élhet az egyén a közösségben? Az embernek mint közösségben élő lénynek a problémája hogyan oldható fel? Mi a jó élet és hogyan érhető el? A politika konkrét válaszát nem is tud adni ezekre a kérdésekre, megfogalmazásuk elől nem térhet ki. Láncki András a *Demokrácia és politikatu-*

domány című könyvében amellet próbál érvelni, hogy az ember – nem mint metafizikai jelenség, hanem mint természeti, el-
lentmondásos lény – problémájának politikai megoldása van, ezt a megoldást pedig véleménye szerint a demokrácia testesíti meg. Nem tudom, hogy igaza van-e, de úgy gondolom, hogy mind a politikának, mind a politikáról szóló diskurzusszövevénynek mint a politikáról való lehetséges tudásnak, az tulajdonít jelentőséget, hogy válaszkísérleteket fogalmaz meg az ember problémájának politikai megoldására vonatkozóan.

Egy másfajta etikai probléma. Szabó azt írja: „Összességében a helyzetet az jellemzi, hogy egyrészt sok komoly tudós ír publicisztikát, másrészt ezek az írások jelentős hatással vannak a politikai közösség gondolkodására, harmadrészt pedig az írások háttérét képező politikatudomány hazánkban csak az első lépéseit »tette meg«. Ebben a szituációban könnyen keletkezik az a látszat, hogy a politikatudomány egyenlő a publicisztikai politológiával, és az a politológus, aki magát annak nevezi.” (Szabó, 1999: 90.)

Úgy gondolom, az elmondottakból következik, hogy egyfelől a tudomány feleslegesen bélyegzi meg, alacsonyítja le vagy kezeli félvállról a politikai publicisztikát – természetesen, ha egyáltalán ezt teszi –, másfelől – visszatérve a mannheimi problémára – egyáltalán nem biztos, hogy a publicisztikai politológia számottevő aránya annak a ténynek lenne a következménye, hogy a politikatudomány idehaza még „gyerekcipőben” jár. Meggyőződésem szerint egyfelől a politika(i) konstitutív magja az emberi probléma politikai megoldásának keresése, és a konstitutív elemre vonatkozó tárgyalásmódok között éppúgy helye van a politikai filozófiának, az empirikus politológiának, mint éppen az aktuálpolitikai kérdéseket tárgyaló politikai publicisztikának (etikai dimenzió). Másfelől értelmes dolog feltenni, hogy a politikai valóság természetének megismeréséhez közelebb visz az a lehetőség, ha móduszok/diskurzusok pluralitásként gondoljuk el azt (ismeretelméleti dimenzió).

Egy igény. Úgy vélem: mindezek ellenére jogos igényről van szó, amikor azt mondjuk, hogy valahol meg kell húzni a határokat, biztosítani kell a kölcsönös megértés feltételeit, és lehetséges is elhatárolni az egyes „nyelvjátékokat”. Legalábbis Wittgenstein óta tudjuk, hogy értetlenségünk egyik fő forrása, hogy szavaink használatát nem látjuk át. Grammatikánkból hiányzik az átláthatóság. Ugyanis az áttekinthető ábrázolás segítségével jön létre a megértés, amely éppen azt jelenti, hogy látjuk az összefüggéseket. „A nyelvjátékok *hasonlítási objektumokként* állnak itt, amelyek hasonlóságukkal és a hasonlóság hiányával hivatottak fényt vetni nyelvünk viszonyaira. Csak akkor tudjuk ugyanis elkerülni, hogy állításaink igazságtalanok vagy ürcsek legyenek, ha annak vesszük a mintát, ami, azaz hasonlítási objektumnak; nem pedig előzetes ítéletként fogjuk fel,

amelynek a valóság meg kell, hogy feleljen." (Wittgenstein, 1998: 83.)

Vagyis a tudomány attól tudomány, hogy az adott diszciplínával foglalkozó tudományos közösség konszenzussal rendelkezik, megegyezik bizonyos módszerek, szemléletmód, nyelvezet, terminológia használatában (mi az, amit vizsgál, milyen szempontok szerint és hogyan), s ez a közösség dönt arról, hogy „valami” saját mércéi szerint tudományos-e vagy sem. Ebből azonban még nem következik, hogy ami nem tudományos, vagyis tudománytalan, az egyben értéktelen is lenne, azaz nem mondana semmit a vizsgálata céljául kitűzött tárgyról, hogy ne lenne méltó a figyelmünkre.

Mire jutottunk?

Felteszem, hogy

1. létezik valami olyasmi, amit a *politikai* elnevezéssel illethetünk;
2. létezik politikai tudás, amely azonban „sajátos” tudás;
3. a *politikai* empirikus megismerése nem jelentheti a politikai valóság teljes megismerését;
4. a politikainak kiiktathatatlan eleme az etikai probléma, amely arra vonatkozik, hogy az ember (az ember mint természeti, ellentmondásos lény) problémájára lehetséges politikai megoldásokat megfogalmazni;
5. jogos az igény, hogy legyenek kritériumok, mércék annak eldöntésére, mi tudományos, és mi nem;
6. a határok meghúzásával (bizonyos tudásformák esetleges kizárásával) azonban nem feltétlenül jutunk közelebb a politikai valóság megismeréséhez;
7. lehetséges feltételezni, hogy a politika diszkurzív valóság;
8. ha ezt a feltételezést méltányoljuk, akkor a politikai valóság megismerését móduszok/diskurzusok formájában történő megismerésként is elgondolhatjuk;
9. ezeket értelmezhetjük a politikai tudás formáiként is,
10. a politikai valóság megismerése ezen sokféle politikai tudásformák „összjátékának” eredménye lehet.

Függelék II.: Tudós tudatlanság. Valakiben felvetődhet a kérdés, mi ez a szöveg, mit olvasott ezeken az oldalakon: tudomány ez vagy micsoda, esetleg valamiféle „posztmodern” zagyvalék a feyerabend *anything goes* elvének jótékony védelme alatt. A választ Francis Baconra bízom, akinek gondolatait Immanuel Kant idézi *A tiszta ész kritikája* bevezetéseként: „Magunkról hallgatunk. A tárgyról pedig, amiről szó van, kérjük, hogy az emberek ne mint véleményről, hanem mint alkotásról gondolkodjanak. De vegyék biztosra, hogy mi nem valami szektának, vagy tanításnak a megalapozásán dolgozunk, hanem az emberi hasznosság és hatalom megalapozásán. Végül pedig, hogy foglalkozzanak a saját érdekeikkel, egyszersmind a közjó érdekében és maguk is váljanak annak részeseivé. Továbbá, hogy jót

reméljenek és ne képzeljék a mi Instaurationkat valami határtalan és emberfeletti dolognak és értsék meg; mert valójában ez a vége és a helyes határa a határtalan tévedésnek."

IRODALOM

- Foucault, Michel, 1996. *A szexualitás története. A tudás akardása*. Budapest: Atlantisz
- Jászi Oszkár, 1900. Tudományos publicisztika. *Huszdik Század*, I. 2-12.
- Jobbágy József, 2000. A tudós publicista. *Politikatudományi Szemle*, 1-2. sz. 253-257.
- Kant, Immanuel, 1995. *A tiszta ész kritikája*. Budapest: Ictus
- Lánczi András, 2000/a. *A XX. század politikai filozófiája*. Budapest: Pallas Stúdió/Attraktor Kft.
- Lánczi András, 2000/b. *Politikatudomány és demokrácia*. Budapest: Aula
- Mannheim Károly, 1995. *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz
- Oakeshott, Michael, 1933. *Experience and Its Modes*. Cambridge
- Schmitt, Carl, 1932. *Der Begriff des Politischen*. München: Duncker und Humblot
- Somló Bódog, 1903. A társadalmi fejlődés irányáról és néhány gyakorlati alkalmazásáról. *Huszdik Század*, VII.
- Szabó Márton, 1998. *Politikai tudáselméletek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Szabó Marton, 1999. Publicisztikai politológia Magyarországon a kilencvenes években. *Politikatudományi szemle*, 4. sz. 81-93.
- Wittgenstein, Ludwig, 1998. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz

SZABÓ MÁRTON

A politikatudomány határai

Vitazáró

A Politikatudományi Szemle 1999. évi negyedik számában „Publicisztikai politológia Magyarországon a kilencvenes években” címmel megjelent tanulmányom (Szabó, 1999) a magyar közélet egyik figyelemre méltó jelenségével próbált számot vetni. Nevezetesen azzal, hogy hazánkban a rendszerváltozás után nem csökkent a társadalomtudósok, elsősorban a politikával hivatásszerűen foglalkozók publicisztikairási kedve, ami ugyan tradíció nálunk, de mindig is heves viták és érzelmi megnyilvánulások tárgya volt. Az írásra egy bennünket jól ismerő osztrák kollégától kaptam az ösztönzést, aki úgy vélte, hogy a kelet-közép-európai társadalomtudományok átalakulásával foglalkozó és általa szerkesztett tanulmánykötetben feltétlen helye lenne egy olyan elemzésnek, amely a magyarországi helyzet alapján megvizsgálja ezt az érdekes, egyébként nem pusztán magyar jelenséget (Szabó, 2001). Már az ötlet felmerülése kapcsán azt gondoltam, hogy a társadalomtudósok közéleti aktivitása valóban elemzésre érdemes jelenség, de csak akkor, ha nem „tudjuk” már előre, hogy ez jó vagy rossz, hasznos vagy káros jelenség-e.

A tanulmányom megjelenése után kibontakozó vitában (Debreczeni, 2000; Jobbágy, 2000; Galló, 2000; Lakner, 2000; G. Fodor, 2001) azonban éppen ez a távolságtartó igyekezet váltotta ki a leghevesebb ellenállást, s az ezzel kapcsolatos érveket legpregnansabban Debreczeni József fogalmazta meg. Nem örültem az elutasításnak, nem mondhatom azonban, hogy meg voltam lepve. Írásom ugyanis nem úgy próbált távolságtartó lenni, hogy egy utólagos értékelés érdekében vetette el az előzetesen értékelő attitűdöt. Az elemzés során ugyanis világossá vált számomra, hogy ha a tudósok közéleti szereplésének

„helye van” a politika világában, akkor sem a politika, sem a politikatudomány nem olyan, mint amit ezekről általában gondolni szoktunk, legalábbis az „izmosodó” magyar demokráciában és politológiában. Örülök, hogy a vitában végül G. Fodor Gábor ezt világosan megfogalmazta, rámutatva ezzel tanulmányom tudomány szemléleti sajátosságára.

A vita zárásként ezért két átfogó témakört fogok érinteni. Először reagálok a hozzászólók konkrét észrevételeire, vagyis azokra a szűkebb témákra, amelyeket vitapartnereim – nem „bolygatván” a tanulmány általános szemléletét – kritika tárgyává tettek. Utána viszont éppen ezt vetném fel, vagyis írásom szemléleti alapját vagy kereteit, természetesen a hozzászólások fényében.

1. A POLITIKA ÉS A NYELV

Tanulmányomban a tudósok politizálást *nyelvi* jelenségként értelmeztem. Úgy tűnik, hogy egy ilyen kiinduló helyzet, szemben az öt-tíz évvel ezelőtti állapotokkal, ma már nem eleve problematikus, legalább is a hozzászólások tanúsága szerint, bár Lakner Zoltán és G. Fodor Gábor arra hívták fel a figyelmet, hogy a nyelviség nem helyettesít és érvénytelenít más megközelítéseket. Ezt magam is így gondolom. A politikatudósok közéleti jelenlétére előterjesztett javaslataim, megállapításaim és kategóriáim azonban számos kritikai megjegyzésre adtak okot a vitában résztvevőknek. Ketten már a *címen* fennakadtak.

Minek nevezzetek? A „publicisztikai politológia” kétségtelesen irritáló elnevezés, mert mintha a kategória azt sugallná, hogy használója szerint a tudomány nem tudomány, vagy fordítva, a tudós írása akkor is tudomány, ha pusztán zöngemény vagy zsurnaliszta vartyogás, ahogyan Galló szellemesen írja. Debreczeni József éppen ezért utasítja el a kifejezést. Szerinte a politológia szóval megnevezett „szubsztanciális tartalom” bármely jelzővel történő specifikálása – „a magyar nyelv szabályai szerint” (Debreczeni, 2000: 244.) – *belül* marad a megnevezett dolog tartalmán. Állítását egy példával is alátámasztja: „A piros alma tehát mindenekelőtt: alma. Akár a zöld alma. Nem almaságukban, csupán színükben különböznek egymástól” (Debreczeni, 2000: 244.). Következésképpen a publicisztikai politológia: politológia. Miközben az, amit a tudósok „a politikai napilapok hasábjain művelnek nem felel meg a politikatudomány (általában a tudomány) követelményeinek” (uo.).

Nos, én viszont bírálóm sarkos megfogalmazásával ellentétben, úgy vélem, és ezt a tanulmányban többször is kifejeztem, hogy hol megfelel ennek, hol nem, hol jobban megfelel, hol pedig kevésbé, miközben ez valóban nem a politikatudomány. A

tudósok „ügyködése” tehát nem tekinthető par excellence tudományos produktumnak, de köze lehet a tudományhoz. Azt gyanítom, hogy vitapartneremet éppen ez a hezitáló magatartás irritálja leginkább: következtlen megkülönböztetéseket, homályos fogalomhasználatot és bizonytalan jelentéseket vet a szememre, nemcsak a „címadó” kategória kapcsán. Mentségemre annyit jegyeznek meg, hogy talán nem célravezető a szerencsétlen szerzőn elverni a port olyasmíért, ami magát a társadalmi valóságot és a politikai életet jellemzi: bizonytalan határok, egymásba áttünő viszonyok, következtelen cselekedetek, kavargó spontaneitás, homályos jövő. Úgy vélem, hogy a társadalom nem alma és krumpli, az élet nem almuska és krumplileves. Meg lehet kísérlni félreérthetetlen jelek hálójával lefedni, de mostanáig ez senki emberfiának nem sikerült; még a konvencionális szabályok (sakkjáték) és a formalizált jelek (szimbolikus logika) is rászorulnak a természetes nyelv szavaira, amelyek jelentése pedig eredendően bizonytalan, és ezen csak „enyhíteni” lehet. Tudom, hogy ez a tény igencsak nyugtalanító lehet, amit legjobb nem tudomásul venni, de én nem a zűrzavaros beszédet, hanem a kavargó és sokszínű (politikai) élet megragadására alkalmas tudást proponálok. Vagyis nem igazságot osztani s ítélezni, hanem érteni szeretnék. Az előbbire kiválóan alkalmasak a nyilvánvalóan *konstruált*, az objektivitás mezébe *öltöztetett* és a vitathatatlan egyértelműség látszatával felruházott kategóriák, az utóbbira nem.

Galló Béla műfaji okokból elégedetlen a „publicisztikai politológia” kifejezéssel. Úgy véli, hogy publicisztikát (újság)írók írnak, ugyanis „a publicisztika az újságírói szakmának a *politikai és társadalmi* kérdéseket magasabb, elvi alapon, irodalmi szinten tárgyaló ága” (Galló, 2000: 266.), és ennek a magas műfaji követelménynek a politológusok publikációi nem igen felelnek meg. Azt javasolja, hogy „a publicisztika és a politológia közötti széles sávba eső” munkákat *közéleti* írásoknak nevezzük (Galló, 2000: 268.). Előterjeszti a sáv differenciálását is: esszé, elemzés, értekezés, magyarázat, tanulmányrészlet, közlemény. Nos, én el tudom fogadni ezeket a korrekciókat, különösképpen pedig az igényt, hogy tanuljon meg írni, sőt különbözőképpen írni az, aki írni akar, mert a megszólalás módja nem kevésbé fontos, mint a témában történő (tudományos) tájékozottság. A különbség közöttünk az, hogy én leíró és gyűjtő kategóriának szántam azt, ami Galló szerint minősítő és szűkítő kategória. Az ötletet egyébként Nadas Péter esszéje adta, aki minden további nélkül publicisztikának nevezte különböző státusú szerzők eltérő műfajú közéleti írásait (Nadas, 1995), vélhetően összhangban az értelmiségi közbeszéd szóhasználatával.

Státusok vagy nyelvek? A partnereim élénken kommentálták azt az állítást, amely szerint az lenne a publicisztikai polito-

lógia – már ha egyáltalán van ilyesmi –, amit a politológusok művelnek. Jobbágy József érvei jól összegzik a felmerült problémákat: „mi van például akkor – írja –, ha egy politikatudós politikai szerepet vállalva, tehát politikusként, politikai publicisztikát művel. Hová soroljuk szövegeit?” (Jobbágy, 2000: 254.) Másfelől, folytatja, elképzelhetetlen-e, hogy „az újságíró, a közember, vagy éppen – horribile dictu – az író a publicisztikai politológia műfajában szóljon?” (uo.) Természetesen nem elképzelhetetlen, de azt sem gondolom, hogy a publicisztikai politológia politológusokhoz való kötése kimerítette volna felvetésem lényegét.

En ezt kiindulópontnak szántam, és összekapcsoltam azzal a gondolattal, hogy a jelenség elemzésre érdemes. Amikor a tanulmányom elején hosszan bizonygattam, hogy az akadémiai tudósok közül milyen sokan és gyakran írnak nálunk publicisztikát, illetve Galló terminológiai javaslata szerint: tesznek közze „közéleti írásokat”, és megfogalmaztam a javaslatom, hogy nevezzük tevékenységüket publicisztikai politológiának, akkor nem definiáltam és nem rögzítettem semmit, különösképpen nem állítottam fel értékrangsort, mint Debreczeni véli, hanem *elindítottam* az elemzést. Hogy valóban erről van szó, azt később világosan megfogalmazom: publicisztikai politológia írása és más politizálási szerep nem az intézményt, a státust vagy a foglalkozást jelöli, „hanem a nyilvános megszólalás stílusát és politikai világvéleletét” (Szabó, 1999: 82.). Én például nagyon szeretek néhány újságírót, mert fontos kérdésekről tisztán és világosan beszélnek, mert viszonyainkról pontos képet rajzolnak, szemben néhány tudományosan „felkent” figura fontoskodó semmitmondásával. Tudom azt is, hogy a pártok körül vannak jófejek és tiszta beszédő emberek, de itt nem erről szól a történet. Hanem arról, hogy *milyen* a politikai beszéd.

Attól természetesen nem lehet eltekinteni, hogy mindig *valaki* beszél, de a beszéd maga nem azonos a beszélővel. A diszkurzív szerep, aminek egy készletét előterjesztettem a tanulmányban, a különböző beszédmódok „szervező” középpontját jelenti, ezért aztán nem vonatkozik közvetlenül egyetlen konkrét megszólalóra sem, és nem is lehet deduktív módon arra használni, hogy segítségével a politikai élet szereplőit tévedhetetlenül azonosítsuk. Ugy is mondhatnám, hogy értelmező, nem pedig besoroló-minősítő kategóriákról van szó. Ilyen rövidre zárási igény könnyen vezet olyan tévedéshez, amelyet Lakner Zoltán tett szövé: „teljesen téves Debreczeni József azon érvelése, hogy nem sorolható egy kategóriába a politikus Horn Gyula és Torgyán József vagy a művészemberként »politizáló« Konrád György és Makovecz Imre. Tökéletesen kiviláglik Szabó kategóriarendszeréből, hogy a közös nyelv nem az egyetértésre vonatkozik. Egymással szembenálló, egymás elveit kölcsönösen elutasító vitapartnerek nyelve is lehet közös abban az értelem-

ben, hogy ugyanazokat a fogalmakat, kategóriákat, szimbólumokat használják" (Lakner, 2000: 276.). Ehhez csak annyit tennék hozzá, hogy a politika nyelve és a politikai kommunikáció kifejezéseket egyesek minden további nélkül a jó öreg *ideológia*, illetve *propaganda* helyett használják, holott itt már egészen más politikai valóságról van már szó, vagy lenne szó.

A rendszerváltozás nyelve. Vitapartnereim kritizálták a rendszerváltozás nyelvi jelenségeiről tett hipotetikus megjegyzéseimet is, mert egyrészt úgy vélték, hogy az általam jelzett kategóriák nem a rendszerváltozás időszakában keletkeztek (Lakner, 2000: 281.; Debreczeni, 2000: 248.), másrészt szerintük nem tartható a nézet, hogy a kirekesztő-érzelmi beszéd eltűnt volna a közéletből (Lakner, 2000: 282.; Debreczeni, 2000: 248.; Jobbágy, 2000: 254–255.). Biráló észrevételeik arra késztetnek, hogy a tanulmányban leirtakhoz képest világosabban megfogalmazzam véleményemet a két témakörben.

A kirekesztő beszéd és az érzelmi politizálás tízéves történetét úgy aposztrófáltam írásomban, hogy ennek *dominánssá* tételére nálunk is voltak törekvések. Elvileg lehetséges ugyanis ilyen beszédmódot a politizálás centrumává tenni, vagy akár a főhatalomig is eljuttatni, amint ezt néhány történelmi esemény, egy-két közeli s távoli szomszédunk praxisa mutatja. Ez nálunk nem következett be. Azt nem állítottam, és természetesen most sem állítom, hogy az ilyen beszéd mindenestől *eltűnt* volna a közéletből. De érdemes különbséget tenni három jelenség között. Az első: a politikailag fontos szavaknak mindig integráns része az érzelmi jelentés. Vagy ahogyan Dieckmann német nyelvész fogalmaz: „ezek a szavak nemcsak jelölnek valamit, hanem egyúttal a megnevezettel kapcsolatban társadalmi értékelést is tartalmaznak” (Dieckmann, 2000: 49.). Ez egészen általános jelenség. A második: az ideológia poliszémia létezése. Nevezetesen, hogy a politikai kulcsszavak és szimbólumok mindig összetett és vitatott jelentései közül az egyiket az egyik, a másikat a másik ideológiai irányzat hívej vallják (a demokrácia, a szabadság, a jogállam stb.) igazi jelentésének. Tudható, hogy éppen ilyen diszkurzív alapon folynak a politikai élet nagy vitái és kiszorító játéka. A harmadik: az érzelmi gondolkodás dominanciája és a kirekesztő ideológiák eluralkodása. Ennek hiánya természetesen nem jelenti az első kettő hiányát, de nem is azonosítható velük. Miközben azt is tudhatjuk, hogy az érzelmi jelentésekhez kapcsolódó *fontosság* és a vitapozíciókhoz kötődő *küzdelem* készíti elő a terepet a kis és nagy diktátorok uralmához, a gyűlöletbeszéd általánossá válásához.

A rendszerváltozás tíz évében elterjedt politikai kulcskategóriákról azt állítom, idézik vitapartnereim is, hogy ezeket „a modern társadalomtudományok, mindenekelőtt a politológia »szállították« a nyilvános okoskodás számára” (Szabó, 1999:

84.). Továbbá, hogy az utóbbi „öt-tíz év alatt radiálisan átalakult a politikai fogalomkészlet”, és hogy ez már „nem különbözik lényegesen a stabil demokráciák politikai nyelvének gyakran használt fogalmaitól” (Szabó, 1999: 85.). Az utóbbi megállapítást kritikusaim nem vitatták, annál inkább az elsőt. Nos, ez hipotézis, amely vagy igazolható vagy nem, de az a kijelentés valóban félreértésre adhat okot, mely szerint a politológia szálította volna az új világ új szavait. Én természetesen nem gondoltam azt, hogy itt egy új tudomány új szavakkal egy szűz területre tört volna be. Csupán azt a társadalomtudományt kerestem, amely *domináns* szerepet játszott a harmadik köztársaság politikai köznyelvének kialakulásában, és ez talán lehetett az „izmosodó” magyar politikatudomány. Azt pedig különösképpen nem gondoltam és gondolom, hogy a demokráciával egy teljesen új fogalomvilág köszöntött volna ránk. Sőt, itt az átalakulást sokkal bonyolultabbnak és áttételesebbnek tekintem, mint az intézmények esetében. Védelmemre hadd hozzam fel, hogy nem most próbálom kiokoskodni az ezzel kapcsolatos mentségeket, hanem a kulcsszavak differenciált átalakulásának természetét már korábban kifejtettem a „Politikai fogalmak történeti metszetben” című terjedelmesebb tanulmányomban, kapcsolódva Reinhart Koselleck fogalomtörténeti kutatásaihoz (Szabó, 1997).

Szusztart a kaptafához! Két kategorizálásom különösen éles ellenállásba ütközött. Az egyik az a felvetésem volt, mely szerint az újságíró is a politika nyelvét műveli, együtt a politikussal, a másik pedig a tanulmánynak az a tézise, hogy a politológusok közírása elfogadható része a politizálási nyelvnek.

Az elsővel kapcsolatban Lakner Zoltán felveti, hogy „a két csoport közötti közjogi, hatalmi, legitimációs különbségek olyan jelentősek” (Lakner, 2000: 27.), hogy nem lehet őket azonos kategóriába sorolni. Debreczeni pedig azt írja: „A hivatásos politikus »csinálja« a politikát. Cselekvő, résztvevő, döntéshozó, ezer érdek köti, benne van. A politológus csupán *leírja*, értelmezi, elemzi. Kívülről, érdek és elfogultság nélkül” (Debreczeni, 2000: 246–247.). Jobbágy József érvei szerint pedig: „egy független közíró (...) tartja a távolságot a hatalomtól, ilyen értelemben a közvetlen politikai cselekvés lehetősége és szándéka ennek megfelelő távolságra van tőle” (Jobbágy, 2000: 256–257.). Ezeket én jó érveknek tartom, úgy általában, csak hogy a tanulmányom nem a hatalmi *cselekvések* és a *közjogi* helyzet alapján veszi a politikust az újságíróval egy kalap alá, hanem a *nyelvük* alapján. Arról lehet vitatkozni, hogy ez alapján összetartoznak-e vagy sem, de kritikusaim érvei nem a nyelvi-beszédbeli összetartozásra vagy össze nem tartozásra vonatkoznak. Ha azt gondolom, hogy a diszkurzív értelmezésnek nem sok haszna lenne, ha nem tudna mást, mint árnyalni és cifrázni

azokat a csoportosításokat, amelyeket az „igazi”, a „komoly”, a „kemény” tudomány kiizzadt magából. Persze azért annyira mégsem jó érvek ezek. Különösen figyelemre méltók Debrcczeni József szavai, hiszen a cselekvő és a szemlélődő, a részvevő és az érdekelt ilyen merev elválasztását ma már egy természettudós sem igen szokta megfogalmazni önmaga és vizsgálati objektuma viszonyára nézve.

A második besorolással kapcsolatban Lakner Zoltán minőségi követelményt sürget, ami hasonlít Galló műfaji igényeihez. Szerinte nem az a baj, hogy a politológusok publicisztikát írnak, hanem az, hogy ezt nem a tudomány normái szerint teszik, vagyis nem tudják magukat világosan megkülönböztetni a politizálás más szereplőtől. Gyakran beleragadnak az aktualitásokba, tudományos mezbe öltöztetik a puszta véleményt, nem vetnek számot nyilvánvaló pártelkötelezettségeik következményeivel. (Lakner, 2000: 277–279.). Ha jól értem őt, akkor hozzászólásának legfontosabb mondanója annak a sürgetése, hogy ezen a helyzeten változtatni kellene. Egyetértek vele, törekvése rokon-szenves. Úgy fogalmaz, hogy a politikatudománynak minde-keelőtt „a demokrácia mindennapivá válásához kell hozzásegí-tenie az érdeklődő állampolgárt” (Lakner, 2000: 279.).

Debrecezeni József viszont másként kívánja megoldani az itt felmerült problémát, amelynek lényege szerinte az, hogy a tudósok politizálását illetően a kilencvenes évek Magyarországon „nagyon is aránytalan helyzet alakult ki” (Debrecezeni, 2000: 249), létrejött a balliberális túlsúly. Mindez az általa „szakértői mítosz”-nak nevezett ideológia védőszárnyai alatt; „a pártpoli-*tikai vákuum* 1990 tavaszán ugyan megszűnt a szabad választá-*sok* következtében, de a közvéleményt formáló sajtóban, magá-*ban* a közvéleményben, továbbá nem utolsósorban az érintett –*időközben* valóságos médiasztárrá lett – szakértőkben továbbra is megmaradtak a korábbi szerepigények” (Debrecezeni, 2000: 250.), és ezek a szereplők mindig a tudomány nevében ágáltak. Ez a helyzet szerinte sokat ártott a politikának és a politikat-*udománynak* egyaránt, szemben az én állításaimmal. Debrecezeni nem rejti véka alá, hogy szerinte a politikai ártalom mit jelent *konkrétan*, nekem pedig sem okom sem jogom, hogy megkérdőjelezzem az ő eszmei-politikai elkötelezettségét. Mi több, messzemenően tisztелеm, de azt legyen szabad megemlí-*tenem*, hogy javaslata egy meglehetősen tipikus politikai meg-*nyilvánulás*: ha már mi nem tudtuk saját hiveinket pozícióba juttatni, akkor a politikában senki tudós emberfiának semmi keresnivalója nincs.

Ugyanúgy vitatom azt is, hogy a tudományt valaminő károsodás érné, bár itt nyilvánvalóan különböző *véleményekről* van szó. A tanulmányomban hosszan és többször érvelek amellett, hogy a politika és a tudomány között nincs merev válaszfal, ami alapján eleve elvethetnénk egy közös vagy köztes tudás létezés-

sét. Az előterjesztett kategóriarendszer, nevezetesen a politikai nyelv felosztása politika és politizálási nyelvre, illetve ezek további differenciálása, éppen arra szolgál, hogy egyrészt az összetartozást megvilágítsa, másrészt az összetartozáson belül világozzá tegye a különböző szerepek sajátosságait, sőt ezek szabad váltogatását. Nem gondolom azonban, hogy ezzel összekevertem volna a politikatudomány fazonját a politika szezonjával. Azt viszont elismerem, hogy egy tudományra és politikára kettéosztott világgal sok bajom van, megpróbáltam ezért a tárgyalt területet kivenni a meseszerűen egyszerű „vagy kint vagy bent” kettőségéből. Nem hiszem, hogy vitapartneremet meggyőztem volna igazamról, de azért had tegyek egy bogarat a fülébe. Azok a kedves kollégáim, akikre előszeretettel hivatkozik a tudomány és a politika végre-valahára történő különválasztását sürgetendő, vajon saját praxisukban érvényesítették-e ezt az elvet, legalább az írásuk megjelenése után? Nem azt proponálom, hogy a politikusok „mindkét lábukkal tegyék be a kezüket” a tudományba, vagy a tudósok mossák kezeiket a politika „szennyétől”, miközben ki sem látszanak belőle. Csak azt mondanám, hogy politika és politológia viszonya meglehetősen összetett jelenség.

2. A POLITIKAI TUDÁS NYELVEI

Készséggel elismerem, van valami nyugtalanító abban, amit én a publicisztikai politológia kapcsán előterjesztettem. Ezzel a megjegyzéssel szeretnék kissé eltávolodni a közvetlenül vitatott témáktól, és ezt annál inkább megtehetem, mert G. Fodor Gábor hozzászólása írásom szemléleti alapjaival foglalkozott, ami önreflexióra készítet.

A nyugtalanságra, úgy vélem, azzal adhatok okot, hogy először is a politikát nem intézményi működésként vagy tárgyi cselekvésként értelmezem, hanem diszkurzív realitásként, ami sok problémát jelenthet azoknak, akik azt tanulták és abban a meggyőződésben élnek s kutatnak, hogy a szó és az eszme nem igazi realitások, hiszen az igazság és a valóság éppen a szavak mögött van. Másodszor meg feltűnő megértéssel viseltetetek a köztes területek, a tudomány határain imbolgó lelkek iránt, ahelyett, hogy világosan megmondanám: ez tudomány, ez meg nem, ez hasznos, ez meg káros. De léphetünk még egyet hátra: mindezt az a tapasztalat és meggyőződés motiválja, hogy egy politikai közösség tudásában a tudomány csak az egyik tényező, ráadásul azt sem mondhatjuk, hogy a nem tudományos tudásformák annál hasznosabbak, jobbak, igazabbak, minél inkább „áttudományosodtak”. Ezért most azt kívánom megmutatni, vagy talán inkább csak jelezni, hogy a működő politikai tudás milyen általános sajátosságokkal rendelkezik, milyen világlátá-

si-nyelvi formákban egzisztál. Közülük egyre G. Fodor is felhívta a figyelmünket, nevezetesen arra, hogy „az európai politikai gondolkodás hagyományában a vélemény és a tudás megkülönböztetése axiomatikus kiindulópont” (G. Fodor, 2001: Kézirat 2.).

Vélemények vonzásában. Arisztotelész felfogása szerint a retorika nem egyszerűen csak *techné*, aminek a birtokában eredményesen lehet másokat bizonyos dolgok megtételére rávenni, hanem a közélet sajátos gondolkodásmódja, aminek a legjellemzőbb vonása a *valószínűségi tudás*. A *Rétorikában* arról ír, hogy az eredményes közéleti ténykedéshez nincs szükség sem egy részterület alapos ismeretére, sem tudományos bizonyosságra, elegendő az általános ismeret és a valószínűségi tudás. Vagyis olyan dolgok ismerete, amelyeket sokan elfogadnak, a bölcs emberek többsége mindenképpen, de *másképpen is lehetséges*, mint ahogyan sokan gondolják, hiszen ha nem lehetne másképpen, akkor nem kellene megvitatni. Más szóval az agórán és a bíróságon vélemény találkozik véleménnyel. A *doxa* azonban soha sem változik át filozófiai (tudományos) igazsággá, de nincs is erre semmi szükség. Hiszen „ha tudományos ismereteink a legrészletesebbek is, ezzel nem egykönnyen tudunk meggyőzni más embereket” (Arisztotelész, 1999: 1355a.).

A felfogás jóval később a *common sense* ideájában talált folytatásra. A demokráciákban a döntések elé állított állampolgárokról nem azt feltételezik, hogy tudományos ismeretek birtokában cselekszenek, hanem azt, hogy józan belátás alapján mérlegelnek majd a saját és közösségüket érintő ügyekben. Tehát, hogy véleményük van a szóban forgó ügyben, és ennek megfelelően cselekszenek. A vélemények pedig más logika szerint szerveződnek, mint a tudományos ismeretek, ahogyan erre meggyőzően mutattak rá a mindennapi tudást kutató szociológiai elemzések, például Alfred Schütz fenomenológiája. Nincs okunk azt feltételezni, hogy ez valaha is radikálisan átalakul és a politikai tudás alanyai elméleteket fognak átültetni a gyakorlatba. Arra viszont számíthatunk, hogy a vélemények nemcsak tárgyukban különböznek egymástól, hanem a politizáló ember tájékozottságának mértékében, mérlegelési képességében, érvelési módjában.

Gyakorlati tudás. A működő politikai tudás nem olyan értelemben gyakorlati tudás, hogy csak a gyakorlatról szól, hiszen szól az sok mindenről, néha egészen kódos ideákról, hanem olyan értelemben, hogy a *tennivalók nyelve*. Körülbelül úgy, ahogyan Kenneth Burke értelmezte a retorikát, amely nem tudományos kontempláció vagy esztétikai élvezet, hanem a dolgokba való *beavatkozás* beszéde. De nem a jól ismert know-how-szerű „hogyan tudás” módjára, amely a készen kapott okos

eszközök kezelésére vonatkozik. A politikai tennivalók nyelve nem technicista „alkalmazástan”, hanem a közügyek közös megvitatása a célból, hogy ezek valahogyan elintézését nyerjenek. *Közvetlenül* gyakorlati tudás, amelynek mind a témái, mind megoldásai az érintett politikai közösség napi életéhez kapcsolódnak.

Ez pedig mindenekelőtt folyamatos cselekvési kényszert jelent. A politikában sem idő, sem eszköz nincs arra, hogy minden felmerülő problémát minden lehetséges nézőpontból megvizsgáljanak, minden múltat és lehetséges jövőt számba vegyenek. Hagyományok, sémák, intuíciók, vonzalmak szervezik a politika gyakorlati tudását, az érintettek „érzelembeszéde”, a döntéshozók valamilyen mértékű bölcsessége, taktikázó és előrelátó képessége. Clifford Geertz pontosan erről beszél, amikor azt mondja, hogy az ideológia nem *fejletlen* tudományos ismeret, hanem „a tudomány semleges nyelve elől kitérő társadalmi realitások megragadásából, megfogalmazásából és kommunikálásából meríti erejét” (Geertz, 1994: 39–40.). A középpontjában található *metaforikus* nyelv a távolit közelivé, a bizonytalant biztossá, a zavarost pedig egyértelművé teszi, vagyis egységes keretbe illeszt diszharmonikus jelentéseket a politikai valóságban történő tájékozódás és beavatkozás adekvát tudásformája. Lehetővé teszi, hogy minden helyzetben, önbecsünket megőrizve, cselekedjünk.

Személyes és morális tudás. A politikai tudás személyekhez kötődő, szubjektív jellegű, perszónifikált. Ez persze nem olyan módon jelenik meg, hogy a politizáló ember a fórumokra önző magánbeszéddel állna ki – éppen fordítva: a magánproblémát közproblémaként kell bemutatnia. Ennek nyelvezete pedig egy *perszónifikált-moralizált* beszédmód.

A politizálás egyszerűen nem ismeri azt az absztrakt és bonyolult beszédet, amely a rendszerek felépülését, az intézményi viszonyokat, a cselekedeteket meghatározó társadalmi törvényeket írja le. A politikai tudás mindig is úgy tudja, hogy a politikát *jó* és *rossz*, *hozzártó* és *ostoba* emberek csinálják, akiknek vagy érvényesül az akarata, vagy nem. Amikor az emberek azt próbálják tisztázni, hogy vajon egy politikus becsületes-e, egy döntés igazságos-e, egy esemény rájuk nézve kedvező-e, vagy hisznek abban, hogy az ügyek barátságos alakítására az a legjobb megoldás, ha megfelelő személyeket delegálnak a megfelelő pozíciókba, akkor a politikáról „emberekben” gondolkodnak. Nem oksági determinációkban, objektív törvényszerűségeken, cszmei elkötelezettségeken. Azaz emberi *küzdelemnek* látják a politikát, amelyet a személyes motivációk és a morális tudás, vagy ahogyan Kant mondta, az ítélőerő alakít. Ezért lesz éppen a perszónifikált-morális beszéd *dialogikus* jel-

légű, értéklő-érzelmi színezetű, hiszen az objektív helyzetet csak leírni lehet, megvitatni nem.

Utópiák, képzetelek. A tárgyilagosan regisztráló, a hűvösen leíró, a távolságtartóan elvont politikai nyelvnek nemcsak az lehet a problémája, hogy periférikus a helye, hanem az is, hogy önmaga normává tételével kiiktatja a politikai tudásból annak egyik legfőbb erőforrását, a *képzetelet* és a *jövő uralásának vágyát*. Az utóbbit persze gyakran beígéri, hiszen nem tud ellenállni a politizálók felfokozott igényeinek, de egyrészt lehetőségei igen korlátozottak, másrészt gyakran vall kudarcot, ezért is igyekszik biztosra menni: közhelyeket „számszerűsít”. A politizálásban azonban ennél többről van szó, hiszen mindenkét a jövő izgat.

Ez az állítás túlzásnak tűnik, de úgy vélem, hogy a politikában minden a „mi a teendő?” kérdése körül forog, márpedig egy „kellést” magába foglaló mondat a jövőre irányul, hiszen még a számba vett múlt is a jövőt jelöli ki. A politikában az *utópia* elnevezés honosodott meg a jövőt megcélzó tudásigények megnevezésére, bár ezt sokan a ködös és megvalósíthatatlan jelzővel specifikálják. Én azt gondolom, hogy indokolatlan a politizálás utópikus vonását néhány vad utópia képtelensége miatt diszkreditálni. Minden valamire való politikai szervezet kis utópiákat készít (pártprogramok, tervezetek, javaslatok), és egyéni közéletünket is efféle elképzelések mentén szoktuk eltervezni, amelyek aztán persze csak többé-kevésbé teljesülnek.

A *tudomány* is. Semmi sem indokolja azonban, hogy a tudományos tudást kihagyjuk a politikai tudást alkotó felfogások és nyelvezetek közül. Nemcsak azért, mert ténylegesen is használják a tudományt a politizálás színterein, mégpedig *háttértudásként* a különböző politikai döntések eredményes meghozatala és végrehajtása érdekében (ezt nevezik egyébként szakértői vagy alkalmazott tudásnak). A tudományos szemlélet azért is része a politizálás világának, mert a leendő állampolgárok és a választók a különféle iskolákban döntően tudományokat tanulnak, vagyis megismerkednek a tudományos gondolkodással. Ez nem múlik el nyomtalanul, és igazán helyénvaló, hogy így van. Vita-tott tanulmányomban is jeleztem, hogy a tudomány mindenekelőtt szemléletével lehet jelen a politizálás világában; „tárgyszerűség, józanság, nyitottság, türelem, logikus gondolkodás, önkritika” (Szabó, 1999: 89.).

Őnáltatás lenne azonban, ha nem látnánk, hogy a tudományhoz másféle szemléletmódok is kapcsolódnak. Sokan tekintenek rá valláspótlékként, szimplán egzisztenciaként vagy a legkeményebb pártküzdelmek szolgálólányaként, különösképpen a társadalomtudományokra, hiszen ezeknek „értékközpontú a megközelítése, s így együtt mozognak a politikával” (Schmidt,

2001). Ez esetben is jelen van természetesen a tudomány a politizálás világában, de nem mint az egyik tudásmód, hanem mint az egyetlen helyes tudományos és politikafelfogás. Ha ehhez még hatalom is társul, akkor a megvalósult politika „tudományos szocializmus” lesz, vagy valami hasonló.

3. A DISZKURZÍV POLITIKATUDOMÁNYRÓL

Az imént a politika diszkurzív szemléletének egy fontos következményét tekintettük át: a politikai tudás egyszerre vélemény, metafora, vita, utópia és tudomány. Lehetséges azonban közvetlenül is rákérdezni a diszkurzív megközelítés sajátosságaira. Fodor Gábor éppen ezt teszi, és hozzászólásához kapcsolódva végezetül a szemlélet néhány vonására mutatnék rá, éppenséggel a publicisztikai politológiáról kifejtettek alapján. Teszem ezt azért, hogy egyértelmű legyen konkrétabb állításaim alapja, hogy világosak legyenek előfeltevéseim, legalábbis közülük három.

A sokféleség édes haszna. A politikai tudás polimer jellege, amit Fodor Oakeshott alapján a móduszok pluralitásának nevez, kizárja, hogy a különböző tudásformák vagy diszkurzív móduszok hierarchiába rendezhetők lennének, vagy lenne egy végső tudás, amely az összes többinek kiutalja az igazságot és az érvényességet. Ez nem azt jelenti, hogy nincsenek ilyen törekvések, de ezeket egyrészt praktikusán mindig vitatják, másrészt nem gyakorlati, hanem elvi lehetetlenséget állítok. Olyan értelemben, hogy ha valaki mégis ezt ambicionálja, akkor egy mindent elrendező végső vagy felső tudást csak belső ellentmondások révén tud létrehozni. Vagyis az illető úgy oldaná meg a problémát, hogy nem oldaná meg. Hadd idézzem igazam mellett Richard Rortyt, aki a különböző nyelvek hasznossága és használhatósága mellett érvelt, és azt írta: „az a gondolat, hogy az igazság, akárcsak a világ, odakint van, annak a kornak az öröksége, amelyben a világot egy saját nyelvvel rendelkező lény művének tekintették” (Rorty, 1994: 19.). Vagyis hogy állítólag kockázatos dolog „lenne részünkről elvetni a »tényisztelet« és »objektivitás« hagyományos nyelvét – hogy kockázatos és istenkáromló dolog lenne, ha a tudóst (...) nem úgy tekintenénk, mint akinek papi funkciója van, mint aki egy emberen túli világgal teremt kapcsolatot számunkra” (Rorty, 1994: 37.). Ugyanis, véli, minden tudásunk emberi, azaz nyelvi tudás, ráadásul a világ nem lát el bennünket egyetlen olyan kritériummal sem, amelynek segítségével választhatnánk az alternatív nyelvek között, ezeket „csak egymással, nem pedig valami »ténynek« nevezett nyelven kívülivel tudjuk összehasonlítani” (Rorty, 1994: 36.).

Nem az a probléma tehát, hogy le tudjuk-e leplezni a gátlástalan politikai hazudozót és szélhámost, rá tudunk-e mutatni, hogy a fennkölt ideológiákat alantas célokra használják. És a bibói „hamis realizmus” világának is vége szakadhat egyszer (megtapasztaltuk!), és akkor kimondhatjuk, ami régóta a szívünket nyomja: *a hatalom meztelen*. A probléma az, hogy mindezek ellenére sem a vallás, sem a tudomány nem képes olyan világot teremteni, ahol az igazság vitathatatlan tény, a szolidaritás pedig mindent elsöprő norma. *Elvileg* képtelenek erre. A politikai összetett és kavargó világ, vélhetően mindig is ilyen lesz: egyaránt van benne jó és rossz – úgy is mondhatnám, hogy az ember nemes és alantas tulajdonságainak egyidejű kivetülése és meghatározódása. *Választanunk* kell tehát, ha tetszik, ha nem: eszméket, álláspontokat, mestereket, nyelveket. A választás pedig a miénk lesz, tehát *minősít* bennünket. A kínálat sokféle, bár nem korlátlan. A sokféleség elkerülhetetlen, de ez talán nem is baj, én inkább a hasznát látom. Az együttélések, az átjárások, az odafigyelések, a megtermékenyülések fontosabbak lehetnek az álpolitológusok ágálásánál, vagy az akadémiai tudósok szégyenlős pártelkötelezettségeinél. A politika sokféle szintéren van jelen, sokféle nyelven beszél. Miért pont a tudósokat tiltanánk ki belőle, avagy miféle hübrisz mondatja velünk, hogy csak a tudományos igényű politika a jó politika? Egyébként is, hiába az erőlködés, a politikai tudás a sokféleség tudása, mint láttuk is.

A közösség melege és hidege. A közjó ideiglenes kitűzése és megvalósítása mindig is közösségi viták és cselekedetek eredménye. Az imént jelzett összetett és kavargó valóság is elsősorban diszkurzív közeg, amelyben él, mozog és realizálódik a politika. Örülök, hogy G. Fodor észrevételezte: a politika beszédvalósága és a neki megfelelő diszkurzív értelmezés megpróbálja kinyitni a politikatudományt olyan területek felé, amelyek mindig is a politika kötőanyagát alkották, de elmaradt szisztematikus vizsgálatuk. A beszédet én nem is egyszerűen a sikeres kommunikáció eszközeinek tekintem, hanem annak a közegeknek vagy valóságnak, amely maga a politika, legalább is annak egy eliminálhatatlan eleme. De akkor már nem is egyszerűen beszéd ez, hanem dialógus, vita, beszélgetés, megegyezés. Vagyis közösségi produktum – persze lehet-e a politika más, mint interszubjektív és közösségi? Minden politikai közösség ezért *beszédközösség*, olyan emberek együttese, akik értik (és félreértik) egymást, akik ugyanazokat a szavakat használják eltérő jelentésekben, vagy különböző szavakkal nevezik meg ugyanazokat a tárgyakat. Bár hogyan is van, a *közös beszéd politikai közösségeként* konstituálja azokat.

Ezért is fontos, amit G. Fodor Láncki Andrásához kapcsolódva felvet: a politika mindig az adott közösségen belül élő emberek

konkrét ügyeivel foglalkozik, akár meg tudja ezeket oldani, akár nem, avagy általánosabban: „az a fogalmiság, ahogy megragadjuk a politikát (...) emberi mivoltunk része. Hogyan élhet az egyén a közösségben? Az embernek, mint közösségben élő lénynek a problémája hogyan oldható fel? Mi a jó élet és hogyan érhető el? Ha a politika konkrét választ nem is tud adni ezekre a kérdésekre, megfogalmazásuk elől nem térhet ki.” (G. Fodor, 2001: Kézirat 5.) Azaz éppen a diszkurzív valóságban tárul fel, hogy a politika újra és újra megkísérli megfogalmazni a maga különböző válaszait a közösségben élő ember közösségben megoldhatónak tűnő problémáira, és a végérvényesen nem is igen feloldható problémáira. Az ideológia erre úgy reflektál, hogy önmagát önmaga állandó megszüntetésének tételezése révén tartja fenn (Kiss, 1999), ami paradoxon ugyan, de ennek hiányában az ideológia vagy a „színtiszta” igazság, vagy pusztá hazugság lesz. A diszkurzív szemlélet ezért nem lezárja, hanem kinyitja a gondolkodást. Számba vesz és elemez ugyan, de mindig számol a többértelműségekkel és a horizontok mozgásával, mindenekelőtt pedig a politizálás lokális kötöttségeivel és esetlegességével.

Egy demokratikus politikatudomány felé. Az eddigiekből úgy vélem kiderült, hogy a beszélő politika diszkurzív szemlélete magát a politikatudományt is némiképpen másként fogja fel, mint az intézménypolitikológia, az eseménytörténet-politológia vagy a nagy eszmék váltakozását vizsgáló politológia. A politikatudomány előszeretettel nevezi magát demokráciatudománynak, ami helyénvaló a vizsgálati tárgyat illetően, de a tudományszemléletet illetően már bonyolultabb a helyzet. Lehet ugyanis a demokráciát *arisztokratikus* tudományszemlélet jegyében is vizsgálni, és kérdés, hogy ez esetben vajon mit látunk „demokráciának”. Mire gondolok itt? Természetesen nem arra a jól ismert igazságra, hogy a tudomány *nem* demokratikus adomány, amellyel minden állampolgár „születésénél fogva” egyenlő mértékben van felruházva: a tudományos ismeretek, módszerek és szemlélet csúcscsaira rögs út vezet, amelyen csak kitarító munkával és sok fáradsággal lehet előrejutni és a kaspaszkodón fölfelé nem egyenlő távolságokat tudunk megtenni. Amire gondolok, nem több és nem más, mint hogy a tudomány *tárgya és szemlélete* elválaszthatatlan egymástól.

A történettudomány, amelyet okkal tekinthetünk a politikatudomány idősebb testvérének, a huszadik században próbált túlélteni önmaga arisztokratikus társadalom- és tudományszemléletén. Az *Annales*-iskola, képviselői és annak szellemében alkotó történészek (L. Febvre, M. Bloch, F. Braudel, G. Duby, II. Pirenne, J. Le Goff és mások) szakítottak azzal az igen régi és masszív szemlélettel, mely szerint a történelem az uralkodó házak, hadvezérek, politikusok és más hatalmasságok ténykedése

s vizsgálódása, és az általuk „működtetett” intézmények története lenne; az Annales megpróbálta a történelem (tudomány) integráns részévé tenni az eladdig belőle száműzött népet és az emberek mindennapi életét. Hazánkban mindenekelőtt Hajnal István munkássága révén jelent meg a szemlélet több évtizeddel ezelőtt, de jelentős eredményei ellenére ma sincs túl jó helyzetben (Bácskai, 2000). A *fogalomtörténet-írás* pedig a nagy hagyományú eszmetörténet demokratizálására tett kísérletet. Képviselői (R. Koselleck, O. Brunner, Q. Skinner, J. G. A. Pocock és mások) okkal vélekedtek úgy, hogy egy korszak gondolkodása nem azonosítható az emberiség úgynevezett örök kérdéseit éppen akkor vizsgáló nagy elmék meglátásaival. Annak a létrehozásában és fenntartásában *mindenki* részt vesz, aki a nyilvánosság színterein *különböző műfajokban* megszólal, és nem is csak elvont és fennkölt ideák hordozzák, hanem a közösség tagjai által legtöbbször vitatott és nagy szemantikai telítettséggel bíró fogalmak (Szabó, 1997).

A politikatudomány ma ott tart, ahol a történettudomány a múlt század elején. *Témáinkat* illetően ki sem látszunk „a politikusok és más hatalmasságok” ténykedéseinek és az általuk működtetett intézményeknek a vizsgálata alól. Erőfeszítéseink zöme arra irányul, hogy egyrészt listázzuk és számba vegyük ezt a helyzetet, másrészt megmutassuk a mögöttes „objektív igaz” okokat és a diszfunkcionális működésmódokat. Így lesz azonos a politika a politikusok hatalmi mesterkedéseivel és a kicsinyes pártharcokkal, a politológia pedig azzal a „valamivel”, ami ezzel a gyanús jelenséggel foglalkozik. Az állampolgárok és választók politikai tevékenységét azonosítjuk a választással, esetleg saját (civil) intézményeik gründolásával és működtetésével, politikai tudásukat pedig a kikutatandó (köz)véleménnyel és egy feltárássra váró homályos ismerethalmazzal. Vannak persze még a nagy eszmék és az elvont gondolatok, amelyeket érdemes megismerni, hiszen jelen praxisunkat a múlt politikai ideái „alapozzák” meg. A *szemlélet* pedig igazodik a tárgyhoz. A politikai intézmények adottságok, amelyeket az objektív törvény „igazgat”. A figyelemre érdemes politikai cselekedetek egy távoli világ szereplőinek végzetes és utálatos megnyilvánulásai. Az állampolgár létezése súlytalan, hiszen mindenekelőtt közömbösségét kutatjuk. Tudását vizsgálva pedig szeparált, magányos lénynek képzeljük, akit arra kényszerítünk, hogy egy általunk preformált felfogás függeléke és illusztrálója legyen (Bourdieu, 2000). Bárhogyan is nézzük: ez egy arisztokratikus tudományfelfogás és tudományművelési gyakorlat. Nem azt állítom természetesen, hogy tévedések gyűjteménye és haszon nélküli ténykedés, csupán egy fontos szemléleti pozíciójára mutatok rá – és ezt még csak nem is tartok értéktelen magatartásnak. Csak szeretném jelezni, hogy szerintem miben vagyunk, ezzel együtt prognosztizálnám, hogy előbb-utóbb kénytelenek

leszünk mi is szembesülni a szemlélet korlátjaival, a történettudományhoz hasonlóan.

A kommunikatív-diszkurzív politikai valóság természetét talán éppen azért érdemes kutatni, és adekvát tudományos szemléletét pártfogolni, mert megpróbál eltávolodni az aposztrofált felfogástól. Nincs egyedül ebbeli törekvésében, ahogyan vitatott tanulmányomban erre utaltam is, de ezek a törekvések ma még nem elég karakteresek. A diszkurzív politikatudomány ideája a demokratikus gyakorlathoz szemléletben is igazodó tudomány, és a „nagy” politikát *leleplező* hevületet legfeljebb az ehhez vezető első lépcsőfoknak tekinti. Innen a köznapiság és a köztes műfajok iránti elnéző magatartás, amit a vitában néhányan a szememre is hánytak. Úgy képzelem, hogy ez a tudomány a politikai egész praxisát másként fogja fel és tagolja, mint az arisztokratikus politológiák (lásd erről részletesen Szabó, 1998), és szemléletében is más elveket igyekszik érvényesíteni (lásd erről részletesen Szabó, 2000). Ennek következtében magát a tudományt sem világmegváltó-népboldogító eszköznek, vagy mérnöki gépezetnek látja, amellyel a kiközösített világot tesszük újra meg újra állítólag a helyére. A hozzám közel álló tudomány *kulturális teljesítmény*, mint az élsport, a művészet vagy az asztalosmesterség. Vélhetően egy tudós akkor teszi jól a dolgát, ha nem próbál meg kiszorítani és helyettesíteni más kulturális teljesítményeket, egyebek mellet a politikus mesterségét vagy művészetét, hanem *saját* kultúráját igyekszik minél magasabb szintre emelni, és ha ki lép is az agorára, a szerepeket nem keveri össze egymással, ahogy ezt a vitában többen is szorgalmazták.

IRODALOM:

- Arisztotelész, 1999. *Rétorika*. Fordította: Adamik Tamás. Budapest: Telosz Kiadó
- Bácskai Vera, 2000. „Én kíváncsi történész vagyok”. Interjú. Készítette: Keszei András. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 1. sz. 7-18.
- Bourdieu, Pierre, 2000 [1973]. A közvélemény nem létezik. (Fordította: Jéderer Pál.) In: Kiss Balázs (szerk.), *Politikai kommunikáció. Szövegyűjtemény*. 271-283. Budapest: Rejtjel Kiadó.
- Debreczeni József, 2000. „Publicisztikai politológia”: fából vaskarika. *Politikatudományi Szemle*, 1-2. sz. 243-252.
- Dieckmann, Walther, 2000 [1969]. A politikai szavak tartalma. Fordította: Szabó Márton. Szabó Márton - Kiss Balázs - Boda Zsolt (szerk.): *Szöveggyűjtemények a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. 28-52. Budapest: Tankönyvkiadó, Universitas.
- G. Fodor Gábor, 2001. Lehet-e a politika tudomány? *Politikatudományi Szemle*, 1-2. sz.
- Galló Béla, 2000. Egy ilyen, egy olyan. *Politikatudományi Szemle*, 3-4. sz. 265-274.

- Geertz, Clifford, 1994. Az ideológia mint kulturális rendszer. Fordította: Fejér Balázs. In: uo.: *Az értelmezés határain Antropológiai írások* 22-62. Budapest: Századvég Kiadó.
- Jobbágy József, 2000. A tudós publicista. *Politikatudományi Szemle*, 1-2 sz. 253-257.
- Kiss Lajos András, 1999. A diszkurzív politika természetrajza. *Magyar Filozófiai Szemle*, 6:993-1001.
- Lakner Zoltán, 2000. Egy szakma presztízse. *Politikatudományi Szemle* 3-4. sz. 275-283.
- Nádas Péter, 1995. Egy reformer lélek. *Holmi*, 10. sz. 1472-1482.
- Rorty, Richard, 1994 [1989]. *Estelegesség, irónia és szolidaritás*. Fordította: Boros János és Csordás Gábor. Dianoia sorozat. Pécs: Jelenkor Kiadó
- Schmidt Mária, 2001. Helyet teremtünk magunknak. Interjú. Készítette: Dési János és Németh Péter. *Népszava*, március 24.
- Szabó Márton, 1997. Politikai fogalmak történeti metszetben. (Utószó) In: Reinhart Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája* 83-103. Budapest: Jászóveg Műhely Kiadó
- Szabó Márton, 1998 [1996]. A vitatkozó politika: Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. In: uo.: *Diszkurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvéről és a politikai tudásról*. 340-384. Budapest: Scientia Humana
- Szabó Márton, 1999. Publicisztikai politológia Magyarországon a kilencvenes években. *Politikatudományi Szemle*, 4. sz. 81-93.
- Szabó Márton, 2000. Politika versus politikai: Carl Schmitt „das Politische” fogalma. In: uo.; (szerk.) *Beszéld politika. A diszkurzív politika teoretikus környezete*. 24-50. Budapest: Jászóveg Műhely Kiadó
- Szabó Márton, 2001. Political Science and Politicises in Hungary in the 1990s. In: Andreas Pribersky, (szerk.): *Social Scientist in the Transformation in East-Central Europe*. London: Avebury, 2001. (Megjelenés alatt)

KAUTZ GYULA

Politika vagy országásattan*

A politika vagy Országásattan általában

9. §

AZ ALLAMTUDOMÁNYOK ÁLTALÁBAN¹

I. Az emberek társadalmi és állami élete és szervezetére vonatkozó tudományoknak, mindekkoráig egy általánosan elfogadott s mindenoldalulag megalapított elvkörből kiinduló, s az élet és itészet követelményeit is kielégítő rendszere, és körzetem létez². Pedig ez mind a tudománynak közvetlen érdekében és mélyenható jelentőségének tekintetéből, mind pedig az okból is nagyon óhajtandó volna, mivel minden egyes tudományi ágnek az összes rendszerbeni helyzete feladása és vizsgálatköre, azonnal világosan kitűnnék, s így tulajdonképi jelleme tárgyalási módja és jelentősége is tüzetesebben méltányoltathatnék.

Az emberi tudomány és ismevilág terjedelmes körében, egy önálló és sajátlagos jelleggel bíró tudományrendszert találunk, melly kiválólag a társaságban, jelesül állami társadalomban élő embereknek, mint egy fensőbb egységbe összeforrott létszeres egésznek élete és alakulásával foglalkozik; az egyes polgárokat

* A közölt tanulmány kautz Gyula *Politika vagy országásattan tekintettel a két művelt világrész államintézményeire és törvényhozására* (Pes, 1862) című tan- és kézikönyve II. fejezetének részlete.

mint egy magasab Öszlétnek és Közületnek tagjait és alkatele-
meit tekinti, vagyis az Államtudományt¹. – Státustudományok,
vagy Államtudományoknak e szerint minden, az „Álladalomra”
vonatkozó, s a tulajdonképeni országász és a politikailag tevé-
keny állampolgár képzése és kalauzolására irányzó, ismerzakok
összesége neveztetik; a melly tehát nem egyéb, mint rendszeres
foglalata azon tanitmányok és elveknek, a mellyek az állada-
lomnak, mint az egységes s rendezett népelet külnyil-
vánulásának, természete és lényege, szerkezete és intézmény-
köre, elemei és alkotrészei, tényezői és mozgató erői, rendezése
és vezénylete, fejlődése és történeti állapotaira, szóval egyete-
mes bel- és külviszonyaira vonatkoznak. – Kitétszik ebből, hogy
az Államtudományoknak egy mindenekfelett nemes, mély je-
lentőségű, messzehorderejű, de valóban nehéz s óriási feladat-
kör is jutott osztályrészül. – Az államtudomány vizsgálati és fej-
tegetési tárgyát mindenekelőtt ugyanis az összes nemzetélet,
egységes külső rendje és művezetében, képezvén, hivatásában
álland, tüzetesen kimutatni, mint szorulnak a népeknek minden
gondolható életcéllok szerint messze szétágazó törekvéseik, a
külső együttlét bizonyos egységes megállapított rendjére; mint
valósítatik meg azok által tényleg e rend; mint gyakorol ez azon
törekvések és működelmekre befolyást; s mint hatnak viszont
ez utóbbiak reája, kisebb nagyobb mértékben vissza!? Államtu-
dománynak leend tisztjében megmutatni, mint válik a népnek
és pedig akár egyesekben akár társaságai és testületeiben te-
kintsük azokat, egész élete, egy ugyan azon időben államképző
erővé, s államtevékenységi tárggyá!? Neki áll feladatában: az
államnak egységes életét minden jelentékeny tüneményeiben,
az összes néplétteli viszonylatban, és minden intézményeivel
szem elé állítani! kormánynak és kormányzottaknak
özműködését a népegész életcéljai előmozdítására, vizsgálat
alá vonni! – az egyeseknek s testületeknek, sőt egész néposz-
tályoknak, a státusközérdek tekintetébeni önálarendelését,
különzetes érdekeik s céljaikról lemondását, tekintetbe venni!
Valamint azt is kifejteni, mint valósul meg a nép egyes
különtörekvései változatosságában a Nemzetegység eszméje,
mint nyernek az általános társalmi fogalmak a concret néps
közéletben tartalmat és életet; mint mozog, fejlődik, és hanyat-
lik az álladalom; mint nyilvánul és működik a kormányzat és az
alkotmány; mint felelnek meg hivatásuknak s a közület
igényleteinek a különböző hatósági műszervek és közlönyök;
mint oszol meg és hat ismét a népegész, különböző osztályai és
rétegei szerint az összes státusalakulására; mint folybe
termékenyítőleg vagy lankasztólag az államigazgatás az emberi
s polgári élet köreire; mint részeltetnek a népnek egyes rétegei
a hatalom gyakorlatában; mint igazolják magukat, mcnyire fe-
lelnek meg rendeltetésöknek a különböző politikai intézmé-
nyek; milly kapcsolatban vagy ellentétben jelentkeznek a nem-

zetiségi és a politikai érdekek és törekvések az álladalmakban; milly arányban és milly körülményekben lépett a szabadság és az egyenlőség elve valóságba a különböző államokban és szellemi érdekek, vagy a kiválólag anyagi és gazdasági törekvések; és viszont mikép hatnak ezek vissza az állami célokra, és szervezetre; s mint foglalja egyáltalában a közhatalom a tulajdonképeni közvetlen hatáskörén kívüli népeletviszonyokat egy magasab egységbe össze, a mennyire t. i. ez, egyfelől az egész közületnek, másfelől maguknak ez egyes életköröknek kifejlése és tökélyesbülése érdekébcn kívánatos sőt szükséges! – Végre feladatául tekinti az államtudomány tüzetesen kifejtteni: a Jog- és Igazságosság elvének a népnek közéletébeni megvalósulása módjait és eredményeit; a közerkölcsiség és a társadalmi morál elveinek az egytetemes közéletbeni érvényét és hatását; az ipari és forgalmi érdekek és törekvéseknek az állami özlét, s az anyagi közboldogság megalapítására gyakorolt befolyását; valamint magának a közhatalomnak, mindezen érdekek, törekvések és tényezők biztosítása, előmozdítása és az általános öszérdek szempontjábóli vezérletére célzó feladatait, intézkedéseit és teendőit!

Ezen általánosan kiemelt feladatköréből és fogalmából az államtudományoknak, azon megismerésre jutandunk, hogy az államtani elmélet az egytetemes népelettel és társadalommal foglalkozik, ollykép t. i. hogy annak minden tevékenységei és nyilvánulási köreikre kiterjeszkedik, vagyis mind anyagi és szellemi, mind erkölcsi és jogi, mind politikai és állami ügyeit, viszonyait, és elemeit, vizsgálatai tárgyául fölveszi s nyomozásainak alájaveti. – E magában véve rendkívüli terjedelmű nyomozáskör és feladat azonban, tüzetesebben szemlélve azon czélt, a mellyet az államtudományok elérni törekszenek, lényegileg megszoritatik és korlátoltatik az által, hogy az Államtani szakok a népelet mind e nyilvánulásait és viszonyait: nem minden irányban és minden oldaluk szerint veszik vizsgálat alá, hanem csak annyiban, a mennyiben egyáltalában külső érvényük, és viszonylatuk vagyon; a mennyiben a közület özlétezése czélja, mozgalma és alakulására behatnak; a nép- és államélet lényeges alkatelemeikép szerepelnek; és külsőleg, az Egészre kiható cselekvőséget tanusitanak⁴; míg a többi momentumok és oldalakra vonatkozólag az illető nyomozást és elvkifejtést egy egészen más jellemű különös és sajátlagos tudományrendszerre hagyja. – Kitetszik innen az, hogy az Államtudományok körébe kiválólag csak az állami Jogra, azután az Államrendezés és kormányzásra, továbbá a Nemzetgazdaságra, és annyiban a mennyiben a Közerkölcsiség is némelly tekintetben a fentkitűzött jellemmel bír, a Közerkölcsre vonatkozó tudományszakok sorolhatók; a népelet egyéb nyilvánulatai és köreire, például a vallásra, az egyházra, a művészetre, a szellemi művelődésre, vonatkozó tanágak pedig, mint lényegileg külön-

böző, s eltérő jellemű élettevékenységi momentumokat, fejtegető és tárgyalóismeszakok, Hit- és Egyháztan, a Művészettan, és Művelődéstan egészen önálló tudományrendszereit képezik⁵.

II. A mi már most az Államtudományok tulajdonképeni osztályzatát és egyes ágait illeti, e tekintetben nem is szükség különösen kiemelni azt, hogy a státustudományok a szerint a mint a vizsgálódásnak a mellyből kiindulna, neme és módja különböző; vagy a szerint, a mint az állami élet különböző oldalai és nyilvánulásai vétetnek tüzetesen figyelembe: többféleképp osztályozhatók. Így vonatkozva az említett első momentumra, vagyis a tudománykör egyes ágai jellem és vizsgálódási megfejtegetési módjára: meglehet különböztetnünk a.) Bölcséleti Államtudományokat, a mellyek t. i. a státusélet általános észti természetét és eszményét, functióit és feladatait tárgyalják; b.) Történelmi Államtudományokat, mellyek az állam históriai fejlődését, a státuseszme fokenkénti megvalósulását, a közczéloknek bizonyos tér- és időben mikép történt tényleges megvalósítását fejtegetik; végre c.) Gyakorlati Államtudományokat, a mellyek a státusczéloknek adott viszonyokbani legszűkebb elérése módjait és közegeit ismertetik. – Vonatkozva ellenben az utóbbi momentumra, vagyis a státusélet különböző nyilvánulási köreire, és így az egyes államtudományi szakok főeleme és közvetlen anyagára: meglehet különböztetnünk, mint már fentebb is tevők a) Jogi Államtudományokat, a mellyek kiválólág a státus jogviszonyaival, jogintézményeivel, a polgárok s az államhatalom jogviszonylataival, s a státusnak idegen státusokkali jogkapcsolatával foglalkoznak; b) Gazdászatiakat, a mellyek a nép anyagi ipari s gazdasági életszervezete és mozgalmára vonatkoznak; c) Politikaiakat, a mellyek tüzetesen a legczélszerűbb államszervezés és kormányzás elveit fejtegetik; d) Közerkölcsit, a melly az államot mint lényegileg általánosan kötelező morálszabályokon alapuló, s azok szerint működni hivatott közületet vonja vizsgálat alá. – Lehet végre a Státustudományokat a szerint a mint az egyes ismeágak vagy a kül- vagy a belállamügyekkel foglalkoznak, kül- és belügyiekre osztani, a hol azután a Nemzetközi Jog meg a Diplomatia az első, minden többi állami ismeszakok pedig az utóbbi osztályba tartoznának. – Véleményük szerint az államtudományok leghelyesb s legczélszerűbb osztályzása az leend, a hol egyfelől az illető tanszakok jelleme és iránya, másfelől tárgya és főeleme, egyidejűleg találna kifejezésre; s e tekintetben előbb egyáltalában felosztanók az összes státustudományokat elméletiek, vagy jobban⁶ dogmatakra, és történelmiekre; – azután pedig az említett négy fő népéletelem vagy oldal szerint: Jogiakra, Politikaiakra, Közgazdaságiakra, és Közerkölcsire.

Ezeknek nyomán az Államtudományok körzete a következő sorozat szerint volna osztályozható és áttekinthető:

Államtudományok.

I. Dogmatikai Államtudományok, és ugyan különösen

1. Általános Államalaptan.⁷
2. Jogi Államtan, és ugyan a) Államjog, b) Nemzetközi Jog⁸.
3. Politikai Államtan vagy Országászattudomány, és ugyan a) Államszervezés-, b) Kormányzástan.
4. Közkerkölcsi Államtan.
5. Gazdászati Államtan; vagyis Nemzetgazdaság- és Pénzügytan.

II. Történelmi Államtudományok.

1. Államtörténelem.
2. Statisztika.

E felosztás és sorozatra vonatkozólag egyébiránt megemlítendő különösen még ezek a) hogy az érintett határokon belül az itt elésorolt államtudományi főszakoknak (tehát a Jognak, a Gazdászatanak, a Politikának, és a Morálnak) mind tárgyai mind nyomozási vidékei összeütők; csak hogy mindegyikük egy külön külön oldalát veszi ezeknek tüzetesen figyelembe és vizsgálat alá; s hogy mindegyik tudományág egyenként véve a többit részint föltételezi, részint megállapítani segíti. b) Hogy nézetünk szerint az Államjogtannak köréből, úgy a mint az rendszeren tárgyalatni szokott, igen sok kiküszöbölendő, és a Politikába viendő át. c) Hogy a Közkerkölcstan azért vétetett főleg mint legujabb államtani szak, a státustudományok itt közlött körzetébe föl, mivel tényleg léteznek az állami életben, szerkezetben és kormányzatban olly viszonyok és esetek, a mellyeket sem maga a Jog, sem a Közgazdaságtan elvei és tanai szerint, megfejtteni, illetőleg elintézni, nem lehet; és mégis az összesállamrend s külső népéletre nézve a legnagyobb fontossággal és horderővel bírnak.⁹ Végre d) hogy mulhatlanul szükségesnek tartjuk ugyan azt, hogy a státustudományokban az ugynevezett socialis momentum is kellő figyelemre méltattassék; de azért nem helyeselhetőnek tartjuk azon eljárását a melly szerint az államtudományok eddigi körzetének egy avval majdnem ellentétben álló s egészen új, ugynev. Társadalmi tudománykörzet állitatik melléje¹⁰; a mi által az államtudomány egyrészt lényeges, alkatrészei és elemeitől megfosztatik; másrészt üres és pusztá formák, népéleti idomok tudományává törpítetik¹¹!

10. §.

A POLITIKA VAGY ORSZÁGÁSZATTAN.

I. Minket az Államtudományok rendszerének nagy köréből, mint említenünk nem is kell, a Politikai Államtan, a szoros értelembeni¹² Politikai Tudomány, vagy mint mi ezután nevez-

ni fogjuk: az Országásztan¹³ érdekel. Szükség tehát, hogy mindenekelőtt ez utóbbinak fogalmát és feladatát tüzetesen kifejtjük és megismerjük. – E tekintetben egyáltalában azt mondhatjuk, hogy addig míg az állambölcselet, és az általános államjogtan a népelet jogi oldala és nyilvánulásaival, a fejedelem és a nép egymásiránati jogviszonylataival, s az államélet eszményével foglalkozik; míg a Nemzetgazdaságtan a társadalom és állam anyagi és vagyoni érdekeit és ipartevékenységét clemzi; és az Államtörténet és Statisztika az állami fejlődés és alakulás históriai ecsetlésére meg a fenálló közviszonyoknak és állapotoknak rajzára terjeszkedik: addig a Politikának, mint önálló s különös jellemmel bíró tudománynak, lényege abban áll: hogy a gyakorlati államelméletet, alkotmány és kormányzat által megállapított tényleges mozgalma és nyilvánulásában szemléli; a nép- és társadalomorganismust kormányzó és kormányzotok egymáshozí viszonya szempontjából nyomozza; a státusszerkesztés és államformáknak befolyását a népegészre és ennek viszonthatását amazokra megfejti; az országászi tevékenység és intézkedés módjaival, szabályaival és törvényeivel megismertet, és így egyuttal, és egyáltalában tekintve: azon eszközök és módok tudományok kifejtését adja, a mellyek által az államélet céljai és feladatai lehető legsükerebb és legtökélyesebb, elérettethetnek és megoldathatnak!

Igy fogva fel a Politikának, mint önálló státustudományi főágnak, feladatát és lényegét, annak értelmezése legegyszerűbben következőkép állapítható meg: A Politika vagy Országásztan az államcéllok legsükerebb megvalosítására vonatkozó elveknek rendszeres foglalata; vagy „a legczélszerűbb Államrendezés és Kormányzás Tudomány”¹⁴.

Kitetszik a mondottakból az, hogy az Országásztan jelleme és lényegében, egyfelől az „általános államéletet” szem előtt tartó általános irány vagy elemmel, másfelől az ezen államélet feladatai megvalosítására legsükerebbben vezető módok és eszközök tekintetbevételén alapuló: czélszerűségi momenttel, találkozunk. E két eleme, vagy oldala között a politikai elméletnek azonban lényeges különbség vagy ép ellentét nem létezik, mert az elsőnek nyomán a tulajdonképeni államéletnek mozgalma, a politikai institutiók természete, alapja és hatályja, s a népeletnek alkotmány és kormány által rendezett és előidézett nyilvánulása, mint tény, tapasztalati állapot tekintetik; míg a másik elemnek nyomán, a melylyel a Politika a társadalmi tevékenység minden nyilvánulatait a közület célrendszere gyúpontjában egyesíti, ezen tényleges állapotok nyomozásából nyert eredményeknek mintegy érvényesítése, alkalmazása vétetik célba; úgyhogy egyik clem a másikat szükségkép föltételezi, kiegészíti, és támogatja; jelesül azonban az utóbbi az első nélkül örökké hiányos, tökélyetlen és határozatlan volna!¹⁵

II. Az országászatannak tulajdonképeni hivatását és jellemét tehát az előrebocsajtottak szerint, az állam legczélszerűbb elrendezése és vezénylete képezvén, önként következik innen, hogy a Politika főfő irányának abban kell öszpontosúlnia, hogy a népeknek mint független politikai közületeknek, gyakorlati életmozgalmát s alakulási törvényeit, okaikban és eredményeikben szem elé állítsa; az államhatalmak legczélszerűbb szervezése és tevékenysége módjait és irányait kijelölje; a különböző népéletnyilvánulásoknak az Egészbeni kapcsolatát, az egészet képviselő közhatalom általi vezényeltetését, és egymás közti kölcsönhatását, földeritse; az álladalmat képző polgárok és néposztályok politikai működését, indokai és következményeivel megmagyarázza; az állam lényegéből származó fogalmakat úgy a mint azok a gyakorlati népéletben életet és tartalmat nyernek, kimutassa; a szabadság és rend, az uralkodás és az engedelmesség, a polgáregyenlőség és különbség, politikai hatályját, működés körét, és szükséges korlátait föltüntesse; alkotmányt és kormányzatot, központi és helyhatósági közlönyöket, szerkezetét, öszműködésök, és általános tevékenységökben meg tulajdonképen hatáskörük szerint, megismertesse; az álladalomnak elemeit és erőit, intézményeit és formáit, kulturái és gazdaszati viszonyait: a közület élete és céljai szempontjából és érdekében, kimutassa és méltányolja; s így az országászati tevékenység vezérelveinek alapos megismerésére a státusz-feladatokat megoldására vonatkozó legczélszerűbb módok és eszközök megválasztása és fogatosítására kalauzoljon!¹⁶

És innen van, hogy ez ismeág, mivel a valódi politikai művészsögre vezérel: még Állami Eszélytan, Állambölcsesttan, Politikai Ildom- vagy mint a németeknél szokásos: Állam-művélytannak (Staats-kunstlehre) is címezhető!¹⁷

Ezen tudományunk egyik főelemét képző czélszerűségi momentum azonban nem öly értelemben veendő, mint némelyek által történik, a kik a Politikát pusztá eszélyességi elméletnek (Klugheitslehre) tekintik, a mely például azt tanítja, hogyan lehetne céljainkat leghamarább legkönnyebben, bármilylly úton is megvalósítani és elérni! E balfelfogás jelesül onnan eredt, hogy a gyakorlati közéletben eszélyesség és Politika sokszor rokonértelenben, t. i. furfangóság helyett, vétetik, s politikusnak még a kétesjellemű, ravasz ember is szokott hivatatni!¹⁸ E szójárásban azonban a „Politika” nem is valódi értelemben vétetik; s valódi nemes fogalmának csak torzulata és elfajulásával találkozzunk, a mennyiben a Politika erkölcsi tartalma és jelleme végkép félreismertetik, vagy tagadtatik! Az Országászatann vagy Politika nem öly értelemben Czélszerűsésttan, mintha a közczélokot szennyes és tisztátlan eszközökkel és módokon is lehetne vagy kellene megvalósítani. Söt ellenkezöleg; az igazi Országász igenis jól tudja, hogy az állam céljai csak a Moral és Jogosságali leghűbb öszhangzásban, a nép és kor jogérzületé-

nek, erkölcsi meggyőződéseinek elvciveli egybefüggésben valósíthatók meg tartandóan; hogy az országásznak is csak jogos célokra, nem jogtalanokra kell törekedni; s hogy a roszt, szennyes eszköz, a legszentebb célt is bemocskolja, elrutítja; valamint tényleg az egyetemes államtörténelemből is azon tapasztalást meríthetjük, hogy a legnagyobbszerű, a legtermékenyebb, és a legáldásthozóbb státusspolitika többnyire nem az volt, a melly ravasz eszélyesség, és furfangosság, hanem, a melly bölcsesség, jogtisztelet és morális erő által vezéreltetett, s annak alapján fogatosított¹⁹.

III. Az Országásztan vagy Politika már tulajdonképeni jelleme és feladatánál fogva mindenekfelett gyakorlati, practikus tudomány. Ez jelesül ollykép értendő, hogy feladata nem annyira az állameszménynek, és státusideálnak, hanem inkább a tényleges gyakorlati államéletnek, és tüneményeknek, nyomozása és megfejtése. Kitetszik innen hogy a politikai elveknek ép azért, mivel a valódi élet s állammozgalom tüzetes vizsgálatának eredményei, magára ezen gyakorlati életre hatásuk annál bizonyosabb és könnyebb lesz; másodsor az, hogy a státuscélok megvalósítására alkalmazott eszközöknek és módoknak, mindenkor az életből magából kell merítve lenniök²⁰, ha azt akarjuk, hogy ugyanazon életre jótékonyul vissza is hathassanak, vagyis valóban hasznosak, és sükerre vezetők is legyenek; végre kitetszik innen az is, hogy a Politika tulajdonképeni gyakorlati jelleme és irányánál fogva, feladatait nem annyira választani, és csinálni, mint kapni és fogadni vagyon hivatva, a mint ezek jelesül, tér- és időbeni viszonyokból támadnak, és megoldatást követelnek. Jól mondja Dahlmann: Az Országásztan állami egészségtan, nem ép azért mintha csak egészséget szerezne, hanem azért, mivel a betegség okait, forrásait, elhárító vagy enyhítő szereit megismerteti, s az egészségi állapot biztosítása és fenntartására célzó közegeket és utakat kijelöli.

Egy további folyamánya tudományunk eddig kifejtett természeté és lényének az, hogy mint a valódilag létező státusélet rendezése javítása s tökélyesbitésére célzó ismeág: egyfelöl tudomány (a szó szorosb értelmében) másfelöl művésztan. – Tudomány jelesen annyiban, a mennyiben az általános államtanban s állambölcséletben kifejtett államfeladatok és állameszmények tekintetbevételével, másrészt a státustörténelem és statisztika által megismertetett erőknek és eszközöknek nyomán: a tényleglétező államépület számára, mintegy az alaprajzot elkészíti s elvszerűen megállapítja, s egyuttal a státusélet szervezésének, vezetésének, s igazgatásának természetét, föltételeit és eredményeit kimutatja. Művésztan pedig annyiban, a mennyiben a tudománytól nyerve az irányzó eszméket és elveket, a valósághoz alakítólag és idomítólag fordúl; az átmeneteket előkészíti; az ellentételeket kiegyenliti; szóval eszményt

és létezőt egymással érintkezésbe helyezni, kibékíteni, és közvetíteni tanít bennünket²¹. De mindkét tekintetben, s daczára annak, hogy gyakorlati s tapasztalati irányú tudomány a Politika, melly kiválólag a konkrét viszonyokkal és adott állapotokkal foglalkozik, sőt mondhatjuk ép cz okból: szüksége van annak mindenesetre bizonyos Előképre, konkrét Esményre, a melly t. i. azt fejezvé ki, a minek lennie kellene, a mire adott körülményekben törekedni tanácsos volna, szüntelen előtte lebegjen; s a mellynek megvalósítása, létező államalakulásban, egyik fő célját képezze²². Az egy nagy tévedés, a mellytől ez utóbbi tekintetben azonban a Politikának gondosan óvakodnia kell az, hogy ne induljon ki azon eszméből, mintha az országász arra volna utalva: egy minden idők és minden népek, vagy minden országokra alkalmazható, egyaránt czélszerű, és üdvös intézménykört vagy alkatformát és szerkezetet, e tudományból meríteni²³; a mit már maga a különböző népek és korszakok különböző jelleme, a nemzetiségi históriai, műveltségi, s társadalmi viszonyok sokfélesége és változatossága is egyenesen leheltenné tenne, és meghiusítana.

IV. Az illy értelemben felfogott Politika vagy Országásztan a valódi észszeres és organikus államéleti reformnak és haladásnak is tudománya²⁴; jelesül azért, mivel egyfelől a státus czéljai, elemei, erői és eszményeinek, másfelől adott népek társadalmi történeti nemzetiségi, műveltségi viszonyainak méltányolása alapján, a szükséges és kivihető reformokat kimutatja, és azt, a mi a fennállóknak békés továbbfejlesztése, tökélyesbítése tekintetében legközelebb foganatosítandó, szemünk elé állítja. – Az Országásztannak e kitünőleg gyakorlati, és egyuttal közvetítő jelleme abban is fényesen nyilvánul, hogy kapcsolatban az élet tezmészetszerű folytonos továbbfejlődésével, s annak, ekkép támadt követelése szerint: a szakadatlan haladás és javítás pályáján járdal ugyan, de e menetében és magatartásában sem túlzott eszményi²⁵ igényletek, sem szenvedélyes mozgalmakban pillanatnyi érvényre jutott tények vagy események által magát háborítatni, zavartatni, vagy feltartóztatni nem engedi; mert igen is jól tudja, hogy az élet, a practikus államalakulás, organikai természeténél, ugrásokat és szakadásokat nem ismerő jelleménél fogva, mindenkor az erők és viszonyok egyensúlyjának helyreállítására törekszik; hogy az igazi politikus állása az élet irányzata és mozgalmában keresendő; s hogy a valódi országász és státusférfit feladása mindenkor az leend, álláspontját az élet azon nagy, középső hullámzatában s irányzatában elfoglalni, a melly minden végleteket kerüli, legyőzi, vagy módosítja! – Ép így fő követelése a józan politikának az, hogy állami számításainknak s tevékenységünknek mindig nemcsak az egyes és legközelbi pontokra, hanem az egészre, és minden idők s fejleményi körökre kell kiterjeszkednie, azokkal összhangzatban állnia; mert egyébként a biztos criteriumokat s

támaszpontokat eljárásunkban nélkülözőnk, csak egyes erők osztályok vagy érdekekre támaszkodnánk, sőt még oda is juthatnánk, hogy tudományunk elszigetelt, önző, elzárkozó jellemű ismeággá fajulna; s a pillanatnyi eredménynek, és haszonnak, minden egyéb fensőbb tekinteteket és érdekeket feláldozná²⁶ – 27, 28!

11. §.

A POLITIKA MÓDSZERE; JELESÜL FORRÁSAI, FEJLEMTÖRVÉNYEI, ESZMÉNYI ELME ÉS TANELEINEK JELLEME²⁹.

I. A tudomány módszere alatt azon utat és módot értjük, melly annak elvei megismerése és megállapításában, meg igazságai és tanainak kifejtése és tárgyalásában követtetik. Az első főbbfontosságú momentum e tekintetben tehát azon kérdésnek megoldása „mellyek azon források a mellyekből a tudomány igazságai és elvei meritetnek;”, a mi azután magára az egész tudományszak jelleme és irányzatára nézve is döntő befolyású körülmény³⁰.

Az Országásztan mint kitünőleg gyakorlati és tapasztalati ismeág, egyfelől a concret statusélet s államtevékenység természete, intézményei, szerkezete, hatálya és viszonyai, kifejtése és nyomozása, de másfelől mint valódi ethikai jellemmel bíró tudomány, arra is vagyon hivatva³¹ (mint fentebb látók) hogy az államélet haladása s tökélyesbitése föltételeit és módjait is kijelölje; tehát nem csak a létre és a létezőre, hanem arra is kiterjessze, a mi adott viszonyok és körülményekben a javítás és reform érdekében fogatosítandó; hogy így a fenálló mellett a jövendő és célba veendő is méltányolva, olly tudománnyá váljék, melly az emberi és nemzeti társadalomrend legmagasb állami feladványai megoldásához is tényleg hozzájárul³². – Kiteszik innen, hogy már maga a tudomány lényege és feladata azt hozza magával, hogy igazságainak és elveinek megismerési forrását hol kell keresnünk. A főfő és közvetlen megismerési forrás ugyanis a tapasztalatban, a történelmi és positiv állapotok, fejlemviszonyok, s intézmények mindenoldalú nyomozása, következtetések és combinatókrai felhasználása, és tüzetes átvizsgálásában rejlik³³⁻³⁴; míg a másik forrásból, vagyis a gyakorlati ethikai emberészből, csak akkor és annyiban merithetünk, a mennyiben tudományunk második eleme, a mellyet egyáltalában eszményinek nevezhetni, jó tekintetbe; a mellyre nézve ugyanis a történet, a tapasztalás egészen kielégítő támaszpontokat nem szolgáltat³⁵! – Tudományunk feladatának e második momentumára nézve, egyébiránt nem szabad szem elől tévesztenünk azt, hogy még ennek irányában is fő-

fontossága a tapasztalat³⁶ annyiban, a mennyiben csak ennek alapján és segítségével vehetünk korlátolt körű szellemei szemekkel mintegy jóslói és látói pillantását a jövőbe; a mennyiben magának a legnagyobb lángeszmeének feje sem képes a gyakorlati s adott viszonyokat és állapotokat ignorálni; s egyebet mint szellemi reproductiójukat és létszeres továbbfejlesztéseket eszközölni; s a mennyiben az egyedül magára állított emberész, mely a történeti s fenálló állapotokat figyelemre nem méltatja; az államélet pozitív természetét, tulajdonosait, szükségleteit, feladatait és tényezőit számba nem veszi; s minden tekintet nélkül a létezőre és a kivihetőre, absztrakt ideálokat fejt ki: mindenkor a tévelynek vagyon alájavetve, s rendesen a legbadarabb, a legfelszegebb ábrándképletek és torzalakok ajánlására és védelmezésére vetemedik! – A politikusnak, ha sikerrel és szerencsével akar eljárni tudományi elméletének és rendszerének felállításában, nem szabad soha szem elől téveszteni azt, hogy az Országásztant, mely a gyakorlati életből fejlődik ki s viszont a gyakorlati életre hatni van hivatva, üres fogalmakkal, elvont, tartalom nélküli eszmeevolúciókkal fölépíteni, az élet és államrend eszerszerű alakzatai és gazdag változatosságú állapotainak semmibe vételével, sovány fogalomschemákkal és spekulációval, megalapítani nem lehet; „hogy mint szellemdús Eötösünk is már kimondá, az államtudomány eredményei csak annyiban, a mennyiben tapasztaláson alapulnak, járnak valódi haszonnal; „, hogy mindenkor csak a tények egyctemes körének tanulmányozása és a tapasztalásból történő kiindulás vezet megnyugtató eredményekre, s képesíti a politikai bölcselőt arra, hogy valóban életrevaló intézményeket és módokat hozhasson javaslatba, hogy az állami létszer s tevékenység alakzatai és nyilvánulásai felett alapos ítéletet hozhasson; szóval a tudomány nagy feladatainak megoldása és rendeltetésének eléréséhez tényleg és sikeresen járulhasson³⁷!

II. Az országásztant feladatai egyikének, fentebbi elmélkedéseinkben az „államélet fejlemtörvényeinek” kimutatását és megismertetését neveztük, jelesül olly végből is, hogy ez úton az országászi s álladalmi tevékenység valódi vezérszabályainak felfogására juthassunk. – E feladat megoldása tudományunk tapasztalati eleme és jellemével áll közvetlen kapcsolatba, a mennyiben „államéleti törvények” csak a tényleges politikai nép- és társadalomfejlődés és pozitív állapotok mindenoldalú vizsgálata és nyomozása alapján ismerhetők meg, és bizonyíthatók be tüzetesen. – A politikának, mint a gyakorlati államtevékenység s államműködés tudományának, eddigi terméketlensége, meddősége és ingatag jelleme ugyanis főleg onnan ered, hogy művelői mindekkorig az államéletben és fejlődésben uralkodó organikus szabályok vagyis fejlemtörvények megismerése nem törekedtek; s így a politikai okoskodás és az országászi tevékenység jobbára csak az ide oda kapkodás, tapo-

gatódzás és experimentális hullámzatainak nyomán haladott; a politika exigenciák tudományának, vagy inkább nemtudományának czimeztetett, s biztos támaszpontokat és kiindulási alapokat nélkülözvén, soha határozottan előrelátható s kiszámítható eredményekre következtetni nem bírt!

A tudomány a közönséges tudás és ismerettől abban különbözik, hogy az egyes tények és tünemények okzatos összefüggése, a benső rugóknak, és szabályoknak, a mellyeken egy egész tüneménykor és annak részei, nyugszanak, ismeretébe behat; s így nemcsak az események külső halmazának, hanem benső, szükséges, és természetszerű kapcsolatának és egységének belátása és felfogására emelkedik; szóval a természeti vagy fejlődési törvények kifejtésével és ismertetésével foglalkozik³⁸. Korunk tudományi mozgalmainak egyik fő irányzata a physikai és erkölcsi világ e törvényeinek föl kutatása és kifejtésére czéloz. E hivatás és feladat alól napjainkban az Államtudományok, s ezek legjelentősbike a Politika, sem vonhatja ki magát, sőt iparkodnia kell, hogy annak minden erejével lehetőleg megfelelni képessé is váljék. Mert csak úgy, ha ezt foganatba vesszük, leszünk képesek az ezer alakú s változatosságú politikai tények és tünemények árjában, bizonyos támpontokat nyerni; a látszólag estelegesen fel- és aláhullámzó jelenségek tömkelegében, a benső rendet, összefüggést s egységet megismerni; s oda jutni, hogy tudalmunk ne legyen pusztá töredék, *tapasztalati adathalmaz*, vagy *másolatszerű* lenyomata a *valónak és létezőnek*, hanem valódi tudomány, mellynek bizonyos rendszeres egysége, okzatos elvi összefüggése van. – A politikai élet fejlem-törvényeinek megismerése többféle, mind elméleti mind gyakorlati *hasznokkal* kínálkozik. *Először* ugyanis azon belátásra vezet, hogy egyes országokban, népeknél, vagy korszakokban, különböző fejlődési tényezők és sajátzerű életalapok léteznek, mellyek az egész társadalom és *állami létszer* sajátzerű mozgalma és alakulására befolyanak. – *Másodszor* megismerésére jutunk ekkép azon örök erők és *természeti határoknak*, mellyeknek minden emberi és társadalmi lét és tevékenység alávetve vagyon, s mellyeknek semmibevétele és szemelől tévesztése csak szánandó fellázadás volna azon fensőbb világrend alapzatai ellen, mellyeknek alkotóját és igazgatóját a teremtés urában szemléljük. – E törvények megismeréséből merítjük harmadszor azon megnyugtató öntudatot, hogy a népek álladalmi élete nem egyeseknek kénye kedve vagy szeszélye, nem az erőszak vad hatalma, vagy a véletlen vak uralmától függenek, hanem bizonyos örök változhatatlan s fensőbb kezek által rendezett szabályterv szerint fejlődnek; valamint azon lélekemelő igazságot is, hogy a népek *valódi szükségletei* az emberiség fejlődése folyamában mind *kielégítenek*; hogy a *szabadság* és a *jóllét*, az emberi *személymértőség*, és *egyenlőség* elvének uralma mindig kiebb és kiebb terjed; hogy a népeket

népektől, polgárosztályokat polgárosztályoktól mesterségesen elválasztó válaszfalak, előjogok, kiváltságok mindég szűkebb és keskenyebb térre szorítatnak; hogy az állami hatalom gyakorlati mindinkább szellemibb és észszerűbb alapokra fektettedik stb. – E törvény megismerése nyomán jutunk végre azon helyzetbe, hogy a jövő tüneményeket és viszonyokat, némileg előremondhatjuk; a Jövő alakulása és állapotaiba mintegy látói pillantást vethetünk; a mennyiben t. i. az események és tények lánczolatánál s az azt kormányzó törvény fölismerésénél fogva, felvagyunk jogosítva föltenni azt, hogy mihelyt a jövőben valahol és valamikor ugyanilyen okok és tényezők, ugyanilyen irányban és módon fognak valamelly okozmány előhozására összeműködni, a kérdéses tüneményeknek is szükségkép előkellfordulnia; vagyis annak bekövetkezése mintegy bizonyosan *előremondható*.

A mi ez államéleti fejlemtörvényeknek tulajdonképeni kutatása és kifejtése módszerét illeti, ez a következőkön alapszik. A politikai buvárnak feladata abban állván, a különböző tünemények és tények vizsgálásából, s a történelmi viszonyok és események egyetemes folyamatának nyomozásából, *törvényeket levonni, törvények létele és működésére következtetni*: mindekelőtt szükséges, az egyetemes történelmi, s tapasztalati viszonyok és jelenségek *lehető legnagyobb körét*³⁹ a vizsgálódásnak alájvetni; azután az okozmányokról az okokra, az eredményekről a kútfőkre és rugókra visszamenni; az *egyenlőségeket és különbzetességeket* a jelenségekben különválasztani, illetőleg egymásmellé helyezni; a több különböző tények és tünemények hason tulajdonairól azok *közös okára* visszakövetkeztetni; a hisztóriai eseményeket s azok fejleményét *általánosítani* s mindezekből azután a közös *Szabályt* levonni; vagyis az *Inductió* és *hasonkövetkeztetés* (Analogia) módszere nyomán a törvényeket megállapítani⁴⁰. – A nélkülözhetetlen közeg és mód mind e tekintetben természetesen a szakadatlan *összehasonlítás*, a politikai tünemények és tények egymással összehasonlítása, mert csak ennek segélyével juthatunk tökélyetes megismerésére annak, a mi az államéletben mindenütt *azonos, maradó, és egyenlő*; és annak a mi *változó, különbzetes, és eltérő*; a mi azután egyfelől a szabálynak, másfelől az az alóli *kivételnek* meghatározására vezérel⁴¹! Egyébiránt sosem szabad szem elől tévesztenünk azt, hogy mint már fentebb (§. 6.) is említők, a Politikai Tudományban, mint akaratszabadsággal észszel és szabad önelhatározással felruházott lényekből alakuló státusok életét elemző ethikai jellemű ismeágban kivált annál fogva is, mivel a népek politikai létszerei és alakulatai mindenkör egy lényegileg különbzetességi elemet is foglalnak magukban, s mivel az állami élet szakadatlan mozgalomban s fejlődésben létezik, s így soha mint nyugvó hanem mindég csak mint fejleményi állapot szemlélhető: a politikai tudományban mond-

juk, sohasem számolhatunk a tünemények föltétlenül azonos jelleméből levonható s természetszükségességi törvényekre, hanem csak szabályokra (Regeln) a mellyek t. i. *kivételeknek* is engednek tért⁴²⁻⁴³; s hogy valahányszor tudományunkban *törvényekről* szöllünk, rendesen csak olly törvényeket értünk, a mellyeknek alapját nem föltétlen *azonosságú* állapotok, hanem fejleményi viszonyok és jelenségek képezik; egy szóval: *fejlemtörvényeket*⁴⁴!

III. Azt mondottuk fentebb, hogy mint kiválólag *tapasztalati* s gyakorlati jellemű ismeretnek, a Politikának az áll feladatában, hogy a tényleges államélet, államtevékenység és államfejlődés lényegének természetének s törvényeinek megismerésére vezessen. – E feladatnak az eddig kifejtettek szerint elégtételtvén, azon kérdés merül fel immár, vajjon ki van-e ez által végkép merítve a tudomány lényege és feladata; nincsen-e egyéb teendője, és hivatása!? – Erre szinte adtunk már többször választ annyiban a mennyiben határozottan kijelentők, miszerint a Politikának mint valódi ethikai és társadalmi tudománynak: a nép- és államélet folytonos tökélyesbitése és javítása, s így egy a létezőnél magasb, tisztább, eszményibb státusállapot előkészítésével is kell foglalkoznia; s hogy az e tekintetben szükséges, és a pusztá történet vagy tapasztalatból nem meríthető előképek, irányeszmék figyelembevételére már csak azért is utaltatik, mert e tudománynak természetében rejlik, hogy a nép- és államéletet ne csak nyugvó s megállapodási helyzetében és viszonyában, hanem folytonos, eleven mozgalma, haladása s fejleményében is vegye tekintetbe; valamint azért is, hogy a gyakorlati államférfiúnak eljárásában és tevékenységében valódi vezető és kalauzolókép szolgáljon; hogy a valódi étellel mindig karöltve sőt azt némileg megiselőzve, nem pedig utána sántikálva, járjon; s mivel minden javítás és reformműködés csak akkor válhatik valóban gyümölcsözővé és áldásossá, ha bizonyos előkép és életképes eszmények szemelőtt tartásával foganatosítatik⁴⁵⁻⁴⁶!

Midőn a politikai elmélet ezen eszményi elemét illykép elismerjük, kötelességünkben áll azonban azt is határozottan kiemelni, hogy milly értelemben és milly megszorításokkal tartjuk ezt lehetségesnek. Óvakodnunk kell ugyanis mindenkifelett azon félszeg s tévelyes felfogástól, mintha a Politikának az állana feladatában, hogy egy minden concret viszonyokat ignoráló, minden nemzeti történelmi műveltségi sajátságokat és különbzetességet semmibevevő, s minden idők és népek, vagy országokra alkalmazható „Államtevékenységi Eszményt, s Politikai Ideált” állítson fel és fejtsen ki! Iliszen ez egyenes ellentétben állana tudományunk kitünőleg gyakorlati, positiv jellemével, természetével és irányzatával; sőt hatálya és tekintélyével! A politikai elméletnek mindenkifelett azon elvre kell alapítatnia, hogy neki az élet és való őszletes, adott viszonyai és álla-

potai szolgálnak tulajdonképeni anyagául; hogy rajongó eszmélyhajhászó irány által minden higgadt *szenvedélytelen államférfiút* csak elidegeníteni, de magához vonzani soha sem volna képes; s hogy oly természetellenes szerepet öltene, mellynek nyomán önmagával hasonlana meg, önmaga értékét és jelentőségét rontaná le. Az államtudósnek fontolóra kell venni azt, hogy politikai elmélete azon mértékben válik ingataggá, hiányossá, és félszeggé, valamint gyakorlatiatlanná, a mellyben a *létezőtől és fenállótól* messze eltér⁴⁷; hogy a különböző népek különböző politikai céljai, irányai, jelleme, és viszonyai, minden elvont *általánosítást* visszautasítanak⁴⁸; s hogy a különböző nemzetiségi és történelmi meg műveltségi fokok örökké ünnepléses vetőt fognak elébe rivallni, azon elméletek és törekvéseknek, a mellyek figyelembe nem véve e főfontosságú tényezőket, minden népre és államra egy *gépies egyenlőségű eszménymintányt* tukmálni, mindnyájokat egy és ugyanazon *államképlet* prokrusteságyára szorítani szeretnék⁴⁹!

Az a mit a Politikai tudomány tenni képes, s tenni feljogosítva vagyon, e szerint nem elvont bölcséleti ideálok kifejtése, hanem concret, történeti alapokon nyugvó és progressiv előképnek felállításában áll, a mellyek által az adott körülmények és viszonyok szerint: az épen itt, és épen most foganatosítandó, lehetséges, és kivihetőre utaltatik; vagyis az állambölcsélet által felállított általános eszményeknek, adott idő- és térbeni megvalósítása s lehetőleges kivitele, kifejtetik! – Csak így leszünk ugyanis képesek: a *hisztóriailag adott* és az *eszményileg követeltre* egyformán szemeinket vetni; az emberi ész, szellem, s akaratszabadság teremtő erejét és hatályát elismertetésre hozni; s a jozan politika s igazi állambölcsesség igényleteinek megfelelőleg, a mindenkor *elérhető* és *megvalósíthatót* kijelölni; s egy szóval tudományunknak a gyakorlati államéletben is azon főfontosságú állást és tekintélyt kivívni, a mellyre egyetemes társadalmi haladásunk jóllétünk és boldogságunk érdekében igényt tarthat⁵⁰!

IV. Hátra van még, a mondottak folyományakép, azon kérdésnek megfejtése milly jellemmel bírnak a politikai tudomány tanelvei és szabályai!? vajjon általános, föltétlen érvényűek-e azok, úgy hogy mindenütt és minden tekintetben alkalmazhatók és megállhatók! vagy pedig csak *viszonyosak*, és *relativ érvényűek*, a mellyeknek csak bizonyos *tér- és időviszonyokbani* alkalmazhatóságot és *érvényt* lehet tulajdonítani!? – Erre a következőkben válaszolhatunk. Mint lényegileg tapasztalati, s a gyakorlati életben gyökeredző tudomány, melly az adott nép- és államélettel foglalkozik, következtetéseiben és fejtegetéseiben a különböző népek és országok nemzeti történelmi műveltségfoki különzetességeinek folytonos figyelemmel-tartására vagyon utalva, s feladataul tekinti a státuslétszer-tökélyesbitése és javítása tekintetéből mindazon módokat, in-

tézményeket és eszközöket megismertetni, a mellyek az egymástól olly sok viszonyok tekintetében élterő népek különböző államcéljaik megvalósítására vezethetnek: a Politika már tulajdonképpeni természeténél fogva, annak megismerése és méltányolására van hivatva, hogy magának az állameszmének practikus megvalósulása, megtestesülése: tér és korviszonyok szerint nagyon különböző; hogy az állam épugy mint az egyén mindenkor csak a történelem és a fejlődés szüleménye; hogy a közéleti formák és intézmények nem mindig és mindenütt absolute ugyanazok és egyenlők; hogy a folytonosan emelkedő emberiség, életszakai egyikében, lészere egyik ágában sem mutat fel föltétlen-egyformaságú s örökmaradandóságú állapotokat; hogy a politikai élet és fejlemény előmozdító közegei és útai mindenkor csak az egyes népegyéniségek külön külön életalapaiból meritendők: s hogy e szerint *tanelvei és szabályai* legnagyobb része nem absolut érvényű és alkalmazhatóságú; hanem csak viszonyos, az az bizonyos tér- és időkörülményekben, bizonyos *föltételek* által érvénnyel és horderővel bíró⁵¹!

E főfontosságú ténynek, a mellynek megismerése és méltányolása a legujabbkori tudománybuvárlat legnagyobb horderéjü vivmányainak egyike, következménye és folyománya az: hogy a) a politikai elmélet, mint kifolyása és szüleménye a korfejlődés és viszonyoknak, absolute befejezettnek, és bevégzettnek soha sem nevezhető, hanem karöltve magával az államélettel, szakadatlan tökélyesbedésnek elébe vihető; b) hogy az országásztanban a legtöbb igazságok és szabályok, csak azon föltételek és megszorítások mellett érvényesek és alkalmazhatók, a mellyek a concret életviszonyok s állami állapotokból folyományoznak; c) hogy e szerint egy és ugyanazon tanelv, egy és ugyanazon státusforma, és intézmény, az egyik népre korra vagy álladalomra nézve, igenis érvényes, czélszerű, sőt áldásteljes, míg a másik nép kor és államra nézve felette *káros helytelen és czélelles* lehet; d) hogy az alaposan eljáró tudomány a gyakorlati élet-állapotokra mindenkor csak a folytonos fejlődésben létező, hely idő nemzeti és geographiai körülményektől függő, történeti tünemények mérvét alkalmazhatja; s hogy e) végre óvadkodnunk kell a politikai elméletben egy olly országászati s kormányzati mintányt vagy eszményt nyujtani akarni, a mellyet minden idők, minden álladalmakra nézve *egyaránt jónak, czélszerűnek, és foganatbaveendőnek* látszanánk tartani⁵²!

E felfogás és tárgyalásmód számos előnyei és fényoldalai, félreismerhetetlenek. Legelőször ugyanis kétségbevonhatlan az, hogy illy úton a tünemények mindenoldalu és legmélyebb ismeretére emelkedhetvén, valódi objectiv igazságokra jutunk (puszta alanyi vélelmek és föltevések helyett), s kiragadva az elméletet az egyének örökké változó s külbehatarások, s pártnézetek befolyása alatt álló szemléletköréből, bensőleg és külsőleg

megszilárdítjuk. Bizonyos továbbá az, hogy, miután a vizsgálódások és nyomozások nem egyik vagy másik időre, nemzetre, vagy államalkatra, hanem az egyetemes státuséletre, és annak minden időben s minden alkatbani nyilvánulásaira terjeszkednek: az elmélet köre szükségkép sokkal gazdagabbá és teljesebbé válik, s így a felismert igazságok termékenyítése és hasznosítása is sokkal biztosabban és sikeresebben történhetik. Ezen felfogásmód óv meg bennünket azon káros és gondosan kerülendő tévedéstől: intézményeket, állapotokat, rendszabályokat, a mellyek valamikor vagy valahol jók és célszerűek voltak, – egészen más viszonyok és helyzetekben, alkalmazni, életbeléptetni akarni⁵³. Csak ez a módszer szolgálhat alkalmat és lehetőséget arra, hogy a nép- és társadalomélet minden föltételei, céljai, és intézményei tüzetes méltányolására emelkedhessünk, azok viszonyos, hisztóriai jogosultságát, és célszerűségét beláthassuk⁵⁴, s így fölöttünk pártranemhajló ítéletet hozhassunk; s másfelől azon veszedelmes általánosítástól (Generalisation) tartózkodhassunk, a melly gögös önhittségben és megvakultságban népek és népek, műveltségfokok és műveltségfokok, álladalmak és álladalmak közt⁵⁵, a különbséget semmibe véve: mindnyájukat egy és ugyanazon gépi-es mintába szoritani; egy és ugyanazon politikai intézménykor és formasorozatnak alája vetni; egy és ugyanazon államalkotmányt és szerkezetet, hibázhatatlannak nyilvánítva, valamenynyi népekre és országokra alkalmazni, szeretné⁵⁶. – Egy igen nagy horderejű folyománya e tárgyalásmódnak végre az, hogy ekkép a politikai theoria nemcsak felszabadul a pártfelekezettesség nyomasztó befolyása alól, amennyiben tudományhoz illően, minden pártok fölé emelkedik, hanem nagyrésze az eddig úgynevezett vitakérdéseknek (Controverskérdések) a leg-egyszerűbb megoldását is nyeri, a mennyiben, az itt kifejtett fensőbb egyeztetési módszereknek alapján belátjuk és megismerjük azt, hogy legtöbbször az ellentétes irányok mindegyike bir bizonyos jogosultsággal, hogy bizonyos határig mindegyik pártnak igaza lehet, s hogy mindkét félnek tévedése csak abban áll, hogy az egyik azt a mi magát már túlélte, csökönösen fenntartani; a másik pedig azt, a minek még ideje nem jött el, túlheviesen, és nagyon is korán meghonosítani akarja⁵⁷⁻⁵⁸.

12. §.

AZ ORSZAGÁSZATTAN JELENTŐSÉGE, HASZNA, ÉS SZÜKSÉGESSEGE.

I. Azok után, a mellyeket tudományunk fogalma és feladatáról eddig felhoztunk, valóban szükségtelennek látszik, annak még jelentősége, haszna és fontosságáról különösen és bővebben szólnani is! – A politikai tudomány, egyike azon ismeágaknak, a

mellyek korunkban mind elméleti mind gyakorlati szempontból a legnagyobb hordcrejű szerepet viselik, s a melynek tanulmányozása, alapelveiben megismerése, és méltányolása, minden némileg műveltebb hon- és világpolgárra nézve multhatlanul kívánatos, sőt szükséges! Lehet-e ugyanis fensőbb, nemesb, és érdekesebb feladatot gondolni, mint megismertetését és kifejtését azon elveknek intézményeknek és módoknak, a melyek segítségével az Álladalomnak, a világtörténelem és az emberiség e legegyszerűbb, legfenségesb alkotmányának, céljai, feladásai, és tulajdonképeni rendeltetése elérhető; a népeknek haladása jóléte és boldogsága szilárd alapokra fektethető; az állami erők és tényezőknek egy közös nagy céljai öszmüködése, valamint helyes viszonylata és egyensúlyja megvalósítható; s a társadalmi rend szabadság igazság és egyenlőség nagy eszméi és követelése, érvényesíthetők és megalapíthatók!? – Az országszattan messzeható jelentősége és értéke felett a legparányibb kételynek sem lehet helye, ha meggondoljuk, hogy miként vezet e tudomány bennünket e státus benső életművezete és mozgalma, az uralkodás és kormányzás alkatai, a főhatalom szervezése, a polgári jogok és kötelmek, a törvényalkotás és igazgatás, alapjainak és nyilvánulásainak méltányolására! Mikép ismerteti meg velünk a jog és igazság, a közjó és közérdek lehető legtökélyetesb gyakorlati megvalósítása közegeit és föltételeit! Mint szolgáltató sinórmérvet a közintézmények s az államtevékenységi formák és idomok megítélésére; mint jelöli ki a józan haladás ujtás és módjait; mint bizonyítja be szükségességét a nemzet és kormány, néposztályok és néposztályok, polgár közötti egyetértés és jó öszhangnak, minden; nagy és áldásosabb eszme kivitele, és a státus békés fejlődésére nézve; mint mutatja meg azt, hogy az államnak nemcsak anyagi hanem szellemi erkölcsi erőinkkel és tehetségeinkkel is kell szolgálnunk, ha a státus magas eszméjének teljes megvalósulását akarjuk; mint vezet megismerésére annak, hogy a valódi közszabadság nem csak az alkotmányon hanem a kormányzaton s közigazgatáson is alapszik; mint helyzi minden kételyen felül azon ténynt, hogy az álladalom azon arányban felel és felülhet meg hivatásának, s nevezhető tökélyesnek, a mely arányban az értelem és az érdem, az erény és a polgári becsérzet foly be a közügyek vezetése és intézésére, s hogy ép és egészséges népélet ép és egészséges politikai formák is szükségel; mint foglalokzik tudományunk, szóval, megoldásával azon nagy világfontosságú kérdéseknél, és feladatoknak, a melyek az összes emberiség érdekét és figyelmét fölkeltik, egyeseket épugy mint az összeséget közvetlenül s legközelebbtről illetik, s melyeknek szerencsés megfjtése és elintézésétől nemünk nyugalma és jóléte, jövője és boldogsága függ!

A politika azon tudomány továbbá, mely az egyes honpolgárt épúgy mint egész néposztályokat, állami helyzetők, érdekeik, és

tcendők felett alaposan tájékozza, melly a nép minden köreiben a státuspolgári jogok és kötelmek megismerése és méltányolása vezérel, a közszellem és a hazaszeretet tevékeny kifejlését, éber munkálódását előmozdítja; minden egyesnek keblében a nagy Egész iránt, mellynek tagját s alkatelemét képezi, s mellyel végzetszerű összefüggésben áll, figyelmet, a közügyek menete iránt érdekeltséget támaszt, s így az eleven, termékenyítő és gyümölcsöző politikai életmozgalmat és sürgelmet támogatja! – Csak a politika képes bennünket az államélet viszonyainak, eseményeinek, és jelenségeinek, okai rugói és lánczolata megismerésébe beavatni, azon törvényeket és rendszabályokat, a mellyeken ugyszóllvan az összes státusrend nyugszik és fejlődik, kimutatni; s így számtalan olly tüneményeket megmagyarázni, a mellyek egyébként mint megannyi megfejthetlen rejtélyek állának előttünk. – Csak a politikai tudomány művelése és figyelembevételé szerzi meg azon meggyőződést, hogy az államélet s államboldogság egyik fő föltétele a bölcs mérséklet, mindenoldalú szilárd törvényhezi ragaszkodás, az önzéstelen áldozatkészség, kölcsönös méltányosság, kormány s nép közötti viszonyos tiszteletben áll; hogy a politikai jogok élvezete és gyakorlatára mindenekfelett meleg hazaszeretetű, erkölcsös érzelmű és érett emberek méltók; hogy a túlzott szabadságvágy szabadoosság és fejtelenségre épűgy vezet mint a túlzott rendtisztelet szolgálásra és kényuralomra; hogy e két fogalom rend- és szabadoóság nemcsak hogy ellentétet nem képeznek sőt ép egymást kiegészítik, és szükségkép föltételezik, a mennyiben rend: szabadoóság nélkül, és szabadoóság rend nélkül, csak az állami öszlét helyes egyensúlyának megzavarását idézné elő stb.

A politikai államtan mutatja meg és igazolja azt, hogy csak azok a változtatások ujitások és reformok szoknak igazán áldásosak, gyümölcsözők és maradandók lenni, mellyek bölcsesség, jogtisztelet, méltányosság, és tapintattal honosítatnak meg. Hogy ellenben az, a melly a fennállót természetellenesen magától ellöki, erőszakos felforgatással jár, s a köz- vagy magánérdekeket könnyelműen sértegeti: hatálytalansága és áldástalansága magvát már kezdettől fogva magában hodja. De másfelől azon megismerésre is jutunk e tudomány művelése folytában, hogy az eszélyesen foganatosított politikai Reform az egyedűli út és mód erőszakos rázkódtatásokat kikerűlni, forradalmakat elhárítani, s azon fejlődésmenetet az egyetemés állam- és culturéletnek biztosítani, melly nélkül valódi szellemi társadalmi és anyagi jóllét nem is gondolható.

A politikai tudomány óv meg bennünket számos tévelyek, és félszeg előítéletektől, a mennyiben megismerésére vezet bennünket azon igazságnak, hogy egy és ugyanazon állami forma vagy intézménykor nem mindenűtt és mindenkor alkalmazható, célirányos, vagy foganatosítható; hogy tartós és szerencsés ál-

lamintézmények nem pusztán írott törvények és egyezményekre, hanem a történeti fejlemények, a nép műveltségi, erkölcsi, honpolgári érzületére alapíthatók; hogy mint genialis Csengerink mondja: „a politikában ki dicsekedhetik avval, hogy feladata az általános jót!? ha e szempontból vizsgáljuk az emberi intézményeket, nem állapodunk meg az Utópiáig! A népek átalakulásának, az emberiség fejlődésének koronként vannak bizonyos alakjai; hiányosak kétségtelenül, csak lépcsői az előhaladásnak, nem a tökély legfőbb foka, hova sohasem juthat fel az emberiség” stb., valamint annyiban is, a mennyiben, egyes institutiók és államvidomok vakbuzgó bámulásától visszatartóztat; szellemi szemeinket a történelem jelenségeinek méltányos megítélésében élesíti; a rosznak látszó jóoldalaira, a jónak tartott árnyékaira figyelmeztet; s így azon fellengző rajongástól is megóv, a mellyel politikailag elevebb időszakokban egyesek bizonyos kedvencz eszmék és eszmények iránt viseltetve, legtöbbször a társadalom és állam benső természete és szükségleteinek félreismeretével, annyi baj és veszély hozatik milliók és milliók fejére. – De végre társadalmi orvostudomány és növeletan is a Politika, a mennyiben tudni illik, egyfelől a már kiütött s el nem háritott kórok és betegségek gyógyítására az államélet terén, utakat és módokat jelöli ki, s a helyes egyensúlyában megzavart politikai létszert szabályszerű helyzetébe visszavezetni tanítja; másfelől meg tervrajzát nyújtja azon eljárásnak, a melylyel a nép mindég tágabb és tágabb rétegei, a szabadság s alkotmányos jogélvezet sáncaiba befogadni, arra méltóvá tenni lehet, s így azok maguknak és az egésznek javára és diszére lenni is megtaníthatnak!

Mindczek nyomán valóban azon meggyőződésre juthatunk, hogy a Politika, mint azon ága az álladalmi tudományoknak, melly tulajdonkép mindnyájuk között bizonyos központi állást foglal el, a mennyiben minden egyes ágnek hódítmányai csak itt találnek tulajdonképeni egységes érvényesülésre: teljes joggal a státustudományok koronájának, az állam- és népélet valódi Mestertudományának neveztetetik: s hogy alig gondolható az emberi tudalom és ismeretvilág nagy rendszerében szak, a mellynek nagyobb fontosságot, és jelentőséget tulajdoníthatnánk.

II. Természetes folyománya mindennek az, hogy alig létezik tudomány, a mellynek tanulmányozása és művelése, *hasznosabb, szükségesb* sőt kivált *alkotmányos* országokban, alkotmányos jogélvezetnek örvendő polgárookra nézve, nélkülözhetetlenebb és gyümölcsözőbb volna! Csak a Politikából merítheti a gyakorlati státusférő ép úgy mint az egyszerű honpolgár politikai magatartása és működése vezérelveit, és szabályait; csak ennek kalauzolása mellett juthat kormány és nemzet, az állami hatóság és annak műszervköre, kötelmeinek és feladatainak tökélyetes megismerésére és felfogására. A politikából meríti

az országász és a törvényhozó, a közhivatalnok és a bíró, a rendészeti közlöny és a magánpolgár, azon elveket, a mellyek szerint hivatásában és kötelességei teljesítésében pontos ügyértően és lelkiismeretesen eljárhat; a köz- és magánjöllét előmozdításánál közreműködhetik; a reája bizott ügyeket és érdekeket méltólag képviselheti; szóval emberi s honpolgári hivatásának teljesen megfelelhet. A mi különösen a kormányzat és törvényhozás férfiaiit illeti, ezeknek a politikai tudomány elveinek ismerete főleg azért szükséges sőt nélkülözhetetlen, mert egyébként egész működésöknek és tevékenységöknek mintegy mélyebb szellemiebb alapja hiányzanék; intézkedéseiknek a közjóvali megegyezése és öszhangzása örökké kérdéses maradna, s e mellett a tévedés és balfogások annyi veszélyének is lennénk kitéve, hogy Isten és embere lótt a legsúlyosb felelőségteher nyugodjék rajtok; s igen könnyen megtörténhetnék, hogy *boldogság és jóllét* helyett *inséget és vizsályt* hozva a társadalomra, *áldás* helyett *átok* követné lépéseinket. – A mi pedig a polgárokat illeti, ezeknek csak a politikai tudomány elveinek ismerete szerezheti meg a felvilágosodás, érettség és értelmiség azon fokát, a melly állami jogaik üdvös gyakorlathoz, honpolgári kötelmeik sükeres teljesítéséhez megkivántatik; valamint csak illykép juthatnak azon karba, hogy a nyilvános közéletben előforduló események vagy közérdekű ügyek felett helyes meggyőződésen s önbelátáson alapuló ítéletet hozhatnak; magukat a pártizgatások és csábitások közepette biztosan, illően *tájékozhatják*; az álhazafiságot az igazítól megkülönböztethetik, s egyáltalában az állam szervezete, feladatai, tevékenysége felett alaposabb nézetet szervezhetnek; a minek egyik főfontosságú és messzehorderejű folyamánya az, hogy ekkép a fenálló *intézmények és törvények* szükségessége és hasznossága felőli meggyőződés a polgárokbán meghonosulván, az azok irántti tisztelet és engedelmesség is hathatósan előmozdítatik és szilárdítatik. Csak a politikai tanelvek figyelmesb tekintetvétele alapján fejlődhetik végre ki erős és eleven közvélemény, melly melegítő és termékenyítő lehelletével az egész államteset keresztülhatja; minden egészséges és nemesb irányú közéletnek hathatós rugóját és tényezőjét képezi; s azon szellemi erőalap is, a melly az alkotmánynak szilárdságot és tartandóságot, a kormányznak iránytűt; és a közhalomnak, a melly vele karöltve jár, künn és benn az országban, tekintélyt, hatalmat, és nyomatékot szerez.

Valóban, mennél nagyobbak korunkban az állam követelményei s a társadalmi élet igényletei egymás irányában; mennél bonyolódtabbakká válnak napjainkban a közügyek és politikai viszonylatok; mennél inkább veszi igénybe az álladalom sorsa és tevékenysége polgárainak éber figyelmét és érdekelttségét; mennél nehezebb és nagyobb feladatoknak megoldására kell az álladalomnak törekednie; s mennél inkább nő a kilátás minde-

nütt arra, hogy a népek minden osztályai és rétegei, megnyerendik az államügyekben belcszólás jogát, s mennél inkább kezdik a hatalmasok és kormányok maguk is belátni szükségességét sőt magukra nézve is nélkülözhetetlenségét a polgárok részeltetésének a közügyek elintézésében: annál követelőbben tűnik előnkbe a Politika tanulmányozásának és figyelemreméltatásának szükségessége; mert hiszen csak ebben bírjuk az egyik főszóvétnek, melly bennünket a rögs pályán biztosan vezethet, s a jóllét és haladás, a köz- és magánboldogság, a nyugalom és közelégültség, alapjainak megvetése, és megszilárdítására oktathat⁵⁹.

13. §.

A POLITIKAI TUDOMÁNY TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE ÉS IRODALMA⁶⁰

A) Az Ó- és Középkorban.

I. A tudomány, mint a természet- vagy embervilág jelenségeinek összefüggő megismerésén alapuló elmélet, vagy *elvrendszer*, közönségesen csak az idők hosszú sorának szokott szüleménye lenni⁶¹. De méginkább áll ez a *Politikáról*, mint azon kiválólag tapasztalati jellemű ismeágról, melly a népek állami szervezete rendezése és vezényletével foglalkozik; s így csak akkor keletkezhetik és alapitható meg, mikor a történelmi világfejlődésben s a gyakorlati státusélet körében különböző államalakulatok s fejleményi viszonyok már fölmerültek, s mint egy a vizsgálódás és nyomozás anyagául szolgáltattak; nememlitve különösen azt, hogy a *Politikai Elmélet* is több fejlődési fokokon halad keresztül; míg az idők folyamában, kapcsolatban a társadalmi és állami étellel, tökélyesbedék, s bensőleg gazdagodva, s rendszeres egészsze válva, az éténkebb közélettel bíró népeknél, mint *önálló tudomány*, a morális és státustudományok rendszeréből kibontakozott. – A mi magát a *theoria* haladását illeti, az mindenkor több, különféle irányú és szellemű rendszerek alapján szokott végbemenni: a melly rendszerek mindegyike az egésznek megvalósításához kisebb nagyobb mértékben hozzájárul; azon emberiségi tudalomnak mellyre egyesek vagy egész korszakok a státus felfogásában emelkedtek, nyilatkozománya és formája; de másrészt miután az állambölcselek rendszerint az őket környező politikai és társadalmi viszonyok törekvések és eszmék befolyása alatt gondolkoznak és irnak, és egyáltalában senki *korán túl* emelkedni nem képes: tényleg *kifolyása* és többé kevésbbé hű képmása is szokott lenni azon politikai állapotoknak és irányzatoknak, mellyek a *szeroiket* környezik, s *gondolkozásmódjuk* és *nézleteikre* hatottak!

A politikai elmélet, egyetemes fejlődésében és alakulásában tekintve tehát nem másból áll, mint több különböző idő szerint egymásrakövetkező s egymástól tér- és korviszonyok szerint eltérő vagy összhangban álló korelméletekből; a mellyeknek mindegyike relativ jogosultsággal s értékkel bírhat; egyégekben és összefüggésekben szemlélve pedig kifejezvényét és irodalmi nyilvánulványát képezik azon folytonosan tökélyesbedő és előrehaladó emberiségi ismerendszernek, a mellycnk alapján a státusélet általános törvényeinek, az országrendezés és kormányzás szabályainak, felfogására és megértésére emelkedtünk. – És ép e különböző de maguk között bizonyos kapcsolatban álló politikai elméletek tartalmát, fejleményeit, hatását, s a kor- és világviszonyokali egybefüggését megismertetni; a különböző népek és idők legkitünőbb államtudósainak nézeteit és elveit az álladalom szervezése igazgatása és tevékenysége körül, kimutatni; a tudomány viszontagságait, fokenkénti tökélyesbedését, s irodalmi művekben megalapított rendszereit, szem elé állítani: képezi a *politikai tudomány Irodalomtörténetének* tulajdonképeni feladatát⁶²!

II. A mi politikai tudomány ókori fejlődését és állapotát illeti, ez is fényesen igazolja a bevezetésben mondottakat, a mennyiben az egész ókori államelmélet szoros összefüggésben jelentkezik a practikus státusélettel és állapotokkal; s a mennyiben valóban csak az ókor vége felé, miután a keleti, hellen és római államalakulás gazdag változatosságú tüneményei nagyrésze a történet szinpadán keresztülvonult, találkozunk az első rendszeresebb politikai teoriákkal – Mi e helyütt, mellőzve az *őskeleti bölcselmi rendszereket*, a mellyekben az államelmélet csak felette csekélyjelentőségű és minden befolyás nélküli elemeire akadunk, figyelmünket egyenesen az ókor két legkitünőbb s valóban vilaghistóriai súlylyal bíró népére, a Görögökre és Romaiakra fordítjuk! – Egy általános megjegyzés, mellyet e két, tudományunkban pályanyitó s fényes tehetségű nép, politikai elméletére vonatkozólag tenni szükséges az, hogy e korban, a tudomány meg az élet között viszony egészen másszerű volt mint az ujjab időkben, s hogy e szerint az államtani bölcselmek és rendszereknek jelleme is szükségkép elütő azokétól, a mellyeket a modern emberiségnél találunk. A státustudósok ugyanis a görögök és romaiaknál nem voltak pusztá elmélet és tudomány emberei, hanem egyidejüleg gyakorlati államférfiak és törvényhozók is, a kiknek műveltsége és rendszere nem holt könyveknek hanem gazdag változalmú practikus státuséletnek tanulmányozásából, a státusügyekbeni tényleges részvételből, önképzés s önelmékedés nyomán képződött, úgy hogy tudományukat, melly az életteli folytonos érintkezés által tisztáztatott és idomitatot, valóban élőnek, husból és vérből állónak lehet nevezni! Innen van azután az, hogy daczára állambölcselmek eszményi jellemének, mindnyájan az üres *abstractionnak* ellen-

ségei; hogy az álladalom felőli nézetök korántsem olly gépszerű és lelketlen mint sok *ujkoriaké*, hanem valóban organikai a szó nemesb értelmében; hogy a státus és a jogeszmét mindenkor a morállal és a benső igazságossággali kapcsolatban fogták fel; s hogy egyáltalában sok tekintetben egy magában egységesb, bevégzettebb politikai nézlethez s elvrendszerhez emelkedik, mint legnagyobb része *ujkori utódjaiknak*.

A mi jelesül a *Görögöket* illeti, ezeknél mint a tudomány a művészet, s a magasb irányú közélet egyáltalában, ugy különösen az államelmélet is, kitünő polczra emelkedék, s több kiváló jelentőségű képviselőket mutat fel. Így mindenekelőtt *Socratest*, a ki az összes államtant s társadalmi elméletet az ethikára alapítá s a státus különböző alkatait és formáit annak általános szerkezetével hozza kapcsolatba; *Herodot* a ki ismeretes történelmi művének egyik helyén (III. 80. ff.) a státuskormányformákat osztályozza és elemezi; *Phytagorást*, a ki rejtelmes bölcselmi rendszerében az államszervezés némelly pontjait szinte kiemelé, *Thukydidest*, ki peloponnesi hadtörténelmében ismeretes lángelműsége és messzelátóságával az államrendezés és alakulás több jelentékenyebb momentumára utal; főleg azonban *Platont* és *Aristotelest*, mint a kikben az egész ókori státusbölcsélet úgyszóllván legteljesb s legjellemzetesb kifejezői és képviselőire talált. A mi Platónt különösen illeti, ennek két idevágó munkája „A Köztársaságról” és a „Törvényekről” érdemel kitünőleg figyelmet⁶³. Platon szerint az álladalom egy nagy rendszere s jogosságnak és erénynek, mellynek feladata az, az igazság és erkölcsiséget megvalósítani, az egyénnek az *Összeségbei beolvadását* eszközölni, s egy minden tekintetben tökélyes és bevégzett emberi életet megalapítani és lehetségesé tenni. Ennek kivitele tekintetéből Platon a statusban mindent *közösnek* nyilvánít, tulajdont és családot, növelést és oktatást, életmódválasztást és tudományt, a közösség elve szerint szerveztetni és központilag igazgattatni tanácsol. Intézményei, mellyeket javaslatba hoz, jobbára aristocratiaiak; az egyeduralmat elébe teszi a democratiának; három néosztályt t. i. kormányzót, vitézlőt, és iparost különböztet meg; a mellyek jelesül az államvezényletére, védelmezésére, s anyagi javakkali ellátására hivatvák. Platon egész nézetmódjából egyáltalában azt látjuk, hogy az sok tekintetben a görögspártai államállapotokon alapszik; s hogy mint az antik világ egyáltalában az egyéni személyiség semmibevétclét, az ember természetes szabadsága és ősjogainak szemelőltévesztését tanusítja. – Sokkal alaposabb és tanulságosabbak azonban Platon műveinél a nagy világbölcshet, *Aristotelesnek* politikai és erkölcstani munkái⁶⁴. Aristoteles felfogásmódja és rendszere concret tapasztalati irányzatú; eszmekörében soha sincs a világ ugy, hogy eszmeköre a világban is ne volna; tanainak jelleme sokkal gyakorlatibb; s ép azért sokkal gazdagabb, credménydúsabb is mint bármelly

egyébb ó- vagy középkori íróé. Szerinte a státus, mint egységes létszer, az emberek jóllét- s boldogságra irányzott ösztöneinek, természetének kifolyása, s épen azért az egyedüli út és föltétel is arra, hogy az egyesek és a társadalom céljait elérhesse. Aristoteles az államszerkezetet és formákat melylyeknek helyes és czélszerű elrendezését jó törvények és alkotmányi szabályok által a közjó és közboldogság szempontjából sürgöli, a szerint a mint a főhatalom gyakorlata Egy – Több – vagy minden állampolgárnál vagyon: *monarchiai*nak, *aristokratiainak*, és *demokratiainak* nevezi; a melyek közül föltételnül egynek sem ad előséget, s csak korára nézve látszik az aristokratiai elem által s törvények szerint korlátolt Monarchiát különösen kedvelni; míg többhelyütt egyenesen kimondja, hogy az leszen a legtökélyetesb státusszerkezet, a melyben a Legjobbak uralkodnak, és a mely a fenálló társadalmi physikai műveltségi és közgazdasági viszonyoknak legmegfelelőbb. Az államhatalmat magát is oly formán mint az ujkori államtudósok, három ágra, vagyis törvényhozás, jogszolgáltató bíraskodás, és végrehajtásra osztja, s hozzáteszi, hogy ennek feladata nem ép abban áll, hogy az absolut jót és helyeset, hanem a viszonyosan czélszerűt, az elérhetőt, és lehetségest vegye célba. Aristoteles volt e mellett az első, s e tekintetben valóban majdnem valamennyi ujjabbkori államtudósok felett is álló státusbölcselelő, ki az államot és annak szerkezetét folytonos egybefüggésében a társalmi különösen az ipari s gazdasági állapotokkal fogta fel; s ki a politikai psychologia és emberismeretben, a státus életre befolyó kü tényezők, physikai és geographiai föltételek, teljes meltánylásából indult ki; szóval daczára egyes tévedéseinek, s az államfejlődés aránylag csekély tapasztalatkörének, oly magas polczára emelkedett a politikai belátás és felfogásnak, hogy művei még ma is, két ezer éves műveltségi haladás után, az állam-bölcselet és tudomány legbecsesb, legnékülözhetlenebb kútforrását képezik. – Utána a görögök körében valami kiváló jelentőségű státusbölcselet nem találunk, s említést még csak egyfelől a *Stoikusok* iskolája, a mely t. i. az állameszmét a világeszmével azonosítá, s a kosmopolitikus elméletét alapítá meg, másfelől az ismeretes történész *Polybios* érdemel, mely utóbbi művének egyik helyén (VI. 3. ff.) a különböző államalkatokat politikai szempontból igen érdekesen és alaposan elemzi, s a vegyes, vagyis a monarchiai aristocratiai és demokratiai elemnek egyesüléséből származó államformának ad elsőséget.

III. A mi a *Romaiakat* illeti, ezeknél mint tudva levő dolog, a Jog és Jogeszme gyakorlati kifejtése és érvényesítése legnagyobb példáival találkozunk, de a politikai elmélet terén, eredetiséget, s önálló behatást a tárgy lényegébe, hiába keresünk! Legjelesb állambölcseletőjük M. T. *Cicero* ki „*De officiis*”, „*De Republica*” és „*De Legibus*” czimű dolgozataiban a politiaiki elvek nagy körét említi meg, a nélkül azonban, hogy

azoknak rendszeres egybefüggése és egysége méltányolására emelkednek. Politikai nézetmódjának főbb pontjait képezi, hogy a státust az embererő és emberész legfényesebb szüleményének nevezi; feladataul a jog- és közjólét megvalósítását nyilvánítja; s ép oly formán mint Polybios a vegyes államformát tartja a legczélszerűbbnek és legtökéletesebbnek. Kivülről a Rómaiak közt még csak *Pliniust*, *Senecát*, *Sallustius* és *Tacitust*⁶⁵ lehet felemlíteni, mint a kiknek irataikban elszórva itt ott politikai elvek és fejtegetések találhatók⁶⁶.

Az óvilág felbomlása és a középkor egész majdnem ezeréves időszaka folyamán a Politikai theoria említésreméltó nyomával nem igen találkozunk; ámbár tagadhatatlan, hogy a meghonosuló s mindinkább terjedő kereszténység több oly elemeket és tényezőket hozott a szellemvilági mozgalmakba, melyeknek hatása az államelmélet megújulása és tökélyesbitésére jótékony hatásnak bizonyulhatott volna. Karöltve ugyanis az Üdvözítő magasztos tanainak meggyökeredzésével az emberi személyiség s egyéniségjog nagy elve jutott lassankint elismertetésre, a mi természetesen az államtheoriára is jótékonyan és termékenyítőn hatott volna, hogyha az egykorúlag túlsúlyra emelkedő egyházi irányok és törekvések, a státus elméletet is uralmuk alá nem vonták, s oly tanok megalapulására alkalmat nem szolgáltatott volna, a melyek némelly tekintetben ugyan az emberi személyiséget semmibevevő ókori tanok irányában, tagadhatlan haladást képeznek, de másfelől az által sokat ártottak, hogy az Álladalom valódi tiszta gyakorlati és világi fogalmának kifejlését nehezíték és akadályozák! Ennek folyományaként az egész középkori politikai elméletben, a melynek alapeszméjét a „Theokratia” képezi, az egyházi közrendet látjuk döntő elemként szerepelni, a minek következtében azután a keresztényvilág mint egy nagy Istenország szemléltetett, s minden társadalmi és álladalmi kérdés csak e szempontból tárgyaltatott és oldatott meg. E felfogásmóddal tényleg találkozunk valamennyi középkori állambölcseleknél, egy *Sz. Ágoston* és *Tertullian*, egy *Lactantius* és *Irāneus*, egy *Aegidius Romanus* és *Patricius*, *Occám* és *Gerson*, – sőt magánál a 13. század végén működött *Dantenál* is, a ki „Monarchia” című művében ugyanezen eszméket és elveket vallja. – A fordulatpont e tekintetben csak akkor állott be, a midőn a harmadik rend, a polgári osztály, ellentétben a hanyatló fölbirtoki aristokráciával, s a középkori feudalizmussal, előtérbe nyomult, az anyagi és ipari érdekek nagyobb jelentőségre emelkedtek, a szellem szabadabb mozgalma s egyházhatalom alóli felszabadulása, az eszmék fejleményét és surlódását lehetségesíteni kezdé, s egyáltalában maga az újonnan megállapuló európai státusrendszer, az államfelőli elmélkedéseknek újabb lendületet adott, t. i. a 16. század folyamán, s mellyről azonban a következő szakban szövellünk.

14. §.

FOLYTATÁS. – B) UJABBKOR, JELESÜL A FRANCZIA FORRADALOMIG.

I. Azon időszak, mely az anyagi érdekek, az ipar forgalom és kereskedés kifejlését, a classikai tanulmányok megújulását, a nemzeti státusok megalapulását, a sajtó fölfödése által eszközölt megszűntetését a tudományi monopoliumnak és szellemi rabszolgágnak, a polgári elem megszilárdulását, az újvilág megnyílását, a gyakorlati irányoknak túlsúlyra emelkedését, a rationalismust és a hitreformációt hozta meg: ugyanazon időszak egyszersmind kiindulási pontja is lön az államtudományi elméletek megújulásának, kiválólag pedig a státusjog- és politikai tudomány új alapokon és új elvek szerinti fejleményének. – Az összes ujkorbeli államelmélet fejlődése egyáltalában két időszakra osztható, a szerint a mint jelesül az 16. századtól fogva, tehát körülbelül Macchiavelli Morus és Bodintól a 18. század végéig vagyis Rousseau és Kantig, s az ezek befolyása alatt végkép kifejlett alkotmányos s közszabadsági elvrendszer megalapulásáig terjed; azután a *francia forradalomtól napjainkig*, a hol az épemlitett alapirány nyomán a modern Jog- és Culturállodalom theoriája valamennyi ágazataiban és irányzataiban tüzetesbben és tudományosabban kifejtetett, s ellentétben a vele szembeálló részint vallási, részint reactionarius részint vegyes elvű elméletekkel és tanokkal, mindinkább tekintélyesb és befolyásosb polczra emelkedék.

Mint egy valódi szellemi (habár nem is erkölcsi) óriást, ki egy egész államrendszert karol fel eszméiben, látjuk az ujabbkori politikai elmélet kiindulási pontján Olaszország hirhedt státusbölcselejét Nic. *Macchiavellit*, a „Discorsi”, a „Principe” és a „Livius munkája feletti tanulmányok” lángeszű szerzőjét. (1469–1527.) Kiindulva egy az antik álladalmak világnézetével soktekintetben rokon felfogásmódból, környezve egy mélyjeiben megromlott és megrothadt társadalmi állapotól, birtokában a legbámulatosb állam- és emberismeretnek, s gazdag tapasztalásokra építve tanait: Macchiavelli e három munkájában egy egészen új alapokon nyugvó rendszerét nyújtja az országászatnak, a melynek kiváló pontja a korlátlan uralkodói hatalomnak valamely nép feletti megalapítása és fenntartására vonatkozik, jelesül olly végből, hogy általa a kitűzött nemzeti czélok és feladatok elérettethessenek, s egy mind bel- mind külügyi tekintetben szilárd tekintélyes államszerkezet megvalósíthatassék. A remek szerkezetű s valóban mély politikai belátást s tapintatot eláruló munkák főhiánya, mely tudományi becsüket is csökkent az, hogy a szerző elmélkedéseinek főelvei azon tévelyes nézetek alapulnak, hogy Jog- és Igazságosság csak tételes intézmények folyománya; hogy a hatalom nem a nép hanem az uralkodó javára és érdekében kezelendő; hogy a

fejdelem (ha oly nagy czélok kivitelét cszközli, mellyek a nemzet s államegész általános jóllétére vezetnek) még az erkölcsi felelőségtől is fölmentendő; és szükséges esetben a népet minden politikai s polgári jogaiból kivetkeztetheti; s hogy az eszközök a cél által mindenkor szentesítetnek és igazoltatnak. – Macchiavelli e fagyasztó elméletének némileg ellentételét: egyfelől az angol *Morus Tamásnak* ismeretes „Utópia” című műve (1516) hol az ókori platonismus elvei élesztetnek fel Botero „*Ragion del Stato*” (1589) című dolgozata, hol az állam és a társadalom természete s a fejdelem feladat stb. igen szelemdúsan s az ujabbkor szellemében tárgyalatik, *Lipsius* „*Politicorum libri VI.*” (1590) *Savedra Faxardo* „*Idea Principis christiani*” (1600) irata, *Mariana* „*De rege et regis institutione*” (1598) feliratu műve, mellyben egyenesen a kényúrügyilkolás helyeseltetik – másfelől pedig a híres francia államtudós *Bodin* „*Six Livres de la Republique*” (1576) című államtudományi dolgozata képezi. Bodinnak igen sok észszel s bötapasztalattal irt munkájában a következő messzehorderejű tételekkel találkozunk: Az álladalom egy közös főhatalom által vezetett népösszegének, s ennek közös dolgainak rendszere; a közfennség eredetileg a népnek tulajdona; az első államforma a patriarchálm monarchia, mellyet azután az egyeduralom, az aristokratia, és végül a democratia szokott követni; a politikai államintézményeknek megkell egyezniök a nép általános viszonyaival, alkatelemeivel és irányaival: a státusok hanyatlásának fő oka a nagyon egyenlőtlen és aránytalan vagyonmegoszlásban rejlik stb.: – megannyi nagynyomatékú eszmék, a mennyiben az összes ujkori államelmélet több sarkelveit már elég szabatosan és világosan magukban foglalják, s egyuttal arról is tanuskodnak, hogy Bodinnak a világ legnagyobb szakemberei egy *Aristoteles*, *Montesquieu*, s mások körében, helyet foglalni, jogos igénye vagyon^{67-68-69!} – A tizenhetedik század folyamában nagyobb jelentőségre és hirre kapott államtudósok között a *Német: Conring* (*De civili Prudentia*. 1662.), *Klock*, *Besold*, *Keckermannon*, azután *Spinozán*, *Hertiuson* meg az absolutistikus irányu *Graswinken* (*De Jure Majestatis*. 1642.) és *Filmeren* (*Patriarcha, or natural power of King*. 1665.) kívül, kitünőbb helyet vívtak ki maguknak a szabadelvű *Milton* (*Defensio pro populo anglicano*. 1651) *Harrington* (*Occana*. 1656.) a nemeskeblű de szerencsétlen *Algernon Sidney* (*Discours of Government*. 1698.), *Puffendorf*, *Thomasius*, főleg pedig *Hugo Grotius*, *Hobbes* és *Locke*.

II. A mi különösen *Hugo Grotiust* illeti, ez „*De Jure Belli et Pacis*” (1625.) című művében a státuseszme tisztább felfogásából indulván ki, azt egyenesen a Jog- és Igazságosság létszerének nevezi, mint az emberi akaraton s kényen felül álló tényt tekintti, s czéljaul a béke, a rend, s a jó öszhang biztosítását tűzi ki. Az államjogot leginkább művének 3. és 4. könyvében tárgyal-

ván, itt ujjal az állam eszméjét fejtegeti, a mi pedig annak formáit illeti, egyikhez sem hajlik föltétlenül, ámbár több elveiből, meg különösen onnan, hogy szerinte a népnek még a legnyomasztóbb fejedelemönként irányában sincs oka passiv engedelmességéből kilépni, az tűnik ki, hogy inkább az absolutisztikus államszerkezetnek látszik elsőséget adni. – A második nagyobb befolyású státusbölcselet, a kit fentebb megneveztünk, az angol Hobbes a „De Cive” (1642.) és „Leviathan” című művek szerzője. Hobbes szerint a státus pusztá védintézménye az emberek természetes önzése s egymással ellenkezése leküzdésére; eredetét az emberek önálvetése valami hatalmas fejedelem alá képzi; s ez utóbbi hatalmának, az állam egysége és szükséges ereje tekintetéből mindenkor korlátlanul kel lennie. – Míg Hobbes rideg eszmeköre igen sokban Macchiavellire emlékeztet, addig a szabad szellemű s magasb irányú John Locke a „Treatises on Government” (1690.) szerzője Bodinhoz hasonlít, a kinek némely alapeszméit általa bővebben kifejtve találjuk. A státus jelesen Locke tanítása szerint a tulajdonbiztosítás végett létezik, s épen úgy mint maga a főhatalom a polgárok szabad szerződése és egyezkedésének kifolyása; a korlátolt monarchia, az egyedüli jogos és tökéletes státusforma, mellynek lényegét a népfennségi elv érvényesítése, és az képezi, hogy benne a törvényhozó hatalom a végrehajtótól elkülönözve jelentkezik, s kiválólág a nemzet képviselői által gyakoroltatik, olyképp, hogy habár a végrehajtó hatalom közreműködik is a törvények alkotásában, a nemzetképviselők által hozott szabályoknak magát alávetni tartozik; főleg pedig az utóbbak beleegyezése nélkül semminemű adókat ki nem vehet. Egyáltalában bármennyi hiányokkal és félszeg nézetekkel is bővelkedik Locke elmélete, annak mindenesetre fényes tanulsága, hogy a szabad angol alkotmány melly ez időtájban (1689.) végleg megállapított, az állambölcseletök figyelmét tüzetesen magára vonta, s azon meggyőződést kezdé költeni, hogy ezen államformában létesített először azon közalkotmányi szerkezet, melly az újkori emberiség szabadság- s jogérzületének leginkább felel meg⁷⁰.

A tizenyolcadik század, mint minden egyéb tekintetben, úgy különösen a politikai *elméletek terén* is csak következetes továbbfejlesztője és megalapítója volt azon elveknek és eszméirányoknak, mellyeket a 16. és 17. század pályatoró szellemei az irodalomba bevitték, s általános fővonásokban kijelöltek. – Azon időben ugyanis, midőn a *francia absolutismust* tetőpontján, a szárazföldi európai státusokat a politikai és kivált pénzügyi bonyodalmak legmagasb polczán, magát a társadalmat pedig az erkölcsi elfajultság legundokabb posványába süllyedve látjuk: ugyanazon időben majdnem valamennyi kitünőbb népeknél akadunk egyes, nemesb keblű s magasbirányú politikai bölcseletökre, a kik sovárpillanatokkal tekintvén az anyagi és állami műveltség hatalom és jóllét pályáján szükeresen előrehaladó

Brittországra, és különösen annak alkotmányi institutióira, ez utóbbiakat mintegy követendő eszményképet honosaiknak szeméi elébe állítani, s mintegy mentőhorgonyt az általános chaosból és társalmi anarchiából, föltüntetni iparkodtak. – E férfiak körében tagadhatatlanul a legfényesb helyet a francia *Montesquieu* az „*Esprit des Lois*” (1748.) című ismert classikus becsű és óriási horderejű munka szerzője foglalja el. *Montesquieu* Angliának meglátogatása, Europa különböző országaiban tett utazásai és tapasztalásai, meg valószínűleg a nagy britt államtudósoknak, főleg pedig *Lockenak* tanulmányozása következtében, említett művében melly a legkülönbözőbb államtudományi, történelmi és culturhistoriai fejtegetéseket tartalmazza, először ecsetelte tüzetesen az *alkotmányos Egyeduralmi* államformát, s annak politikai társadalmi és történelmi jelentőségét, hatását, és föltételeit. Alapeszméi az ünnevelt államtudósnak ezekben öszpontosúlnak. Az államok alkotmányi szervezetére az ország physikai, műveltségi, s ethnologiai viszonyai birnak befolyással, úgynnyira, hogy ezek figyelembevétel nélkül e tekintetben sükeres tevékenység nem is gondolható. Az államformák hárman vannak: *Köztársaság* mellynek éltető eleme és alapelve a polgárerény; a *Monarchia*, mellynek főrugója a dicsvágy és becsérzat, és a *Despotia*, mellynek alapja a félelem, réműlet. A köztársaság azután két különböző alformában nyilvánul, t. i. *Aristocratiában*, mellynek főelve az önmérséklet, és *Democratiában*, mellynek rugója az erény, és a közszellem. Egy absolut tökélyetességű és érvényű államforma nem létezik, de művelt és polgárosultabb népekre nézve az angolországi bir legnagyobb jelentőséggel s követésre méltó jellemmel. A természeti állapot nem az erőszak és a harc, hanem a béke állapota. Az államfőhatalom háromféle: *törvényhozó*, *biráskodó* és *végrehajtó*, a mellyeknek azonban szabad s alkotmányos álladalmakban megkell osztva lenniök, ugyhogy egyesítve senkinél se létezzenek, mert ekkor a szabadság szolgáltsággá fajul. A politikai népszabadság lényegét a közéletviszonyok tekintetében autonomia, vagy önkormányzat képezi. A mi a törvényhozást illeti, ez a nemzet jogát képezi a melly azonban képviselők, jelesül egy felső és alsó házat képző hongyülésben gyakoroltatik, egyetértésben a fejdelemmel ki a törvényeket szentesíti stb. Egyáltalában *Montesquieuról* azt lehet mondani, hogy *Aristoteles* óta alig létezett még állambölcső, a ki concrét gondolkozásmód, alapos tanulmány, sokoldalú tapasztalat s melleg szabadság- s közvetítő érzület által olly nagy mértékben tündöklött volna mint ép *Montesquieu*, ha mindjárt nem is lehet kétségbe vonni azt, hogy tanainak egyrésze az ujabbkori tudományfejlődés által lényegileg megczáfoltatott, vagy legalább helyesebb alapokra visszavezettetett.

III. *Montesquieuvel* majdnem egykorúlag Angliában a híres bölcselőt és nemzetgazdász *Hume Davidot*, a ki az álladalmat

a közjó megvalósítására célzó intézménynek nevezi, s a monarchiai aristokratiai és demokratiai elemekből alakult alkotmányt legjobban nevezi; és *Fergusont* több jeles moralpolitikai művek szerzőjét, – Olaszthonban pedig az ismereteslángelmű *Filangierit* találjuk. Ez utóbbi jelesül „La scienza della Legislazione” (1784.) cz. munkájában, az uralkodó korirány szellemében clemezi a státustudomány több kérdéseit; a politikai elmélet alapjának az ethnológiát nevezi; a vegyes államalkatokat elveti; az esküdtzéki és sajtószabadsági intézménynek hő pártolója; s egyáltalában egyike azoknak, kik a tizenhatalmadik századnak mint a humanitás századának, szellemével egyezőleg, a tövények közjórai irányzatát, az emberességi elveknek terjesztését, a jog- és méltányossági érzelmegszilárdítását szerencsés tapintattal és sükerrel előmozdították. – Ugyan e tájban irt és működött Németország újkori Socratese, a bölcsészet óriási befolyásu reformatora s megújítója, *Kant Immanuel*. Kant többrendbeli munkáiban jelesül, a szerződésen alapuló státust a jogtörvények alatt szabadon egyesült emberi társaságnak nevezi, a mellyben a főhatalomnak mindenki engedelmességgel tartozik, a melly főhatalom a törvényhozási, bírói és végrehajtói tevékenységágakban és functiókaban nyilvánul. A törvényhozás mindenkor csak az összes nép egyesült akaratának lehet kifolyása, s a legjobb államforma a *respublika*, melly a népfennségi elvet legtokélyesbben érvényesíti; a közszabadság s egyenlőség eszméjét legszélesb alapon valósítja meg; lényegében azonban úgy tekintendő, mint olly államalkat, a mellyben a *nemzetakarát* egységes nyilatkozmányja, a törvény, az egyedüli uralkodó. Hogy Kant jog- és államelmélete az összes újkori, kivált német politikai eszmeifejlődésnek kiindulási pontjául szolgált, s egész a legújabb időkig majdnem általános elismertetésnek örvendett, különösen emliteni tán szükségtelen is!

Az utolsó s leghatalmasb állambölcsele e korszakban azonban a világhírű *Jean Jacques Rousseau* a „*Contrat Sociálnak*” (ou Principes du Droit public. 1761.), a modern republikanismus s abstract liberalismus e nagyhorderejű s rajongással fogadott evangéliumának szerzője. Rousseau említett művében, azon feladatot iparkodván megoldani, miként lehetne a státust öszhangba hozni a természeti állapot és szabadság követeléseivel, azt állítja: hogy az álladalom az emberek eredeti s elidegenithetlen szabadságánál fogva, csak szerződésen alapulhat, a mellynek nyomán minden egyes polgár a közakarát (volonté générale) alkotásához járul, a mellynek magát alájaveni köteles; hogy a főhatalom a polgárok Összeségénél vagon, kik mint annak részesei állampolgároknak, mint a törvények alárendeltjei pedig alattvalóknak neveztetnek; hogy ezen hatalom mellyet kiválólag a törvényhozás joga illet, általános, feloszthatatlan, elidegenithetlen, és csalhatatlan, miután

a társadalom ollyasmit, a mi önlétele és érdekével ellenkeznek, nem akarhat, nem rendelhet. A végrehajtó hatalom gyakorlása Rousseau szerint a kormánynál vagyon, olykép azonban, hogy annak jogai nem szerződésen, hanem mindenkor visszavonható felhatalmazáson, vagy megbizáson alapulnak. A kormány elrendezése szerint a státusok: *aristokratiák, monarchiák, demokraciák*; a melly formák közöl föltétlen elsőség egyiknek sem tulajdonítható, s míg például kisterjedelmű országokban a demokratiai lesz inkább helyén, nagyobb s gazdag államokban a monarchiának lesz elsőbbsége⁷¹. Végre sajtószertü momentuma Rousseau elméletének az, hogy ő a népfennséget minden előtte élt állambölcseknél szélesb alapokra fektette: hogy a képviseleti elvet elvetette; az általa javallott államszerkezet biztosítására különféle ó-római intézmények fölélesztését tanácsolta stb. – Rousseauval a politikai theoria e korszakbeli fejleményköre végére ért: s a gyakorlati államvilág épugy mint a szelleml, nehéz tusákon és küzdelmeken keresztülhatolásra volt utalva, mielőtt napjaink tisztultabb s alaposb állam felfogásmódjához emelkedhetett, a mint a következőkből ki fog tet-szeni.

15. §.

FOLYTATÁS. LEGUJABB KOR, JELESÜL C) A TIZENKILENCZEDIK SZÁZAD.

I. A francia forradalom világrázkódtató befolyása, meg a vele egykorúlag uralomra kapott politikai eszmék és irányzatok következtében: Europa valamennyi cultúrnépeinél tagadhatlan lendületet von a státuselmélet fejlődése, úgyannyra, hogy a XIX. század folyamában, egész hosszú sorával találkozzunk a legkülönbözőbb politikai eszmerendszereknek, a mellyek alapján azután tudományunk előhaladása és tökélyesbedése a legnagyobb mérvben jelentkezett is. – A mi ez uralkodó irányokat és befolyásosb iskolákat illeti, ezek, a szerint a mint maguk az államélet terén egymással küzdő és tusakodó politikai pártok, egyáltalában három főosztályra szakadnak, és ugyan egyre, a melly az alkotmányos s képviseleti monarchiát s annak intézményeit képviseli; egyre melly a köztársaság és a népuralom megalapítására törekszik; és egyre melly ellentétben az összes, újkori szabadság-elvekkel és törekvésekkel az absolutismus, és a korlátlan egyeduralom mellett emel szót, s a szerint vagy a középkori hűbériség, vagy pedig a vallásegyház uralom szempontjából indul ki, két részre oszlik, t. i. egy conservatív-feudal, és egy theocratico-egyházbeli pártra. Ez iskolákra nézve egyébbiránt általában azt lehet megjegyzeni, miszerint a 19. század valamennyi valóban nagy és befolyásosb államtudósai túlnyomólag az alkotmányos monarchiai iskolához tartozik;

hogy a republicai irányban csak Frankhon, az Éjamerikai Unió és Németország egyikét szakembere halad; az absolutistikus párthoz pedig csak a Németek meg a Francziák némely kitünőbb tehetségű státusbölcselei szitanak. – Mi a következő átnézetben az egyes cultúrnépek csak valóban tekintélyesb, s kitünőbb politikai íróit, s pedig időrendi sorozatban említjük fel⁷², egyszerűsítés végett nem osztályozván azokat több különböző iskolák szerint; és ugyan a mi

A) Az Angolokat, a kik az ujabbkori államtudomány kifejlése és tökélyesbitéséhez legnagyobb mértékben járultak s kiválólag az alkotmányi politikának a kormányzattal szoros kapcsolatát mindég leginkább szem előtt tartották, illeti, ezeknél az államjog és a politikai theoria irodalmi mezején a következők tüntették ki magukat különösen. Először az angol államalkotmány jeles fejtegetője *Delolme* mellett *Edmund Burke*, a világhírű parlamenti szónok és státusférő, a ki „*Reflections on the french Revolution*” (1790.) czimű művében az állam eredetét nem a szerződés és az egyéni akaratkény, hanem a történelemre vezeti vissza; az állami és politikai szabadságnak szükséges korlátaira utal, a fejedelmi hatalom kiterjesztése mellett szavaz, az államügyek kezelésében és intézésében a fenntartás és az eszélyes reform elvét ajánlja s egyáltalában a francia forradalom borzadalmi által elkeserített kedélyhangulatában, a népszabadság s alkotmányos jogélvezet körét tetemesen megszorítatni kívánja. Utána kitünő hirre tett szert a republikanus sőt communistikus irányú *Godwin* „*Political Justice*” (1796.) czimű munkájával, mellyben minden társadalmi bajokat egycenesen a kormányok és fejedelmeknek rója fel, s a legszélesb democratiai alapu álladalomszerkezetet dicséri. Némelly tekintetben evvel hason irányú, ámbár hasonlíthatatlanul alaposabb és sokoldalúbb az *Utilitarismus* szelleműs apostola, a világhírű *Jeremiah Bentham*, ki századunk elején több classikus becsű, ámbár inkább a jog- és törvényhozás körébe tartozó munkával gazdagította az irodalmat, és segitette megalapítani az igazgatás és kormányzat alaptanait⁷³. A század második tizedében említésre méltó politikai munkával lépett fel *J. Craigh*: „*Elements of Political Science*” (1814. ném. 1816.), mellyben felette szabadelvű irányban a fejdelem és a kormány a nép kedveért és javára felállítottnak és hivatottnak nyilvánítatik, s kivált a népszabadsági jogok legszélesb democratiai alapokon kiterjesztése ajánlitatik. A legujabb korban, mint tekintélyesb politikai író (a mint státusférő és szónak is méltó hirre szert tett) *Lord Brougham* lépett fel. Munkája melly „*Politikai Philosophy*” czim alatt (1840–1844.) három nagy kötetben majdnem az összes államtudományokat tárgyalja, kivált annyiban is igen becses, a mennyiben az alkotmányos monarchia intézményeit különös szakavatottsággal s gyakorlati tapintattal tárgyalja. Hiánya csak az, hogy benne mélyebb el-

méleti s philosophiai alapvetésnek nyomaira alig akadni, s hogy a munka inkább egy roppant adathalmazhoz mint rendszeres egészhez hasonlít. - Anglia legújabbkori állambölcselei sorában mint kitünőbbet csak még *Smith O'Brient* egy demokratikus irányú kormánytan szerzőjét, *Millt*, *Whewellt* a világhírű philosophot s egy „*Morality including Polity*” (1854.) című munka szerzőjét, *Cornewall-Lewist*, kinek munkáját a „Politikai Módszerről” már többször dicsérettel fölemlítők, és *G. Bowyert*, nevezük, melly utóbbi „*Commentaries on universal public Law*” (1854.) című nagyobb munkájában a bölcseleti közjogot tárgyalván, többhelyütt politikai elveket is fejteget, s annyiban sajátlagos irányú, a mennyiben tudunkra az egyetlen nevezetes brit státustudós a ki a vallásegyházi elemet az állammal szorosb egybefüggésbe iparkodik hozni. Egy másik érdekes pontja fejtegetéseinek az, a hol az államhatalom-megosztás elvét a státusegység elveivel törekszik öszhangban hozni.

B) Gazdagabb és sokoldalubb mint az angol irodalom, a Francia, státusjogi és politikai irodalomtermelvények tekintetében. Legkitünőbb képviselőit ugyanis a politikai elméletnek a következők képezik. Legelőször is az ismeretes *Siéyes* a ki „*Qu'est que le tiers état?*” (1788.) művében legelőször szállt fel a harmadik néprend politikai jelentősége mellett, s követelé, hogy az államalkotmány épülete kitünőleg arra építessék. - Nagy befolyással az alkotmányos monarchiai elvek kifejlésére volt *Benjamin-Constant* a ki századunk második és harmadik évtizedében számtalan kisebb nagyobb de mindannyi jeles értekezésekkel, mellyek „*Cours de Politique constitutionnelle*” cím alatt (1818 stb.) rendszerezve adattak ki, törekedett a népszabadsági intézményeknek érvényt és elismerést szerezni. - Nyomdokaiban jártak azután *Hello*: „*Du Régime constitutionnel*” (1830.) Pagés: „*Droits politiques*”(1817.), a higgadt irányú *Massabiau* „*Esprit des Institutions politiques*” (1821.) *Dounau*: „*Sur les garanties individuelles*” (1822.) *Tracy*: „*Commentaire sur l'esprit des Lois*” (1819.) *Jouy*: „*La morale appliquée á la Politique*” (1824.) című műveikkel, főleg azonabn a mint nemzetgazdász és történész is europai hirre kapott (szweitzolász származásu) *Simonde de Sismondi*, a ki „*Études sur les Constitutions des peuples libres*” (1836.) cz. munkájában, az államszervezés és kormányzás több főkérdését valódi státusférfiui tapintat, lángész, és alaposzággal fejtegeti, s kiválólag a nemzetfennségi elméletet, az egyeduralmi tant, és a választásügyi elveket vonja új szempontból tárgyalásnak alája⁷⁴! - A legújabbkori francia államtudósok közt mellözve a középkori irányu *Debonald*, *Maistre* és *Ballanche-t*, fényes helyet foglalnak el *Guizot*, számos történeti és státusjogi munkáival⁷⁵; *Billard*: a republikai szerkezet felett kiadott művével (1837. 1848.) *Cormenin*, a közigazgatási politika egyik

kitünőbb megalapítója (De la Centralisation. 1840.) Courtet de l'Isle (Le science Politique). *Laferrière* a legnagyobb francia közjogtudósok egyike s a nagy „Droit publique et administratif” (1854.) szerzője; *Laboulaye*, azután *Schützenberger* a ki „Lois de l'ordre sociale” (1850. II. köt.) művében a köztársasági státuszjog alapelveit fejtegeti; *Remusat* a ki legujabban megjelent „Politique Liberale” (1860.) cz. dolgozatában a 89-ki forradalom vezérelveit szellemdúsan védelmezi és fejtegeti; *Vacherot* a ki a „Democratiáról” szolló dolgozattal (1860.) *Ad. Garnier*: „Morale sociale” (1850.) czimű ethiko-socialis jellemű értekezéseivel, *Bécharde* (Administration de la France. 1851.) *Prevost-Paradol* ki „Études parlementaires” czimű értekezései: *Dupontwhite* a ki „L'Individu et l'État” és „De la Centralisation” (1856. 1859.) dolgozataival, *Odilon-Barrot* a ki legujabban a Centralisatio lényege s gyászos hatásairól irt (1861.) műveivel gazdagította a politikai irodalmat; végre *Alexis Toqueville* a remek „Démocratie en Amérique” (1839-1841. 5. köt.) és „L'Ancien Régime et la Revolution” (1856.) czimű nagyobb terjedelmű munkák hallhatatlan szerzője, a ki a köztársaságra nézve ugyanazt tevő, illetőleg adá munkájában mint *Montesquieu* az alkotmányos monarchiára nézve. – Nem sok használhatót, de annál több paradoxonokat magábanrejtők végül a hirhedt *Proudhonnak* politikai műveiben, mellyek közül csak az 1843-ban megjelent „Création de l'Ordre dans l'humanité” az 1853-ban közzétett „Principes d'Organisation sociale,” és a legujabban tilalommal sujtott „La Justice dans la Revolution et dans l'Église” cziműt említjük meg⁷⁶.

II. C) Míg az angolok a gyakorlatiságot s a gazdag élettapasztalatokat, a francziák a formaszépséget és könnyű szellemdús modort honosították meg tudományunkban, addig a Németeket illeti az érdem, hogy a Státuszjog és Politika bölcséleti és historiai alapjaira visszavezettetett, rendszerezett, s elméletileg alaposabbá, bevégzettebbé vált. – Sokat tőn e tekintetben *Kantnak*, *Hegelnek* és *Kraussenak* filosofiai rendszere egyfelől, és a német jogtörténelmi iskolának működése másfelől, úgy-hogy majdnem valamennyi kitünőbb szakférfiak lényegileg azon alapokon állanak, mellyek az említett iskoláktól megvetettek. A legünnepeltebb nevek, mellyeket eddig a német államtudomány fölmutathat, a következők: *Schlötzer* („Allgemeines Staatsrecht und Staatsverfassungslehre.” 1803.) a ki körülményeit s korát tekintve, meglepő szabadelműséggel nyilatkozik: *Krug* (Staatswissenschaft. 1824.) *Rotteck* (Staatslehre. 1829.) *Jordan* (Staatsrecht. 1834.) *Aretin* (Staatsrecht der constitutionellen Monarchie. 1824. 1837.) *Pöhlitz* (Staatswissenschaften im Lichte unserer Zeit. 1825.) *Spittler* (Vorlesungen über Politik. 1828.) *Luden* (Staatsweisheit. 1811.) *Weber* (Politik. 1823.) *Hoffmann* (Staatsbürgerl. Garantien.

1830.) kik mindannyian Kant nyomain haladnak, s az alkotmányos monarchia szellemében írnak: K. S. *Zachariae* (Vierzig Bücher vom Staate. 5. köt. 1832. 1843.) a ki először kísérté meg egyetemiebb szempontból az államtudományokat fejtegetni: *Malchus* a ki (Politik der inneren Staatsverwaltung. III. köt. 1823.) a belügyi kormányzatot először tárgyalta alaposan és szakavatottsággal; *Dahlmann* (Politik. 1835. 1847.) a ki mint Montesquieu Frankhonra, úgy Némethonra nézve iparkodott a britt államtudományt mint utánzandó példányt felállítani; Röder (Politik des Rechts. 1837.) a ki a lángszellemű bölcseletnek Krausenak jog- s államtani elveit iparkodott a legszabadabbelvű alapokon a politikába és státuszjogba bevinni; *Schmittthener* ki (1839-ben megjelent államtud. munkájában) a conservatív és liberal irányt törekvék egyeztetni; *Pfizer* (Gedanken über Recht, Staat und Kirche, 1842.), a ki az alkotmányos monarchia legszabadabbelvű szószóllóinak egyike, *Rochau* (Realpolitik. 1859.) *Bluntschli* (Allgemeines Staatsrecht. 1852. 1857.) a ki a hisztóriai és a bölcseleti irányt közvetíti gondolatdus, valódi státuszferfiui tapasztalattal s széles tudományal irrott művében; *Zöpfl* (Staatsrecht. 1846. 1855.) *Held* (Verfassungsrecht. 1854.) a kik a pozitív államjogot is fejtegetik; *Haller* (Restauration der Staatswissenschaft. 1816.) *Vollgraaf* (Politik. 1828.) *Stahl* (Philosophie des Rechts und des Staats. 1845. III. köt.) *Adam Müller* (Elemente der Staatskunst. 1811. III. köt.) *Brandiss* (Der Staat auf christlicher Grundlage 1859.) mint a feudal- és egyházi irányú nézletmód képviselői; *Struve* (Staatswissenschaft. 1847.) és *Fröbel* (System der sozialen Politik. 1847.) mint republikanusok; s legujabban *Rudolph Gneist* a classikus angol közjog szerzője, *Lor. Stein* az államtudományok rendszerének új szempontbóli fejtegetője, *Rössler* a Hegel-féle állambölcselet új rendszerezője; *Hildenbrand* a legujabb jog- s állambölcseleti író, meg *Rob. Mohl*, ki harmincz éves tanulmányainak dús gyümölcseit és termelvényeit az utóbb lefolyt öt hat év alatt kezdé rendszerezett alakban közrebocsájtani. (Geschichte und Literatur der Staatswiss. 1855. III: köt. Staatsrecht. Völkerrecht und Politik. 1860. ff. Encyclopad. der Staatsw. 1856. Polizeiwissenschaft. 1844. 3. k.)⁷⁷.

D) A mi a többi europai és amerikai népeket s írókat illeti, ezek közt még csak a következők érdemelnek tüzetes említést. 1. Olaszországban: *Lampredi* (Jus publicum universale. 1777.) *Baroli* (Diritto privato e pubblico. 1837.) *Rosmini Serbati* (La societá. Filosofiadel diritto. 1839.) *Tolomei* (Corso di diritto naturale. 1849.) *Soria de Crispan* (Philosophie du droit public. 1853. ff. IX. köt.) és *Ricci* (Del Municipio. 1847.) *Romagnosi*, *Taparelli*, *Ambrosoli*, *Ventura* (Sul potere publico. 1859. 2. vol.) 2. Spanyolországban: *Colmeiro* (Derecho politico. 1844.) *Donoso Cortes* (Lecciones de derecho politico. 1837.) a portugál

származásu s demokratikus irányu *Pinheiro-Ferréira* (Droit public. etc. 1832.) 3. Schweitzban: *Cherbuliez* (Granties constitutionelles. 1838.) 4. Belgiumban: *Destrivaux* (Droit public. 1849. 2. köt.) 5. Hollandiában: *de Val, Tex,* és mások. 6. Éjamerikában: *Franklin, Payne, Adams* (Defense of the constitution etc. 1788.) *Story* (az amerikai alkotmány remek commentátora. 1844.) *Hamilton, Madison és Jay* (A Federalist nagyhirű szerzői.) *Lieber* (Political Ethics. 1839. Civil Liberty and Selfgovernment. 1853.) a német származásu s alapos állam-bölcselelő; *Wilson* a Law-Lectures jeles írója, és legujabban *Calhoun* a „Disquisition on Government” című rabszolgavédő munka ismeretes szerzője, meg az ismeretes nemzetgazdász *Carey*: „Social Science” (1858-1860. III. köt.)⁷⁸. Végre 7. Magyarországra nézve alig szükség említenünk, hogy *Széchenyi-ben, Desewffyben, Keményben, Szalayban, Csengeriben, Paulerban, Récsiben, Karvasyban s Báró Eötvösben* olly jeles szakembereket bir, kik a külföldi bármelley népének is diszére válnának⁷⁹.

JEGYZETEK

- ¹ Vö. Mohl: Encyclopedie többhelyütt. Pauler: Államencyclopedia. 6-9 és 142. s.k. I. Brougham: Political Philosophy (1844.) Bev. „Objects, Pleasures, and Advantages of Political Science.” Treitschke: Die Gesellschaftswissenschaft. (1859.) Rössler: System. Bevezetés. Roscher: System der Volkswirtschaft. I. §. 16. Ahrens: Org. Staatslehre. I. 78-84. I. Lor. Stein: System der Staatwissenschaft. (1852.) Bev. Léon Tillard: Nomenclature etc. (1851.) Ott: Écon Sociale. (1851.) 1-37. Hepp: La division des Sciences sociales. (1836.) Bülau: Encyclop. Der Staatsw. (1856.) t. h. Schmittehenner: Zwölf Bücher I. 30-33. I. Mohl: Gesch. Und Literatur der Staatswiss. I. 67-110. és III. 341-407. Rottke - Welcker: Staatslexikon. I. k. Bevezetés. Heidelberger: Kritische Zeitschrift für Rechtswiss. III. 3. és Münchener: Krit. Überschau der Rechtswiss. III. 2.
- ² Oka ennek egyébiránt abban rejlik, hogy az államtudományoknak egész a legujabb korig szenteltetett még annyi figyelem, a mennyit joggal igényelhetnek.
- ³ Röder: Politik des Rechts. I. lap.
- ⁴ Illyenformán nyilatkoznak Schleiermacher, Roscher, Treitschke, Bluntschli, Laurent. és több ujabbkori írők kik e kérdéssel foglalkoztak.
- ⁵ Ezek az életkörüik jelesen csak annyiban érintendők meg az államtudományban, a mennyiben jogi és közérdeki jelentőségük és oldalaluknál fogva ezt mintegy szükségszerűleg magukkal hozzák.
- ⁶ Miatán a tételes s pozitív államtudományi szakok (milylen például a tételes államjog) is ide helyezendők.
- ⁷ Melly jelesen bevezetésképp az állami alapviszonyokat és tüneményeket tárgyalja; s a státuselmélet általános alapelemei s fólteeleit fejtogeti.
- ⁸ Ide sorolhatni a „Büntetőjogot” is.
- ⁹ Az államerkölc tudomány tekintetbevétele a státustudományok rendszerében legujabb időben kitünőleg Mohl, Rössler, Schleiermacher, Ahrens, ifjabb Fichte, Rothe, Marheinecke, az angol Ferguson, Whewell, a francia Garnier,

Jouy, Droz, Sismondi, s az amerikai Lieber által sürgettetett; jelesül az okból, mivel az államjog- és a politikai tudományban kiválólag azon elvek fejtegetetnek, a melyek szerint a közrend s állami észlet fenntartása külsőkép, szükség esetében, erőhatalommal is foganosítható; míg a moráltatan belső indokokat és szabályokat is iparkodik érvényre hozni. Továbbá azon okból, mivel igen sokszor valami állami tény vagy intézkedés a rideg jogi vagy czélszerűségi szempontból, nem is elégséges és célravezető, hanem a kormányhatalom vagy a polgárok erkölcsszületének hozzájárulását is szükségesíti. S mivel tényleg a Moral is tárgyává válhatik a közfigyelem és méltányolatnak, a miért is különös intézmények alkotandók, melyek a közerkölcs megszilárdítására és fenntartására célozzanak! – És azután kivált napjainkban, a hol az államok politikájában és diplomatiájában, minden morális elem ugyanis majdnem végkép számúzve van, valóban nem fölösleges e momentumra tüzetesen odautalni. I. példákat Mohlnál: *Encycl.* 500 s k. lapokon. V. ö. Még Lieber: *Political Ethics.* (1838.) helyenkint. Ugyanattól: *Die bürgerliche Freiheit und Selbstverwaltung* (1860.) Rothe: *Theologische Ethik.* III. 2. rész. 840–1009. Ahrens: *Naturrecht.* (1846) 138–139. Whewell: *Morality including Polity.* (1854.) Rössler: *System.* I. 417–430. J. Garnier: *Morale Sociale.* (1854.) Mohl: *Geschichte und Literatur.* II. 351 s k. Droz: *Applications de la Morale á la Politique.* (1825.) Jouy: *La morale appliquée á la Politique.* (1824.)

¹⁰ Nézetünk szerint ez által ugyanis alig maradna valami magukra a Státustudományokra nézve még fenn; a minck aztán szükséges eredménye az lenne, hogy pusztá formák tanává fajulna a státustudomány, s sem a népéletnek egséges tevékenységet, sem a közintézményeknek tulajdonképeni jelentőségét s hatályát meg nem fejthetné. E hibát tényleg elkövetik Mohl, s Riehl, utóbbi „*naturgeschichte des Volks*” (1854.) cz. Munkájában. V. ö. Treitschke: id. m. 78. 103. 104.

¹¹ A Nemzetgazdaságtanról, mint Államtudományi Főszakról tüzetesen a 2. kötetben szözlünk.

¹² A Politika a görög πολις; πολιτεια (Város, közület, Köztársaság)ból veszi eredetét. Politikai Tudományoknak (tag ért.) pedig egyáltalában minden státustudományok is szoktak hivattni.

¹³ Tudtunkra e magában igen helyes s kivált itt igen jól használható szót a „Politikára” még senki sem alkalmazta szakművekben. Lexikonaink közt Blochnál (a legújabb kiadásban) találtam. Egyébiránt nem kell „Országászatot” egy ugyanazon értelemben „Országászzattal” venni, mert ez utóbbival csak az állami főhatalom gyakorlatát egy monarcha által; az előbbi szóval ellenben az összes államrendezést és igazgatást akarjuk jelezni, és kifejezni.

¹⁴ Az országászzattan fogalomhatárazatai különfélek, de a mienkkel a legtöbbek némileg megegyezhek. Így például Spittler (Vorl. Über Politik 3. l.) azt mondja: „Politik ist die Wissenschaft der besten Einrichtungen des Staates.” Bülow: (*Encyclop.* 2. Ed. 267. l.) „Lehre von den Mitteln zur Erreichung der Staatszwecke.” Luden: (*Polit.* 36 l.) „Politik ist die Entwicklung der Maximen der Staatsweisheit.” Mohl: (*Encycl.* 541.) *Wissenschaft der Mittel, die Staatszweck so vollständig als möglich in der Wirklichkeit zu erreichen.*” Pauler: (*Encyclop.* 143. l.) „Azon elvek foglalata, melyeknek alkalmazása által az álladalom legsükerebben valósíthatók.” Karvasy: *módot és eszközök tud.* A melyek által a státus czéljai elérhatók. Stein igen korl. Értelemben veszi a Pol. a mennyiben azon szabályok összeségének nevezi, a melyek szerint az álladalmi alkotmányok alakúlnak.

¹⁵ Mint e helyütt kitetszik, mi a Politikának mint egyenesen practikus jellemű tudománynak fogalmát, tágabb alapra fektetjük az eddiginé; s bővebb tárgykört vindikálunk neki, jelesül az okból, mivel mind e fontos státuséleti tünetmények, a melyeket itten kiemelünk, a státustudományok egyikében sem ta-

lálnak megfejtésüket; s mivel a pusztán jogi és célszerűségi momentumot, a Politikában megoldandó feladatokkal szemközt, egészen megfelelőnek s elégségesnek nem tartjuk

- ¹⁴ Hogy a Politika valódi tudománnyá csak akkor válik, hogyha mindez itt fellemlítettet, meghatározott s egy rendszeres egészet s egységet képző elvekre vezette vissza, említeni tán felesleges is.
- ¹⁵ Pauler. Állami Eszélytannak nevezi I. Azonban alantabb.
- ¹⁶ V. ö. Rotteck: Staatslehre. 24–26. Bluntschli: Staatsrecht. 1–2. lapon. Sidney-Camp. Democracy 33. l.
- ¹⁷ Szépen mondja Welcker: (Staatslexikon 2. Edit. V. Kot. 46. lap.) „Auch politisch ist nur das gross und heilsam, was von den ewigen Ideen der Menschheit und der Gerechtigkeit ausgeht.“
- ¹⁸ Röder: Rechtspolitik. 2–3. l.
- ¹⁹ Kitészik innen, hogy a Politika tényleg az Állambölcsélet és az Államtörténet tudománya között foglalja el a helyet, s e kettő elveinek és tanainak adott körülményekbeni közvetítésére törekszik! V. ö. Ahrens: Nat. Recht XIII.
- ²⁰ Illy állami előkép (Musterbild) vagyis inkább gyakorlati Eseményekről, I. alantabb.
- ²¹ Mert ez által nagyon hamar elvesztené tekintélyét és jótékony hatályát az életre. V. ö. Sidney - Camp: Democracy. 32–38. lap hol az mondatik „Political Science is no vain chimera; it does not mock its votaries with notions theoretically systematik, but impracticable. It yields them truths beautiful in theory and substantial in the experience“ etc.
- ²² „Das höchste Darstellbare in der Politik ist, nachdem Nichts vollkommen ist, was besteht, – der Fortschritt“ mond Dahlmann: i. m. 9. lap.
- ²³ Hogy még az abszolút Jó is csak szakadatlanul haladó képesítés és érlelés által válik valóban kivihetővé és üdvössé, mutatja Röder: Politik. 2–3. lapon.
- ²⁴ Felfogásunkhoz soktek. közelit Pfizer, a ki illy című művében: „Gedanken über Recht, Staat und Kirche“ (1842. I. 324.) a Politikáról mint tudományról így nyilatkozik: „Politik ist eine empirisch bedingte Wissenschaft, zum grösstentheil gegründet auf erfahrungsmässige Gesetze der Natur, und schöpft aus den wechselvollen und mannigfaltigen Erscheinungen des vielgestaltigen Lebens in der Wirklichkeit! Sie stellt ein Musterbild auf, zeigt mit Rücksichtnahme auf die allgemeine Geschichte der Menschheit und auf die besonderen Verhältnisse der einzelnen Völker, die naturgemässesten und besten Wege zur Annäherung an ihr Ideal, und lehrt alle vernünftigen und zweckmässigen Mittel zur vollkommensten Erreichung jedes Staatszwecks kennen“ stb.
- ²⁵ A mi a Politika vagy Országásztannak különbözését a vele soktek. rokon bölcséleti vagy általánosállamjogtól illeti, ez következőleg határozható meg. Az államjog kiválólag a státusélet jogi szabályait és viszonyait, uralkodó s polgárok közötti jog kapcsolatokat, a Politika ellenben magát a joghatárokon belül mozgó és nyilvánuló államéletet fejtegeti, s egyszersmind azon utakat módokat és intézményeket ismerteti, mellyek által a jogeszmé teljes uralma az államrendben megvalósítható, és megszilárdítható! „A nyilvános észjog (állambölcsélet) a társadalmi szabadság és rend eszményét, a társas észlelt szükségességtételeit, a jog- és jogtalanság kérdéseit tárgyalja (mond Pauler), a Politika ellenben az eszményt az élettel közvetíteni, a jog és állam többi céljainak létesítésére a legcélszerűbb közegeket kijelölni stb. iparkodik; s minthogy az Igazság határain belül több utak és módok ajálkoznak a társadalmi élet tökélyesítésére, azoknak célszerűségét, nagyobb kisebb alkalmazhatóságát a Közjó tekintetéből tárgyalja.“ – A Politika hatásköre és nyomozási mezeje tágasabb mint az „államjogé“ az okból, mert a társadalmi élet belső (szellemi stb.) oldalai és nyilvánulásai tekintetében, nem a pusztán Jog fogalmából, hanem az általánosállamjogból, előmozdítás, közérdek szempontjából vezénylés, egybefoglalás eszméjéből indul ki, és azon alapszik! – Az államjog

a státust inkább nyugvó maradó szervezetében, ellenben a Politika folytonos mozgalmában tekintv, s míg amannak főfe kifejezését az Alkotmány képezi, addig emennek (mint Bluntschli megjegyzi) leginkább a Kormányzás, a gyakorlati államtevékenység felel meg stb. Mindez azonban nem zárja ki azt, hogy Jog és Politika, Államjogtan és Országásztan, igensokszor legalább eszmeileg, összenolvadjanak, s pedig olykép, hogy egymástól szorosán minden esteben cline választhatók, s tanaik kölcsönösen egymás jellemét öltik magukra! - V. ö. még Mohl: Encycl. 543. ff Ugyanattól Geschichte der Staatswissenschaft. III. 351. ff.

- ²⁸ A mi az Országásztan vagy Politika alkotó részeit illeti, erre nézve mi azon szempontból indulunk ki, hogy a Politikai Tudomány egy rendszeresen összefüggő s több alkatrészekből képződő egységes Egész; de nyomozási körei és vidékei különfelesége következtében több részekre vagy szakokra oszlik, a mely szakok azután mint külön és önálló tandgok is tárgyalhatnak. E részek pedig a következők: A) Alkotmányi Politika. B) Kormányzati Politika. És ez utóbbi azután különösen a) Általános Kormány - és törvényhozási, vagyis Szervezési Politika. b) jogszolgáltatási Politika. c) Pénzügypolitika. d) Nemzetgazdasági Politika e) Kulturpolitika. f) Rendészeti Politika. g) Hadügyi és végre h) Külügyi Politika. - Mindezekről tüzetesen az alatt következő egyes szakaszokban.
- ²⁹ V. ö. St. Mill: System of Logic, ratiönative and inductive. (Ed. 3. 1851.) VI. könyv. vagyis II. kot. 401-527. Cornwall-Lewis: Treatise of the methods of reasoning in Politics. (1852.) többhelyütt. Opzoomer: De Weg de Wetenschappen. (1852.) B. Eötvös: Korunk Eszméi. I. 32-44 és II. 440 sk. Mohl: Geschichte und Literatur. III. 363. sk. Schmittenner: Ideales Staatsrecht. 14-25. I. Kautz: Nationalöconomic. I. 367. sk. Knies: Polit. Öconomic. (1853.) 321-355. röder: Politik. Előszó.
- ³⁰ Innen ered azután a tudománymódszerben követett ugynev. Bölcséleti és Történelmi irány megkülönböztetése, a melyről Bluntschli jól mondja: hogy szükségkép egymással ellentétben nem áll. V. ö. Staatsrecht. 15-19. I. és Prantl: Die Aufgabe der Philosophie. (1854.) 311.
- ³¹ V. ö. Röder: Politik. Előszó. XII. Schützenberger (Ordre sociale. II. 64.) „la Science politique serait stérile si l'absolutisme des faits données rendait impossible l'application des principes” etc. és Schelling: (Sämtliche werke. 2. Abth. Bd. I. 239.) „Wo Fortschritt ist, da giebt es auch ein Wohin!,,
- ³² A tudomány e két momentuma és alkeleme alapján tehát egyfelől képmása, másfelől előképe lend a valónak, a positiv állami életnek!
- ³³ Azt mondja a nagy történész Schlosser: (Gesch. des achtzehnten Jahrhundert. Ed. 4. Bd. II. 446.) „Über Staat und Staatsverfassung kann nicht die rene Theorie, sondern die Erfahrung Aufschluss geben, weil erstere nur das Allgemeine kennt, was nirgends ist!,,
- ³⁴ Hogy ezt nem olly értelemben akarjuk vétetni, mintha az észmüködésnek s teremto erőnek e terén alkalom nem nyílnék, kitetszik a következőkből; - valamint onnan is, hogy maga az összes elméleti vizsgálódás, combinatio, következtetés az ész működése nélkül nem is gondolható.
- ³⁵ E nélkül ugyanis a tudomány többékevésbbé nem volna más, mint daguerreotypszerü lenyomata a létezőnek. Nem szabad ugyanis felednünk azt, hogy a felett, a mi a társadalom rendeltetése, a mi előkészítendő, és célba veendő a tapasztalás és történelem maga a fölncmvilágosíthat; s hogy másfelől minden valóban nagy és termékeny politikai elmélet olyan lend, a melynek bizonyos magas előképek is lebegnek szemei előtt.
- ³⁶ V. ö. Bacon: Aphorismái IX és Eotvös: Id. m. 22-26.
- ³⁷ Az inductiv és tapasztalati módszert az államtudományunk körében legelőször Aristoteles alkalmazta; s ugyanez uton követték őtet a zujabb korban Bodin, Bacon, Montesquieu, Burke, Toqueville, Dahlmann, Széchenyink, Roscher, Bluntschil, Eötvös, Opzoomer, St. Mill, Brougham, Cornwall-Lewis,

sót-némileg maga *Proudhon* is *Bacon*: *De augmentis Scientiarum* (II. 10.) e módszer *historia ruminatának* nevezi; s *Brougham*: *Political Philosophy* III. 80 ff. szinte nagyon ajálja – A mi felfogásunk is e körben mozog, csak-hogy némelly lényeges kivételekkel, és megszorításokkal.

²⁴ Erről bőven: *Krautz*: *Nat.-Oekonom.* 376. s k. I.

²⁹ Jól mondja azért *Macculloch* „a single experiment is not sufficient to establish a rule” stb. épígy *Herschel*: „Experience by which mean not the experience of one man, only, or of an age, but the accumulated experience of all mankind in all ages”. (*Perlim. Discourses on Natural Philosophy.* 76. l.)

¹⁰ Az így föllelt és megismert törvény, azonban csak akkor bír teljes értékkel és hitelességgel, hogyha ujlag a gyakorlati és tapasztalati életben, mint próbakövön, a folytonosan fölmerülő új meg új tünemények egy hosszú során át, kísérleti próbának vetetik alája.

⁴¹ Szolgáljanak például a következők. Ilyenszerű politikai fejlemtörvénynek (nagybani viszonyokat véve) nevezhetjük: hogy a Despotismus rendesen mint a despotát mint népét erkölcsileg megrontja; hogy a népek értelmi s ipari fejlődésével köröltve szabadabb alkotmány iránti vágyak és törekvések is támadnak; hogy a demokratiai államforma csak az egyenlőségelvnek a nép minden életkörei és életnyilvánulásaiban meghonosulása nyomán, léphet életbe; hogy alkotmányos népképviselési Monarchia csak nagyobb álladalmakban igazán keresztulvihető; hogy katonaszellemű nemzetnél szabad alkotmány erős alapon soha nem létesülhet; hogy az anarchia közönségesen dictaturára vezet, hogy a közhatalomnak egyszemélyben, vagy közlönybeni összpontosítása, mindenkor avvali visszaélést szül; hogy minden státusforma vagy intézménykor csak addig állhat valóban fenn, míg a neki alapul szolgáló eszmék, állapotok, szükségletek stb. meg nem változtak; hogy a szabadságvagy művelt s öntudatos népnél azon irányban nő, a melyben egy megátalkodott Absolutismus azt az anyagi erővel elfojtani akarja; hogy a legujabb kori államszerkezetben a decentralisáció utáni törekvés ép oly módon lépett a 17-18. század központosító irányja helyébe, mint az ókorban ép ellenkező viszonyok közepette a Centralisatio a decentralisatio helyébe stb.

⁴² Példa erre: hogy az Autocratia és a mindenbe gyámkodólag beleegyező kormány rendesen a népet közönbössé, indolenssé, erélytelenné változtatja; de nem szükségkép mindeniket, mert egységes jellemű, s természetlől erélyes népre nézve illy hatást nem fog gyakorolni. Vagy az: hogy a tiszta democratia csak igen kis álladalmokban foglalhat helyet, a képviselési pedig nagyobbban. Vagy az: hogy a politikai szabadság minden néposztály s rétegrei kiterjesztése, higgadt jellemű, s érett népnél egészen más eredményeket fog előhozni, mint ollyaknál, mellyek nagyon heves véralkatúak, kicsapongók, műveletlenek stb.

⁴³ Mindezt B. Eötvös: (II. 443.) is határozottan belátja, és elismeri, de az itt vont következtetésekre nem igen jut el.

⁴⁴ Így azután azon kifogásnak is elejét vesszük, mellyet *Hallam*: (*Introd. to the Literature of Europe* Vol. III. ch. 3. Sect. 2.) az inductiv módszer ellen emelt.

⁴⁵ Illy Előképről a Politikában szól a nagyhirű angol államférfiu és tudós *Cornwall-Lewis*: *Treatise on Politics.* II. köt. 203 s k.

⁴⁶ Már *Aristoteles* (*Polit.* IV. k. 1. fej.) és *Plinius* is ajánlja: (*Epist.* 21. lib. 6.) V. ö. még *Knies*: i. m. 256. *Fichte*: *Handelsstaat.* (1801.) 7. 1. *Chalibus*: *Spekul. Ethik.* (1850.) I. 5-6 l. ifj.: *System der Ethik.* (1850.) I. 5. *Schliephake*: *Einleitung in die Philosophie.* (1857.) 71. lapon.

⁴⁷ Azt mondja *Ferrara*: „La teoria del futuro non puo costituirsi nemica alla teoria del Passato” (*Import. dell Economia Pol.*) 25. l. Ép így *Cantú César*: *Storia Universale.* (Ed. VII.) I. köt. 25. l.; sőt maga *Saint-Simon*: a socialismus alapítója (*Legislation etc.* 1818.) és *Proudhon* is! I. *Krautz*: *Naturalock.* I. 375 és 405.

⁴⁸ *L. Dahlmann*: *Politik.* 236 l. *Bentham*: *Works.* (1838.) I. k. 171. ff. *Milly* fél-

- szeg tehát Fröbelnek (Politik I. Vorwort) e nyilatkozata: „der politische Schriftsteller hat nur die Wahl, entweder die principielle Perspective auf die Zukunft, oder die praktische arena der gegenwart aufzugehen“ nem is szükség említeni.
- ⁴⁹ Gyönyörűen kifejtji a híres Gneist (Englisches Verfassung- und Verwaltungsrecht. II. köt. 829. l.), hogy az ógermán községélet meg az antik Respublika formái ránk nézve egészen alkalmazhatatlanok, mert egészen más eszmék, érdekek, s néposztályi viszonyokon épültek fel.
- ⁵⁰ Illy értelemben nyilatkozik a világ legnagyobb államtudósa Aristoteles is már (Politikája több helyein) és Ethikájában (I. 15.). Ép így Leonhardi: Vorberichte zu Krauses Philosophie der Geschichte. (1813.) lap XIX. és LXVI. Fichte íj.: System der Ethik. I. lap. XIV. XV. Rosler: System. I. 438. 445.
- ⁵¹ B. Eötvös azt m.: (II. 351.) „A Politika azon tudomány mely azt tanítja, hogyan kell alkalmazni helyes mértékben, különböző elveket.”
- ⁵² Azért valami elv vagy igazság nem szűnik meg elv vagy igazság lenni, mert nem mindenütt és minden körülményekben alkalmazható. – Ép így nem következik innen az, hogy minden állami élet, minden idők és minden népekben bizonyos egyenlőségi és hasonlatossági és maradátságú elemet is foglal magába, nem csak különzetességét, a miből aztán ép azon eredmény folyományoz, hogy az említett törvények és szabályok, bizonyos föltételek alatt mindig és mindenütt egyformán mutatkozik, és érvényesíthetők is. Így p. o. habár nem minden nép s nem egykorúlag s hasonlatosságú elemekkel emelkedik a Constitutinalismushoz; de azért sokan tényleg, s egykor bizonyosan odajutnak; a miért tehát illy esetekre is kikell terjesztenünk figyelmünket. Ép így a Democratia, Aristokratia, Monarchia, Despotia, bizonyos pontig mindenütt és mindenkor ugyanazon tüneményeket és eredményeket fogja mutatni. – A fő-súly itt mindenesetre arra helyezendő, hogyaz egyszer, illy szellemben felállított politikai theoria a lehető legteljesebb, vagyis olyan legyen, hogy minden főbb pontnál, a fenforgó viszonyok különbfélesége szerint különböző elveket, v. szabályokat is tartalmazzon, különféle intézmények vagy közegeket és módokat is kijeleljen, vagyis úgy járjon el, hogy a helyett hogy egy általános (s ép azért legtöbb esetben hiányos) elvet állítani fel: tüzetesen kimondja: ezen esetben vagy körülménynél: ez meg ez; – a másik esetben vagy körülménynél pedig az meg amaz, alkalmazandó és elfogadandó! – Milly kép-telenség volna például minden népre és műveltségfokra nézve az absolut Monarchiát, vagy az absolut Demokratiat; – A Jurt vagy annak ellentétét, – a Födoralismust vagy az Unitarismust ajánlani!
- ⁵³ Jól illik ide Roscherneke megjegyzése: (System der Volkswirtschaft I. §. 29.) „Nur derjenige wird recht beurtheilen können, wo, wann und warum z. B. die aliquoten Reallasten, die Naturaldienste, die Zunftrechte abgeschafft werden müssen, der vollständig erkannt hat, wesshalb sie in ihrer Zeit eingeführt werden mussten!” Ugyan ezt mondhatni az államélet tüneményeiről is.
- ⁵⁴ Így az absolut Monarchiának az ujkor kezdetén, hol a középkori zilált állapotokból a modern államegységbe csak egy erős hatalomteljjel felruházott státusfó volt képes átvezetni, illy czélszerűségét s jogosultságát kétségbe vonni alig lehet.
- ⁵⁵ Hogy a Theokratiaiban például egészen más elvek szerint lehet a fejdelem és nép közötti viszonylatok helyes egyensúlyát rendezni mint az alkotmányos egyeduralomban, említésre se szorul.
- ⁵⁶ Kicsoda merné ugyanis észszerűen állítani hogy az éjamerikai unio demokratikus köztársasága ép úgy az oroszok vagy törökökre is alkalmazható; – vagy a francia centralsatió az angol selfgovernment szellemű államrendszer!?
- ⁵⁷ Gondoljunk csak az ellentétre, melly a középkori és a modern állameszme között létezik; s azonnal megfogjuk a különböző politikai pártiskolák irányait és nézeteit e tekintetben ítélni.

- ⁵⁴ A politikai tudomány segédtanait illetőleg, e helyütt röviden csak azokat emeljük ki, amelyeknek e tudománynyal közvetlen és közelebbi kapcsolata és viszonya van: jelesül pedig az általános Ész- és Államjogtant, a Nemzetgazdászattant, a Moráltudományt, a Státus- és Culturtörténetet, a pszichikai Anthropológiát, meg a Statisztikát.
- ⁵⁹ Sok jó megjegyzés található még Brougham: Polit. Philosophy cz. nagy művének Bevezetésében. –
- ⁶⁰ A politikai tudomány történeti fejlődése az általános státustudományrendszer fejlődésével, elváhatatlan összefüggésben és kapcsolatban állván, az egész jelen fejtegetésben csak olyképp adható a politikai elméletek irodalomtörténeti átnézete, ha egykorulag és kapcsolatban a velők kiválólag rokon államjogi s állambölcséleti elméletek is fölemlitetnek. – A státustudomány történetére egyébiránt a következő főmunkák vonatkoznak: Rob. Mohl: Geschichte und Literatur. (1854 óta.) lesz IV. kötet. Hildenbrand: Geschichte der Rechts- und Staatsphilosophie (1860 óta.) II. köt. Buss és Hepp: Geschichte und System der Staatswissenschaft. (1839.) Janet: Hist. de la philosophie morale et politique. (1858.) Benczur: Társadalmi Rend. 82–147. Fchr: geschichte der politischen Theorien. (1856.) Vorländer: Geschichte der philosophischen Lehren von Moral, Recht und Staat. (1855.) Ifj. Fichte: System der Ethik. (1850.) I. k. Raumer: Geschichte der Begriffe von Recht, Staat und Politik. (új kiad. 1860.) Tiberghien: Génération des connaissances humaines etc. (1844.) 2 rész. Förster: Deutsche Monatsschrift. (1853.) Schön: Literatura politica aevi medii. (1836.) Varga: a M. Tudománytárban. Pauler: Bevezetés az Észjogtanba. (1852.) 40–136. I. Schmitthenner: Zwölf Bücher vom Staate. (1839.) I. 34–181. I. Rau: Primae Lineae historiae politicae. (1816.), míg hosszabb rövidebb irodalomtörténeti átnézeteket a jeles Rotteck - Welckerféle „Staatslexikon” meg a Bluntschliféle „Staatswoererbuchon” kívül Sthal, Ahrens, Rotteck, Lerminier, Rössler, Aretin, Röder művei is tartalmaznak.
- ⁶¹ Az itt következőkről szerző „geschichtliche Entwicklung der Nationalökonomie” (1860. II. köt.) című munkája 11–33. lapj. kimerítően értekezett.
- ⁶² Hogy a politikai elméletek és tudományok története fejleményét nemcsak irodalmi művekből, hanem a törvényhozás, a gyakorlati államkormányzat, a népek általános nézetei és eszméiből az államszerkezet felett, meg a szóonkok, történészek stb. nyilatkozataiból is méríthetni, kétségen kívüli dolog. Itt azonban feladatunk főleg csak az irodalmi művekre vonatkozik.
- ⁶³ A két munka között különbség abban áll, hogy az elsőben Platon túlnyomólag eszményt, az utóbbiban pedig a valóhoz közelítő államelméletet akar kifejezni.
- ⁶⁴ Jelesül: Octo Libri Politicorum és Nikomachi Ethikája.
- ⁶⁵ Jelesül Annalisai IV. 33. szakában.
- ⁶⁶ Említhetők itt még Agrippa és Mácenas státusférfiak, kiknek utóbbika remek beszédeiben és javaslataiban a democratia s az egyéni szabadság eszméjének, azután a gondolat és szólásszabadságnak, meg az államkormányzás több szabályelveinek kifejtésével foglalkozik.
- ⁶⁷ Nem szükséges különösen említenünk, hogy ez átnézetben csak a legkiválóbb, s a politikai és státusjogi tudományra nézve legbefolyásosb állambölcséldket említhetjük fel, míg a többiket, a kik valamely jeletékenyebb elmélettel az irodalmat nem gazdagították, hallgatással mellőzzük; utalva egyszerűen a fent megérintett (§. 13. Jegyz. I.) terjedelmes szakmunkákra.
- ⁶⁸ Ép oly formán mint Platonnak „Koztársasága” és „Törvényei” közt, vagyon különbség Macchiavelli „Principe”je és „Liviussa” között, a mennyiben az utóbbi a szabadság, amaz pedig a kényúralom theoriáját tartalmazza V. ö. Mohl: Lit. Gesch. III. 526. s k. és Vorländer: id. műv. 88. s k. lap.
- ⁶⁹ A népfennségi elv szinte megvan már határozottan Bodin munkájában V. ö. Baudrillart: J. Bodin et son temps. (1853.)
- ⁷⁰ A 18. század elején kiváló jelentőségű írók találunk a hollandszármazású Huber Ulrikban, ki „de Jure Civitatis” (1705.) művében az álladalmat szerző-

désre, de az ember s társadalom erkölcsi természetére is alapítja, a demokratiai államformát leginkább dicséri, az államhatalmat korlátozni tanítja stb.

- ⁷¹ Minthogy azonban R. szerint a nép bármikor elveheti a főhatalmat monarchájától vagy az egyideig türt aristokrátiától (*Contrat Soc. III. 18. ff.*) önként következik, hogy R. mindég csak a demokratiait tekinti az egyedüli jugszeru államalkatnak!
- ⁷² Nem tartjuk jelesül szükségesnek a részletes ismerttetésa zegyes saktudósoknál azért sem, mivel magában az egész munka folyamában ainügyiis mindneiket még pedig többször is idézzük
- ⁷³ Jelesül a „Törvényhozási Ugyrend,” a „Büntető politika” stb. illynemü művei által.
- ⁷⁴ Lehet idesorolnai még a következőket is: Lorimer: *Political progress not necessarily Democratic.* (1857.) Hildreth: *Elements of Politics.* (1854.) Wrotesly: *Thoughts on Government.* (1860.) Dick: *Nature and office of State.* (1848.) Grossmith (*Government upon first principles* 1860.)
- ⁷⁵ Például a „Polgárosulás története” a „Democratia Európában s Frankonban” (1837. 1849.), az alkotmányos Népképviselési Rendszer története stb.
- ⁷⁶ Ide sorolható még: Macarel (*Droit politique.* 1823.) Thorombert (*Principes de la Politique.* 1825.) Girardin (*Politique de l’Avenir.* 1857.) Riche-Gardon (*Doctrine démocratique.* 1850.) Alletz (*De la démocratie nouvelle.* 1837.) Martin (*La Science Socialé, au point de vue des faits.* 1851.)
- ⁷⁷ Fröbel: legujabban „*Theorie der Politik*” (1861) címü művében alkotm. monarchistává lett – Emlitendők még: Eisenhart (*Philosophie des Staats.* 1843.) Eckendahl (*Allgemeine Staatslehre.* 1848. 2. Ed.) Planta (*Wissenschaft des Staats.* 1852.) Schliermacher (*Staatslehre.* 1845.) Fries (*Politik.* 1848.) Leo (*Studien zu einer Naturgeschichte des Staats.* 1833.) Turkheim (*Betrachtungen über Staaten- und Verfassungspolitik.* 1842. 2. köt.) Wecker (többrendbeli munkáival.) Rönne: *Staatsrecht der preussischen Monarchie.* (1858. ff.) Schübler (*Briefe über Staatskunst.* 1856. Busz und Hepp (*Geschichte und System der Staatswissenschaft.* 1839.) Erdmann (*Philosophische Vorlesungen über den Staat.* 1852.)
- ⁷⁸ Meg Channing a nagyhirü unitarius-apostol.
- ⁷⁹ Ide helyezhetők még: Virozsil; Szremley (*Politika.* 1844.), Benczur (a társadalmi Rend és Szabadság Elméletei. 1848.), Hünfalvy Pál, Szontágh, Mocsáry, Lónyai, Lukács és mások.

KÖNYVEKRŐL

SZAKÁL GYULA

A politikatudomány arcai

Szerkesztette: A. Gergely András, Bayer József,
Kulcsár Kálmán. Akadémiai Kiadó, 1999.

Még a rendszerváltást követő egy-két évben is komoly gondban voltak az akkor még új tantárgynak számító politológiát oktató tanárok. Jóllehet, a korábbi („tud. szoc.-os”) dogmaabroncs már évekkel korábban alaposan meglazult, s mindenki saját felkészültsége és ízlése alapján oktathatta a tárgyat, ám a hallgatóknak jó szívvel ajánlható és könnyen hozzáférhető könyvek az 1990-es évek közepéig jórészt hiányoztak. A demokratikus politikai intézményrendszer és gyakorlat történelmi mértékkel mérve igen gyorsan és zökkenőmentesen formálódott ki, de a politikai folyamatokat elemző tudományok egy kicsikét mintha zavarban lettek volna. Igazságtalan vélemény volt ez akkor is és méltatlan észrevétel most is, hiszen egy új diszciplína megalapozásához hosszú évek kutatásai kellene. Tíz évvel a váltás után már nyilvánvaló, hogy a politológia kutató műhelyei igen gyorsan maguk mögött hagyták ezt a megalapozó szakaszt, és sorra jelentkeztek tanulmányköteteikkel, tankönyveikkel. Ezek sorában tematikai gazdagságát és színvonalát tekintve kiemelkedő az MTA Politikatudományi Intézetében összeállított vaskos kötet. A szerkesztők és az írók szerint ez a kiadvány az intézet évtizedes munkásságát szeretné bemutatni, amit segédanyagként szánnak a felsőoktatási intézményekben folyó politológiai képzéshez.

Az imponálóan vaskos kiadványban érezhetően viaskodik egymással a tankönyv, a kutatásra inspiráló kézikönyv és a munkák eredményeit bemutatni kívánó tanulmánykötet szemlélete. Az írásoknak nemcsak a stilusa tér el egymástól, hanem az építkezésük íve is, ami érthető, hiszen eredetileg más-más

célből készültek ezek a tanulmányok. Kis észrevétel ez és méltatlan a kiadvány tartalmi gazdagságához képest, de az olvasó számára talán ezek tűnnek fel elsőnek. Azt is jól tudjuk, hogy közel húsz tekintélyes, önálló karakterrel rendelkező kutató munkáját nem könnyű megközelítőleg is összhangba hozni. Érződik is a szerkesztők igyekezete, ahogyan megpróbálják egységes keretben tartani az írásokat. Némi könnyebbséget jelentett, hogy a szerzők mindegyike komoly publikációs múlttal és oktatói tapasztalattal rendelkezik.

A hat fejezetre tagolódnó kötet hagyományt tisztelő módon indul (Elméleti modellek. Alkotmányos berendezkedés, Politikai tagoltság), amit egészen újszerű részek (Politikai magatartás, Nemzetközi viszonyok, Politikai tudatformák) követnek. A kiadványt forgatók számára nem ígérhetünk könnyű olvasmányt, de bátran állíthatjuk, hogy az olvasás megéri a fáradságot.

Az első fejezet mind a kötet, mind pedig a politikatudományt illetően megalapozó jellegű. Ezek a tanulmányok a leginkább tankönyvszerű részek, amelyek más könyvekben, jegyzetekben is megtalálhatóak. Érezhető a szerzők igyekezete, hogy a filozófiától, a szociológiától, pontosabban a jogszociológiától elszakadva a politikai eszmék fejlődését vagy a politológia módszertani megalapozását önálló, saját bázison keressék. Itt vehető észre leginkább a tudomány ifjú volta. Két tekintélyes szerző, Kulcsár Kálmán és Bayer József egymástól függetlenül az eszmei, elméleti előzményeket vizsgálja. Így fordulhatott elő, hogy egészen más összefüggésben és főként más céllal íródva, de pl. a „Politikai filozófia”, illetve „Rövid kitérő a politikai filozófiához”, vagy a „Politikai gondolkodás jogi keretek között” és a „Politikatudomány és jogtudomány” alfejezetek (csak a legtipikusabbat emeltük ki) megisméltődnek a két szerzőnél. Itt természetesen nem egyszerű duplikációról van szó, hiszen Kulcsár a gondolati előzményeket kereste, Bayer pedig a tudományelmélet és módszertan oldaláról közelített. Nem ugyanarról beszéltek, de egy-két gondolat óhatatlanul megisméltődött. Az oktatók és a kutatók számára nem jelent ez különösebb nehézséget, hiszen pontosan tudják, hogy miről van szó. De ezek a részek nem is igazán nekik íródtak. Tapasztalataink szerint a tudománnyal most ismerkedő hallgatók számára a kissé bonyolultan felépített alfejezetek némi zavart okoznak. Ezt a nem túl jelentős, inkább csak a használat közben felbukkant technikai jellegű észrevételt szeretnénk kiegészíteni egy tartalmi felvetéssel. A politikai filozófiák tárgyalása során Bayer megmaradt a jól ismert nevek (Szent Ágoston, Aquinói Szent Tamás, Hugó Grotius stb.) tárgyalásánál. Az európai gondolkodás megalapozásánál célszerű lett volna kitérni Salisburiensis, Occam, Marsilius, Cusanus stb. munkásságára. Annál is inkább, mert ezt kiválóan megalapozta és kiegészítette volna a Nemzetközi viszonyok fejezet több tanulmányát. A középkori innováció tár-

gyalásánál remekül lehetett volna támaszkodni ezekre a gondolati előzményekre.

A második fejezetben a demokrácia jogelméleti, illetve alkotmányos megalapozását és jogi hátterét ismerhetjük meg. Néha nehéz eldönteni, hol végződik a jogtudomány és hol kezdődik a politikatudomány. Annak ellenére, hogy a szerzők (Szigeti Péter és Szoboszlai György) mindent megtettek, hogy a jogi összefüggéseket és a nyelvezetet a politikai intézmények működésének a megértésére redukálják, ez korántsem bizonyult egyszerű feladatnak. Egyben jó példa arra is, hogy a politikai folyamatokról mennyire másként gondolkodik egy jogász, egy történész vagy egy szociológus. Ez utóbbira kiváló példa Bóhm Antal, aki „Az önkormányzatok és a helyi hatalom” című tanulmányában igen kiváló érzékkel hozza megérthető és átélhető közelségbe a politikai folyamatokat. Az angol, francia, porosz és osztrák modell elvi áttekintése után gyorsan rátér a hazai települési önkormányzatok vizsgálatára. Megállapítja, hogy még mindig hordozzuk azt a régi nyűgöt, hogy „hazánkban a lokális politika tradicionálisan háttérbe szorul a nagypolitika mellett”. Ezt elintézhetnének akár egy vállvonással, hiszen a nagypolitika iránti szűkülő érdeklődést is jobbára a média tartja fenn. Ugyanakkor „helyi szinten” érezzük, hogy milyen utakon közlekedünk, az iskolák milyen esélyeket adnak gyerekeinknek, sőt, az egészségügyi ellátást is helyhez kötötten érzékeljük. A szerző tömören, ámde mégis lényegretörően elemzi az első ciklus (1990–1994) önkormányzati politikáját. Megállapítja, hogy ezt a korszakot „a gazdasági ellehetetlenülés és az erőforrások szűkössége jellemezte”. Erre a situációra az önkormányzatok háromféle stratégiát alakítottak ki. Az egyik módszer a régi „kijárási” mentalitás továbbéltetése, a másik technika a minden erőforrás felkutatása és felhasználása, végül harmadik megoldási módként felerült a vállalkozásként működtetett önkormányzatok modellje. (Ez utóbbival kapcsolatban Bóhm Antal, tegyük hozzá: teljes joggal, nagyon szkeptikus.) Sajnálhatjuk, hogy a második önkormányzati ciklus (1994–1998) elemzése nem ezt a sémát követi, hanem más vizsgálati szempontokat vet föl. Mivel a polgármesterek és a képviselők kétharmadát újra választották, lehetőség nyílott volna az önkormányzati politizálás stabil jellegzetességeinek felvázolására. Az is rejtve maradt, hogy az országos politikai elit egy-egy választás után miként változtatja meg viszonyát az önkormányzatokhoz.

A kötet talán legértékesebb fejezetei a politikai tagoltságról és a politikai magatartásról szólnak. A pártokról, pártrendszeréről és a választói magatartásról szóló részeknél az elméleti irodalom áttekintése után mindjárt a legfrissebb magyarországi kutatások eredményével is megismerkedhetünk. Talán didaktikai szempontból is ezek a részek sikerültek a legjobban, hiszen a szerzőnek az áttekinthető tankönyvfejezet

és a továbbgondolásra, kutatásra inspiráló tanulmány előnyeit sikerült ötvözniük. Ez a megállapítás még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy ezek a témák a politikatudomány legérdekesebb és egyben leghálásabb részei. Jól példázza ezt Enyedi Zsolt írása, aki szerint a „modern idők gladiátorainak szerepét betöltő pártok vetélkedésének kétségkívül élvezeti értéke van”. Ezt követően összefoglalja a pártok történeti alakváltozásait, a pártrendszereket és az ezeket befolyásoló tényezőket. A szerző érezhetően küzd a bőség zavarával, hiszen a téma szakirodalma óriási. Enyedi azzal is viaskodik, hogy milyen logikai vonalra fűzze fel ezt a töménytelen sok információt. Végül a kézikönyvek szokásos felépítési módjánál maradván minden fontosabb kutatótól felvillant egy-egy véleményt. Nem kis intuitív érzékre volt itt szüksége, hiszen ki kellett emelni azokat a momentumokat, amelyek a pártviszonyok mélyebb megértését segíti elő. Feladatát jól oldotta meg, hiszen sikerült érzékelhetővé tennie, hogy a társadalom szerkezetének a változásai, az emberek gondolkodásának, értékvilágának a módosulásai és a pártokat irányító szűkebb vagy tágabb csoport törekvései miképpen jelennek meg a pártok életében. A politológiában kevésbé tájékozott olvasó vagy a tudománnyal most ismerkedő hallgató a tanulmány átolvasása után meggyőződhet arról, hogy a magyar pártpolitikában semmilyen rendkívüli események sem történtek, hacsak az nem, hogy a magyar politikusoknak és a választóknak igen rövid idő alatt, sűrítve kellett megtanulniuk azt, amire Nyugat-Európában több emberöltő állt rendelkezésére.

A pártok és pártrendszerek elméleti megalapozása után Fricz Tamás a magyar politikai viszonyokat elemzi. Talán kisebb szerkesztési hibának nevezhető, hogy tanulmánya elején a pártok szerepéről szólva röviden megismétli az előző cikkben már olvasottakat. A rövid bevezető után logikusan és könnyed stílusban tekinti át a hazai pártosodás jellemzőit, majd kronologikus sorrendben elemzi az események alakulását. Élmény olvasni a lazán, de egyáltalán nem színvonaltanul gördülő sorait, amelyből érződik a publikációs gyakorlottság. Sajnálhatjuk azonban, hogy a terjedelmében is rövid tanulmány nem igazán haladja meg a hírlapi publicisztikát vagy az ismeretek tapasztalati szintjét. „A pártokhoz való kötődés erőteljes hiánya, az ingadozó, bizonytalan szavazók nagy száma” jellemzi a magyar viszonyokat – emeli ki Fricz. Olvashatunk még a választói magatartás kiszámíthatatlanságáról és a politikával szembeni bizalmatlanságról. Ez mind igaz, de jó lenne egyszer mélyebben megismerni ezeknek az okait. Persze az lehet – rémül meg az ismertetés írója –, hogy pont a pártok nem akarják ezeket meg tudni, vagy ha mégis, igyekeznek nem venni tudomást róluk.

Egészen más szempontból íródott Szabó Máté tanulmánya a civil társadalomról és a mozgalmakról. Tankönyvszerű szerkesztési elvvel és könnyen érthető fogalmazással találkozunk

ebben az írásban is. Sajnos a magyar viszonyokról alig esik szó, pedig sok esetben életszerűvé, érthetővé tenné az elvont kategóriákat. Hiányérzetünket viszont gyorsan pótolja Szoboszlai György, aki a magyar választási rendszer rejtelmébe vezeti be az olvasót. Azért beszélek itt rejtelmekről, mert a téma szakértőinek kivételével csak nagyon kevesen igazodnak el a magyar választói jog részleteiben. Pedig igen sok esetben nüanszok dönthetik el egy-egy párt parlamentbe jutását vagy az ottani erőviszonyokat. Hogyan működik az a számmisztika, amely a területi egységek relatív különbségét abszolúttá változtatja, vagy miképpen történik a szavazatok országos listára való „felcsúsztása?” Ezeknek a nyomon követése valóban embert próbáló feladat. A pártok vezetői viszont mindezt pontosan tudják: néha úgy tűnik, energiájuk ki is merül a parlamenti többség kiügyeskedésében. Szoboszlai érezhető rutinnal oldotta meg feladatát. Az általános elvek követhető áttekintése után a választási rendszerben megbúvó manipulációs lehetőségeket vizsgálta. A képviseleti elv és a kormányozhatóság elve még kibővült a kerekasztal-tárgyalások beépített biztosítási technikáival. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy az átmenetinek szánt és tudatosan bonyolulttá tett szisztéma mind a mai napig stabil maradt.

A kötet építkezési elvének megfelelően az elméleti tanulmányoktól a mindennapok politikai világába érkezünk. Ebből a szempontból a kiadvány legélményszerűbb írását Gázsó Ferenc és Stumpf István jegyzi. A választói magatartás és a pártok társadalmi beágyazottságát vizsgálva először az elméleti modelleket ismertetik. A michigani modell, a racionális választás és a generációs értékváltás elmélete meggyőzően bizonyítja, hogyan válhat a politológia a gyakorlat számára az egyik leghasználhatóbb társadalomtudománnyá. Ezekre az ismeretekre épülnek a különböző típusú (jelöltközpontú, pártközpontú) választási kampányok. Érdekes, hogy nem igazán térnek ki a magyar sajátosságokra, amely mind ez ideig döntően a pártok választási programjára épített. A magyar választói magatartás legfontosabb összetevőit öt kérdésre redukálta a szerzőpáros: a társadalmi helyzet; az egyének politikai érdeklődése; a hatalmi-uralmi szisztéma teljesítményének értékelése; a civil társadalom működése és a pártok teljesítménye. Ezek kétségkívül jól használható elemzési szempontok, de a három választás tapasztalatai után már elnagyoltnak tűnnek. Nem tévedünk, ha úgy ítéljük meg, hogy ez lesz a politológiának az a területe, amely a közeljövőben a legdinamikusabb fejlődést produkálja. Ehhez azonban rengeteg empirikus vizsgálat szükséges. Nagy erénye az írásnak, hogy a pártok támogatottságának az elemzésekor a politikai publicisztikával ellentétben végig tárgyilagos tudott maradni. A pártok teljesítményének értékelését a stratégiai szavazóbázis nagyságára és a szavazategyűjtő képesség

kettősségére alapozzák, amit a koalíciós potenciál képességének szempontjával egészítenek ki.

A következő két tanulmány ezeket a feltevéseket hivatott elmélyíteni. Kéri Lászlónak a politikai szocializációról írott cikke némi csalódást okozott. A hosszúra sikerült elméleti bevezetésben rögzítettek már régóta ismertek – ugyanúgy, mint az előző (szocialista) korszakot ismertető részben szereplő információk. A vége felé kezd érdekessé válni az írás, amikor az empirikus kutatások eredményeiről, majd a belőlük „körvonalazható csomópontokról” olvashatunk. Sajnos ott ér véget a tanulmány, ahol valóban izgalmassá kezd válni. Igazságtalanok vagyunk azonban a szerzővel szemben, hiszen tudjuk, hogy ezek a kutatások az utóbbi tíz évben szinte teljesen megszűntek. Ugyanakkor az írás gondolatmenetét lezárva olyan szocializációs ágensket, intézményeket, vagy stabil élethelyzeteket szed csokorba, amelyek egy kutatási program alapjának is tekinthetők. Érdeemes lett volna akár csak elméleti szinten is továbbgondolni egy-két itt felvillantott ötletet. Ha a kutatások hiányoznak is, a társadalmi tapasztalat bőségesen rendelkezésre áll.

Simon János a politikai kultúráról írott tanulmányában a téma rövid áttekintését adja. Már a bevezetésben siet leszögezni, hogy a „politikatudomány egyik legvitatottabb fogalma a politikai kultúra”. Ez a kifejezés és kutatási irány az 1960-as években élte a virágkorát, hogy azután a 70-es években felhiguljon és érdektelenné váljon. Simon a téma ismert elméleteinek (Almond–Verbe, Pye) rövid összefoglalására vállalkozott, hogy azután a kevésbé fontosnak tartott teóriákról (Huntington, Inglehart, Lijphart, Reichel) még ennél is rövidebben írjon. A tanulmány olvasása közben néha az a benyomásunk támad, hogy a szerző maga sem hisz a téma fontosságában. A már cikk elején is igen kurtán lezárt gondolatok egyre rövidebbek lesznek. Pedig az írásban felbukkanó mondatok többször keltették fel az érdeklődésünket. Kíváncsiságunk nyilvánvalóan napjaink élményéből, a jelen magyar politikai kultúrájából fakad. De szívesen olvastunk volna részletesebben Inglehart eredményeiről a különböző generációk eltérő politikai kultúrájáról, vagy Heath vizsgálatáról az angolok társadalmi attitűdjét illetően. A rövid ismertetések néha az érthetőség rovására mennek. Jó példája ennek, hogy egy, az almondi felfogást bíráló nézetről (Barry, Patterman) mindössze egyetlen mondatban emlékezik meg olyanformán, hogy mi maradt ki az elméletükből, amiről egyébként semmi közelebbit nem ír. Itt egyrészt értelmi zavarról van szó, másrészt ez a téma mindenképpen megért volna egy bővebb kifejtést.

A Nemzetközi viszonyok fejezetet három szerző (Galló Béla, Hülvély István és Kulcsár Kálmán) munkáját tartalmazza. A tanulmányok címei igen sok hasonlóságot jeleznek, hiszen a szerzők nem részproblémákkal kívánnak foglalkozni, hanem a

téma átfogó kifejtésére vállalkoznak. Nem kis szerkesztői bravúrra és szerzői önmérsékletre vall, hogy az óhatatlanul felbukkanó ismértléseket sikerült a minimálisra csökkenteni. Az előző fejezettel ellentétben a témákat itt a súlyuknak megfelelő részletességgel fejtik ki. Galló Béla talán túlságosan is hosszasan boncolgatja, hogy a nemzetközi viszonyok elméletét önálló diszciplinának lehet-e tekinteni. Korábban ugyanis a nemzetközi jog, a diplomáciatörténet vagy a világgazdaságtan uralta ezt a területet. Az önálló tudománnyá válás alapos áttekintése után az elméleti fogódzókat kísérli meg a gyakorlatban alkalmazni. A leíró részeknél sok esetben érezhető az elméleti keretekhez való túlságos ragaszkodás. Ne legyünk azonban szigorúak a szerzőhöz, hiszen az oktatás során kiválóan lehet használni ezeket a bonyolult, de mégis áttekinthető rendszerbe szerkesztett ismereteket.

A másik két szerző is elméleti alapok ismertetésével kezdi írását, de azután igen gyorsan a teória gyakorlati alkalmazása felé fordulnak. Érdekes kísérlet Hülvely Istváné, aki az európai ókor és a középkor történetét elemzi politológiai szemlélettel. Izgalmas olvasmány és mindenki figyelmébe ajánlható ez a munka, azt követhetjük: egy új diszciplína a maga szemléletével és fogalomkészletével miként hatol be egy korábban a történettudomány és a filozófia által uralt területre.

A kötet utolsó fejezete izgalmas és valóban új területre kalauzol, noha a cím némileg meghökkent bennünket. A „Politikai tudatformák” fejezetcím ugyanis sajátos (rég)i reminiscenciákat takar, de ez még nem lenne különösebben baj. Aprócska észrevétel ez, de az utána következő tanulmányok témája sem igazán harmonizál ezzel a címmel. A politológia új tudástípusairól, frissen kibontakozó új tudományokról olvashatunk ugyanis. Szabó Márton a politikai tudáseméletekről ír, de lényegében a politikai kommunikáció alapösszefüggéseit boncolgatja. Élményszerű és igen alapos tanulmánya bizonyítja, hogy ez a fiatal diszciplína milyen irányokban fejlődik (fejleszthető) tovább. Írása elején talál túl mereven ragaszkodik a politikai tudás különböző értelmezéseihez, de a későbbiekben gondolatmenete és stílusa oldottabbá válik, így vezet el bennünket egy valóban izgalmas világba. „A nagy ideológiai csatákat tehát mintha a politikai kulcsszavak és szimbólumok, a politikai stílus uralásáért folyó nyelvi küzdelmek váltották fel” – írja például. Megváltozott a társadalom, megváltozott a politika világa is, aminek a tudományhoz alkalmazkodnia kell. Az új helyzetre Szabó szerint a politikatudomány kétféle módon válaszolt. Egyrészt újragondolta és értelmezte a régi témákat, másrészt új irányokban tájékozódott azért, hogy elkezdte a politikai tudás vizsgálatát. A szerző ennek négy területét: a politikai szemantikát, a szimbolikát, a retorikát és a kommunikatív-diszkurzív megközelítéseket tekinti át. A színvonalasan végigvezetett gondolatokból csak a

lényegesebbet emeljük ki: aki uralja a politika nyelvét, szimbólumait és képes párbeszédre a társadalommal, az a politikai tőke birtokosa.

Mint már jeleztük, a kötet írásai a politikai tudás új irányait is mutatják és új politológiai tudományterületeket is kijelölnek. A. Gergely András igen alaposan és igényesen tekinti át a politikai antropológiai kialakulását, tárgyát és érvényessége határát. Nem könnyű hozzászokni ahhoz a szituációhoz, amikor egy születő új tudomány zsákmányol terrénomot egy megszokott régi diszciplínától. A. Gergely a politikai antropológia tárgyát a politikai hatalom és uralom, a jog és a szabadság, az elnyomás, a biztonság, valamint a rend fogalma köré helyezi. Természetesen ezek a hagyományos politológia alapfogalmai is. A különbség gyökerei az 1950-es évekre nyúlnak vissza és David Easton munkásságához köthetőek. Az általa kidolgozott szerepviselkedési tipológia és az emberléptékű világok felé fordulás mérföldkönek bizonyult. A politikai antropológia vizsgálati terepét a lokalitások és az emberi kapcsolatok világában jelöli meg a szerző.

A könyv befejező írásában Lányi Gusztáv a politikai pszichológiával ismertet meg bennünket. A szerző az elnevezés megerősítéseként a tudomány történetét és a diszciplina sajátosságait tekinti át. Mindjárt az elején leszögezi, hogy a politika világának dzsungelében valójában emberek kavarognak. Éppen ezért a politizáló embert kell megismerni. Már a történeti áttekintésből is kiderül, hogy a politikai pszichológiát a kutatás módszertana és elméleti szabályai alapján pszichológiai tudományként kell meghatározni. Lányi azért emeli ki ezt a véleményt és azért foglalkozik igen részletesen módszertani és tudománytermészeti kérdésekkel, mert az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában ez a tudomány sokáig amorf terület volt a politológia, a szociológia és a pszichológia között. Ezzel kapcsolatban kifejezi félelmét is, hogy Magyarországon még sokáig megmarad ez a bizonytalan helyzet. Ez még önmagában nem lenne baj, de könnyen komoly félresiklásokat eredményezhet ez az állapot, amire több példát is hoz. Az írás végén nagyon áttekinthetően azokat a kiindulópontokat foglalja össze, amelyek megalapozhatják a „politikai magatartás pszichológiai vizsgálatát”.

Érdekes és egyben értékes ez a kiadvány, hiszen különböző tudományterületeket, megközelítési módokat és – mondjuk ki nyíltan – eltérő felfogásokat ismerhetünk meg belőle. Ezért is nagyon találó a kiadvány címe. Ugyanis így együtt, egymás mellett alkotnak „kerek egészet” a politológia különböző területei, az eltérő felfogások. Így nemcsak bátran ajánlható tankönyvet, kézikönyvet vehet kezébe az olvasó – megismerheti egy intézmény munkáját is, amelyre méltán lehetnek büszkék az ott dolgozók.

SZILÁGYI MIHÁLY

A keresztény kultúra mint független társadalmi és politikai erő

Enyedi Zsolt: Politika a kereszt jegyében,
Osiris Kiadó 1998, 177 p. (920 Ft)

Politika a kereszt jegyében. Térségünk szimbolikus és normatív elemekkel a kelleténél is erősebben megterhelt politikai kultúrájában ez a könyvcim olyan előítéleteket válthat ki az olvasóból, amelyek Enyedi Zsolt könyvét feleslegesen próbálnák célba venni. Enyedi tudományos munkát írt, a szó szigorú, deskriptív értelmében. Az olvasó semmi esetre sem tudja meg belőle, hogy mindaz, amit a szerző keresztény politikán ért, kívánatos vagy nem kívánatos-e, akár vallásos, akár nem vallásos szempontból. A könyvben megfogalmazott, empirikus anyaggal alaposan körülbástyázott általánosításokból viszont megérthető, hogy az össz-európai és a magyar pártrendszerekben a keresztény értékeken alapuló politika és az egyes keresztény egyházak viszonya hogyan alakult a pártrendszerek története során.

A szerző a keresztény – és ezen belül a katolikus – szubkultúra a társadalomtól, az egyháztól, az államtól és saját egyházától is független politikai törekvéseinek jelenségét mutatja be. Az evvel kapcsolatos irodalomra alapozva Enyedi a szubkultúrát úgy definiálja, mint egy adott értékrend köré szerveződő, társadalmon belüli társadalmat, amelyet a politikai pártok saját háttértársadalmukként és ezáltal tömegbázisukat használnak fel (Steininger, 1977). Oszlopról akkor beszélünk, ha a szubkultúra képes az egyén minden igényét intézményesen biztosítani, beleértve az egyén által követett értékrend politikai képviselését is (Bax, 1988). A katolikus, protestáns és szocialista alapon va-

ló oszloposodás Hollandiában, a katolikusok esetében a legsikeresebben Belgiumban fejlődött ki. Az oszloposodás erősen jellemző a Benelux államokra. Enyedi a keresztény politikán egyrészt a keresztény társadalmak mint szubkultúrák politikai cselekvésének viszonyrendszerét érti, másrészt mint az európai államok – Magyarországot is beleértve – katolikus szubkultúrájának politikai önszerveződését.

A könyv egy olyan kutatás eredményeit foglalja össze, amely a katolikus szubkultúrának mint független politikai cselekvőnek a problémáit és a történetét elemzi. Ebben az értelemben az a tény, hogy egy jól körülhatárolt öndefinícióval és intézményekkel rendelkező katolikus társadalom még a saját egyházának hivatalos politikájától is olykor függetlenné akar válni, azt mutatja, hogy az osztársadalmi életben a szubkultúrákat lehetséges sajátos entitásokként kezelni. A vizsgált európai államok katolikus szubkultúrái önálló politikai tényezőkként tudtak (és tudnak ma is) fellépni. A szubkultúrák független politikai identitásformálásának ez a jelensége a könyv központi problémája. Megemlítvén azt a katolikus álláspontot, miszerint a vallás nem magánügy (Conway, 1996), Enyedi úgy véli, hogy a katolicizmus eszmerendszere összeegyeztethető a közügyek, a politika iránti figyelemmel. Ugyanakkor véleménye szerint a katolicizmus politika iránti lehetséges affinitásából nem feltétlenül következik, hogy a katolikus közösségek valóban elkezdjenek intézményesen politizálni. A katolicizmus a politizálással összeegyeztethető eszmerendszer, de Enyedi szerint ettől még társadalmi-politikai erőként való megjelenése nem magától értetődő. Ennek megfelelően a katolikus szubkulturális politizálás külön kutatási területként kezelhető, azaz a katolikus szubkultúra egyfelől értékrendjében katolikus, másfelől nem feltétlenül, sőt nagyon sok esetben nem az egyházi politika mentén képviseli értékeit. Enyedi érvelése szerint a keresztény szubkultúrák akkor is képesek politikai cselekvőkként fellépni, amikor a háttérükben létező egyház vagy nem tud, vagy nem akar így tenni, vagy ezt nem várják el tőle.

A könyv több szinten is a keresztény politika sajátosságainak összehasonlító elemzése. Az egyik szint egy nyugat-európai párttörténeti összehasonlító vizsgálat. Ez a keresztény szubkultúra és az annak politikai megjelenítése mint általános probléma bemutatása. Ezt követi a katolikus nemzeti szubkultúrák és egyházuk, illetve a Vatikánnal való viszonyuk-történeti bemutatása. Végül a keresztény politikai képviselőlet rendszerváltás utáni bemutatása kerül sorra. Ennek kapcsán a szerző tesz egy kitérőt a keresztény politikai érdekképviselőlet kelet-európai és nyugat-európai változatának összehasonlítása érdekében. Ebből az elemzésből kiderül, hogy az előző évtizedek hivatalos ateizmusa milyen sajátos elemekkel gazdagította a keresztény szubkultúrák politikai törekvésének történetét.

A kutatás szerint a keresztény egyházak háttérében elhelyezkedő szubkultúrák közül leginkább a katolikus szubkultúrának sikerült mind az őt körülvevő társadalomtól, mind az államtól, mind pedig a saját egyházától függetlenné válnia. Mi több, minden olyan esetben, amikor a szubkultúrán belül valamilyen egyetértés alakult ki arra vonatkozóan, hogy a szubkultúrát képviselő egyházi vagy politikai testület valójában bitorolja a katolikus társadalom kultúrájának képviselőjét, a katolikus társadalom megvonta a bizalmat ezektől az intézményektől. Ez alól még olykor a Vatikán hivatalos politikája és egynémely kereszténydemokrata párt sem volt kivétel.

A katolikus és általában a keresztény értékeken alapuló politika zártságára, értékbeli függetlenségére utal az a tény is, hogy nem lehet valamilyen világi, politikai értékrend képviselőjének szisztematikus kísérőjeként tekinteni (Kalyvas, 1996). A könyvből kiderül, hogy a katolikus oszloposodás és a keresztény szubkultúra az ötvenes-hatvanas években volt a leginkább fejlett, de továbbra is az jellemzi, hogy országoként és pártrendszerként hol inkább a politikai palettán létező baloldalhoz, hol pedig inkább a jobboldalhoz van közelebb. Egy összehasonlító vizsgálatból kiderülhet, hogy eszmei és intézményes függetlenségi törekvéseiből adódóan a keresztény politika az adott politikai rendszerben létező ideológiák között leginkább valamilyen metszésponton helyezkedik el. Enyedi szerint például a második világháború utáni szubkultúrát leginkább megjelenítő kereszténydemokrácia a liberalizmus és a szocializmus, az individualizmus és a kollektívizmus közötti teret igyekezett betölteni. A tömegpártok 19. századi kialakulásának idején a keresztény politika antiliberális volt, és ez radikálisan csak a második világháború után változott meg, amikor a szubkultúrát vezető kereszténydemokrácia mind a kompromitálódott jobboldalhoz, mind pedig a baloldalhoz képest alternatívát nyújtott.

A keresztény politika bal- és jobboldal közötti ambivalenciájának van sajátos posztkommunista változata is. Az évtizedekig tartó egypártrendszer és a hivatalos ateista állami politika lehetetlenné tette a szubkulturális politika minden formáját. Ugyanakkor a keresztény politika számára elvesztett évtizedeket követő rendszerváltás után a kortárs nyugati viszonyokhoz képest korszerűtlen politizálás kezdődött. A keresztény politika a kommunizmus idején elszenvedett visszaszorítása olyan politikai élményekkel társult, amelyek az újrakezdés időszakában a nacionalizmus és a jobboldal, egyes esetekben a szélsőjobboldal irányába sodorták a keresztény politikát. Ezt illusztrálja a lengyel és a magyar példa is. Enyedi értelmezése szerint a KDNP annyira közel került a jobboldalhoz, hogy megtörte a szubkulturális szinten belüli szolidaritást. Ez a katolikus társadalomban a bizalom mind nemzetközi, mind pedig hazai megvonását eredményezte (Enyedi, 1997).

A „metszéspontjelleg” könnyen magyarázható avval, hogy a keresztény politika elsősorban nem a politikai filozófiák nagy témáival kapcsolatban (például a nemzet vagy jólét) foglal állást. Továbbá vannak bizonyos témák, mint például az eutanázia, az abortusz és a békepolitika, amelyekre a keresztény politika sajátos módon válaszol. A kortárs angolszász konzervatív politika libertáriánusok által is vallott gondolatát, miszerint a társadalomban a piaci viszonyok morálisan legitim hierarchiát eredményeznek, a keresztény politikusok nagy többsége nem osztja. Ugyanakkor a keresztény jóléti modell idegenkedik az állami beavatkozástól, leginkább a szociális kapitalizmus típusú modellek híve (van Kersbergen, 1995). Elutasítja továbbá az autoriter konzervativizmus esetenkénti nacionalizmusát és a halálbüntetés iránti rokonszenvét.

A katolikus szubkultúra ezen függetlenségi törekvésének nagy és „sokféle” ára volt a párttörténet során. Különösen nagy problémát jelent ez manapság, amikor a választási kampány a „mindenkit megnyerni” „catch-all” típusú, alapvetően hatalom- és nem annyira értékcentrikus stratégiáját folytatja. A szubkultúra egyháza politikai szerepvállalás iránti lojalitása vagy az ettől való tartózkodás nagy feladvány a szubkultúra számára (és az adott egyház számára is). Napjaink politikai kultúrájában, amely elsősorban a szavazatok számának növelését tartja szem előtt, ezt tovább bonyolítja az a tény, hogy az előre definiált értékeket követő politika szükségképpen leszűkíti a lehetséges szavazók táborát, mert csak azokra tart igényt mint szavazókra, akiről biztosan tudja, hogy ugyanazt az értékrendet vállalják, amelyet maga a szubkulturális politika kíván megjeleníteni. Az ilyen szavazóbázis ugyanezen okok miatt sokkal megbízhatóbb, mint a pillanatnyi „issue”-ra vagyis a közélet legaktuálisabb problémáira átmenetileg érzékeny szavazók, akiket ugyanolyan könnyű elveszíteni, mint amilyen könnyű lehet a megnyerésük is egy adott pillanatban. Ebből a szempontból a szubkulturális politika és a nem szubkulturális politika között – különösen egy oszloposodott társadalomban – az az alapvető különbség, hogy az utóbbi szinte kizárólag a hatalom megszerzésének a technológiáját kultiválja, míg a szubkulturális értékeket felvállaló párt vagy érdekképviselő a hatalmi törekvéseknek csak az egységesen felvállalt értékvilág feltételei mellett enged utat. Enyedi szerint ilyen jellegzetességei miatt a szubkulturális politika valójában mindig kisebbségi politika, mert a vallás, az egyéni identitás és a közéleti szerep összekapcsolása eleve kisebbségi jelleget ölt.

ABSTRACTS

ERZSÉBET SZALAI

POST-SOCIALISM AND GLOBALIZATION IN HUNGARY

The inner tensions generated by globalization, the contradictions of neocapitalism are especially vivid in Hungary where the crisis of state socialism and the roots of the transformation of the political and economic system based on it reach back deepest, to the 1956 revolution and the economic reform of 1968. It is no accident that after the first decade of the changed socio-economic system, the country displays an economic power organization strongly (more strongly than in the rest of the post-socialist countries) dependent on the west yet of a non-European type, together with a special social and political structure based on this economic layout.

The confrontation is between the concentrated proprietary and organizational structure of foreign predominance, tied strongly to western markets, with a western model of production organization and life style on the one hand, and a largely domestically dominated, deconcentrated organizational structure tied to the inner domestic market, a feudalistic, paternalistic model of production organization and the lifestyle built on this model, on the other. In this dualistic structure, the sector of foreign dominance is decisive.

ATTILA ÁGH

THE EARLY CONSOLIDATION AN EU-ACCOMMODATION IN CENTRAL EUROPA

The paper develops the concept that the tasks of democratic consolidation and the EU accommodation are deeply interwoven and they point to the same direction, to the direction of the completion of consensual democracy.

Democratic systems came to the political stage first as majoritarian democracies, but after the Second World War a strong tendency has appeared to the emergence of consensual democracy. The organization of the European Union, and even more its development into a genuine Union, has meant a decisive turning point in this process. Due to this dual – national and international – tendency, the young Central European democracies were organized from the very beginning as consensual systems. The further development of consensual democracy has become urgency for them when the perspective of the accession to the EU is so close by.

JUDIT HAMBERGER

SPECIAL CLEAVAGES AND CONFLICTS IN THE CZECH AND SLOVAK POLITICS IN THE NINETIES

In Czechoslovakia the nineties have brought to light cleavages and conflicts which indicated that in one common state different societies lived twobeside each other, considering their political scale of values as well. The Czechs had in view a political and economical state-formation which exceeded the notion of nation state, while the Slovaks, on account of their overdue historical and social development, wanted to create a nation state. This was a fundamental dilemma, which became fatal because of regionalism, integration-process and globalization. In the independent Czech Republic and Slovakia the double pressure of desintegration and integration resulted in special cleavages and this makes the development of the two political systems unique. Taking to itself and defence against external influences at Czechs and Slovaks occurred at the same time as the pressure of integration and globalization began. The Czechs in the nineties during the process of globalization realized the importance of the national interests' defence, and the Slovaks while striving for a stable civilization identity realized that in addition to national interests they have some global political and strategic interests too. One can detect these problems in the disagreements of the two republics' political elite about foreign affairs, the relationship between the state and the individual, or about the judgement of the civil society. There are special cleavages in the interpretation of the relationship between majority and minority and in the Czech and Slovak party systems.

IMRE SZILÁGYI

THE TRANSITION'S EXPERIENCES OF NEW NATIONSTATES IN THE WORLD OF GLOBALIZATION: THE CASE OF CROATIA AND SLOVENIA

There are some similarities and a lots of differences in political development of the two states. From the beginning of the nineties both republics have a multiparty system, a parliament with asymmetrical rule of two cameras. Croatia partly as a result of war till the end of 1999 was an authoritarian, semipresidential democracy in which government has a central position, while in Slovenia the president of the republic has only a symbolical authority and the parliament has very wide executive competences. The author demonstrates the cleavages inside the two societies (nation- and statebuilding Croats and Slovenians versus minorities, communists-anticommunists, liberals-clericals) and analyses the relationship between state and church. In Croatia from the very beginning to the end of 2000 was only the HDZ movement in power, while in Slovenia first the six-party DEMOS, from 1992 the liberal democrats formed coalition government together with various partners. On the basis of Sartori's and Lijphart's theory the author concludes that Slovenia has a consensus-orientated society, while in Croatia there were strong illiberal tendencies. In the process of transition and democratic consolidation the Slovenes overtakes Croats. Problems of european integration's or globalization's process caused a strong debate between Slovene intellectuals, who are anxious about sovereignty of the new state, but politicians in spite of a single conflict with European Union are uniformly integration-orientated. Tudjman's regime had many conflicts with European Union, but Croatia didn't face yet problems of globalization and the politicians are convinced that Croatia's place is in European Union and in Nato.

JÓZSEF JUHASZ

THE MILOSEVIC'S REGIME AS AN ILLIBERAL DEMOCRACY

The article analyses the political system of the Federal Republic of Yugoslavia. In the first part of the article the author shortly characterizes the western liberal democracy and presents the systems of government of the former Yugoslavia. In the second part of the article the author analyses the illiberal

character of the serbian society and political culture, the post-communist traditions, and presents the serbian-albanian relations in the Federal Republic of Yugoslavia. The third part of the article analyses the Milosevic's regime: democracy without the rule of law, presidential system of government without checks and balances, federal form of the centralization, multi-party system and elections without competition.

JÓZSEF BAYER

GLOBALIZATION AS A CHALLENGE FOR POLITICAL THOUGHT

The author analyses the impact globalisation has on political theory. Globalisation is defined as a multifaceted and contradictory historical process that has been accelerated heavily in the last decades, due to the effects of the information revolution and the development of information and communication technology that rendered connection of financial markets, the rise of transnational corporations, intense flow of capital, goods and services, people and information. Its political consequences are both integration and fragmentation processes. It shifts the meaning of traditional notions and themes of politics. Globalisation dissolves the so called westphalian state order: sovereignty becomes empty, social integration weak, and the governability of modern societies declines. Every party has to cope with this problems, and looks for different answers. Strong anti-globalist movements come up nurtured by a new political fundamentalism and xenophobia. Democracy and constitutional state are challenged in a globalized world which is less unified than divided.

The constraints on the nation state,, the economic and cultural impacts of globalisation lead to the new claim of „global governance“. This is, however, despite of growing number of international actors, still weakly institutionalized. Maintaining democracy and its international extension would require decisive reforms of the established institutional world order. In this, however, differ the „realist“ and „idealist“ visions of international politics the most.

WOLFGANG MERKEL

THREE ROADS OF SOCIAL DEMOCRACY INTO THE 21ST CENTURY

The author analyses the alternative roads of social democratic policy both from a theoretical and practical point of view. First he describes the theoretical conception of the third way, which leads now not between capitalism and communism, but rather between neoliberal economic policy and etatist-corporatist social democratic policy. Globalisation is regarded in this respect both as a constraint on traditional welfare policy and as a new source of economic development. Leading idea of the concept is not egalitarianism, but the preventing of social exclusion and guaranteeing equal chances.

The author compares the national variations of the realisation of this new policy. He analyses the fiscal, employment and social policy of the british, scandinavian, the dutch and the french social democratic governments, looking for their strengths and weaknesses. Although there is no ideal solution, one conclusion seems to be clear: for the contemporary economic, employment and social problems there can be only europeanwide solutions. Therefore, social democracy had to elaborate an active common European policy.

GYULA GULYÁS

PARADOXES OF PUBLIC SERVANT'S ACCOUNTABILITY

The paper is about the paradoxes of moral responsibility, keeping in sight the characteristics of the political-administrative sphere, the problem of the "many hands-symptom." It examines the different responsibility-principles, the dialectical process of responsibility, the trade-off between just and efficient accountability in details. Analyzing the criteria-system of the hierarchical, collective and personal responsibilities, the author tries to concretize the possibilities of being holding someone responsible in different situations in the sphere of public policy.

ESZTER SZODA

IMPORTANT „QUESTION”

Empirical policy-researches – especially about central institutions (government and parliament) – are some of the vulnerable points of the hungarian political science. We can find mostly investigations of primary statistics. The aim of this paper is to look empirically a little slice of hungarian parliamentary geunes. It gives an analysis of questions delivered in the Parliament of Hungarian Republic between 1990 and 1998.

The study consist of three main chapters. At first the author looks over the different instruments of parliamentary control on executive authority. Then she examines the current regulation. After all these follows the analysis of „questions” from 1990 to 1998.

Compared with „immediate question” and interpellation, question is a fairly „soft” instrument on the hand of the opposition parties to control the government. On the other hand special functions of „questions” were developed so az to adjust to its special fundamentals. Among them information and lobby functions must be highlighted.

CONTENTS

IVÁN VÖLGYES 1936–2001	5
-------------------------------------	----------

BIBÓ AWARD

<i>Erzsébet Szalai: Post-Socialism and Globalization in Hungary</i>	9
---	----------

CONSOLIDATION IN CENTRAL AND SOUTHERN EUROPE

<i>Attila Ágh: Early Consolidation and EU Accomodation in Central Europe</i>	25
<i>Judit Hamberger: Cleavages and Conflicts in Czech and Slovak Politics in the 1990s</i>	45
<i>Imre Szilgyi: New Nation States and Their Transition Experience in a Globalizing World: the case of Croatia and Slovenia</i>	71
<i>József Juhász: Milosevic as an Example of Illiberal Demokracy</i>	103

GLOBALIZATION AND SOCIAL DEMOKRACY

<i>József Bayer: Globalization as a Challenge for Political Thinkers</i>	121
<i>Wolfgang Merkel: Third Ways of Social Democracy in the 21st Century</i> ...	139

PUBLIC POLICY

<i>Gyula Gulyas: Paradoxes of Pblc Servants' Accountability</i>	177
<i>Eszter Szóda: A Study of Parliamentary Questions Between 1990 and 1998</i>	211

DEBATE

<i>Gábor G. Fodor: Can Politics Be a Science?</i>	241
<i>Márton Szabó: The Limits of Political Science</i>	251

TRADITIONS OF HUNGARIAN POLITICAL SCIENCE

<i>Gyula Kautz: Politics and the Study of the Country</i>	271
---	------------

ON BOOKS

Gyula Szakál: The Faces of Political Science 315

**Mihály Szilágyi: Christian Culture as an Independent Social and
Political Power 323**

LIST OF BOOKS 327

ABSTRACTS 335
